

પ્રકરણ પહેલું

ભાષાવિજ્ઞાન

વાચમેવ પ્રસાદેન લોકયાત્રા પ્રવર્તતે ॥

इदमन्धंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते ॥

—દશ્વિન્, કાવ્યાદર્શ

ભાષા : મહત્વ—ભાષા એ માનેવશ્મતિની વિશિષ્ટ અને અતીવ મૂલ્યવાન સિદ્ધિ છે. અન્ય પ્રાણીઓ પણ મહત્વની લાગણીઓ કે ઇચ્છાઓ વ્યક્ત કરવાને અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ કાઢે છે એ ખરું, પરંતુ એની સંખ્યા અને ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત હોય છે. ઉપરાંત, એ ધ્વનિઓ સહજ રીતે નીકળી પડેલા ઉદ્દેશો છે; એમાં કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટ અર્થવત્તા હોતી નથી. પ્રાણીના ધ્વનિઓમાં અન્ય પ્રાણીઓ પાસે પોતાની લાગણી કે ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાનો કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હોતો નથી; તેમ પ્રાણીઓ એ ધ્વનિઓમાં કદીએ કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન (variation) કરી શકતાં નથી. આમ પ્રાણીઓના ધ્વનિસંકેતોનું સ્વરૂપ માનવભાષાને મળતું આવતું હોવા છતાં બને વચ્ચે વિશાળ, મૂળગત તફાવત રહેલો છે.

માનવ ધ્વનિયન્ત્ર પ્રાણીઓ કરતાં અનંતગણું સમૃદ્ધ હોઈ અનેક

૧ નુઓ : Otto Jespersen : *Language*, 1925, p. 412.

હતરાં એવાં પ્રાણીઓ જિલ્લ જિલ્લ લાગણીઓ વગેરે પોતાના ધ્વનિથી દર્શાવી શકે છે. પંખીઓમાં ભવ્ય સૂચવવાને માટે, પ્રેમાહવાનને માટે, ઈંડો લાક્ષણિક ધ્વનિઓ હોય છે. કીડીઓમાં પણ સદેશો આપવાની ધ્વન્યામક નહીં તો અન્ય પ્રકારની યોજના હોવાનું જણાયું છે.

સરખાવો : J. Vendryes : *Language*, p. 11.

ધ્વનિઓ દાદી સકવા સમર્થ છે. એ ધ્વનિઓ સ્પષ્ટપણે વિચારે, ભાવો કે ઇચ્છાઓના વાદક છે : એ માટે જ એમનું પ્રવર્તન છે. ૧ ઉપરાંત, લિન લિન મનોવૃત્તિઓ કે વિચારો વ્યક્ત કરતાં માનવ ધ્વનિયન્ત્ર હેતુપૂર્વક ધ્વનિઓમાં પરિવર્તન કરી શકે છે. ૨ આથી, જેને વાસ્તવિક રૂપે ભાષા કહી શકાય તેવું સાર્થક, સંકુલ, સમૃદ્ધ ધ્વનિસંયોજન તો સમસ્ત સૃષ્ટિમાં કેવળ માનવીએ જ સિદ્ધ કર્યું છે.

માનવભાષાના ઉદ્ગમ અને વિકાસનાં કારણોની ગવેષણા કરતાં ભાષાશાસ્ત્રીઓને લાગ્યું છે કે માનવજાતિની શરીરરચના અને ખાસિયતો અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ભાષાના ઉદ્ગમ અને વિકાસ માટે વિવિધતાથી રીતે સકાયક છે. માનવની જિંદી ટટાર ગતિ અને દાયતો ઉપયોગ મુખ્યત્વે અન્ય પ્રાણીઓની માફક વસ્તુઓ પકડવાના કામમાંથી મુક્ત કરી છૂટથી બોલવાનો અવકાશ આપે છે. મનુષ્યનું જાતીય જીવન પ્રાણીઓની માફક અમુક ઋતુમાં જ નિયંત્રિત ન હોવાથી માનવ ત્રીપુરુષ સર્વ ઋતુઓમાં સાથે રહે છે. વળી માનવશિશુની આરાંભની અસહાય અવસ્થા કુટુંબસંયોજનાને વધારે દીર્ઘકાલીન બનાવે છે. આવા લાંબા ગાળાના સદજીવનમાં એકબીજાના વિચાર, લાગણીઓ વગેરે પરસ્પરને દર્શાવવાની વૃત્તિ વારંવાર થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. આમાં જ માનવભાષાના ઉદ્ગમનું બીજ રહેલું છે. ૩

૨ મુજરાતીમાં પણ કેટલીક વાર જરાસરખા ધ્વનિપરિવર્તનથી બોલનાર અર્થમાં પરિવર્તન સાધી શકે છે એ સુવિદિત છે. ઉ.ત. ‘ગોળ’ (સજત ‘ઓ’) અને ‘ગોળ’ (વિદ્યત ઓ). સૂરપરિવર્તન કરવાથી પણ અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. જેમકે, ‘તમે આવો છો’ એ વિધાનાત્મક કથનમાં બીજું પદ નીચા સૂર (falling tone) થી બોલાય છે. એ જ વાક્યમાં બીજું પદ ઊંચા સૂર (rising tone) થી ઉચ્ચારવામાં આવે તો વાક્ય પ્રસાર્યરૂપનું બની જાય છે. ચીની ભાષામાં તો સૂરપરિવર્તન કરીને એક જ શબ્દના અનેક ભિન્ન ભિન્ન અર્થ સિદ્ધ કરી શકાય છે.

ભાષા : એક સામાજિક વારસો—ભાષા એ માનવને સમાજ પાસેથી મળેલું પ્રદાન છે, મનુષ્ય હંમેશાં પોતાના સમુદાય પાસેથી જ ભાષા શીખતો આવ્યો છે. નહાતું તો શિશુ માનવસમુદાયથી છૂટું પડીને જંગલમાં જ બિચડું હોય એવા દાખલાઓમાં એ માનવ-ભાષાથી વંચિત રહી ગયેલું જણાયું છે. આમ, ભાષા એ મનુષ્યને મળેલો મહાન સામાજિક વારસો છે. માનવસંસ્કૃતિની એ સૌથી પુરાતન વસ્તુ છે. એનો ઉદ્ભવ માનવજાતિમાં ધર્મ કે કલાના ઉદ્ભવ કરતાં ઘણો વધારે પ્રાચીન છે. સમાજના પરસ્પર વ્યવહાર માટે, પરસ્પરના સહકાર માટે ભાષા એ જ સૌથી મહત્ત્વનું સાધન છે, જેના વડે સમાજ ટકી રહી શક્યો છે.^૪

૨ ભાષા : સ્વરૂપ—ભાષાની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય. ‘ધ્વનિસંકેતો દ્વારા વિચારનું પ્રકટીકરણ એટલે ભાષા.’^૫ અથવા ‘વિચાર વ્યક્ત કરતો સંકેતોનો સમૂહ તે ભાષા.’^૬ પોતાના ધ્વનિયંત્ર વડે માનવીને ધ્વનિસંકેતો ઉચ્ચારીને પરસ્પર વિચારની

૪ સરખાવો : “Language is by far the commonest and most important means of co-operation. Society as now constituted could not long exist without the use of language.”—E. H. Sturtevant : *An Introduction to Linguistic Science*, p. 3.

“Language is thus the social fact par excellence, the result of social contact. It has become one of the strongest bonds uniting societies, and it owes its development to the existence of language.”—J. Vendryes : *Language*, p. 11.

“The division of labour, and, with it, the whole working of human society, is due to language.”—L. Bloomfield : *Language*, p. 24.

૫ “Language is the expression of thought by speech-sounds.”—Sweet.

૬ “A system of signs.”—Vendryes : *Ibid* p. 7.

આપણે કરી શકે છે એના સમુદાયને ભાષા કહે છે. અહીં ‘વિચાર’માં ‘ભાવ’ કે ‘લાગણી’ અને ‘ધમ્મજા’ નો પણ સમાવેશ થયેલો ગણવાનો છે. અસંસ્કૃત જાતિઓની ભાષામાં વિચાર કરતાં ભાવ, ધમ્મજા, પ્રવૃત્તિ આદિ વિશેષ પ્રકટ થતાં હોય છે. ^૭ [આમ પોતાના વિચાર લાગણી ધમ્મ જીભઓને સ્પષ્ટ રીતે જણાવવા-સમજાવવાનું ધ્વનિરૂપ સાધન તે ભાષા એમ ભાષાનું લક્ષણ બાંધી શકાય. આમાં બોલેલું એ સ્વલક્ષી તત્વ કરતાં અન્યને ગ્રહણ કરાવવું, સમજાવી શકવું, એ પરલક્ષી તત્વ એ ભાષાનું વધારે મહત્ત્વનું લક્ષણ છે.]

વ્યક્ત ધ્વનિ ઉપરાંત ચેષ્ટા કે ઇશારાઓથી પણ કેટલેક અંશે પોતાના વિચાર અન્યને જણાવી શકાય છે. કેટલીક જાતિઓમાં ધ્વન્યાત્મક ભાષા સિવાય આની ઇગિત-ભાષા કે સંકેતભાષા પણ મળી આવે છે. અમેરિકાના પશ્ચિમ પ્રદેશોની કેટલીક ‘રેડ ઇન્ડિયન’ જાતિઓ આવી સંકેતભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. ઓસ્ટ્રેલિયાના કેટલાક આદિવાસીઓની ભાષા ઇગિતો (=ચેષ્ટાઓ)ની સહાયતા વિના સ્પષ્ટ રીતે ગ્રહણ કરી શકાતી નથી; તેથી રાત્રે વાત કરતી વખતે તેઓને મશાલ સળગાવવી પડે છે જેથી ભાષાને સહાયક ચેષ્ટાઓનું બરાબર અવલોકન કરી શકાય. (ઇસ્ટ્રાલિયન લોકો બોલતી વખતે અંગ્રેજો કરતાં ચેષ્ટાઓ કે ઇગિતોનો વધારે ઉપયોગ કરે છે.) તેમ મુશિક્ષિત લોકો કરતાં સામાન્ય જનતા ભાષાના સહાયક અંગ તરીકે ચેષ્ટાઓનો વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે એમ જણાયું છે. ^૮

^૭ ડૉ. બ્રાયુસમ સક્સેના : સામાન્ય માપાવિજ્ઞાન (પચમ સંસ્કરણ, ૨૦૧૩) પૃ. ૬.

સરખાતે : ‘A language is a system of arbitrary vocal symbols by which members of a social group co-operate and interact.’ —E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, 1947, p. 2.

^૮ સક્સેના, એન, પૃ. ૭.

^૯ Bloomfield, *Ibid*, p. 39.

✓ આ ઉપરાંત લિખિત અક્ષરોથી પણ વિચારવિનિમય થઈ શકે છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તો [લખાયેલા અક્ષરો એ ધ્વનિઓનાં જ ચક્ષુગ્રાહ્ય પ્રતીક છે.] આ જ રીતે નેત્રદીનોને માટે ‘એઈલિ’ લિપિમાં ઉપસાવેલી સ્પર્શગ્રાહ્ય સંજ્ઞાઓ પણ લાપાના ધ્વનિઓનું જ પ્રતીક છે. નૌકા-સૈન્યમાં કે રકાઉટદલમાં જુદી જુદી રીતે ધ્વજ ફરકાવીને સંદેશાઓ મોકલવામાં આવે છે એ પણ એક પ્રકારનાં ધ્વનિઓનાં પ્રતીક જ છે.

✓ આમ, લાપા પ્રધાનપણે શ્રોતગ્રાહ્ય ધ્વનિચિહ્નોની જ બનેલી છે; દષ્ટિગ્રાહ્ય (લેખ) કે સ્પર્શગ્રાહ્ય (એઈલિ લિપિ) પ્રતીકો કે સંકેતોનો વિચારના પ્રક્ટીકરણ માટે ઉપયોગ પ્રમાણમાં ગૌણ હોય છે.

બહેરાંમૂંગાંની સંકેતભાષા પણ શ્રાવ્ય લાપા ઉપર જ નિબદ્ધ થયેલી છે. રેન્જિંદી બોલચાલની લાપાના નિયમો અને બધારણ એમને સંકેતો દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે. એ સંકેતોની સદાયતાથી તેઓ લિખિત લાપા સમજવા શક્તિમાન બને છે. એમનો પરસ્પર વિચાર-વિનિમય પણ આ સંકેતો વડે જ થાય છે.

૩ । લાપા : વિચારનું એકમાત્ર વાહન—જરા બીડે બિતરીને તાત્વિક રીતે જોઈશું તો જણાશે કે લાપા માત્ર વિચારવિનિમયનું જ સાધન નથી, વિચારનું પણ એ એકમાત્ર વાહન છે. લાપાની સદાયતા વિના વિચાર કરવાનું શક્ય જ નથી. લાપા મનોગત વિચારનું શ્રોત-ગ્રાહ્ય (કે દષ્ટિગ્રાહ્ય) આવિષ્કરણ છે. આમ લાપા અને વિચાર એક જ વસ્તુનાં પરસ્પર અભિન્ન અને અવિચ્છિન્ન એવાં બંને એ પાસાં છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોતાં ધ્વનિ અને વિચાર બંનેને સાંકળનાર એક માધ્યમ રહેતું છે, જેને ધ્વનિપ્રતિમા કે વિચારપ્રતિમાની સંજ્ઞા આપી છે. મનમાં વિચાર આવતાં જ એની વિશિષ્ટ પ્રતિમા કે આકૃતિ મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે—પછી એ લાપામાં ધ્વનિરૂપે અવતાર પામે શા નહીં.

લાપાના ધ્વનિસંકેતો (કે ચબ્દો)નો અર્થ કોઈ નિશ્ચિત નિયમ

અનુસાર ધરાવે નથી.^{૧૦} અમુક શબ્દોનો અમુક અર્થ થવાનું કારણ કેવળ એ પ્રકારનો પરંપરાગત ચાલતો આવેલો વ્યવહાર માત્ર છે.

જગતની લિન્ન લિન્ન ભાષાઓમાં ‘ભાષા’નો નિર્દેશ કરનાર શબ્દોનો અર્થ થાય છે ‘બોલવું’ અથવા ‘જીભ,’ જે બોલવાનું એક મુખ્ય સાધન છે. હિ.ન. સંસ્કૃત વાક્, વાણી, માયા, અંગ્રેજી ‘સ્પીચ’ (speech), જર્મન ‘સ્પ્રાચ’ (sprache) ઇત્યાદિ શબ્દો ‘બોલવું’ એ અર્થના ઘોતક છે; તો અંગ્રેજી ‘ટંગ’ (tongue), ફ્રેન્ચ ‘લૅંગ’ (langue), લેટિન ‘લિંગ્વા’ (lingua), ફારસી ‘જુબાન’ ઇત્યાદિ શબ્દો ‘જીભ’ના નિદર્શક છે. ।

૪ ભાષા : એક વિજ્ઞાન—ભાષાનું વિશ્લેષણ એક સ્વતંત્ર વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાનની લાક્ષણિક તુલનાત્મક પદ્ધતિ ઉપર એનાં મંડાણ છે. ભાષાની સામાન્ય રૂપે સમીક્ષા, દાદી ભાષાની રચના અને ઇતિહાસનું અધ્યયન, અને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ—આ ભાષાવિજ્ઞાનનાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો છે. કોઈ પણ વિષયની વ્યવસ્થિત તકબ્બુલ વિચારણાને વિજ્ઞાન કહી શકાય.

અન્ય વિજ્ઞાનો સાથે ભાષાવિજ્ઞાનનો સંબંધ—ભાષા-વિજ્ઞાનને જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. ભાષા-વિજ્ઞાનને પ્રથમ તો શરીરવિજ્ઞાન સાથે નિકટનો સંબંધ છે. માનવશરીરનાં જે અંગો ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે છે તે અંગોનું, તેમજ જે પ્રક્રિયા દ્વારા માનવ ધ્વનિચંત્રમાંથી વિધવિધ વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે તે શારીરિક પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન ભાષાવિજ્ઞાનિકોને હોવું આવશ્યક છે, એ જ રીતે જે પ્રક્રિયા દ્વારા શ્રવણેન્દ્રિય ધ્વનિ ગ્રહણ કરે છે તેનું યથા-સ્થિત જ્ઞાન શરીરવિજ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે. બોલનાર વ્યક્તિના મુખ-માંથી નીકળેલા ધ્વનિઓ કયી રીતે સાંભળનાર વ્યક્તિના કાન સુધી

૧૦ સરખાવો : “An arbitrary symbol is one whose form has no necessary or natural connection with its meaning.”—Sturtevant, *Ibid*, p. 3.

પહોંચે છે, માનવ ભાષાઓના ધ્વનિઓમાં અને અન્ય ધ્વનિઓમાં શો ભેદ છે, એ પદ્યર્થવિજ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનના આ ક્ષેત્રને ધ્વનિવિજ્ઞાનત્વ (Phonetics) નામ આપવામાં આવ્યું છે.

✓ ભાષાવિજ્ઞાનનો માનસશાસ્ત્ર સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. મનુષ્યની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનું મૂળ ઇચ્છાશક્તિમાં રહેલું છે. એ ઇચ્છા ક્વેરી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ માનસશાસ્ત્રજ સમજાવી શકે. માનસશાસ્ત્ર અનુસાર માનવીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ એ પોતાની 'પરિસ્થિતિ' (situation) ને અનુરૂપ પ્રતિક્રિયા (reaction) છે. 'પરિસ્થિતિ' માં મનુષ્યની સમગ્ર અનુભૂતિ (experience) ની સમષ્ટિ, એની પોતાની શારીરિક સ્થિતિ, અને એની તત્કાલીન પરિપાશ્વસ્થિતિ (surroundings) એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાને જોડનારી સાંકળ તે મનુષ્ય છે. પરિસ્થિતિથી પ્રેરાઈને એ પ્રતિક્રિયા આપે છે. ગણિતની પરિભાષામાં એ દર્શાવવું હોય તો આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

પરિસ્થિતિ → વ્યક્તિ → પ્રતિક્રિયા.

આ પરિસ્થિતિ (situation) કે પ્રતિક્રિયા (reaction) દૈટલીક વાર માનવત્રાણી પણ હોઈ શકે. પ્રસિદ્ધ ભાષાવૈજ્ઞાનિક બ્લૂમફીલ્ડે આપેલું ઉદાહરણ લઈએ તો આ વિધાન સુસ્પષ્ટ થશે.^{૧૧}

એક પુરુષ અને સ્ત્રી સાથે ચાલ્યાં જતાં હોય છે. સ્ત્રીને જુખ લાગી છે, પાસેની વાડીમાંથી રસ્તા ઉપર ચૂકી રહેલાં એક વૃક્ષ ઉપર એક સરસ સફરજન એની નજરે પડે છે. એ જોતાં એના મુખમાંથી કાંઈકે ધ્વનિઓ નીકળે છે. એ ધ્વનિ સાંભળીને પુરુષ વાડ ફટીને ઝાડ પર ચઢીને એ સફરજન તોડી લાવે છે અને સ્ત્રીના હાથમાં મૂકે છે. સ્ત્રી એ ખાય છે.

(૧) અહીં સ્ત્રીનું કથન એ પરિસ્થિતિ છે, અને પુરુષનું સફરજન તોડીને આપવું એ પ્રતિક્રિયા છે. અર્થાત્

• વાણી (અર્થાત્, સ્ત્રી) કથન → વ્યક્તિ (પુરુષ) → પ્રતિક્રિયા
(પુરુષે કૃણ તોડી આપવું)

(૨) જો પુરુષે એ સફરજન જોઈને સ્ત્રીને બતાવ્યું હોત અને
‘આવું છે?’ એમ પૂછ્યું હોત તો એ ક્રિયાનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે બનતો :

પરિસ્થિતિ (સફરજન નજરે પડવું) → વ્યક્તિ (પુરુષ) → વાણી
(સ્ત્રીને પૂછવું: ‘એ આવું છે?’)

✓ (૩) જો સ્ત્રીએ એ સફરજન પ્રથમ જોયું હોત અને પુરુષ પાસે
સંવખાણ કર્યા હોત અને પુરુષે ‘તને એ ઉતારી આપું?’ એમ પૂછ્યું
તો

વાણી (સ્ત્રીએ કરેલાં સફરજનનાં વખાણ) → વ્યક્તિ (પુરુષ પાસે) → વાણી
રખવું સ્ત્રીને ‘એ સફરજન તને ઉતારી આપું?’ એમ પૂછવું.)

• કોઈક વાર, પરિસ્થિતિ અને પ્રતિક્રિયાની વચ્ચે આંતરિક કે મનો-
ત (internal) વાણી રહેલી હોય છે. દાખલે એક વ્યક્તિને માયું:
‘વ્યક્તિએ મનમાં ને મનમાં કહ્યું કે “મને એ આમ રેનો મારી
પા? હું એને બરાબર બતાવી આપું.” એમ કહીને એણે એને સામું
પાડ્યું.’ અહીં

• પરિસ્થિતિ → (મનોગત) વાણી → પ્રતિક્રિયા^{૧૨}

માલો ક્રમ સ્પષ્ટ છે. આ મનોગત વાણીને આપણે ‘વિચાર’
હીએ છીએ.

✓ કેટલીક વાર બહુ સાદી બાબતોમાં સ્પષ્ટપણે સમજાઈ રહે વિચાર
માં વિના જ વ્યક્તિ વર્તન કરે છે. એનાં ચિત્તની આંતરતમ શૂનિકામાં જ
વિચાર થઈ જાય છે; મનની બાહ્ય સપાટી ઉપર એ પ્રગટ થતો નથી.
પરંતુ, સૂક્ષ્મ અને અટપટા પ્રશ્નોમાં સમજાઈ રહે વિચાર બંધાયેલ વિના
પ્રગટ થતો નથી.

આટલા વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે ભાષાવિજ્ઞાન માનસશાસ્ત્ર

સાથે કેટલું બધું નિખિડ રીતે સંકળાયેલું છે. મનમાં કેવી રીતે વિચારો ઉદ્ભવે છે, સંગ્રહાય છે, શબ્દના અનેક અર્થોમાંથી તાત્કાલિક (immediate) અનુપંગ (context)માં અમુક અર્થ શી રીતે પ્રતીત થાય છે, શબ્દના અર્થોમાં સંકેત, વિસ્તાર અને પરિવર્તન કેવી રીતે થાય છે, ઈ. પ્રત્યે માનસશાસ્ત્રની સહાયતાથી જ સમજી શકાય છે. એ પ્રકારે વાણીનાં રખલનોનાં કારણો સમજાવવામાં પણ માનસશાસ્ત્ર હિપયોગી નીવડે છે.]

ભાષાવિજ્ઞાનનો સમાજવિજ્ઞાન સાથે પણ ગાઢ સંબંધ છે. સમાજમાં વ્યક્તિઓને પરસ્પર વિચારની આપલે કરવી આવશ્યક છે; અને એ વિચારવિનિમયનું સાધન ભાષા છે. ભાષાના અસ્તિત્વ માટે જેમ સમાજની આવશ્યકતા છે, તેમ સમાજના અસ્તિત્વ માટે ભાષાની આવશ્યકતા છે. ભાષા એ સમાજે વ્યક્તિને અપેક્ષી બક્ષીસ છે.]

સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયનથી ભાષાવિજ્ઞાનની કેટલીક ગૂંચો ઊકલી શકે છે. જે સામાજિક પરિસ્થિતિથી ભાષાનો વિકાસ થાય છે તેનું જ્ઞાન સમાજશાસ્ત્રના અધ્યયનથી જ થાય છે એ ઉપરાંત ભાષાની કેટલીક

વિલક્ષણતાઓ—જેમકે, હિંદુસ્ત્રીને પતિનું નામ લેવાનો નિષેધ; સાપ જેવાં પ્રાણીઓનું ‘મોટો છવ’ જેવા પર્યાયોથી અભિધાન કરવું; અશુભ બનાવો માટે નિર્દોષ લાગતા શબ્દપ્રયોગો વાપરવા (જેમકે ‘મરણ પામ્યા’ ને સ્થાને ‘ગામતરુ કધું’, ‘સ્વર્ગપાસ કર્યો’, ઈ. કહેવું); કેટલાક શબ્દપ્રયોગોને અપશુકનિયાજ ગણીને તેમની જગ્યાએ અન્ય લાક્ષણિક પ્રયોગો વાપરવા (જેમકે ‘દુકાન બંધ કરી’ કે ‘દીવો ચોલવ્યો’ એમ ન કહેતાં ‘દુકાન વંધાવી’ કે ‘દીવો રામ કર્યો’ એમ કહેવું); કેટલાક સંયોગોમાં માનવ વ્યક્તિઓને કુત્સિત નામ આપવા (જેમકે, ગાંડલાલ, કચરાભાઈ, મક્તલાલ, બીખાભાઈ, ઈ.); કવચિત્ એક જ શબ્દના અર્થમાં કાળક્રમે અસાધારણ પરિવર્તન યક્ષેને ઊલટો જ અર્થ થવો (જેમકે, સંસ્કૃત દેવાનાં પ્રિય: અને પાપન્દ, અંગ્રેજી cunning ઈ.)—આ સર્વ સમાજશાસ્ત્ર અને નૃવંશશાસ્ત્ર (anthropology) ના અધ્યયનથી જ સમજાવ્ય છે.

ભાષાવિજ્ઞાન ઇતિહાસને યથાસ્થિત સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનની સહાયતાથી પ્રજ્ઞાઓનાં પરિવ્રમણોનો ખ્યાલ આવે છે. અતિ પ્રાચીન કાળ સંબંધે અન્ય ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યાં બહુધા ભાષાજ ઇતિહાસની આછીપાટળી કપરેખા આંકવામાં સહાયબૂત થાય છે. અતિ દૂર દૂર પથરાયેલા ઐતિહાસિક પ્રદેશોમાં બોલાતી ગ્રીક લેટિન આદિ યુરોપિયન ભાષાઓ, રોમનિયન ભાષા, અને સંસ્કૃત વચ્ચે અનેક અંશોમાં જે ઉત્કટ સામ્ય રજાય છે એ ઉપરથી એમનો ઉદ્ભવ એક જ આદિમ ભાષામાંથી થોડો દતો અને એ ભાષા બોલનારા આદિમ આર્યો એ પ્રાચીનતમ યુગમાં એકજ સ્થળે નિવાસ કરીને રહેતા હતા એમ કંટાળી શકાય છે. એજ પ્રમાણે બેલુચિસ્તાનમાં એક પ્રદેશમાં, આસપાસ આર્યપરિવારની ભાષાઓ બોલનાર પ્રદેશોની વચ્ચે એક સ્થળે દ્રાવિડી પરિવારની ભાષા બોલાય છે. એ ઉપરથી આર્યોના આગમન પહેલાં એ પ્રદેશમાં, તેમજ સંભવતઃ ઉત્તર ભારતમાં, ઠેર ઠેર દ્રાવિડી વસાહતો હોવાની કલ્પના વિદ્વાનોએ કરી છે, જેને હરપ્પા અને મોહેન્જોદારોના સાંસ્કૃતિક અવશેષોથી સમર્થન મળે છે. આદિમ ભારત-યુરોપીય પ્રજા અને એની સંસ્કૃતિ સંબંધે અત્યારમુધીમાં જે સંશોધન થયું છે તે ભાષાશાસ્ત્રીય પુરાવાઓને આધારેજ થઈ શક્યું છે. આ પ્રકારના અધ્યયનને ભાષા-શાસ્ત્રીય પુરાતત્ત્વ (linguistic palaeontology) ના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. ૧૩

આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં વિદેશી શબ્દોનું ભારણ વિદેશીઓ સાથેના સંપર્કે મુખ્ય છે. અમુક અગિરિચર્તિમાં પ્રજ્ઞાઓના પરસ્પર

૧૩ ભાષાવિજ્ઞાનની સહાયતાથી બિજલિત ધાર્મિક માન્યતાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય છે, તેમજ તેમની પરપરાગત ઐતિહાસિક આધારોનું તુલનાત્મક અધ્યયન થઈ શકે છે. જુઓ: ડૉ. મજબૂદેન શાસ્ત્રી, ભાષાવિજ્ઞાન (ત્રીજું સંસ્કરણ; ૧૯૫૧) પૃ. ૮-૯.

સંપર્કો ભાષામાં કેવું આમૂલ પરિવર્તન લાવે છે તેનો દાખલો વૈદિક કાળની બોલીઓમાંથી પ્રાકૃતોમાં થયેલું રૂપાન્તર છે:

આમ ભાષાવિજ્ઞાનનો સંબંધ સર્વ પ્રકારના માનવજ્ઞાન સાથે છે. એ વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે એક રીતે જ્ઞાન અખંડ અને અપરિવર્ત્ય છે.

ભાષાશાસ્ત્ર (philology) સાથે ભાષાવિજ્ઞાનને પ્રગાઠ સંબંધ છે. ભાષાશાસ્ત્રી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઉપરથી કૃતિઓની વાચના કરી આપે છે, તેમજ લિખિત ભાષાનું વ્યાકરણ તૈયાર કરી આપે છે, જેમાં એમાં આવતા ધ્વનિઓ, શબ્દરૂપો વગેરેનું ભાષાના લિખિત સ્વરૂપ અનુસાર યથાસ્થિત નિરૂપણ હોય છે.

✓ ભાષાવૈજ્ઞાનિકના અધ્યયનમાં ભાષાશાસ્ત્રીનું આ કાર્ય અત્યંત ઉપયોગી નીવડે છે—ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનનો તો એ પાયો છે. એથી જ ક્રિટલાક ભાષાવિદો ભાષાશાસ્ત્ર અને ભાષાવિજ્ઞાનને અભિન ગણે છે. છતાં વૈયાકરણ અને ભાષાવૈજ્ઞાનિકની પાસે સમાન ભાષાઉપાદાન હોવા છતાં બંનેની નિરીક્ષણ અને અન્વેષણ પદ્ધતિમાં કેટલોક મૂલ્યગત ફેર રહે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃત ઇન્દ્રચામિનઘ, અગ્રેણ 'cāṇ'ḥ, ગુજ. 'હા જ તો' (ઉચ્ચાર 'હાસ્તો') કે 'એ' કહ્યું જે (સરતી બોલીમાં ઉચ્ચાર, 'મકુંજે')માં વ્યાકરણ અનુસાર અનુક્રમે ચાર, બે, અને ત્રણ શબ્દો છે. પરંતુ ધ્વનિશાસ્ત્ર પ્રમાણે પહેલા ઉદાહરણમાં બે શબ્દો (ઇન્દ્રચામિનઘ), અને બાકીના ત્રણમાં એક એક જ શબ્દ છે. એથી જિલદું કેટલીક વાર વ્યાકરણ અનુસાર એક જ ગણાતા શબ્દમાં ભાષામાં બે ખંડ પડી જાય છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં ઉપસર્ગ અને ક્રિયાપદ છૂટાં પડી જાય છે અને બંનેની વચ્ચે કેટલાય શબ્દો ધૂસી જાય છે. ઉ. ત. અમિ સુચ. કમતે દક્ષિણાટ્નો યા અસ્ય ધામ પ્રથમ નિસતે (ઋગ્વેદ, મ-૧, સુક્ત ૧૪૪). અહીં અમિકમતે ક્રિયાપદનાં ઉપસર્ગ અને ક્રિયા છૂટાં પડી ગયાં છે. કવચિત્ લૌકિક સંસ્કૃતમાં (આર્ષ પ્રયોગોમાં) પણ આમ બને છે. ઉ. ત. 'પ્રવંશયાં યો નહુપં ચકોરં' (રઘુવંશ, સર્ગ ૧૩-૩૬). અગ્રેણનાં no sooner

✓.....than કે જેન્યના ne.....pas^{૧૪} પણ આ પ્રકારના બે પ્રયોગો ગણાય. આથી ભાષાવૈજ્ઞાનિકનું પ્રધાન લક્ષ્ય બોલચાલની ભાષાનું યથાતથ સમ્બંધ અધ્યયન કરવાનું રહે છે.

✓ ભાષાનાં ચાર અંગો પડે છે. વાક્ય, (એમાં અંતર્ગત) શબ્દ, એના) ધ્વનિ અને અર્થ, તદ્દનુસાર ભાષાવિજ્ઞાનની પણ ચાર શાખાઓ પડી જાય છે: વાક્યવિજ્ઞાન, પદવિજ્ઞાન, ધ્વનિવિજ્ઞાન, અને અર્થવિજ્ઞાન.

વાક્યવિજ્ઞાનમાં વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ, વાક્યમાં પદોનો પરસ્પર સંબંધ અને અન્વય, પદોમાં પરસ્પર આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સાન્નિધ્યની વિચારણા આવે છે. પદવિજ્ઞાન પદોના અર્થસૂચક અંશો (અર્થાત્, શબ્દ) અને સંબંધસૂચક અંશો (અર્થાત્, પૂર્વગ-ઉપસર્ગ, પ્રત્યય, આદિ) વચ્ચેનો વિવેક; નામ, સર્વનામ, ક્રિયા, વિરોધણ આદિ ભિન્ન ભિન્ન પદોનું સ્વરૂપ અને એમની વચ્ચેનો ભેદ, નામાદિકમાંથી તદ્વિતાદિ પ્રત્યયો લાગીને થતી શબ્દસિદ્ધિ, ધાતુઓને લાગતા ઉપસર્ગ-પૂર્વગો તેમજ કૃતપ્રત્યયાદિક લાગીને સિદ્ધ થતાં કૃદન્ત રૂપો— ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરે છે.^{૧૫} પદવિજ્ઞાનનું અધ્યયન પણ તુલનાત્મક કે ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ કરી શકાય છે.

ધ્વનિવિજ્ઞાન માનવ ધ્વનિમંત્રમાંથી કેવા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના ધ્વનિઓ નીકળે છે, એ ધ્વનિઓનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને વર્ગીકરણ, એમનું માત્રામાત્ર (ઉચ્ચારણનું કાલમાત્ર), સ્વરાધાત (accent), સ્વર (tone; pitch). ધ્વનિઓના વિદ્યારો અને એનાં કારણો, ઇત્યંતું વિશ્લેષણ કરે છે.

૧૪ ઉ. ત. Il n'est pas malade. (= He is not ill.)

૧૫ આ નિરૂપણ આમ તો બ્યાકરણનો વિષય ગણાય. પરંતુ બ્યાકરણ અને ભાષાવિજ્ઞાન વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ ભેદ છે એ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ. બ્યાકરણ ભાષાના સિદ્ધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે; ભાષાવિજ્ઞાન એ સ્વરૂપનાં કારણો કે મૂળની ગવેષણા કરે છે. જુઓ: મંગલદેવ શાસ્ત્રી, ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૧.

✓ અર્થવિજ્ઞાન શબ્દોના અર્થ કેવી રીતે બધાય છે, એ અર્થોમાં કાલક્રમે કેવી રીતે અને શા કારણથી પરિવર્તન થાય છે, એનું નિરૂપણ કરે છે. શબ્દનાં મૂળ રૂપ સોધી કાઢવાં અને એમાં ક્રમે ક્રમે થયેલા વિકાસનું અધ્યયન કરવાનું કામ બ્યુત્પત્તિવિજ્ઞાન કરે છે. એ જ રીતે શબ્દકોશનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી શકાય, અને એ દ્વારા કયા શબ્દ કયારે પ્રચારમાં આવ્યા અને એમના અર્થમાં કયારે કયારે પરિવર્તનો થયાં એ જાણી શકાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આવી સંકુલ છે. પછીનાં પ્રકરણોમાં એનાં વિવિધ અંગોનો ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ કરીશું.

પ્રકરણ બીજું

ભાષાવિજ્ઞાનનું અધ્યયન

“The nineteenth century witnessed an enormous growth and development of the science of language, which in some respects came to present features totally unknown to previous centuries. The horizon was widened; more and more languages were described, studied and examined, many of them for their own sake, as they had no important literature. Everywhere a deeper insight was gained into the structures even of such languages as had been for centuries objects of study.”

—O. Jespersen, *Language*.

“It was in India, however, that there arose a body of knowledge which was destined to revolutionize European ideas about language... The grammar of Pāṇini, which dates from somewhere round 350 to 250 B. C., is one of the greatest monuments of human intelligence. It describes, with the minutest detail, every inflection, derivation, and composition and every syntactic usage of its author's speech. No other language, to this day, has been so perfectly described.”

—L. Bloomfield, *Language*.

[ભાષાનો વ્યવહાર તો માનવ અનન્ત સમયથી કરતો આવ્યો છે. પરંતુ એને વિશે પદ્ધતિસર શાસ્ત્રીય વિચારણા તો ધણી મોડી, ઐતિહાસિક સમયમાં, અને મુખ્યત્વે આર્ય ભાષાપરિવારની મહત્ત્વની પ્રશિષ્ટ ભાષાઓમાં જ થયેલી છે.]

વેદિક ભાષામાં ઈ. સ. પૂર્વે આઠમી સદીના ‘મ્નાદ્યજ્ઞ’ ગ્રંથોમાં

સ્થળે સ્થળે 'શિક્ષા' (=ધ્વનિ) અને વ્યાકરણસંબંધક ચર્ચા મળી આવે છે. એ પછી મૂળ જાતિશાસ્ત્ર રચાયાં, જેમાં પદોના પ્રકાર અને લક્ષણોનું ફેટકુંક વિવેચન થયું છે. પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન અર્થવૈજ્ઞાનિક નિરુક્તકાર યાસ્ક (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૭૦૦ વચ્ચે), સંસ્કૃતના ધર્મશાસ્ત્ર અને જગતના પ્રથમ મહાન વૈયાકરણ પાણિનિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૪૦૦ મુધીમાં), વાર્ત્તિકકાર કાત્યાયન (ઈ. સ. ૫૦૦-૩૫૦ મુધીમાં), સંસ્કૃત ભાષાના દાર્શનિક વિવેચક મહામાયકાર પતંજલિ (ઈ. સ. પૂર્વે બીજી સદી), ભાષાના મૂળતત્ત્વોનું સંસ્થાપન કરતા વાક્યવેદીય ના રચયિતા ભર્તૃહરિ, એ પ્રાચીન ભારતીય આય ભાષાના પ્રથમ મહાન ભાષાવૈજ્ઞાનિક છે. પાણિનિની ગણાચાર્ય ઉપર વિપુલ દીકાસાદિત્ય મળે છે, જેમાં ભટ્ટોજિ દીક્ષિત (ઈ. સ. ૧૬૫૦ આસરે)ની સિદ્ધાન્ત-કૌમુદી સુપ્રસિદ્ધ અને સર્વમાન્ય છે. મધ્યકાળના વૈયાકરણોમાં કલિકાલ-સર્વશ ઉભયન્દ્રાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨) નું સ્થાન એમના શબ્દાનુશાસન (સિદ્ધહેમચન્દ્ર) માં અંતર્ગત સમર્થ પ્રાકૃત વ્યાકરણને કારણે ચિરમરણીય છે. એવાં અન્ય મહત્ત્વનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં પરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ અને માર્કણ્ડેયનું પ્રાકૃતમર્વસ્વ ઉલ્લેખનીય છે. યુરોપમાં ભાષાવિજ્ઞાનનો આરંભ ભારત કરતાં પ્રમાણમાં મોડો થયો છે. પ્લેટોએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૯-૩૪૭) પ્રથમ ગ્રીક ભાષાના ધ્વનિઓનું વર્ગીકરણ કરી એના સંધોષ અને અધોષ એવા ભેદ પાડ્યા. પ્લેટોએ સ્વરોને સંધોષ ગણ્યા અને બાકીના ધ્વનિઓને અધોષ માન્યા, જેમાં એમણે અન્તઃસ્થ અને વ્યંજનોનો સમાવેશ કર્યો હતો. પછી એરિસ્ટોટલે (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૫-૩૨૨) ગ્રીક ભાષાનું વિશ્લેષણ કરી એનું પદોમાં વિભાજન કર્યું. એને અનુસરીને પર્સની ગ્રેકમે (Thaax) (ઈ. સ. પૂર્વની બીજી સદી) ગ્રીક ભાષાનું સૌથી પહેલું વ્યાકરણ રચ્યું. પછી ગ્રીસનું વર્ચસ્વ ધાર્યું અને રોમ યુરોપની સંસ્કૃતિ અને સનાનું કેન્દ્ર બન્યું. ત્યારે ગ્રીક વ્યાકરણોના નમૂના ઉપર લેટિન વ્યાકરણોની રચના થઈ. ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારની સાથે યહૂદીઓની ધર્મ-

ભાષા દ્વિષ્ણુ પશુ અધ્યયન થવા લાગ્યું. ઉત્તરદશાબ્દમાં રોમાન્સ ભાષાઓનું અધ્યયન થવા લાગ્યું, જેના ઉપર પણ લેટિન પરંપરાગત વ્યાકરણનો પ્રબળ પ્રભાવ હતો.

✓ યુરોપીય વિદ્વાનોએ ભાષાના ઉદ્ભવ સમયે મૂળગત વિચારણા કરી. અદારમી સદીમાં રુસ્સો (Rousseau) જેવા પ્રસિદ્ધ દાર્શનિકે, તેમ હેડર (Herder) અને જેનિશ (Jenisch) જેવા વિદ્વાનોએ, ભાષા સાહજિક ક્રમે ઉત્ક્રાન્ત થઈ છે એમ સાબિત કર્યું. ગ્રીક લેટિન અને યુરોપીય ભાષાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરીને તેઓ આવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા. અહીંથી તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનનો પ્રારંભ થયો ગણાય. કલકત્તામાં ‘રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી’ની સ્થાપના કરતાં સર વિલિયમ જેન્સે (ઈ. સ. ૧૭૪૬-૧૭૯૬) સંસ્કૃતનું અસાધારણ મહત્વ પ્રગટ કર્યું અને ગ્રીક અને લેટિન સાથે એનું સામ્ય દર્શાવી આ ત્રણે પ્રસિદ્ધ ભાષાઓનાં મૂળરૂપ એક જ આદિમ આર્યભાષા હોવી જોઈએ, અને એનો પ્રાચીન ફારસી, કેલ્ટિક અને ગોથિક ભાષાઓ સાથે પણ સંબંધ હોવો જોઈએ, એમ પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારથી ભાષાવિજ્ઞાનને નવી દિશા સાંપડી અને અસાધારણ વેગ મળ્યો.

ઓગણીસમા સદીમાં ભાષાવિજ્ઞાન એટલું બધું ખેડાયું કે અને ભાષાવિજ્ઞાનની સદી કહેવામાં આવે છે. આ સમયમાં કોલબ્રૂકે સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ રચ્યું; ફ્રીડ્રીચ શ્લેગેલે (Friedrich von Schlegel) (ઈ. સ. ૧૮૦૮) ભારતીય ભાષાઓ ઉપર એક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ રચ્યો. યાકોબ ગ્રિમે (Jakob Grimm) જર્મન ભાષાનું વ્યાકરણ (ઈ. સ. ૧૮૧૯) રચ્યું, જેમાં એણે યુરોપીય ભાષાઓમાં થતાં સ્વર-પરિવર્તનને નિયમબદ્ધ કરી બતાવ્યું, જે આજે પણ ‘ગ્રિમના નિયમ’ તરીકે ઓળખાય છે. ફ્રાન્સ બોપ્પે (Franz Bopp) પોતાના ધાતુપ્રક્રિયા ઉપરના પુસ્તકમાં (ઈ. સ. ૧૮૧૬) સંસ્કૃત રૂપોની ગ્રીક, લેટિન ઇરાની અને જર્મન ભાષાનાં રૂપો સાથે તુલના કરી, અને એના ‘તુલનાત્મક વ્યાકરણ’ (ઈ. સ. ૧૮૩૩) માં ભારતીય

યુરોપિયન પરિવારની ભાષાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી. ઓગુસ્ટ શ્લાઈશર (August Schleicher) (ઈ. સ. ૧૮૨૧-૬૮) લિથુએનિયન, રશિયન આદિ ભાષાઓ સંબંધે મહત્વપૂર્ણ વિવેચન કરીને ભાષા-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મૂલ્યગત સિદ્ધાન્તો નિર્ણીત કર્યાં. આ યુગના છેલ્લા બે સમયે પ્રતિનિધિ તે ભારતવિખ્યાત સંસ્કૃત ભાષાના મહાપંડિત મેક્સ મ્યુલર (Max Müller) (ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૯૦૦) અને વ્હિટને (Whitney) (ઈ. સ. ૧૮૨૭-૯૪). મેક્સ મ્યુલરનાં 'ભાષાવિજ્ઞાન ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો'ને (ઈ. સ. ૧૮૬૧) અસાધારણ લોકપ્રિયતા વરી. વ્હિટનેએ એના ભાષાના અધ્યયન અને ભાષાના વિકાસ ઉપરનાં અધ્યયનોમાં (ઈ. સ. ૧૮૬૭, ૧૮૭૫) ભાષાવિજ્ઞાનનાં તત્ત્વોની માર્મિક અને જોડી ગવેષણા કરી છે. આ સર્વ ભાષાવિજ્ઞાના પ્રયાસને પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૭૦ સુધીમાં ભાષાવિજ્ઞાને અસાધારણ મહત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

આ પછી નવીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો (જુંગ ગ્રામાટિકર) (Jung-grammatiker)નો યુગ આવ્યો. એમાં પ્રથમ આવે છે સ્ટાઈન-થાલ (Steinthal) (ઈ. સ. ૧૮૨૫-૯૬). એનું દૂર પૂર્વના દેશોની સ્ત્રીની વગેરે ભાષાઓ અને હબ્સી (નીઝી) ભાષાઓ ઉપરનું કામ સુવિખ્યાત છે. એણે વ્યાકરણ સાથે મનોવિજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રનો સંબંધ જોડી આપ્યો. એના અનુગામી ભાષાવૈજ્ઞાનિકોમાં બ્રુગ્મન (Brugmann), દેલબ્રુક, (Delbrück), હેર્મન ઓસ્ટ-હોફ (Hermann Osthoff) અને હેર્મન પૉલ (Hermann Paul) મુખ્ય છે. આગલી પેઢીએ જેમની ઉપેક્ષા કરી હતી તેવા ભાષાના ક્ષેત્રમાં મૂલ્યગત સિદ્ધાન્તો વિશે એમણે અન્વેષણ કર્યું છે. બ્રેઅલ (Bréal) અર્થવિજ્ઞાન ઉપર એક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ નવીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવ્યું કે વ્યાકરણ અને કાશોમાં ભાષાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જીવંત થતું નથી; એ તો રેગિન્દી

બોલચાલની ભાષામાં જ પ્રગટ થાય છે. એમણે બોલચાલની ભાષાના અધ્યયન ઉપર સવિશેષ લક્ષ આપ્યું. ભાષાનાં કથ્ય રૂપોનું પ્રધાનપણે અધ્યયન કરનાર વિદ્વાનોમાં અંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રી હેન્રી સ્પીટ્લરું નામ આગળ તરી આવે છે. આ નવીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકાએ ભાષાના ઉદ્ભવની વિચારણાને વિકસ પ્રયાસ ગણીને, અતે ભાષાના વર્ગીકરણની ચર્ચાને નિરચક પિટપેપણ ગણીને બનેલી ઉપેક્ષા કરી. આ નવીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકાનું વર્ચસ્વ લગભગ ઈ. સ. ૧૯૨૦ સુધી ચાલુ રહ્યું.

[હિંદી પચીસીમાં ભાષાવિજ્ઞાનનાં ત્રિન્ન ત્રિન્ન ક્ષેત્રોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સંશોધન થયું છે.] આ સમયમાં અમેરિકા, પેસિફિક મહાસાગરના દ્વીપો અને આફ્રિકાની સાહિત્યવિહીન, કેવળ કથ્ય સ્વરૂપની ભાષાઓનું વિશેષ અધ્યયન થયું છે. એ જ પ્રમાણે આર્યેતર ભાષા-પરિવારના અભ્યાસ ઉપર પણ સવિશેષ લક્ષ અપાયું છે. આ નવીન દૃષ્ટિકાણથી ભાષાના ઉદ્ભવના પ્રશ્નોની અભિનવ વિચારણા કરવામાં આવી છે તેમજ એના અનુપંગમાં બાળકના ભાષાવિકાસનું મૂલ્ય નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાના અધ્યયનમાં મનોવિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયું છે, અને ભાષાના કેટલાક દૃઢ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

[આ સર્વ ક્ષેત્રોમાંથી સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવું કામ તો ધ્વનિ-વિજ્ઞાન (Phonetics)ના ક્ષેત્રમાં થયું છે. રોસાપેટલીએ શોધેલા 'કાયમોગ્રાફ' અને ઓક્સેક્રાટએ પ્રયોજેલા કૃત્રિમ તાલુના વિનિયોગથી આરંભ કરીને ધ્વનિવિજ્ઞાને ક્રમે ક્રમે અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે.

જર્મન નવીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકાના યુગ પછી ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યયનનું કેન્દ્ર ફ્રાન્સ (પેરિસ) બન્યું. ફ્રેન્ચ ભાષાવૈજ્ઞાનિકામાં

બ્રેઆલ (Bréal), મેલે (Meillet), વાન્ડ્રી (Vendryes) વગેરે વિદ્વાનોનું કામ થતું મૂલ્યવાન છે.

[વર્તમાન સમયમાં ભાષાવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રમાં અમેરિકાના બ્લૂમ-ફીલ્ડ, સેપી (E. Sapir), સ્ટુર્ટવાન્ટ (E. H. Sturtevant), પાઈક (K. L. Pike), ટ્રેગર (G. L. Trager), ગ્રીસન વગેરે ભાષાવિદોનું કામ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. વર્તમાન યુગના ધ્વનિ-વૈજ્ઞાનિકોમાં ભાષાવૈજ્ઞાનિક ડેનિયલ ગ્લેન્સનું નામ અગ્રસ્થાને છે. સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાનમાં તેમજ અગ્રેજી ભાષાના વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયનમાં ડેનિશ ભાષાશાસ્ત્રી ઓટો ગેસ્પર્સનનું અર્પણ નોંધ-પાત્ર છે.]

આજે ભાષાવિજ્ઞાનમાં ફેટલીક નવી શાખાઓ વિકસી છે. એ સર્વમાં બહુધા ભાષાના કથ્યસ્વરૂપનું કે બોલીઓનું શિન્ન શિન્ન દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. ભાષાવિજ્ઞાનની આ નવીન શાખાઓમાં બોલીઓનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન (Dialectology), બોલીઓના પ્રાદેશિક કે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ (Linguistic Geography), બોલાતી ભાષાને લિપિબદ્ધ કરવાના સિદ્ધાન્તોની મીમાંસા (Phonemics), અને સ્વરવિજ્ઞાન (Tonetics). એ મુખ્ય છે. આ સર્વને, સમગ્ર રૂપે, વર્ણનાત્મક કે વિવરણાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન (Descriptive Linguistics) કહેવામાં આવે છે, અને એનું પરિશીલન આજે પ્રમુખતયા અમેરિકામાં થઈ રહ્યું છે. બ્લૂમફીલ્ડ અને સેપીના 'કોનીમ' સંબંધેના વિશ્લેષણના પાયા ઉપર વિવરણાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનનાં મંડળ છે. વિવરણાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનના મુખ્ય પુરસ્કર્તાઓ કેનેથ એલ. પાઈક, બર્નાર્ડ બ્લોખ (Bernard Bloch), જી. એલ. ટ્રેગર અને ગ્રીસન છે. બોલીઓના ભાષાવિજ્ઞાનમાં જી. રાઈટ (J. Wright), બી. સ્કેટ (W. W. Skeat) વગેરે ભાષાવિદોનાં અગ્રેજી બોલીઓનાં અધ્યયનો; જે. એસ. કામરે

અને ડબ્લ્યુ ઈ હેન્લે (W E Henley)નો અંગ્રેજી 'રેનેગ' બોલીઓનો ગ્રામ મિર્પોટે (Millardet)નો ફ્રેન્ચ બોલીઓનો અભ્યાસ; ગિલિયેરો અને મોન્ગિન (J Gillieron and Mongin) તેમજ એદમોં એદમોં (Edmond Edmont)ના ફ્રેન્ચ ભાષાના, જાબર્ગ (K Jaberger) અને જ્યુડ (J Judic)ના ઈટાલિયન ભાષાના, અને ગેઓર્ગ વેન્કર (Georg Wenker)ના જર્મન ભાષાના 'ફિગ્યુરેટિવ એટલાસ' અને ભાષાના ભૌગોલિક વર્ગીકરણના અધ્યયનો ઉપેક્ષનીય છે. મૂસ્તિસાનના ડેનિયલ ગ્લેન્સનુ 'Intonation Curves' અને પાર્કિનુ 'અમેરિકન અંગ્રેજી ભાષામાં મૂગતવ' (Intonation of American English) પ્રસિદ્ધ છે. હોનાડમાં સ્થળનામોનો પણ ગ્રીક્વટલરો અભ્યાસ થયો છે. એ માસર (A. Masser) અને એફ એમ સ્ટેન્ટન (F. M. Stenton)ના અંગ્રેજી સ્થળનામોના, અને ઈ વીક્લી (E Weekley)ના અંગ્રેજી નામો અને અટકોના અધ્યયનો મુખ્યપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં ભાષાના દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોની પણ તાર્કિક વિચારણા ચાલી ગઈ છે, જે 'દાર્શનિક ભાષાવિજ્ઞાન' (Metalinguistics)ના નામથી ઓળખાય છે.

ભાષાવિજ્ઞાનના ઇતિહાસની આ અછડતી રૂપરેખા ઉપરથી જણાશે કે ભાષાવિજ્ઞાનના અધ્યયનમાં જુદે જુદે સમયે ભાષાવિદોએ જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અપનાવેલી છે.

ભાષાવિજ્ઞાનના આરંભકાળમાં ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સરફત અને-ક્રીક વગેરે યુરોપીય પરિવારની ભાષાઓનું પુનનાત્મક અધ્યયન કર્યું હતું. પુનનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના ઉદ્ભવથી જ ભાષાવિજ્ઞાનના શ્રીગણેશ મંડાયા એમ કહી શકાય.

'પછીના સમયમાં પુનનાત્મક પદ્ધતિની સાથેસાથ જ ઐતિ-

હાસિક પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ઐતિહાસિક પદ્ધતિમાં એક ભાષાના પ્રાચીનતમથી હેક અઘનન સુધીનાં સર્વ સ્વરૂપોનું ઐતિહાસિક ક્રમે અધ્યયન કરવામાં આવે છે.

✓ આજે ભાષાવિજ્ઞાનની વર્ણનાત્મક કે વિવરણાત્મક પદ્ધતિએ સવિશેષ આસોચના અર્થ રહી છે. વર્તમાન કથ્ય ભાષાઓ કે બોલીઓ માટે, તેમજ જેમાં સિમ્પલ સાક્ષિત્ય મળતું નથી એવી ભાષાઓ માટે, આ પદ્ધતિ સવિશેષ ઉપયોગી છે.

ભારતમાં પ્રાચીન કાળમાં ભાષાવિજ્ઞાનમાં અપૂર્વ કોટિનું કામ થયું હતું એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. વર્તમાન સમયના ભારતીય ભાષાશાસ્ત્રીઓમાં ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરનું નામ અગ્ર-સ્થાને વિરાજે છે. એમણે પ્રાચીન ભારતીય પ્રણાલિકા જળવીને એની સાથે અર્વાચીન યુરોપીય ભાષાવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય સાધનાં ‘વિઃસન કાષ્ટજોજોગિકસ લેક્ચર્સ’ (ઈ. સ. ૧૮૭૭) આપ્યાં. એ સમયના ભાષાવિજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં આ વ્યાખ્યાનો એક નવી જ ભાત પાડે છે. આપણા અગ્રણી ભાષાશાસ્ત્રી નરસિંહરાવ ઉપર એમની પ્રખળ અસર પડી છે.

✓ આ સમયમાં દેટલાક વિદ્વાનોએ ભારતીય ભાષાઓનું અધ્યયન સમીચીન રીતે કર્યું. એમાં ટ્રમ્પ (Dr. Ernest Trumpp)નું સિધી વ્યાકરણ, ફેડવેલનું ડ્રાવિડી ભાષાઓનું અધ્યયન, અને બીમ્સ, ગ્રિયર્સન અને હનલેનાં અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનાં તુલનાત્મક અધ્યયનો પ્રધાન છે. ટર્નરની ‘નેપાલી ડિક્શનેરી’ અને ખૂસ બ્લોખના ‘મરાઠી ભાષા’ અને ‘ભારતીય આર્ય ભાષાઓ’ એ અધ્યયનો ભાષાના તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અધ્યયનના આદર્શ નમૂના રૂપ છે. વર્તમાન ભારતના ધુરંધર ભાષાવિદ્ ડૉ. મુનીતિકુમાર ચેટરજી રચિત ‘The Origin and Development of the Bengali Language’ એ બંગાળી ભાષાનું અત્યંત પ્રમાણુબૂત, અસાધારણ

મૂલ્યવતાવાળું અધ્યયન છે. એ ઉપરાંત વનંમાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ-
માં ડો. સિદ્ધેશ્વર વર્માએ તરી (Dardic) ભાષાઓનું, ડો. દત્તરે
ગુજરાતી ધ્વનિપ્રક્રિયાનું, ડો. કવેએ ગ્રંથધી ભાષાનું, ડો. ધોમ્દર
વર્માએ વ્રજ ભાષાનું, ડો. જાજુરામ સહસ્ત્રનાએ અવધી ભાષાનું, ડો.
વિશ્વનાથ પ્રેસાદે બોજપુરી બોલીનું, અને ડો. જનારસીનાથ જીને
પંજાબી ભાષાનું સમગ્ર અધ્યયન કર્યું છે. અગામી ભાષાઓનાં
પ્રાચીન સ્વરૂપોના એવા જ પ્રમાણભૂત ગ્રાધ્યાયોમાં ડો. એલ. પી.
તેરિસતોરિનું ‘પ્રાચીન પ્રશ્નિત રાજસ્થાની’, ડો. ડી. એન. દવેનું
‘A Study of the Gujarati Language in the 16th
Century’, આચાર્ય જિનવિજયજી મુનિનાં ‘મહેશ્વરાસન’,
‘હક્કરનાકર’ અને ‘હક્કરનાકરપ્રદરણ’ આદિ પ્રાચીન કૃતિઓનાં
સંપાદનો, અને ડો. પી. એલ. વૈદ્ય, ડો. એ. એન. ઉપાધ્યે,
ડો. હીરાલાલ જૈન અને ડો. દરિવસ્ત્રભ ભાષાશાસ્ત્રીનાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ
કૃતિઓનાં ભાષાદૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન સંપાદનો અગ્રરથાને આવે છે.

ગુજરાતી ભાષામા ધૈનિક ભાષા-અધ્યયનનો આરંભ સહ.
નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પોતાના ગુરુ ડો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરની
પ્રણાલિકાને અનુસરીને આપેલાં ‘વિદ્વસન કાષ્ઠગોષ્ઠોગિદલ લેખસ’
('Gujarati Language and Literature' Vol I-II;
ઈ. સ. ૧૯૧૫-૧૬) થી થાય છે. એમને પદ્ધતિ પરત્વે તેમજ
વીગતોમાં કેટલેક અંગે સહ. વ્રજલાલ શા. શાસ્ત્રીના ગ્રંથોમાંથી
પ્રેરણા મળી હશે એમ લાગે છે. નરસિંહરાવનું પ્રધાન લક્ષ્ય ગુજરાતી
ભાષાનો ઉદ્ભવ તપાસવામાં અને ગુજરાતી ધ્વનિપ્રક્રિયાના ઉત્સર્ગો
ખાંધવા તરફ રહ્યું છે એમના જનિ ગ્રંથોમાં રૂપપ્રક્રિયા કે અર્થ-
વિજ્ઞાનનો માત્ર અછડતો સ્પર્શ જ થયો છે. સહ. સાહ્યવર્ધ કેશવલાલ
ધ્રુવે ‘વાગ્વ્યાપાર’ના અતિ મૂલ્યવાન નિબંધમાં પ્રાચીન વૈયાકરણો
અને મહાભાષ્યકારની પદ્ધતિએ ગુજરાતી ધ્વનિઓનું અવલોકન કર્યું
છે. એથી વિશેષ પદ્ધતિસરનું ભાષા-અધ્યયન એમની પામેથી મળ્યું

નથી, જો કે ‘લાલણીની કાદંબરી’ જેવાં એમનાં પ્રાચીન ગુજરાતી સંપાદનોમાં માર્મિક લાપાચર્યો એમણે સ્થગે સ્થગે કરી છે. આ બંને પૂર્વાચાર્યોની પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલો સદ્. ચતુરભાઈ પુ. પટેલનો ‘જૂની ગુજરાતી’. ઉપરનો સ્વાધ્યાય એક ઉપયોગી અધ્યયન છે. બહુધા આ જ પદ્ધતિનાં લાપાચર્યપત્રો શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ એમના લિન્ન લિન્ન મથોમાં, તેમજ હજાર વ્યાખ્યાનોમાં, અને ડૉ. બોમ્બીલાલ સાંડેસરાએ એમનાં પ્રાચીન સંપાદનોમાં, ‘શબ્દ અને અર્થ’ વિષેનાં વ્યાખ્યાનોમાં, અને એમના લેખસંગ્રહોમાં આપ્યાં છે. પંડિત બેચરદાસનો ‘ગુજરાતી લાપાની ઉત્ક્રાંતિ’ એ માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ પણ આ જ પરંપરાને અનુસરે છે.

લાપાવિજ્ઞાનની અઘનન પદ્ધતિને અનુસરીને તૈયાર થયેલાં અધ્યયનોમાં આગળ ઉલ્લેખેલો ડૉ. ટી. એન. દવેનો મહાનિબંધ તેમજ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીને ઉપક્રમે એમણે આરંભેલી ઉત્તર ગુજરાતના સીમાપ્રદેશોની બોલીઓની સમીક્ષા ધ્યાન ખેંચે છે. અર્વાચીન ધ્વનિવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો અનુસાર ડૉ. પ્રબોધ પંડિતે કરેલી ગુજરાતી વિદ્યત સ્વરો અને મહાપ્રાણ તરવની સમીક્ષા વિચાર-પ્રેરક છે, તેમજ ડૉ. ટી. એન. દવેની પદ્ધતિએ એમણે કરેલો બીલી બોલીઓનો અભ્યાસ નોંધપાત્ર છે. ગુજરાતી લાપાની રૂપપ્રક્રિયા અને શબ્દસિદ્ધિ પરત્વે ડૉ. હરિવલ્લભ લાપાણીએ કરેલી કેટલીક વિચારણા અતિ મર્મગામી અને સિદ્ધાન્તપૂત છે. ગુજરાતનાં સ્થળનામોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત અભ્યાસ ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાએ આપ્યો છે. ‘ગુજરાતી સ્વરભાસ્યાપાર’ ઉપર એક નોંધપાત્ર પ્રયત્ન ડૉ. ગોકળભાઈ ધ. પટેલે કર્યો છે, તેમ ડૉ. ભાનુપ્રસાદ ચૌકરીએ ‘ચરોતરી બોલીનું લાપાવૈજ્ઞાનિક અધ્યયન’ કયું છે. પ્રાચીન ગુજરાતી લાપાનાં પ્રમાણભૂત સંપાદનાત્મક અધ્યયનો સદ્. સાક્ષરવર્ચ કે. હ. ધ્રુવ, શ્રી ગણભાઈ દેરાસરી, આચાર્ય શ્રી જિન-

વિજયજી મુનિ, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, ડૉ. બોળીલાલ ઝાડેસરા, પ્રો.
કાન્તિલાલ વ્યાસ, વગેરે વિદ્વાનોએ આપ્યાં છે.

આ રીતે લાખાવિજ્ઞાનનાં બિન્ન બિન્ન ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતે
પગલાં માંડ્યાં છે; પરંતુ પ્રસિદ્ધ (classic) અધ્યયનોની ટાટિમાં
એસે એવી કૃતિઓ હજી રચાવાની બાકી જ છે. તેમ 'બોર્લાઓનું'
વિજ્ઞાન, સિપિશાસ્ત્ર (ફોનેમિક્સ), અર્થવિજ્ઞાન (સેમેન્ટિક્સ) વગેરે
ક્ષેત્રો પણ હજી વલુખેશયેલાં જ રહ્યાં છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ભાષાનો ઉદ્ભવ

"The problem of the origin of language is outside the jurisdiction of the linguist. The problem is, in reality, bound up with that of the origin of man and of society, and it belongs to primitive human history. Language has evolved just in so far as the human brain has developed and society has been organized. It is impossible to say in what form human speech first took shape, but we can endeavour to determine the conditions which made speech possible. They are at once psychological and social."

—J. Vendryes, *Language*

ભાષાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ ભાષાવિજ્ઞાનની એક વિકટ સમસ્યા છે. આજનો મનુષ્ય એનાં માતાપિતા પાસેથી ભાષા શીખ્યો; એ એમનાં માબાપ પાસેથી શીખ્યાં હશે. પરંતુ આદિમ મનુષ્યે કોની પાસેથી ભાષા પ્રાપ્ત કરી હશે ?

ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે જાનજાતની અનેક કલ્પનાઓ કરી છે અને સિદ્ધાન્તો બાંધ્યા છે એ સિદ્ધાન્તોની ક્રમશઃ સમીક્ષા કરીએ.

૧. ભાષા ઈશ્વરદત્ત છે.

જગતના કેટલાક ધર્મગ્રંથો અનુસાર જગતમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિની સાથેસાથ જ એકાએક દેવી શક્તિ વડે એક સંપૂર્ણ સ્વરૂપવાળી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ જેમ માનવ સહજ રીતે શ્વાસોચ્છવાસ લેતો થયો તે જ

પ્રકારે દૈવી શક્તિની પ્રેરણાથી તેજસ્જીવિના, સદગ્ન રીતે, બોલતો થયો.^૧

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો ગીર્વાણચિરા સંસ્કૃત એ જ આદિ ભાષા છે, જેનું પરમેશ્વરે સૃષ્ટિને આગળે ઋષિઓને જ્ઞાન આપ્યું હતું. એમાંથી કાળક્રમે અન્ય ભાષા-વિભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ.

રોમન કેથલિક મતાનુયાયી ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે યહૂદીઓની મીન ભાષા હિબ્રુ, જેમાં બાઈબલનો જૂનો કરાર 'Old Testament' રાખેલો છે, એ જ માનવની આદિમ ભાષા હતી. એ માનવસર્જિત હો' પરંતુ ઈશ્વરદત્ત વાણી હતી.^૨

બૌદ્ધો પાલી ભાષાને અને જૈનો આગમોની આપ' પ્રાકૃત કે મધ્યમાગધીને માનવની મૂળભાષા ગણાવે છે.^૩

પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિકોમાંથી કેટલાક ભાષા ઈશ્વરદત્ત છે એમ માનતા હતા, ત્યારે સોક્રેટીસ જેવા અન્ય પ્રસિદ્ધ દાર્શનિકો એ મતથી વેરુદ્ધ હતા.^૪

આ મતની અશાસ્ત્રીયતા સ્પષ્ટ છે.

૧ સરખાવે Goetheનું નીચેનું કથન : "When man was first created as man by God, language was implanted in him just as was an upright gait. Just as he had to observe that he could walk and grasp, he had also to learn that he could sing with his throat and modify these tones in various ways with his tongue, gums and lips. If man was of divine origin, language was too."—G. Révész, *The Origins and Prehistory of Language*, 1956, p. 79.

૨. જુઓ : મગધદેવગાસ્ત્રી, માધવજિજ્ઞાન, પૃ. ૧૮૬.

૩. જુઓ : બાળરામ સુક્રમેના, મામાન્ય માધવજિજ્ઞાન, પૃ. ૧૫.

૪ સરખાવે : "Plato lets Cratylus contend that the original names had been attached to the things by

૨૭
 બાપાનું સર્વસંમતિથી, વિચારપૂર્વક સર્જન

બાપાના હૃદયમાં સંબંધે એક મત એવો છે કે પ્રાચીન-પ્રાચીન-
 તિલાસિક - કાળમાં પહેલાં તો મનુષ્ય સંકેતો વગેરેથી પોતાના
 મનોભાવ પ્રગટ કરતો. પરંતુ એથી જ્યારે એનું કામ નબળું નહીં
 ત્યારે તે વ્યંગના સમસ્ત માનવ સમુદાયે એકત્ર થઈને નહીં કહ્યું કે
 આ પદાર્થને આ નામ આપવું, અન્ય પદાર્થને અન્ય નામ આપવું.
 આમ પુરસ્કરની સંમતિથી સમસ્ત સમુદાયે પોતાના ઉપયોગ માટે
 ભાષા ધરી કાઢી. આ મત ઓક દાર્શનિકોના જોડેથી પ્રાચીન છે.^૫

આ મત પણ ઉપરના મત જેવો જ અસાચીય છે. પ્રથમ તો,
 જ્યારે માત્ર સંકેતોથી જ કામ નભવું હતું ત્યારે એ આદિમ
 માનવ સમાજ હેવટની સમજૂતી ઉપર આવનાં પહેલાં વાટાઘાટો કેવી
 રીતે કરી શક્યો, તેમ અંતિમ નિર્ણય શી રીતે પ્રગટ કરી શક્યો ?
 પ્રત્યેક પદાર્થ વિશે વિચાર કરતાં કે બોક્ષનાં મનમાં એની એક
 માનસપ્રતિબિંબ (mental image) ખડી થાય છે. તો જ્યાં સુધી
 વસ્તુનાં નામો નહીં થયાં નથી ત્યાં સુધી એ વિશે મનમાં વિચારો
 કેવી રીતે હૃદયલ્પી શકે ? અને જો ભાષા વિના મનુષ્યમાં વિચાર
 કરવાની શક્તિ પ્રગટી હોય તો પછી એને ભાષાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?

some divine power; but Socrates refutes this sup-
 position. "—Alf Sommerfelt, 'The Origin of Language—
 Theories and Hypotheses', *Journal of the World History*,
 Vol I, No 4; April 1954, p. 886.

૫ જી સરખાવો : Bloomfield, *Language*, p. 4.

૫ સરખાવો : "Some (Greek philosophers) held
 that language had come about by arbitrary determi-
 nation whereas others thought it had risen naturally."

—Alf Sommerfelt, *op. cit.*, p. 886.

માનવની રચાણાવિકાસ આંતરપ્રેરણા દ્વારા ભાષાની ઉત્પત્તિ

પ્રસિદ્ધ જર્મન સંસ્કૃતજ્ઞ મેક્સમ્યુલરે એમનાં 'Lectures on the Science of Language' (ઇ. સ. ૧૮૬૧) ની પ્રથમ શ્રેણીમાં ભાષાના ઉદ્ભવના પ્રશ્નની વિચારણા કરી છે. મેક્સમ્યુલર ભાષાની બાબતમાં અર્વિનના ઉત્કાન્તિવાદને સ્વીકારતા નથી. એ માને છે કે ભાષા પૂરતો પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે મોટો ભેદ રહેલો છે. માણસમાં અમૂર્ત વિચારણા કરવાની શક્તિ છે, જે પ્રાણીમાં નથી.

મેક્સમ્યુલર એમ માને છે કે જન્મતના જુદા જુદા ભાષા પરિવારોમાં મળીને શબ્દનાં મૂળ રૂપો (roots) ચારમોથી પાંચસો જેટલાં થાય છે. એ ધ્વનિઓ માનવી પ્રકૃતિમાં રહેલી એ પ્રકારની હાશણિક ને સર્ગિક શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ નથી હિંગારધ્વનિઓ કે નથી અનુકરણધ્વનિઓ. સ્મરણ પ્રકૃતિમાં પ્રત્યેક વસ્તુને દેશના વાગ્દાન એમાંથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ માનવના મન ઉપર આઘાત થતાં એના મુખમાંથી ધ્વનિઓ નીકળી પડે છે. માણસ પોતાના મનના અમૂર્ત વિચારોને વાણીમાં વ્યક્ત કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છે. આ શક્તિ એનામાં સવજ્ઞાન (instinctive) હોય છે. પછી ધીમે ધીમે, એ શક્તિની જરૂર ન રહેતાં, એ ધસાઈ ગઈ મેક્સમ્યુલરના આ સિદ્ધાંતની પાછળ અયોગાત્મક (isolating) ભાષાસ્વરૂપ એ જ સૌથી પ્રાચીન ભાષાસ્વરૂપ છે એ માન્યતા રહેલી છે.^૧

આ દિવ્ય સહજોપસંગિતવાદનો અદારમા સેકમાં પુષ્ટક પ્રચાર હતો. સ્ટાઇન્થાલ (Steinthal)^૨, હુમ્બોલ્ટ (Humboldt), મેક્સમ્યુલર, વુન્ડ્ટ (Wundt) વગેરે એના મુખ્ય પુરસ્કર્તાઓ હતા.

૧ જુઓ : Alf Sommerfelt, *op. cit.*, p. 891.

૭ સરખાવો ગ્રાઈમાલ્ટુ નીચેનું કથન : "Speech is a spiritual organ. The origin of speech must therefore be sought in the origin of the spirit from nature, that is from the lower activities of the soul."

—A. Sommerfelt, *op. cit.*, p. 890.

વુન્ટે ભાષા ઉપરના એના મહાન અંશમાં ભાષાની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નની આવી રીતે વિચારણા કરી-છે. વુન્ટ કહે છે કે ભાષાના ઉદ્ભવનો પ્રશ્ન ઉકેલવાને માટે માનવ સંવેદના (consciousness) ના વિકાસના સંદર્ભમાં હાલની ભાષાઓના વિકાસનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. જેમ જેમ માનવ સંવેદના વિકાસ પામતી ગઈ તેમ તેમ એની અભિવ્યક્તિના સ્વરૂપમાં—સંકેતો અને ભાષામાં—વિકાસ થતો ગયો. ભાષા એ વિચારનું મહત્ત્વનું અંગ છે—વિચારના વિકાસની સાથે જ એનો વિકાસ સંભવે છે. માનવની વિશિષ્ટ સંવેદનાની અભિવ્યક્તિએ ભાષાધ્વનિઓનું સ્વરૂપ સી રીતે લીધું, અને એ ધ્વનિઓ વિચારના પ્રતીક કેવી રીતે બન્યા, એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે.

ભાષા આરંભમાં ઇશારાઓ (gestures) સાથે સંકલિત હોવી જોઈએ. પછી એ ક્રમે ક્રમે ઇશારાઓથી અળગી પડી ગઈ. ભાષાના ધ્વનિઓ પરિસ્થિતિની શારીરિક પ્રતિક્રિયા (reflex) સમા પામ્નિક નથી; પરંતુ માનસિક અને શારીરિક ક્રિયાઓ દ્વારા સ્વચ્છિદ્ર (વિચારાદિકની) અભિવ્યક્તિરૂપના છે.

વુન્ટની આ ચર્ચા મનુષ્યે પોતાના ભાષાસાધનને કેવી રીતે વિકસાવ્યું એટલું જ માત્ર સમજાવવા મધે છે; ભાષાના ઉદ્ભવનાં કારણો દર્શાવવા એ સમર્થ નથી.

મેક્સમ્યુલરના મતની અસામીયના પણ સ્પષ્ટ છે. મેક્સમ્યુલર જણાવે છે તેમ ભાષા મનુષ્યની વૈયક્તિક સિદ્ધિ નથી, પરંતુ માનવનો એક સામાજિક ગુણ કે લક્ષણ છે. સમાજના વ્યવહારને કારણે અને સમાજની સંમતિને પરિણામે જ ભાષા ઉદ્ભવી છે.

મેક્સમ્યુલરના સિદ્ધાંત અનુસાર ભાષા એક વૈયક્તિક સિદ્ધિ હોત અને માનવને સદૃશ રીતે ગ્રાપ્ય હોત તો નિર્જનમાં જાહેરનું એકાકી બાળક કાંઈ વિશિષ્ટ ભાષા બોલી શકવા સમર્થ બન્યું હોત. પરંતુ વસ્તુતઃ, ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા આ પ્રકારના પ્રયોગોમાં એમ બન્યું નથી.

પ્રથમ જોડતાં શીખવાનો આરંભ કરના માનવસિંચુના મુખમાંથી કયી ભાષા નીકળે છે એ જાણવાને એ સમ્રાટોના પ્રયોગો ઇનિડાસમાં નોંધાયા છે. પ્રસિદ્ધ ગ્રીક ઇનિડાસકાર હેરોડોટસે (Herodotus) (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી સદી) નોંધ્યું છે કે દિજિવન અને મિસરી (ઇજિપ્ત) પ્રજામાંથી કયી વંધારે પ્રાચીન છે એ જાણવાને મિસરના સમ્રાટ પ્સામેટિકસે (Psammeticus) એ તરતન જન્મેલાં શિશુઓને માનવ સંપર્કથી સદંતર દૂર એકતાં રાખ્યાં. ત્યારે એમણે જોડવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે એમના મુખમાંથી 'બેકોસ' (bekos) એટલો શબ્દ માત્ર નીકળ્યો. એ દિજિવન માયાનો શબ્દ હતો, જેનો અર્થ થાય છે 'ગેટી' કે 'ભાખરી'. એ ઉપરથી એમેટિકસે અનુમાન ક્યું કે દિજિવન વંધારે પ્રાચીન ભાષા છે. પરંતુ, સંભવ છે કે, બાળકોએ એ શબ્દ પોતાના દિજિવન ખડેરગીર પામેથી સાંભળ્યો હોય.^૯ તેથી, તત્વતઃ, આ પ્રયોગનું વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય શંકાસ્પદ છે; વિશેષ તો એ કારણે કે આ પ્રકારનો એક પ્રયોગ અકબર બાદશાહે ન્હાનાં શિશુઓ ઉપર કર્યો હતો તેમાં એ બાળકો મોટાં થતાં તદ્દન મૂંઝાં નીકળ્યાં હતાં.^{૧૦}

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે જ્ઞાણકોને જન્મથી ભાષા સિદ્ધ હોતી નથી; પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી જ એ ભાષા શીખે છે.^૭

માનવશરીરરચનાના વિશિષ્ટ વિકાસને કારણે ભાષાની ઉત્પત્તિ
હૃદય અને પ્દાર્થન્યાયે ભાષાની ઉત્પત્તિમાં માનવની દૃઢાર, સ્થિતિ (erect posture) અને આસોચ્છવાસની ક્રિયા ઉપરના કાળુએ દેડતો મદત્વનો ભાગ ભજવ્યો હશે એ બનાવ્યું છે. એ જ રીતે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો સરીરવિજ્ઞાનના મુદ્દમ અભ્યાસ દ્વારા માનવના મગજના વિકાસને તેમજ તેના મુખના વિકાસને ભાષાની ઉત્પત્તિમાં

૯ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 9.

૧૦ જુઓ : બાજુશમ ગુરોના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૫.

કારણભૂત માને છે. ઉદાહરણ તરીકે, બ્રોકાએ (Broca) ઇ. સ. ૧૮૬૧ માં બતાવ્યું હતું કે મગજના ડાયા અર્ધગોળા (hemisphere) ના આગળના (frontal) ત્રીજા મંડળ (third convolution) ને ઈજન થતાં વાગ્ધર્મ (Aphasia) થાય છે.^{૧૧} એ ઉપરથી મગજના આ કેન્દ્ર (Broca's centre) ને કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ ૧૨ વાદપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર માન્યું હતું.

પરંતુ પશુપક્ષીઓ બતાવ્યું છે તેમ ભાષા એ બહુ સંકુલ પ્રવૃત્તિ છે, જે શરીરનાં અનેક અંગો ઉપર અવલંબેલી છે. એથી કેવળ મગજના એક વિશિષ્ટ મંડળને જ વાણીનું કેન્દ્ર ગણવું યુક્ત નથી.^{૧૨} વળી આ સિદ્ધાન્તોથી માનવ ધ્વનિઓનો શારીરિક આધાર (basis) માત્ર સમજાય છે, અને ધ્વનિઓના વિકાસની પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આવે કે; પરંતુ ભાષાની ઉત્પત્તિનું કારણ એથી સમજાતું નથી.

સાદૃશિકધ્વનિ અને પ્રાણીધ્વનિના અનુકરણ દ્વારા

(૩) (૬) ભાષાની ઉત્પત્તિ

કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આદિ માનવ પશુપક્ષીઓના યા પ્રવૃત્તિનાં અન્ય અંગોના ધ્વનિઓનું અનુકરણ કરીને મોક્ષતાં શીખ્યો. ઉદાહરણ તરીકે, એણે કૂતરાનું 'બાઉવાઉ' બસવું સાંભળીને એ 'બાઉવાઉ' ધ્વનિને કૂતરા તેમજ બસવાની ક્રિયા મનેની સંગા તરીકે વાપર્યો હશે; અથવા કોપલનો કૂહરવ સાંભળીને બેનું નામ cuckoo (કે સં. કોકિલ) પાડ્યું હશે; કે સરિતાનો બળબળ નાદ સાંભળીને નદી કહી હશે. સં. મયૂર, વાક, તિહ (સરખાવો : પૂર્વ આફ્રિકાની ભાષાઓમાં 'સિંબા'), અં. crow, cock, વગેરે પશુપક્ષીઓનાં નામો, કે સં. ટકાર, રણતકાર, જઘાર,

૧૧ જુઓ : Bloomfield, *Language*, p. 36.

૧૨ જેમકે : B. Naunyn વગેરે વૈજ્ઞાનિકો. જુઓ A. Sommerelt, *op. cit.*, p. 895.

૧૩ જુઓ : Bloomfield, *Ibid*, p. 37.

અં. babbling, cooing, ગુજ. ખડખડાટ, બાડખડાટ જેવાં ધ્વનિસૂચક નામોનું મૂળ આ પ્રકારના પ્રાકૃતિક સ્વાનુકરણમાં હશે એમ લાગે છે. આદિમ ભાષામાં આ પ્રકારે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં શબ્દલડાણ તૈયાર થયો હશે. આ મતને શબ્દાનુકરણધ્વનિના સિદ્ધાંત (theory of onomatopoeia) કહે છે. આ મત પ્રત્યે સૌથી ઉત્કટ રીતે ધ્યાન ખેંચનાર હેર્ડર (Herder) (ઈ. સ. ૧૭૭૨) હતા. મેક્સમ્યુલર જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ મતને અવહેલનામાં 'બાહિ-વાહિ મત' કહે છે.

[અર્થ] પશુ પ્રાણીઓના સ્વ અને પ્રાકૃતિક પદાર્થોના ધ્વનિના અનુકરણને ભાષાના ઉદ્ભવમાં એક મહત્ત્વનું કારણ લેખ્યું હતું. ૧૪ વિંડ્ટનેએ (Whitney) એના 'Life and Growth of Language' (ઈ. સ. ૧૮૭૫) એ ગ્રંથમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે ચર્ચા કરતાં અનુકરણવાદનો પુરસ્કાર કર્યો છે. વિંડ્ટને કહે છે કે પ્રાણીઓના ધ્વનિ સાહજિક હોય છે. એ પ્રકારના ધ્વનિઓમાંથી માનવભાષા ઉત્પન્ન થઈ. એમાં પ્રેરક કારણ અન્ય પાસે પોતાના વિચારની અભિવ્યક્તિ કરવાની ઈચ્છા હતી.

[અર્થ] (Renan) કહે છે કે જેમ માણસ પ્રાણીઓનું અનુકરણ કરી શકે છે તેમ પોતાના સાથીઓનું પણ અનુકરણ કરી શકે છે. પ્રાણીધ્વનિ અને માનવ ભાષાના ધ્વનિઓમાં મૂલમતલ દરક છે : પ્રાણીઓના ધ્વનિઓની પાછળ કશો વિશિષ્ટ અર્થ રહેલો નથી—એ માત્ર એમના સાહજિક ઉદ્ભાવો જ છે; ત્યારે માનવના એ જ ધ્વનિઓની પાછળ વિશિષ્ટ હેતુ—એ પ્રાણીનું કે એના કાર્યનું અભિધાન

૧૪ સરખાવો : "Darwin thinks language must have developed out of imitation by men of natural sounds, sounds produced by other animals and the instinctive sounds of man himself, with modifications supported by signs and gestures."—A. Sommerfelt, *Ibid*, p. 888.

કરવાનો — રહેલો છે. અર્થાત, માનવના ધ્વનિઓમાં અર્થવત્તા છે, જે પ્રાણીઓના ધ્વનિઓમાં ક્યારેય નહોતી.^{૧૫} આમ, [રેનની માન્યતા અનુસાર ભાષા સામાન્ય રીતે અનુરણનાત્મક અનુકરણથી બનેલી છે. એ આદિમ ભાષામાં એક શ્રુતિવાળા શબ્દો સવિશેષ હતા. ૧૬ ~

ડૉ. આલેા કેસલો મોંતિગ્નીએ (Dr. Alan H. Keslo de Montigny) 'How Did Language Originate' એ લેખમાં પ્રતિપાદિત કયું છે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાણીધ્વનિઓ અને અનુરણનાત્મક શબ્દોમાંથી છે, જેમાંથી કેટલાંક આદિમ શબ્દમૂળ (roots) ઉદ્ભવ્યાં છે. એમાં પ્રાણીધ્વનિ કરતાં અનુરણનાત્મક રૂપોનું પ્રમાણ ધણું વધારે છે. પછી જુદા જુદા માનવ સમૂહો પરસ્પર સંપર્કમાં આવતાં તે તે શબ્દોના સમાનાર્થ શબ્દો ઇતર સમૂહોએ અપનાવ્યા. એમાંથી આદિ માનવભાષાના ભાષાલઠાળનો વિકાસ થયો. ૧૭

કેટલાંક ભાષાશાસ્ત્રી-ઉ.ત. લાત્સાડુસ ગાઈગર, ગુસ્ટાફ યાગર, ફ્રીડ્રીક મ્યુલર, એલેક્ઝાન્ડર મોહોનસન, વગેરે-ભાષાના ઉદ્ભવ માટે શબ્દાનુકરણ ઉપરાંત ભાવોદ્ગાર આદિ કારણોને પણ જવાબદાર ગણે છે. એથી એમના સિદ્ધાંતોની અચો નીચે આપેલા ભાવોદ્ગારમૂલક સિદ્ધાંતની સમીક્ષા પાછી કરીશું.

આ મતનો કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ વિરોધ કર્યો છે. મેક્સમ્યુલર કહે છે કે અનુરણધ્વનિનો સિદ્ધાંત અતિ સંકુચિત છે;

૧૫ જુઓ : Jespersen, *Language* (1934), p. 414.

૧૬ સરખાવો: "Renan's idea, which he shared with the linguists of his time that the oldest form of language must have been monosyllabic and non-flexional is explained by the theory, current at his time, that language always passed through the isolating, agglutinative and flexional stages."

—Alf Sommerfelt, *Ibid*, p. 887.

૧૭ A. Sommerfelt, *Ibid*, p. 897.

અનુકરણાત્મક શબ્દો (cuckoo અને cock જેવા) કૃત્રિમ રૂસોની માફક મૂળરહિત હોઈ જે એક પદાર્થનું અનુકરણ કરે છે તે સિવાય અન્ય કંઈ પણ વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ છે. યેરપર્સન^{૧૮} મેક્સ-મ્યુલરની દીકાને વધારે પડતી ઉગ્ર ગણે છે. એ બતાવે છે કે cuckoo અને cock એ અનુકરણાત્મક શબ્દોમાંથી cuckold અને coquet, coquetry જેવા કેટલાયે નવા શબ્દો બને છે. યેરપર્સનના જન્મ મત પ્રમાણે પણ અનુકરણધ્વનિનો સિદ્ધાંત ભાષાના એક વિભાગની ઉત્પત્તિનું કારણ આપી શકે પણ સમગ્ર ભાષાનો ઉદ્ભવ સમગ્રની શકે તેમ નથી.^{૧૯} સંસ્કૃત કે ગ્રીક અને લેટિન જેવી પ્રાચીન સુવિકસિત ભાષાઓમાં પશુપક્ષીઓ કે અન્ય પદાર્થોના ધ્વનિના અનુકરણરૂપે બનેલા શબ્દો બહુ થોડા છે. એટલું જ નહીં પણ જગતની આદિમ અવસ્થામાં રહેલી અસંસ્કૃત જાતિઓની ભાષામાં પણ અનુકરણાત્મક અને અનુરણનાત્મક શબ્દોનું પ્રમાણ બહુ જ થોડું છે.^{૨૦}

૭ ભાષાવેશ સમયના ઉદ્ગારોમાંથી ભાષાની ઉત્પત્તિ

અન્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો તોત્ર લાગણીઓને પરિણામે સદૃશ જ થઈ જતા ભાષાઉદ્ગારોને ભાષાનું મૂળ માને છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં મનના ભાવો અને આવેશોને સમયે વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ નીકળે છે.^{૨૧} પ'ખીઓ આનંદોદ્દાસ, ભય, શેષ આદિ આવેશોને સમયે કે ભૂખને પ્રસંગે કેવો કંઠસ્વ કરી મૂકે છે તે જાણીતું છે. એ જ રીતે ગાયમેંશનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે વિશિષ્ટ રીતે ભાંભરવું, ફૂતરાનું ભસવું અને રડવું, બિલાડીનું ધુરડવું કે 'મૈાઉ' કરવું સુવિદિત છે. એ જ રીતે આદિમ મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભાવો કે આવેશોને પ્રસંગે ભિન્ન ભિન્ન ધ્વનિઓ કાઢતો રહ્યો. આવા ધ્વનિઓ બેવડાવતાં, વિસ્તારતાં, સ્વરના આરોહઅવરોહ સાથે

૧૮ *Language*, p. 414.

૧૯ ડ. ટ. અથેશ 'grunt' અનુકરણાત્મક હોઈ શકે; 'grunt' નહીં.

૨૦ જુઓ : સક્સેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૭.

૨૧ એનન, પૃ. ૧૮.

બોલતાં ધ્વનિઓના અભિધાનનું ક્ષેત્ર વિસ્તરતું ગયું.^{૨૨} જાવિને એના 'Expression of Emotions in Men and Animals' એ ગ્રંથમાં લિન્ન લિન્ન લાગણીઓને કારણે મુખસ્થિતિમાં કેવી રીતે ફેરફાર થાય છે અને એ વિવિધ મુખભાગિઓને પરિણામે કેવી રીતે આપોઆપ ઉદ્ગારવાચક ધ્વનિઓ (નિર્વેદકે તિરસ્કારથી pooh, fie ઈત્યાદિ અને આશ્ચર્યથી oh વગેરે)^{૨૩} નીકળે છે એ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. ધીરે ધીરે મનુષ્યમાં ભાવો કે આવેશોની સ્થિતિ ન હોય ત્યારે પણ એવા ધ્વનિઓ કાઢવાની શક્તિ આવી ગઈ. આમાંથી ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો. આ મતને ભાવોદ્ગારમૂલક સિદ્ધાંત (Interjectional theory) કહે છે. કેટલાક એના 'pooh' એ નિર્વેદસૂચક ધ્વનિને અનુલક્ષીને આ સિદ્ધાંતને તિરસ્કારમાં 'pooh pooh theory' એવું આડનામ આપે છે. / ૦

આ સિદ્ધાંતમાં ચેસ્પસનેર^{૨૪} કેટલીક મહત્વની ખામીઓ દર્શાવી છે. કેવળપ્રયોગી ઉદ્ગારો એ અકસ્માત્ થતાં સંવેદનો અને લાગણીઓને સહજ જ સ્પર્શિતપણે વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ છે; એ ભાષાનું મુખ્ય અંગ નથી. વાક્યની અંદર એ આવતા નથી; એમનો સ્વતંત્ર છૂટો ઉપયોગ થાય છે. આમ ભાષાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં એમનું સ્થાન અટૂંકું (isolated) અને ગૌણ છે. ઉપરાંત કોઈપણ ભાષામાં આવા વિસ્મયબોધક ધ્વનિઓની સંખ્યા અતિ પરિમિત હોય છે. વળી આ ધ્વનિઓ પણ એવા સમૃદ્ધ નથી કે જેમાંથી વિકસિત ભાષાની વર્ણમાલા નીકળવાની કલ્પના કરી શકાય. ધણાંખરાં ઉદ્ગારવાચક અવ્યયોમાં આવતા ધ્વનિઓ ભાષામાં અન્યત્ર કયાંયે વપરાયેલા જણાતા નથી.

૨૨ જુઓ : મગજદેવ શાસ્ત્રી, આપાવિજ્ઞાન, ૫. ૧૬૫.

૨૩ વર્તમાન ભારતીય આર્યભાષાઓમાં ઊંઃ ઊંઃ, હદ, હદ્, ઓ, વગેરે ઉદ્ગારો પણ આ પ્રકારના જ છે.

૨૪ Language, p. 415.

આહ્વાન કે સંવનનધ્વનિરૂપે વિકસે છે. એ જ પ્રમાણે એ ચેતવણીના ધ્વનિ (warning cry) નું રૂપ પણ ધારણ કરે છે, જે પોતાની જાતિનાં તેમજ ઈતર જાતિનાં પ્રાણીઓ સમજ શકે છે. આમ પ્રાણી-ધ્વનિઓનું સ્વરૂપ એક રીતે માનવ સંગીતના જેવું, તે બીજી રીતે માનવ ઉદ્ગારધ્વનિઓ જેવું છે.

આદિ માનવ જેમ સમૂહો બાંધીને રહેતો થયો તેમ તેને ભાષાની જરૂર સ્વવિશેષ પડવા લાગી. એમાંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો.^{૨૮}

ફ્રીડ્રીશ મ્યુલરે (Friedrich Müller) (ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૭) એક એવા યુગની કલ્પના કરી છે કે જેમાં માનવજાતિઓ વસતી હતી, પરંતુ કોઈ પ્રજાઓ હજી બધાઈ નહોતી. એ અવસ્થામાં માણસ પાસે આજના રૂપની ભાષા નહોતી. એની પ્રથમ વાણી પ્રાણીઓના ધ્વનિઓની માફક લાગણીના ઉદ્ગારરૂપની જ માત્ર હતી. પછી માનવ જાતિઓ પૃથ્વીના પટ ઉપર વિસ્તરી અને જુદે જુદે સ્થળે વિત્ત વિત્ત જાતિઓ સાથે આવીને એમાંથી પ્રજાનું ઘડતર થયું. તે સમયે સાચી માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ.^{૨૯}

આલ્ફસેન્ડના પ્રોફેસર એલેક્ઝાન્ડર યોહોનસને (Alexander Johonnesson) ભાષાની ઉત્પત્તિ વિષે 'Origin of Language' (ઈ. સ. ૧૯૪૯) એ નામનું એક ન્હાનું પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં એણે ભાષાનો ઉદ્ગમ ત્રણ મૂળ (sources) માંથી કહ્યો છે : (૧) આનંદ, દુઃખ, શેષ ઈત્યાદિ લાગણીના સ્વાભાવિક આવિષ્કારના ધ્વનિઓ; (૨) પાંખીઓનાં ગાન, જવનના સૂસવાટ, સમુદ્રની ગર્જના, ઈત્યાદિ પ્રકૃતિના ધ્વનિઓનું અનુકરણ; (૩) હાથના હલનચલન સાથે સંગત—જાણે એમની ગતિનું ધ્વન્યાત્મક અનુકરણ હોય એવા—ભૌતિક ધ્વનિઓ (sounds produced by speech organs).

^{૨૮} Ibid, p. 889.

^{૨૯} Ibid, p. 891.

આ છેલ્લા પ્રતિપાદનમાં એણે સર રિચર્ડ જેન્સેનના શારીરિક સંકેતો (gestures) અને મૌખિક ધ્વનિઓ વચ્ચેના આંતર સંબંધના સિદ્ધાન્તનો આધાર લીધો છે. એમને મતે આદિ માનવ અનેક રીતના અભિનય વડે પોતાના મનોગતની અભિવ્યક્તિ કરતો; એ અભિનયની સાથે સાથે અનુરૂપ મૌખિક ધ્વનિઓ પણ સહજ રીતે નીકળતા. ધીરે ધીરે શ્રોત્રમાલ્ય ધ્વનિઓ વક્તવ્ય પ્રગટ કરવા માટે વધારે અનુકૂળ પડવા લાગ્યા, તેથી તેની સાથેના શારીરિક સંકેતોનો ઉપયોગ બંધ પડ્યો.

યોહાનસને પછી આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર ભારત-યુરોપીય અને હિંદૂ ભાષાનાં કેટલાંક રૂપોની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૩૦-

સંકેત કે ચેષ્ટાઓમાંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષાનો ઉદ્ભવ

કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો સંકેતો કે ચેષ્ટાઓ (gestures) માંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષા ઉત્ક્રાન્ત થઈ એમ માને છે.

હેર્મન પાઉલે (Hermann Paul) પોતાના ભાષાતત્ત્વ વિષેના શકવર્તી ગ્રંથમાં ભાષાના ઉદ્ભવ સંબંધે નીચે પ્રમાણે વિચારણા કરી છે.

ન્યારે ધ્વનિની સાથે અર્થનું સંકલન થાય છે ત્યારે ભાષા નિર્માણ થાય છે. પહેલી ધ્વન્યાત્મક ભાષાનો વિકાસ સંકેતભાષાની સાથે સાથ જ થયો હશે. ધીમે ધીમે સંકેતભાષાના સાહચર્યમાંથી ધ્વનિભાષા મુક્ત થતી હશે.

આદિ માનવની સ્થિતિ પ્રથમ ભાષા શીખતા શિશુ કરતાં વધારે કપરી હતી. બનેને ઈચ્છાનુસાર ધ્વનિઓ કાઢતાં શીખવું પડે છે; પરંતુ બાળકને એનાં મોટેરાંઓ એમાં સહાયકતા હોય છે, ન્યારે આદિ માનવને એમાં કાઈની સહાયતા મળતી નથી.

પ્રથમ માનવ ધ્વનિસમૂહો સાહજિક (instinctive) હશે, અને એ આદિ માનવસમૂહની સંઘટના (organization) કેવળ એકસરખી હોવાથી સૌને એ ધ્વનિઓ સમજવા હશે. એવા માનવ-સમૂહમાં સમાન ઇન્દ્રિયસંવેદનોથી (sensory impressions) સમાન ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થતા હશે. ૩૧

ડૉ. પાઉલ વિંગ (Paul Winge) નામના નોર્વેજિયન મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદિત કરેલો નીચેનો સિદ્ધાન્ત (ઈ. સ. ૧૯૧૮) નૃવંશશાસ્ત્ર અને મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રના પાયા ઉપર મંજાવેલો છે.

માનવે પ્રથમ ઇશારાની ભાષા વિકસાવી, જેની સાથે કેટલીક વાર અનુકરણાત્મક ધ્વનિઓ સંકલિત થયેલા હતા. પછી ધીમે ધીમે એમાંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષા જ સર્વિશેષ કાર્યસાધક બની ગઈ.

ધ્વનિ સાથે વિચારનું સંકલન કેવી રીતે થયું હશે એનું એક કાલ્પનિક ઉદાહરણ એ આપે છે. માનવને અતિ આદિમ કાળમાં વસન્તમાં ઠામાવેગનો ઉન્માદ આવતો હશે એમ માનવાને કારણ છે. ત્યારે પ્રાણીકક્ષાથી એનામાં ઊતરી આવેલી સંવનનક્રીયાઓ એ ખેલતો. આવી ક્રીડાઓએ એક વ્યવસ્થિત સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ લીધું હશે જેમાં પ્રત્યેક માનવ લાગણીના આવેશમાં આવી જતો, જેનો એ પ્રકારનો પ્રતિધ્વનિ એ સમૂહના સર્વ માનવીઓ ઉપર પડતો. એવે સમયે, આવી સમૂહકેલીના તેતાસ્થાને જે મનુષ્ય હોય તેના સંકેતો (gestures) અને ધ્વનિઓનું સમૂહ અનુકરણ કરતો અને એમાંથી વિશિષ્ટ અર્થો ધટાવતો. આ પ્રમાણે એ સમૂહ દ્વારા એક અતિ પ્રારંભ-કાળની સંકેત અને ધ્વનિમિશ્રિત ભાષા સરભાઈ હશે.

ડૉ. વિંગનો સિદ્ધાન્ત સંકેત અને ધ્વનિસાથે અર્થનું સંકલન કેવી રીતે થયું હશે એ સમજવા માટે ઉપયોગી છે. પરંતુ ભાષાના ઉદ્ભવ સંબંધે કેટલાક મૂલ્યગત મશ્નો એનાથી ઊકલતા નથી. પ્રથમ તો,

માનવને અર્થયુક્ત છતાં મૂક (વાણીરહિત) સંકેતો શી રીતે પ્રાપ્ત થયા? વળી, વાસ્તવિક સ્વરૂપની ભાષાના ઉદ્દગમ વિના, જેમાં પ્રશ્નોત્તર દ્વારા વિચાર અને ભાવનું સંક્રમણ આવશ્યક હોય એવો, સંપ્રદાય શી રીતે સ્થપાય? ૩૨

યોહાનસન, સર રિચર્ડ પેન્જેટ અને દ. મોતિન્ધીએ પ્રાકૃતિક ધ્વનિઓના અનુકરણરૂપે શબ્દમૂળો નીકળવાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો છે. પ્રત્યેક ભાષામાં અનુકરણાત્મક તત્ત્વ મળી આવે જ છે. કેટલાક સૂકુમાર સ્વરો (light vowels) (i જેવા) લઘુતાના નિદર્શક છે (જેમકે, અંગ્રેજી little, ફ્રેન્ચ petit [ઉચ્ચાર 'પતિ'] ઈં માં), તે કેટલાક પ્રબળ સ્વરો (dark vowels) (o જેવા) વિશાળતાના દ્યોતક છે.

સારીરિક સંકેતો અને ધ્વનિઓ વચ્ચેનો સંબંધ હવે સર્વસંમત છે. પરંતુ એ ધ્વનિઓમાંથી કયે ક્રમે ભાષાના મૂળ શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હશે એનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે. ૩૩

*

*

*

ભાષાના ઉદ્દગમ વિષે આટઆટલા ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિન્દુઓથી આટલી બધી સૂક્ષ્મ વિચારણા કરી છતાં એનો સતોપકારક ઉકેલ આવી શક્યો નથી. એથી જ આગળની પેઢીના ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ભાષાના ઉદ્દગમનો પ્રશ્ન પોતાના અધ્યયનક્ષેત્રમાંથી બકાત રાખ્યો હતો, અને કેવળ ઉપલબ્ધ ભાષાઓની સમીક્ષામાં જ પોતાના અધ્યયનક્ષેત્રને મર્યાદિત બનાવી દીધું હતું. એમણે ભાષાની ઉત્પત્તિના પ્રશ્નને દર્શનશાસ્ત્રનો વિષય ગણ્યો હતો. પારિસના ભાષાવૈજ્ઞાનિક મંડળે (La Société de Linguistique de Paris)

લાંબા સમય સુધી ભાષાના ઉદ્દગમ વિષે ઘણાં પાશ્વ સંશોધનકેષ પોતાની બેઠકાર્માં રજૂ કરેલા નહીં એવા ઠરાવ કર્યો હતો. ૩૪

આજે ફરીથી આ વિષયમાં ગંભીર અન્વેષણ થઈ રહ્યું છે. આજે નૃવંશશાસ્ત્રદ્વારા આપણને આદિમાનવ અને આદિસમાજ વિષે જે જ્ઞાન ઉપલબ્ધ છે તેનો ઉપયોગ કરીને, તેમજ માનસશાસ્ત્રમાં જે અવનવું તાત્ત્વિક (theoretical) અને પ્રાયોગિક (experimental) સંશોધન ચાલી રહ્યું છે તેની સહાયતાથી, ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ભાષાના ઉદ્દગમની સમસ્યા ઉકેલવાનો ફરી પ્રયત્ન આરંભ્યો છે.

૫૫ નૃવંશશાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્ત (Anthropological Theory)

ભાષાનો ઉદ્દગમ શોધવામાં ત્રણ વસ્તુઓ પથદર્શક નીવડે—
બાલભાષા, આદિમ જાતિઓ (primitive races) ની ભાષા, અને ભાષાનો ઇતિહાસ.

ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓએ મર્ભંશાસ્ત્ર (embryology) ના અભ્યાસથી દર્શાવ્યું કે માનવજાતિની જે જે સ્વરૂપોદ્ધાર ક્રમસઃ ઉત્ક્રાન્તિ થઈને આજનું માનવરૂપ સિદ્ધ થયું તે સર્વમાંથી મર્ભં પોતાના વિકાસકાળ દરમિયાન ત્વરિતપણે પસાર થઈ જાય છે અને અંતિમ માનવ આકૃતિને પામે છે. એ જ પ્રમાણે શિશુ જે રીતે ક્રમે ક્રમે ભાષા પ્રાપ્ત કરે છે એવા જ ક્રમ અને પદ્ધતિએ માનવજાતિએ ભાષા સિદ્ધ કરી હોવી જોઈએ એમ ભાષાવૈજ્ઞાનિકો તર્ક કરે છે. આ સિદ્ધાંતની એક મર્યાદા સમજી લેવી ધો. સમજણમાં જાણકાર પોતાનાં મોટેરાંઓ પાસેથી ભાષાજ્ઞાન મેળવે છે; એ પ્રક્રિયા આદિમાનવની ભાષાસિદ્ધિથી જુદા સ્વરૂપની છે. સમજણમાં જાણકાર એક સિદ્ધ થયેલી બોલાતી ભાષા મોટેરાંઓના ધ્વનિ અને એ ધ્વનિ વડે વ્યક્ત થતા વિચાર એ બે વચ્ચેના સંબંધની સાંકળ પકડી લઈને એ અર્થવતાવાળા ધ્વનિનું અનુકરણ

કરીને શીખી જાય છે; એમાં એ નવું સર્જન કરતું નથી. ૩૫ આદિમ માનવે ભાષા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હશે એ જાણવા માટે હજી સમજણું ન થયેલું એવું એક વર્ષની અંદરનું નહાતું શિશુ જે નિર્દોષક ધ્વનિઓ—ગણગણાટ, ફૂજન; બડબડાટ ૩૬ વગેરેમાં—કાઠે છે એનું અવલોકન કરવું જોઈએ. એ ધ્વનિઓ જ સાચા આદિમ નૈસર્ગિક ધ્વનિઓ ૩૭ છે. આવા ધ્વનિઓમાંથી આદિમ ભાષા ઉદ્ભવ પામી હશે એમ માનવું અયુક્ત નથી. પછી જેમ સમજણું બાળકો અર્થ-હીન ધ્વનિસમૂહને ૩૮ અમુક અર્થ આપી શબ્દ બતાવે છે તેમ આદિમ ભાષામાં પણ ક્રમશઃ શબ્દો બન્યા ગયા હશે.

આજે જે આદિમ જાતિઓ (*primitive races*) મળી આવે છે એમની ભાષાનો અભ્યાસ ઉપરથી પણ આપણને ભાષાના ઉદ્ભવ વિષે થોડીક કેટપના આવી શકે. એ ભાષાઓનું સ્વરૂપ સભ્ય (*civilized*) ભાષાઓ કરતાં આદિમ ભાષાને વિશેષ મળતું આવતું હોવાનો સંભવ છે. માત્ર એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજની આદિમ જાતિઓની ભાષા સૈકાઓ થયાં વિકાસ પામતી આવી છે, ૩૯

૩૫ સરખાવો : "The child returns to us only what he has received; he works only upon the elements furnished by his surroundings and constructs his words and sentences out of them. His is a work of imitation, not of creation; it lacks all spontaneity."

—Vendryes, *Language*, p. 6.

૩૬ Murmuring, crying and babbling.

૩૭ First real nature-sounds.

૩૮ જેમકે મમ્, વાવા, ઈં.

૩૯ સરખાવો : "Some of their languages are as complex as the most complex of our own, while others possess a simplicity that our most simple languages might well envy.....If there is a difference between the

એટલે એમનું પ્રાચીન આદિમ ભાષા (primeval language) સાથે સામ્ય આંશિક જ હોઈ શકે.

ભાષાનો ઇતિહાસ એ આદિભાષાની વિચારણામાં સૌથી ઉપયોગી સાધન છે. આધુનિક ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધનાં પાછળ ચાલીએ અને એમની પ્રાચીન અને પ્રાચીનતર સ્વરૂપો સાથે સરખામણી કરતા જઈએ (અર્વાચીન અંગ્રેજીની પ્રાચીન અંગ્રેજી સાથે અને એની ગોથિક સાથે, તેમ વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓની સંસ્કૃત કે વેદિક ભાષા સાથે) તો ભાષાવિકાસના કેટલાક ખાસ નિયમો તારવી શકાય, જેને પ્રાગૈતિહાસિક કાળ સુધી લંબાવતાં પ્રાચીન ભાષાના સ્વરૂપની કલ્પના મેળવી શકાય. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ કે અંગ્રેજી કરતાં સંસ્કૃત કે ગોથિકમાં અમુક પ્રકારની ખાસ વિલક્ષણતા હોય તો આદિમ ભાષામાં એ વિશેષતા અતિ ઉત્કટ રૂપે હોવી જોઈએ એમ માનવું અમુક્તા ન ગણાય.

આ ત્રણે પદ્ધતિ—શિશુધ્વનિ, અર્વાચીન આદિમ જાતિઓની ભાષા, અને ભાષાનો ઇતિહાસ—વડે પ્રાચીન આદિમ ભાષાના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા (રેપ્રસેન્ટ) જેવા કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ પ્રયાસ કર્યો છે, અને નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો બાંધ્યા છે.

ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે ઉત્તરોત્તર અધરાં ધ્વનિમિશ્રણો હોડી દઈને ઉચ્ચારો આપોઆપ સરળ કરવા તરફ સ્પષ્ટ વલણ જણાય છે. પ્રામાય (Proto-Aryan) ધ્વનિમાલા ધણી વધારે સંકુલ અને સમૃદ્ધ હતી, જેમાંથી આજે આશ્વાસધ્વનિ (inbreathed sounds)^{૪૦} કે ડ્યક્ટર

languages of so-called civilized peoples, and those of savages, it lies rather in the ideas expressed than in the expression itself." —Vendryes, *Language*, p. 6.

૪૦ આપણે જાણે જોડાવવા જે અવાજ કરીએ છીએ, 'હા' કહેવા જે ખુચકારો કરીએ છીએ, કાંઈ ખરાબ ચયું હોય તો (અ્ય અ્ય નેવા)

(clicks) ૪૧ ઈં જતા રહી માત્ર નિઃશ્વાસધ્વનિઓ (expiration sounds) ૪૨ અવશિષ્ટ રહ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ-વતનીઓની ભાષામાં ડચકારધ્વનિ (clicks) ખૂબ પ્રમાણમાં છે. આવી જ રીતે ગ્રામીન ગ્રીક, લેટિન કે વૈદિક ભાષામાં જે સ્વરારોહાત્મક પ્રયત્ન (tone or pitch accent) ૪૩ હતા તે એમાંથી નીકળેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાં લુપ્ત થઈ કેવળ સ્વરાધાત (stress accent) બાકી રહ્યો છે. ૪૪ આફ્રિકાની આદિમ ભાષાઓમાં સ્વરારોહ (tone accent) વિપુલ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આજે પણ સમ્ય ભાષાઓમાં લાગણીના ઉદ્વેગવાળા ઉદ્ગારોમાં અમુક પ્રકારનો સ્વરારોહ જણાય છે. આદિમ વતનીઓ (savages) ના જીવનમાં લાગણીના ઉદ્વેગનો પ્રસંગ વારંવાર આવતો. આદિમ જાતિઓના અભ્યાસીઓ નોંધે છે કે તેઓ જાણે ગીતના લયમાં જ બોલતા હોય એમ લાગે છે. આ ઉપરથી ગ્રામીન આદિમ વાણી ગદ્ય કરતાં ગીતના જેવી વધું અંશે હશે એવું અનુમાન થાય છે. થેરપર્સન ૪૫

ડચકારો કરીએ છીએ (જેમાં જીભ ઉપરના દાંતનાં મૂળને સ્પર્શ કરે છે), તે તથા clicks (ડચકારધ્વનિ) — એ સર્વ આશ્વાસધ્વનિઓ (inbreathed sounds) છે.

૪૧ જેમાંથી થોડાક આજે tut, છિઃ, ચ્ય ચ્ય, રૂપે લખાતા થોડાક કેવલપ્રયોગી ઉદ્ગારોમાં જળવાયા છે.

૪૨ નિઃશ્વાસ કે ઉઃશ્વાસ સાથે ઉચ્ચારાતા; અર્થાત્, સ્પર્શ વર્ણો.

૪૩ સરખાવો: *इन्द्रसन्तु* : અને *इन्द्रसन्तु* : જેમાં એક જ રાજામાં સ્વરા-રોહ ફરી જતાં અર્થમાં આમૂલ પરિવર્તન થઈ જાય છે.

૪૪ અર્વાચીન ભાષાઓમાં વાક્યગત સ્વરારોહ (sentence tone) તો હોય છે જ. જુઓ પાછળ પ્રકરણ ૧, પાદ્ધીપ ૨.

૪૫ “ There once was a time when all speech was song or rather when these two actions were not yet differentiated. ”

તો એટલે મુધી કહે છે કે પ્રાચીન વાણી સંગીતમય જ હતી; ગીત અને ભાષા વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે હજી અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો. પ્રાચીન ભાષાઓમાં લાંબા શબ્દો વિપુલ પ્રમાણમાં છે એ ઉપરથી કલ્પના થાય છે કે આદિમ ભાષામાં શબ્દો લાંબા, કષ્ટાચ્ચાર્ય ધ્વનિથી ભરેલા, અને વાચ્ય કરતાં ગેય રૂપના વધારે હશે.

પ્રાચીન ભાષાઓમાં એમાંથી ઉદ્ભવેલી અર્વાચીન ભાષાઓને મુકાબલે રૂપાખ્યાનો ધણી વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, અને એમાં એક જ શબ્દ સ્વકીય અર્થ ઉપરાંત કેટલાંક ગૌણ તત્ત્વો દર્શાવવા સમર્થ હોય છે. જેમકે અગચ્છત્ એ રૂપ 'જનુ' એ પોતાના સ્વકીય અર્થ ઉપરાંત નજીકનો નહીં એવો ભૂતકાળ (preterite), કર્તારિ પ્રયોગ, કર્તાનો ત્રીજો પુરુષ અને એકવચન વગેરે દર્શાવે છે. કમણઃ આ સંકુલતા ઓછી થાય છે અને શબ્દો પ્રત્યયાદિકના નિયંત્રણમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે, અને પ્રત્યયોને સ્થાને સાહાયકારક ક્રિયાપદો અને અનુગોનો ઉપયોગ શરૂ થાય છે. પ્રાચીન આદિમ ભાષાઓમાં તો શબ્દ પોતાના અર્થ ઉપરાંત અનેક વિશિષ્ટ સંબંધો સૂચવતો હશે. ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સેમિટિક ભાષાઓમાં કર્તાની જાતિ પ્રમાણે રૂપાન્તર થાય છે; અમેરિકન ઇન્ડિયન ભાષાઓમાં એનો ક્રમ સાથે અન્વય થાય છે; તો બારક ભાષામાં જેને ઉદ્દેશવામાં આવે છે એ વ્યક્તિની માતાહર્તા પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થાય છે. આ ઉપરથી લાગે છે કે પ્રાચીન આદિમ ભાષામાં એરિક્મો અને ઉત્તર અમેરિકાના આદિમ વતનીઓની ભાષાની મારફત શબ્દ વાક્યની ગરજ સારતો; એ બંને વચ્ચે આજની ભાષાઓ જેવી સ્પષ્ટ ભેદરેખા અંકાઈ નહોતી. આદિમ ભાષાઓની ભાષાઓમાં પૂર્વગ અનુમાદિકનું બાહ્ય (આંગમાનીમાં), બહુવચનરૂપોનું વૈપુલ્ય (આદિકન ભાષાઓમાં), અર્થઘટ્ટાના પ્રમેદો (૪૫ ચાલુ) "Thus Nature drove us; warbling rose

Man's voice in verse before he spoke in prose."

—Jespersen, *Language*, pp. 420; 432.

સ્ત્રીવતી રૂપસમૃદ્ધિ (સાંચાલી ભાષાઓમાં), વિસ્તૃત ગણયોજના (આસ્ટ્રેલિયન ભાષાઓમાં), ‘આખ્યાતરૂપોનું’ અત્યંત પ્રાચુર્ય (બારક ભાષામાં), ઇં. પુષ્કળ સંકુલતા નજરે પડે છે. એમાં શબ્દની અને અન્વયની અનિયમિતતાઓનો પાર નથી હોતો. નિખિડાવનમાં ગીચો-ગીચ જોગેલાં વૃક્ષોના જેવી રૂપાખ્યાનોની ઝડી, લાંબા અને દુરુચ્ચાર્ય શબ્દો, કદંગી અન્વયરચનાથી ભરેલા-એ પ્રાચીન ભાષારૂપમાંથી ક્રમશઃ આજની સરલ, દ્રઢકાં રૂપોની વ્યવસ્થિત યોજનાવાળી અર્વાચીન ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્ત થઈ છે. ૪૬

અર્વાચીન આદિમ જાતિઓનો શબ્દકોશ તપાસતાં જણાય છે કે ભાષા આદિકાળમાં પ્રત્યક્ષ અને વિશેષ પદાર્થો માટે શબ્દો યોજે છે; સામાન્ય અમૂર્ત વિચારો માટે શબ્દ યોજવાનું સામર્થ્ય ધણા લાંબા કાળના વિકાસ પછીજ આવે છે. છ. ત. ટાસ્માનિયાના પૈતનીઓની ભાષામાં પ્રત્યેક જાતના વૃક્ષ માટે એક સ્વતંત્ર નામ છે પણ વૃક્ષ માટેનું સામાન્ય નામ નથી; મોઢિકન લોકોની ભાષામાં જુદા જુદા પદાર્થો કાપવાની ક્રિયા માટે જુદા જુદા શબ્દો છે, પણ કાપવાની સામાન્ય ક્રિયા માટે એકેય શબ્દ નથી; તો ખૂલૂઓની ભાષામાં રાત્રી ગાય, ઘોળી ગાય વગેરે માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો છે, પણ ‘ગાય,’ માટે સામાન્ય એકેય શબ્દ નથી. મેલેનેશિયન લોકો ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાવાળા પદાર્થો માટે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દો યોજે છે: જેમકે, ‘a buku nāu’ (એ નાળિયેર), ‘a buru’ (દસ નાળિયેર), ‘a koro’ (સો નાળિયેર); પણ સ્વતંત્ર સંખ્યાદર્શક શબ્દો એમની ભાષામાં મળતા નથી. આવી જ રીતે પ્રાચીન ગોચિક કે વૈદિક કવિતામાં એક જ અર્થ વ્યક્ત કરવાને જે ભિન્ન ભિન્ન સમાનાર્થક શબ્દો મળે છે તે મૂળમાં વિશિષ્ટ અર્થઅજ્ઞાવાળા દરે એમ માનવું પડે છે.

૪૬ મેક્સમ્યુલર જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓની દ્રઢકાં ધાતુરૂપમય આદિસ્વરૂપ-માંથી સંકુલ પ્રત્યયાત્મક ભાષાસ્વરૂપ ઉદ્ભવવાની કલ્પના અત્યારના નૃવંશ-જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અગૂણું અને અશાસ્ત્રીય લાગે છે.

અગ્રેજીમાં લિન્ન લિન્ન પ્રાણીઓનો સમૂહ દર્શાવવાને flock, pack, herd, bevy, shoal વગેરે લિન્ન લિન્ન સમૂહવાચક શબ્દો વપરાય છે તે મૂળમાં વિદ્વિષ્ટ અર્થઘોતક હશે એવું અનુમાન થાય છે.

અર્વાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં અમૂર્ત વિચાર અને નિશ્ચિતતા પ્રકટ કરવાની શક્તિ છે તો એમાં મૂર્તતા, રંગતત્ત્વ પ્રમાણમાં ઓછું છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં શબ્દોમાં વધારે મૂર્તત્ત્વ, સૂચકતા, એક પ્રકારની ચિત્રાત્મકતા હતી, જે ગદ્ય કરતાં દ્રવિતાને વધુ અનુરૂપ હતી. આમ ગદ્યની ભાષા કરતાં કાવ્ય કે પદ્યોચિત ભાષાનો ઉદ્ગમ વહેણે થયેલો હકપાય છે.

આમ હાલની આદિમ જાતિઓની ભાષા અને ભાષાવિકાસનાં વહેણો તપાસતાં એવો નિષ્કર્ષ સ્વાભાવિક લાગે છે કે આદિમ યુવાનો અને યુવતીઓની પ્રેમદેશિના ધ્વનિઓમાં આદિ માનવભાષાનો ઉદ્ગમ થયો. એમાં સ્પષ્ટ અર્થઘોતકતા નહોતી, જેમ અર્વાચીન માતાના પોતાના સ્તનધન્ય શિશુ સાથેના આલાપમાં નથી હોતી તેમ. એનાં દૂનન અને સંગીત આનંદ આપતાં, અને એથી જ એ વાણી પ્રવર્તતી. આમ રમતરૂપે આરંભાયેલી વાણીએ માનવ વાચાધર્મને વિકસાવ્યું, જે ધીમે ધીમે સંપૂર્ણ બન્યું. વાણીનો આરંભ વિચારથી નહીં પણ જીર્મિ પ્રેરણા દ્વારા જ થયેલો સંભવે. અને એ વૃત્તિ ક્ષુધાતૃપાની કે છવન-કલહની ન જ હોય, જેનો હેતુ માત્ર એકાદરી ઉદ્ગારોથી પરિપૂર્ણ થઈ રહે; પણ એ પ્રેમની જ વૃત્તિ હોઈ શકે. પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીને મધુર ધ્વનિથી આકર્ષવા રિઝવવા પ્રયત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. પ્રેમના પ્રબળ આવેગમાંથી જ ગીત અને આલાપ (song and music) નાં ઝરણો ફૂટે. ગીતના ધ્વનિઓમાંથી ધીમે ધીમે ભાષા ઉત્ક્રાન્ત થાય. આ પ્રમાણે માનવજાતિની સંવનનક્રિયામાંથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ એમ ચેસ્પર્સન માને છે.^{૪૭} પણો તો અન્ય આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓ

^{૪૭} સરખાવો : “Language was born in the courting days of mankind.”—Jespersen, *Language*, p. 434.

પણ ગીત પ્રેરવા લાગી. પક્ષીઓનાં સંગીત કે શિશુનાં કૃમનની માફક આ આદિ આગામી નિમ્નનંદથી પ્રેરાયેલો હતો; એમાં અન્યને પોતાનો અમુક વિચાર કે સંવેદન દર્શાવવાનો હેતુ નહોતો. અર્થવ્યક્તિનું તત્ત્વ એમાં પહોંચી પ્રવેશ્યું. ધ્વનિની સાથે અર્થનું સંકલન અનેક સિત્ત સિત્ત રીતે થયું હશે જે જાણવાનું આજે અસંક્યવત્ છે.

કાંઈ મનુષ્યના અમુક ધ્વનિઓ લાઠાણિક હોય, ફરી ફરીને એક ધ્વનિઓ કાઢવાની એને ટેવ પડી ગઈ હોય, તો એના સહચારીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એ ધ્વનિઓ એના વિશેષનામ તરીકે વાપરે. આમ વિશેષનામે ધડાયાં પછી એમાંથી કેટલાંક સામાન્ય રીતે પ્રયોજવા શરૂ થઈ સામાન્ય નામે બન્યાં હોય. આદિમ ભાષામાં અનેકપદ્ધતિત વાક્યનું અસ્તિત્વ નહીં હોય, એકાદ લાઠાણિક શબ્દ^{૪૮} વાક્યની ગરજ સારતો હશે. અકસ્માત્ ઉચ્ચારાયેલા ધ્વનિઓ વારંવાર^{૪૯} પ્રયુક્ત થતાં સર્વને ગ્રાહ્ય જણાતાં શબ્દરૂપ બની ગયા હશે.

ધ્વનિઓનાં દિર્ઘાવધી (એવગવવાથી), લંબાવવાથી, આરોહ-અવરોહથી સિત્ત સિત્ત અર્થ વ્યક્ત કરતા શબ્દો બન્યા હશે. અનુ-કરણાત્મક શબ્દો (onomatopoeia) થી એમાં સારી પેઠે વૃદ્ધિ થઈ હશે. પછી સર્વને ગ્રાહ્ય થયેલા શબ્દો, એટલક મૂળ શબ્દભંડોળમાંથી ગોઠિતવર્ધિત કરેલા, ઉમેરાયા હશે. આવા શબ્દો ને વાક્યખીન્નેમાંથી વેકાસ પામીને વધુ વ્યવરિયન, શુદ્ધ અને બલિષ્ઠ રૂપો સિદ્ધ કરતાં કરતાં ગાપાની ઉત્કાન્તિ થઈ હશે.

નૃવંશશાસ્ત્રના પાયા ઉપર મંડાયેલા યેરપર્સનના સિદ્ધાન્તથી પણ આપાદેશાનિકાનું મન માન્યું નથી. અન્ય પ્રતિપાદનો કરતાં એમાં અનેક સિત્ત સિત્ત ભાષાસ્વરૂપોનું જોકું જ્ઞાન અને સર્વગ્રાહી અવગોચન વા છનાં એમાં કેટલીક ત્રુટીઓ રહેલી છે.

ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રાસ દ લાગુના (Grace de Laguna)

૪૮ જેમકે tat, tui, થિ, અં, ઈ.

૪૯ જેમકે mamma, મમ, વાહ, ઊં.

ચેરપસંનના સિદ્ધાન્તની સમીક્ષા કરતાં જણાવે છે કે એમાં પૂરતી શાસ્ત્રીયતા નથી. ચેરપસંને આલેખેલું આદિ માનવીના મુખસમર જીવનનું ચિત્ર અવાસ્તવિક રેખાઓથી અંકિત થયેલું છે. ઉપરાંત, વ્યક્તિવાચક નામોથી ભાષાનું પ્રારંભિક પુદ્ગલ જથ્થાએ એ જાડું સંભવિત ભાગનું નથી. વળી, બાલભાષાના વિકાસક્રમનું સાદૃશ્ય પણ ક્યારેક ખામસ નીકળવા સંભવ છે; કારણકે બાળકને આસપાસની વ્યક્તિઓ પાસેથી ભાષા શીખવાની મુવિધા છે, જેનો આદિમ મનુષ્ય માટે બેશમાત્ર સંભવ નથી. ૫૦

૫ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્ત (Psychological Theory.)

ભાષાના ઉદ્દગમ સંબંધે નૃવંશશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની સહાયતાથી, પરંતુ પ્રમુખતયા મનોવિજ્ઞાનને આધારે કેટલાક સમર્થ ભાષાતત્ત્વવિદોએ મીમાંસા કરી છે, એનું અહીં સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીએ.

પ્રથમ, મહાન દેન્ય ભાષાવિદ્ વૅલ્ટેના મનની સમીક્ષા કરીએ. વૅલ્ટેનો મત પ્રમાણે ભાષાના ઉદ્દગમનો પ્રશ્ન તત્ત્વતઃ ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર ગણવો ઘટે છે. એક જ ભાષાનો ઉદ્દગમ શોધવો એમાં અને સમગ્ર માનવજાતિની સર્વ ભાષાઓના મૂળની—આદિમ ભાષાની—શોધ કરવી તેમાં ધણો ફરક છે. આદિમ ભાષાના ઉદ્દગમનો પ્રશ્ન વસ્તુતઃ માનવની અને સમાજની ઉત્પત્તિના પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલો છે. એ આદિમ માનવકૃતિદાસનો એક વિભાગ છે. જેમ જેમ માનવના મગજનો વિકાસ થતો ગયો અને જેમ જેમ માનવ સમાજ બંધાતો ગયો, તેમ તેમ માનવભાષા પણ ધસતી ગઈ. એનું આદિમ સ્વરૂપ કેવું હશે એનો નિર્ણય કરવો અશક્ય છે; પરંતુ એની ઉત્ક્રાન્તિમાં કયાં સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક બળો કારણભૂત થયાં હશે એની કલ્પના કરી શકાય તેમ છે.

માનવભાષાનું સ્વરૂપ કેટલેક અંશે ‘પ્રાણીભાષા’ને મળતું આવે

છે, જો કે 'પ્રાણીભાષા' કરતાં એની કક્ષા ઘણી ઊંચી છે. પ્રાણીઓ કાંઈ વાક્યપ્રયોગ કરી શકતાં નથી. એમના રવમાં એ કદી પરિવર્તન કરી શકતાં નથી; જ્યારે માનવ પોતાની ભાષામાં શબ્દોનાં અનેક પરિવર્તનો કરી શકે છે. પ્રાણીધ્વનિ એ માત્ર સાહજિક રવ (cry) હોય કે પછી સંકેત (signal) રૂપનો હોય તોપણ એની કશી સ્વતંત્ર વસ્તુગત (objective) અર્થવત્તા (value) નથી. પ્રાણીધ્વનિની પાછળ પરસ્પરના -સંપર્કથી ઉદ્ભવેલી કાંઈ અર્થસંકેતની પરંપરા નથી, તેથી એમાં કદાપિ પરિવર્તન કે વિકાસ થવાની શક્યતા નથી. ૫૧

આદિ માનવનું મગજ આપણા કરતાં ભાષાવ્યવહાર માટે ઓછું સમર્થ હતું એમાં શંકા નથી. ૫૨ આદિમ યુગમાં માનવપ્રાણી કેવળ ભાગણીના ઉદ્ગારમય હશે. પ્રાણીની વેદનાની કે ભયની ચીસની માફક, કે એની હારની કે જૂમની જૂમની માફક, માનવ ભાષાનો ઉદ્ગમ થયો હોય; અથવા તો, વૃત્તમાં કે કૂચ કરતાં કદમ મિલાવતી વખતે, કે હાથથી એકધારું કામ કરતી વેળા સાદા ગુંજન (chant) રૂપે એનો ઉદ્ભવ થયો હોય. પછી એ જૂમ કે ચિત્કાર કે ગુંજને સાંકેતિક અર્થ પ્રકાશ કરી લીધો હશે અને વખત જતાં બીજાઓ પણ એ પ્રકારનો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે ઇચ્છાનુસાર એ ધ્વનિઓ દાદવા સમર્થ બન્યા હશે. માનવે આ ધ્વનિનો ઉપયોગ પોતાના સાથીઓ સાથે અનુભવના વિનિમય માટે કે એમનામાં અમુક પ્રકારની ક્રિયાઓ પ્રેરવાને માટે કર્યો હશે. ૫૩

આદિ માનવ સમાજની સમાજવ્યવસ્થાનો નિયમાનુસાર ભાષા પણ સ્થિર (fixed) થઈ ગઈ હશે. સામૂહિક વિધિઓમાં એક મુખ્ય વ્યક્તિની સાથેસાથે, અથવા એના ગીતમાં અંતરે અંતરે

૫૧ જુઓ : Vendryes : *Language*, pp. 11-12.

૫૨ Ibid, p. 13.

૫૩ Ibid, p. 13.

રેવેસની વિચારણા બહુધા માનસશાસ્ત્ર ઉપર જ અવલંબેલી છે. ભાષાના ઉદ્ગમનાં વાસ્તવિક કારણોની સમીક્ષા એમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. ૬૦

✓ ગ્રાસ દે લાગુનાએ (Grace de Laguna) ભાષાના ઉદ્ગમ વિશે નીચેનો મહત્વનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે.

✓ ભાષા એ એક એવું માધ્યમ છે કે જેના વડે સમૂહમાં રહેતો માનવ પરસ્પર સંદકાર સાધવા સમર્થ બન્યો છે. પ્રાણીઓનો સ્વ કેવળ લાગણીની અભિવ્યક્તિમાં સમાપ્ત થતો નથી; એ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં અમુક રીતે વર્તન પ્રેરે છે અને એ વર્તનનું નિયમન પણ કરે છે. માનવ ભાષા ઘણી રીતે પ્રાણીધનિની સમાન છે; એ કેવળ બોલનારના ભાવ કે લાગણીમાં પરિબદ્ધ નથી.

માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિના સંયોગો દેટલેક અંશે આવા હશે. માનવ વૃક્ષો ઉપરથી ઊતરીને જમીન ઉપર નિવાસ કરીને રહેતો થયો ત્યારે એના પગ એના હાથ કરતાં લાંબા બન્યા, એની ગતિ ઊભી ટટાર બની, અને એનું મુખ સામે આગળ જોઈ શકતું થયું. વૃક્ષો ઉપરથી ઊતરીને જમીન ઉપર નિવાસ કરવાનું કારણ અતિશય ઠંડી કે દુષ્કાળાદિને કારણે વૃક્ષોનો નાશ એ જ હોઈ શકે. આ નવીન પરિસ્થિતિમાં માનવે જે લાક્ષણિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી—એક, ભાષા; અને બીજી તે ઓળંગરો (implements). ભાષા ઓળંગરો સાથે સંકળાયેલી છે. આ નવીન પરિસ્થિતિમાં વધારે ને વધારે સંકુલ સંયોગો માનવ સામે ઉપરિચિત થતા ગયા, જેનો સામનો કરવાને પ્રાણીઓના જેવી સાદી સાલ્કનિક ક્રિયાઓ અપૂરતી હતી. આ

૬૦ સરખાવો : “Outside the scope of this work are the later development of language in general and in detail; its modification, differentiation and individualization.....and all the historical and psychological problems of language.” Révész, *Ibid*, p. 192.

રેવેસની વિચારણા બહુધા માનસશાસ્ત્ર ઉપર જ અવલંબેલી છે. ભાષાના ઉદ્ગમનાં વાસ્તવિક કારણોની સમીક્ષા એમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. ૬૦

✓ આસ દ લાગુનાએ (Grace de Laguna) ભાષાના ઉદ્ગમ વિષે નીચેનો મહત્વનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે.

✓ ભાષા એ એક એવું માધ્યમ છે કે જેના વડે સમૂહમાં રહેતો માનવ પરસ્પર સંકાર સાધવા સમર્થ બન્યો છે. પ્રાણીઓનો રવ ટેવળ લાગણીની અભિવ્યક્તિમાં સમાપ્ત થતો નથી; એ જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં અમુક રીતે વર્તન પ્રેરે છે અને એ વર્તનનું નિયમન પણ કરે છે. માનવ ભાષા ધણી રીતે પ્રાણીધ્વનિની સમાન છે; એ કેવળ બોલનારના ભાવ કે લાગણીમાં પરિબદ્ધ નથી.

માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિના સંયોગો દેટલેક અંશે આવા હશે. માનવ વૃક્ષો ઉપરથી ઊતરીને જમીન ઉપર નિવાસ કરીને રહેતો થયો ત્યારે એના પગ એના હાથ કરતાં લાંબા બન્યા, એની ગતિ ઊભી ટટાર બની, અને એનું મુખ સામે આગળ જોઈ ચકતું થયું. વૃક્ષો ઉપરથી ઊતરીને જમીન ઉપર નિવાસ કરવાનું કારણ અતિશય 'ડી કે ફુબ્કાળાદિને કારણે વૃક્ષોનો નાશ એજ હોઈ શકે. આ નવીન પરિસ્થિતિમાં માનવે બે લાક્ષણિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી—એક, ભાષા; મને બીજી તે ઓળરો (implements). ભાષા ઓળરો સાથે રંકળાયેલી છે. આ નવીન પરિસ્થિતિમાં વધારે ને વધારે સંકુલ પ્રયોગો માનવ સામે ઉપસ્થિત થતા ગયા, જેનો સામનો કરવાને પ્રાણીઓના જેવી સાદી સાહજિક ક્રિયાઓ અપૂરતી હતી. આ

૬૦ સરખાવો : “Outside the scope of this work are the later development of language in general and in detail; its modification, differentiation and individualization.....and all the historical and psychological problems of language.” Révész, *Ibid*, p. 192.

સંયોગોમાં માનવે પોતાનો જે સર્વોત્તમ વિકાસ સાધ્યો તેનો એક એક તે પ્રાણીધ્વનિમાંથી માનવભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ.

ઝાડ ઉપર આદિ માનવસમૂહ વસતો હશે ત્યારે બહુધા પોતાનું સંરક્ષણ કરવાનો પ્રશ્ન જ એને હલ કરવાનો રહેતો. આવા સાદા, સંરક્ષણાત્મક (defensive) સમૂહજીવનમાં ભાષાની જરૂર નહીં જણાઈ હોય. જમીન ઉપર વસવાટ કરતા આદિ માનવના જીવનમાં શિકારનું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું હશે. શિકાર માટે સમૂહની વ્યક્તિઓ વચ્ચે અત્યંત સડકારની આવશ્યકતા રહે. મનુષ્ય પ્રકૃતિએ કાંઈ શિકારી પ્રાણી નથી. પ્રકૃતિએ એને શિકાર માટે કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ આપી નથી, તેથી એને જાતજાતની તરકીબો લડાવવી પડી હશે, અને બૂહો (strategy) ગોઠવવા પડ્યા હશે. એમાં શ્રમસંવિભાજન (division of labour) આવશ્યક બન્યું હશે. એ માટે, તેમજ સમૂહને માટે આશ્રયસ્થાન તૈયાર કરવા માટે, બચ્ચાંઓનું રક્ષણ કરવા માટે, તેમ અન્યાન્ય હેતુઓ માટે, ભાષાની જરૂર પડી હશે.^{૬૧}

ઉપરની સર્વ વિચારણાના નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરીને સ્તુર્તવાંએ ભાષાના ઉદ્ભવ સંબંધે નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન રજૂ કર્યું છે. ^{૬૨}

ભાષાનો ઉપવ્યક્ષ્પ ઇતિહાસ, તેમજ વૃક્ષનાત્મક પદ્ધતિએ એના પ્રાગૈતિહાસિક આદિમ સ્વરૂપનું રેખાંકન પણ વસ્તુતઃ તો ભાષાના વિકાસના-બહુજ-થોડા અંશને, અને વિશેષતઃ અંતિમ કક્ષાને જ સ્પર્શે છે. ભાષાનું ગમે તેટલું પ્રાચીન સ્વરૂપ ભાષાશાસ્ત્રી તપાસે તોપણ એને અત્યંત વિકસિત ભાષાસ્વરૂપ જ સાંપડવાનું. એમાં કશું આદિમ તત્ત્વ હશે નહિં. ^{૬૩}

^{૬૧} જુઓ : A. Sommerfelt, *The Origin of Language*, *Journal of World History*, Vol I, no. 4; April 1954; pp. 899-901.

^{૬૨} જુઓ : Sturtevant : *An Introduction to Linguistic Science*, pp. 40-50.

^{૬૩} સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 5.

આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે પ્રાણીઓ પરિરિધિતિનું બાહ્ય સામાન્ય સ્વરૂપ જ પોતાના ધ્વનિઓ વડે વ્યક્ત કરી શકે છે. ઉપરાંત, પ્રાણીઓના ધ્વનિઓ બહુધા તદ્દન સાદા હોય છે. પશુપંખીઓનાં સ્વ એક જ ધ્વનિમાં આરંભાઈને સમાપ્ત થાય છે. એ ધ્વનિમાં વચ્ચે પલટો ભાગ્યેજ આવે છે. પ્રાણીઓના ધ્વનિઓમાં વચ્ચે વૈવિધ્ય કે પલટો નહીં હોવાથી એ ધ્વનિઓથી ભાષાના જેવી ભિન્ન ભિન્ન અંગોના સંયોગથી બનેલી સંઘટના બંધાતી નથી. આ પ્રાણી-ધ્વનિઓ માનવ ભાષાનાં કેવળપ્રયોગી અવ્યયોને મળતા આવે છે. બંનેમાં મૂર (pitch) અને ધાંટા (loudness) ના પ્રમાણમાં અત્યંત પરિવર્ત્યતા (variation) હોય છે. બંને પ્રકારના ધ્વનિઓનું શારીરિક વિશ્લેષણ કરવું દુષ્કર છે.

વિવિધ પ્રાણીધ્વનિઓથી શા શા અર્થ વ્યક્ત થાય છે એ સંબંધે તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની રહે છે. તોપણ સામાન્ય રીતે અમુક પ્રાણીના અમુક પ્રકારના વિશિષ્ટ ધ્વનિ એ પ્રાણીના અમુક ધર્મ કે લાગણી સાથે ક્ષેત્રમાં સંકળાયેલા માલમ પડ્યા છે. પ્રાણીઓના કેટલાક ધ્વનિઓ રોષ કે ભયના સૂચક હોય છે, તો કેટલાક સંવનન ધ્વનિઓ (mating calls) હોય છે. એ ધ્વનિઓથી એ પ્રાણીની તે પરિરિધિતિ કે લાગણી એ જાતિનાં અન્ય પ્રાણીઓને જણાઈ જાય છે, જે કે આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ (expression) તો ઉદ્દેશ ધ્વનિ કાઢતી વેળાએ પ્રાણીનો હોતો નથી. એ ધ્વનિઓ, તે તે પરિરિધિતિમાં એનાથી સહજ જ નીકળી જાય છે. એથી પ્રાણીના ધ્વનિઓ લાગણીનું પ્રકટીકરણ કરે છે એટલું જ માત્ર અનુમાન કરી શકાય. ઉપરાંત પ્રાણીઓના કેટલાક ધ્વનિઓ આજ્ઞાસૂચક (imperative) હોય એવી કલ્પના કરી શકાય છે. ઘેટાંનો ટોળાતિ વ્યવસ્થિત તાજવાને ફેરવાનું ભસવું, કે ગાયનું વાછરડાને બોલાવવાને ભાંભરવું, કે ભૂખી ગિલાડીનું મંદ મંદ ધુરંધરવું—આ સર્વ ધ્વનિઓનું જરૂર માત્ર આજ્ઞાઓથી ખાસ નિરાણું નથી.

પ્રાણીધ્વનિઓનું પ્રેરક તત્ત્વ પરિસ્થિતિ (કે વ્યક્તિ) નું જ્ઞાન (recognition) હોય છે. પ્રાણી ભક્ષ્ય જુવે, કે ભય ઓળખે, કે વિગ્નતીય વ્યક્તિને નિહાળે ત્યારે એના જ્ઞાનથી પ્રેરાઈને તે તે પરિસ્થિતિના સૂચક વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ કાઢે છે. એથી પ્રાણીનો અવાજ પરિસ્થિતિ(કે વ્યક્તિ)ના જ્ઞાનનો નિદર્શક છે એમ કહી શકાય. માનવમાં લાગણીવશ સ્થિતિમાં અમુક ધ્વનિઓ નીકળવામાં આવું જ જ્ઞાન કારણભૂત હોય છે. જેમકે કાંઈક કડુણ દ્રવ્ય જોતાં ચ્ચ ચ્ચ (અંદર શ્વાસ ખેંચાઈને નીકળતા આશ્વાસધ્વનિ) ઉદ્ગાર સહજ જ નીકળી જાય છે. તેમ આસપાસ બહુ અવાજ થતો હોય ત્યારે એ બંધ કરવાને આપણાથી આપોઆપ રજા ઉદ્ગાર થઈ જાય છે. આ પ્રકારના આપણા ધ્વનિઓમાં પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન અને લાગણીઓ સંમિશ્ર હોય છે. પણ આપણે લાગણી વિના પણ કેવળ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ, જે પ્રાણીઓ માટે અશક્ય છે.

આમ પ્રાણીઓના અવાજ લાગણી (emotions), સામાન્ય રૂપે, વ્યક્ત કરે છે. એમાં ભૂખ અને તરસ જેવી આકાંક્ષાઓ (desires) તેમજ ભયની લાગણીનો સમાવેશ થાય છે. જે પરિસ્થિતિમાં પ્રાણીઓ આવી લાગણીઓનો અનુભવ કરે છે તે પરિસ્થિતિમાં માનવ બહુધા આજ્ઞાસૂચક ભાષા(imperative)નો ઉપયોગ કરે. તો આપણે એમ કહી શકીએ કે પ્રાણીઓના ધ્વનિઓ પણ આજ્ઞા કે વિનંતિ રૂપના હોઈ શકે. પ્રાણીને થયેલું પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન (recognition) એ ધ્વનિઓનું પ્રવર્તક કારણ હોઈ શકે. પ્રાણીના ધ્વનિઓ માત્ર આટલું જ વ્યક્ત કરી શકે છે. એ સિવાયની સમગ્ર અભિવ્યક્તિ (expression) માટે કેવળ માનવ વાણી જ સમર્થ છે.

જો આપણે પ્રાણીઓના ધ્વનિઓને પ્રારંભગિન્દુ તરીકે ગણીને આજ્ઞા સહીએ અને એના સમાન સ્વરૂપના આદિ માનવધ્વનિઓમાંથી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ ગણીએ તો આપણી સમક્ષ જાતજાતના

પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. એકમુરીતા પ્રાણીધ્વનિઓમાંથી માનવ ભાષા-ઓનાં અતિ વૈવિધ્યમયો, જ્વરિયન સમૃદ્ધ ધ્વનિસંયોજનો શી રીતે પ્રગટ થયાં? ઘણાંખરા ભાષાસ્વરૂપોમાં સજ્જના અર્થ યાદચ્છિક રીતે (arbitrarily) કેમ બંધાય છે?

પ્રારંભકાળના સાદા કે જરાકમાત્ર વૈવિધ્યવાળા ધ્વનિઓમાંથી ભાષાતંત્ર કેવી રીતે ધણથું દશે? સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જ્યારે પ્રાકૃતિક લાગણીના સદજ ઉદ્દારોને માનવે શુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કે ભાવના સંક્રમણ (communication) માટે યોગ્યતા દશે ત્યારે ભાષાતંત્રનો ઉદ્ભવ થયો દશે. ૬૪

પ્રાણીઓનાં લાગણી, ઇચ્છા કે પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ અને માનવ ભાષા વચ્ચે વિશાળ અંતર રહેલું છે. એ બે વચ્ચેની ખૂટતી કડીઓ હજી મળી શકી નથી. જ્યારે માનવીએ પ્રથમ પોતે શોધિકાં પાસેના ક્ષણજ્ઞ તરફ જવાનો અભિનય કરીને પોતાનાં સ્વજનને એ તરફ સદજ રીતે વાળ્યાં દશે, કે પોતાની સ્ત્રી પાસે ધારી વસ્તુ કરાવવાને પુરુષે પોતાને ગુસ્સો ન ઉપજ્યો હોવા છતાં સ્ત્રી સામે મુઠ્ઠો ઊગામીને કૃતકકોપ દર્શાવ્યો દશે, ત્યારે પ્રથમ ઇંગિત (= સંજ્ઞાઓની) ભાષાનો અવતાર થયો દશે એમ કદપી શકાય. ૧૫ બધી સાચી લાગણીઓ કે હેતુઓ તો સદજ જ ધ્વનિ, એટલા ઇત્યાદિ રૂપે આવિષ્કાર પામે છે. તેથી જ્યાં એવાં પ્રવર્તક કારણો વિના, સાહજિક રીતે નહીં પરંતુ ઇચ્છાપૂર્વકના પ્રયત્નથી, ધ્વનિ આદિ સંજ્ઞાઓથી અન્ય પાસે વિચાર કે ભાવ વ્યક્ત કરવામાં આવે ત્યાં એની પાછળનો હેતુ વાચ્ય વ્યક્તિને છેતરવાનો જ હોઈ શકે. ૬૬ અને

૬૪ સરખાવો : W. D. Whitney : *The Life and Growth of Language*, p. 283.

૬૫ જુઓ : Sturtevant, *Ibid*, p. 43.

૬૬ સરખાવો : " So voluntary communication can scarcely have been called upon except to deceive

એક વાર આમ વિચારસંક્રમણ શક્ય બન્યું એટલે પછી મનુષ્ય અન્ય માનવો પાસે, લાગણીપ્રેરક પ્રસંગ ન હોવા છતાં, લાગણી વ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ વારંવાર અને ઉત્કટપણે કાઢવા પ્રવૃત્ત થયો હશે. એમાં પછી એવા વારંવારના ભાવપ્રકટીકરણની પાછળ અસત્યકથનનો હેતુ નહીં હોય પરંતુ વિચાર કે ભાવસંક્રમણનો જ હેતુ રહ્યો હશે.

જેમ જેમ માનવ ધ્વનિઓ આદિથી લાગણીની અભિવ્યક્તિ ગમે ત્યારે સ્વેચ્છાપૂર્વક કરવા સમર્થ થતો ગયો તેમ તેમ બહિર્ગતનાં દૃશ્યો અને અવાજોનું અનુકરણ કરવાનું પણ શીખતો ગયો. એમ કરવામાં માનવને ખૂબ આનંદ આવતો હશે, આજે જેમ સંગીત નાટક કે કલામાંથી આનંદ આવે છે તેમ. પક્ષીઓના ધ્વનિઓનું અનુકરણ કરીને એ પક્ષીઓને ક્ષંસલામાં ક્ષાવતો કે સિંહની ગર્જનાના અનુકરણથી બીજા હિંસક પ્રાણીઓને ભડકાવી ભગાડી મૂકતો. કોઈ વખતે એને સિંહનો ભેટો થઈ જતાં એ ધવાયો હશે તો એના સાથીઓને એનું કારણ બતાવતાં એણે સિંહની ગર્જનાનું અનુકરણ કયું હશે એમ કહી શકાય. અહીં અનુકરણાત્મક ધ્વનિઓની સહાયતાથી માનવે લાગણીના પ્રસંગ વિના પોતાની માહિતી બીજા પાસે વ્યક્ત કરી.

એથી એક ડગલું આગળ વધીને માનવ અભિવ્યક્તિના સાદા અંશોનું સંમિશ્રણ કરતાં શીખ્યો હશે. ધારે કે એક શિકારીએ કોઈક સ્થળે ખૂબ પ્રાણીઓ જોયાં. એથી એણે સાથીઓને શિકાર-આહવાનના ધ્વનિ વડે બોલાવ્યા. એના સાથીઓના મનમાં વિભાસણ થઈ હશે કે કયા પ્રાણીનો શિકાર કરવાનો હશે, અને એ માટે શાં હથિયાર લેવાં? એટલે પેલા શિકારીએ શિકારના પ્રાણીના અવાજનું અનુકરણ કરી બતાવ્યું. અહીં શિકારનો આહવાન-ધ્વનિ અને શિકારના પ્રાણીનો ધ્વનિ બંને મળીને ‘આલો એ પ્રાણીનો શિકાર કરો’ એવા ભાવાર્થના

વાક્યના જેવું અર્થસંક્રમણ થયું. પછી આ પ્રકારના ગ્રાણીધ્વનિઓ તે તે ગ્રાણી માટેની સંજ્ઞા બની ગયાં હોય એવો સંભવ છે.

વારંવાર હેતુપૂર્વક વિચારસંક્રમણ કરવાની ટેવ પડી ગયા પછી સંજ્ઞા રૂપ ધ્વનિઓ ધીમે ધીમે ટૂંકા (abbreviated) અને સંકેત રૂપ (conventionalized) બનતા ગયા. ઉ. ત. મૂળ 'મિલાડી'ને માટે *mi-tō-y (મિયાઈ) શબ્દ ટૂંકાઈને mew જેવો બની ગયો. ક્રમે ક્રમે ધસાઈ ગયેલા આવા શબ્દરૂપ ધ્વનિસમૂહોનો અર્થ સાથે મૂળ અનુકરણાત્મક ધ્વનિઓ જેવો પ્રત્યક્ષ સ્વાભાવિક સંબંધ ન રહ્યો, પરંતુ કેવળ રૂઢિત સંકેત રૂપનો સંબંધ રહ્યો. પછી તો બધા પ્રકારની સંજ્ઞાઓના અર્થમાં ધણું પરિવર્તન થઈ ગયું. કેટલીયે સંજ્ઞાએ નવા અર્થો ગ્રહણ કર્યાં. આ નવીન અર્થોના વિકાસથી માનવ ભાષાનું શબ્દભંડોળ ધણું વધતું ગયું.

આની સાથેસાથ બીજું પણ એક પરિવર્તન થયું હશે. પહેલાં ક્રાઈક ગ્રાણી વિશે કહેવું હોય તો એની આકૃતિનું ભાન કરાવતી એજાઓથી, કે એની ગતિનું અનુકરણ કરીને, કે એના જેવો અવાજ કાઢી બતાવીને, એનો ખ્યાલ આપી શકાતો. પણ આ સર્વમાં ધ્વનિનું અનુકરણ કરવું વધારે સુગમ અને વિશેષ ઉપયોગી જણાયું; કારણકે અધારામાં કે વ્યક્તિ જેની ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ ધ્વનિ વડે વક્તવ્ય પ્રગટ કરી શકાતું. એથી વિચારસંક્રમણ માટે ઇંગિતો કે એજાઓનો ઉપયોગ ઓછો થતો ગયો, અને. ધ્વનિનો ઉપયોગ વધતો ગયો. ભાષાના ઉદ્ગમમાં આ ઉલ્લુ મહત્વનું સોપાન હતું. એક વખતે વિચારસંક્રમણ પ્રધાનપણે ધ્વન્યાત્મક બન્યું, ધ્વનિઓના અર્થ પરંપરાગત સંકેત અનુસાર નિર્ણયિત થયા, અને વક્તવ્યનું અનુકૂળ અંશોમાં વિભાજન કરવાનું શરૂ થયું, એટલે વાસ્તવિક માનવ ભાષાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો, જેના પછીના વિકાસનો ઇતિહાસ જગતની સિન્ન સિન્ન ભાષાઓએ સાચવ્યો છે.

આટઆટલા ભાષાવિદોની ઊંડી, માંમિક ગવેષણા પછીથી પણ ભાષાના ઉદ્ગમના પ્રશ્નનો નિષ્ણાત્મક ઉકેલ આવી શક્યો નથી; છતાં, ભાષાની ઉત્પત્તિનાં પ્રવર્તક બળોનું આકલન થઈ શક્યું છે, અને એ બળોની પશ્ચાદ્ભૂમિનો—અતિ પુરાતનકાળની એ આદિમ પરિસ્થિતિનો—કંઈક ખ્યાલ આવી શક્યો છે. બહુશઃ નહીં તો ઠીક ઠીક અંશે, વૈદે, લાગુના કે સ્તુતવૈાએ આનેબેલું માનવભાષાની ઉત્ક્રાન્તિનું ચિત્ર વાસ્તવિક હોવા સંભવ છે. ૬૭

*

૬૭ સંજ્ઞાનો :- "It is obvious that it is impossible to prove by evidence any theory of the origin of language. What we can do is to set and delimit the problem and conceive, in the light of our present knowledge of the nature and history of man, how it happened that he acquired the system of communication which together with the tool has rendered the development of his culture possible."

—A. Sommerfelt, *op. cit.*, p. 902.

આ પરિવર્તનને ભાષાની પ્રગતિ (progress) નામ આપી શકાય તેમ નથી, તેમ એને ભાષાની અવનતિ પણ કહી શકાય તેમ નથી. ભાષાનો એ સફળ રીતે થયેલો વિકાસ કે ઉત્ક્રાન્તિ (evolution) છે. જગતની કોઈ પણ ભાષા આ પ્રકારનાં પરિવર્તનોથી અસ્પૃશ્ય રહી નથી.

ભાષાના સ્વકીય સ્વરૂપમાં, એના આંતરગાથા ગઠનમાંજ, આ પરિવર્તનનાં કારણો રહેલાં છે.

/ પ્રથમ તો ભાષા પરંપરાથી શિખાય છે. માતાપિતા પાસેથી બાળકો ભાષા શીખે છે અને બાળકો મોટાં થયે એમની પાસેથી એમનાં સંતાનો ભાષા અદ્યુ કરે છે. આ રીતે ભાષાનું એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિ પાસે સંક્રમણ થતાં અદ્યુ કરનાર વ્યક્તિની શક્તિ-મર્યાદા અનુસાર ભાષામાં કંઈ ને કંઈ ફેરફાર થાય છે જ. ઉપરાંત, માનવ સમાજમાં વ્યવસાયિકને નિમિત્તે જે નિરનિરાળા વર્ગો બંધાયેલા હોય છે તે સર્વની પોતપોતાની વિશિષ્ટ ઉક્તિભંગિની અસર પણ ભાષા ઉપર પડે છે. એથી ભિન્ન, મુદજ્જનમાં વ્યાપ્ત રહેનારી સ્ત્રીઓની ભાષામાં પરિવર્તન પુરુષોની સરખામણીમાં ઓછું થાય છે.

આમ તો સફળ રીતે જોતાં કોઈપણ એ વ્યક્તિઓના ઉચ્ચારણમાં થોડોક ભેદ તો અવશ્ય પડે જ છે, એટલું જ નહીં પરંતુ એક જ વ્યક્તિના જુદે જુદે વખતે ઉચ્ચારણેલા પદ અથવા વાક્યમાં ભિન્ન ભિન્ન રચાને ઉચ્ચારણેલા એક જ વર્ણનો ઉચ્ચારણોમાં પણ ફેરોલોક ફરક પડી જાય છે. ઉ. ત. 'રમા વાંચે છે' અને 'રમા ! અંહી આવ તો' એ બે વાક્યોમાં રમા એ શબ્દના અંત્ય સ્વરમાં પ્રથમ વાક્ય કરતાં બીજા વાક્યમાં પ્રથમ ઉચ્ચારણ સંભળાશે. આ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓની અર્થપ્રતીતિમાં પણ ફેરોલોક ફરક પડી જાય છે. સામાન્ય રીતે ભાષાની આ ભિન્નતા એક જ કુટુંબના

એકમમાં ઓછી નજરે પડે છે; પરંતુ કોઈ સમગ્ર ગામની કે શહેરની ભાષાનું અવલોકન કરીશું તો એમાં નિરનિરાળા વ્યવસાય વર્ગોની ભાષામાં પરસ્પર ભિન્નતા નજરે પડશે; એટલું જ નહીં, પરંતુ એક જ વર્ગમાં પણ કોઈ વિશિષ્ટ નવીન અનુભવો ગ્રહણ કરેલી વ્યક્તિની ભાષા એ વર્ગની ભાષા કરતાં કેટલેક અંશે જુદી પડશે. ગામડાંના અગ્રેજી નિશાળમાં ભણના વિદ્યાર્થીની ઓછી પોતાના કુટુંબીજનોની ઓછી કરતાં કેટલેક અંશે જુદી પડશે.

આમ જેમ એક તરફ ઘણાં બધા ભાષાના પરિવર્તનમાં કારણ-ભૂત બને છે, તેમ બીજી તરફ ભાષા એ સમાજમાં પરસ્પર વિચારોનો વિનિમય કરવાનું મહાન સાધન હોવાને કારણે એમાં એકરૂપતા આવે છે. ઉપરાંત, સામાજિક સંસ્થાઓમાં (social institutions) રહેણી-કરણીમાં હંમેશાં સામાન્ય રીતે એક ધોરણુ સાચવવાનું વલણ નજરે પડે છે, તે પણ ભાષાના સ્થિરીકરણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એથી જ અમરુયા ભાષાપ્રયોગો ભાષામાં પ્રચલિત થતા નથી. દૂરને ગામથી સાસરામાં આવેલી નવતર વહ પોતાના મહિયરના સ્થાનિક ઓછીના શબ્દપ્રયોગો વાપરે, કે બાળક સાદૃશ્યથી ઓટા શબ્દો કે રૂપો ઉપજાવી કાઢે તો તેમને આસપાસના લોકોનું અનુમોદન મળતું નથી. આ રીતે ભાષામાં સકસા વિશેષ પરિવર્તન થતું અટકે છે અને ભાષામાં સ્થિરતા આવે છે. આ પ્રમાણે ભાષામાં બને બધો—ગતિ અને સ્થિરતા—સમાન રીતે પ્રવર્તતાં હોવાથી ભાષાના વિકાસમાં વ્યવસ્થિતતા અને સમતોલતા (equilibrium) જળવાય છે.

ભાષાવિકાસનાં કારણોની સમીક્ષા ✓

ભાષાના વિકાસ સંબંધે ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ સૂક્ષ્મ આલોચના કરી છે. પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય (Primitive Indo-European) જેવી એક જ મૂળ ભાષામાંથી વિકાસ પામીને બધાયેલા ભાષાપરિવારનું ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાંથી આટલી પરસ્પર ભિન્નતા સમજાવવાનું એમણે નીચે પ્રમાણે ચાર કારણો કહ્યાં છે.

શરીરરચનાની લિખતા ભાષાભેદનું કારણ—શરીર-
રચનાની લિખતા એ ભાષાભેદનું કારણ છે એવું દેટલાક ભાષાવૈજ્ઞા-
નિકોનું માનવું છે.^૨ અમુક જાતિઓને અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓનું
ઉચ્ચારણ ધણું કાવે છે (જેમકે ફ્રેન્ચ લોકોને અનુનાસિક અને
દંત્ય વર્ણો, કે દક્ષિણ ભારતના લોકોને મૂર્ધન્ય વર્ણો, કે દેટલીક
આદિવાસી જાતિઓને ઝગાર અને આવાસ ધ્વનિઓ), તેમ દેટલીક
જાતિઓને અમુક પ્રકારના ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ ધણું દુષ્કર થઈ પડે
છે (જેમકે, પંજાબીઓને આદિ સ્ વાળા સંયુક્તાક્ષરોનું ઉચ્ચારણ;
હિ. ત રૂલ, સ્નાન ઈ), એ સ્વીકારવા છતાં એ ભેદનું કારણ
શરીરરચનાની લિખતા છે એમ માનવું સંયુક્તિક નથી. કારણ કે,
ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ અને જર્મન લોકોની શરીરરચનામાં ખાસ તરી
આવડી કશી લિખતા નથી, છતાં એમની ભાષાઓની ઘટનામાં ઠીક
ઠીક લિખતા નજરે પડે છે. એથી ઊલટું, અન્ય જાતિનો મનુષ્ય—
ભારતવાસી કે આફ્રિકન હપ્પસી પણ—અથવા પશુથી છત્તાં કે ફાન્સમાં
રહેતો ત્યાંની શાળાઓમાં શિક્ષણ લીધું હોય તો અંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચ
જેવી પરભાષાઓ ત્યાંના દેશવાસી જેવી વિરુદ્ધ બોલશે એ જાણીતી
હકીકત છે. આમ શારીરિક લિખતા એ ભાષાભેદનું કારણ નથી એ
નિર્વિવાદ છે.

ભૌગોલિક વિલિખતાને કારણે ભાષાભેદ—દેટલાક વિદ્વાનો
એમ માને છે કે ભૌગોલિક વિલિખતા એ ભાષાભેદનું કારણ છે.
શીત પ્રદેશના પહાડ ઉપર વસતા લોકો ઠંડીને કારણે બોલતી વખતે
પોતાનું મોઢું ઉપર પ્રદેશમાં કે મેદાનોમાં રહેનારા લોકોના જેટલું ખોલી
સકતા નથી.^૩ એથી જનીની ભાષાઓની ધ્વનિ-ઘટનામાં વિલિખતા
નજરે પડે છે.

૨ જુઓ : સપ્તેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૩૭.

૩ જુઓ : સપ્તેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૩૮-૩૯;

મ. મજુબ શાસ્ત્રી : ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭.

આ કારણ પણ તર્કશુદ્ધ નથી; કારણકે આથી ભિન્નરી દલીલ પણ કરી શકાય તેમ છે કે શીત પ્રદેશના લોકો ખડતલ અને પરિશ્રમી હોઈ મેંહાં ઉઘાડીને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરવાને શક્તિમાન છે, જ્યારે ઉષ્ણ પ્રદેશના લોકો પ્રકૃતિએ આળસુ હોઈ બરાબર મેંહાં ઉઘાડીને સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરવામાં સિધ્ધિ નીકળે એવો સંભવ છે. ૪

જાતિની માનસિક અવસ્થા અનુસાર ભાષાભેદ—કોઈ જાતિ કે રાષ્ટ્રની માનસિક અવસ્થા અનુસાર એની ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાય છે. આમ, (લહેરી કેન્દ્ર લોકોની ભાષાનું મેનોહર લાભિત્ય, કે આનંદી કલાપ્રિય ઇંદાલિયનોની ભાષાનું કમનીય માધુર્ય, વ્યવસ્થિત, વૈજ્ઞાનિક, ચિંતનપ્રધાન ચિત્તચત્તિવાળા જર્મનોની ભાષાનું સૌષ્ઠ્ય અને દૃઢતા, કે વ્યવહારપદ પરંતુ અતડા અગ્રેજોની ભાષાની સર્વગ્રાહિતા અને ગૌરવ—એ લક્ષણો તે તે પ્રજાની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિમાંથી ઊતરી આવ્યાં છે. એ પ્રમાણે એમ કહી શકાય કે ભારતમાં ઉર્દૂનું લાભિત્ય મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના વારસારૂપ છે, કે પંજાબી ભાષાનું ખડતલપણ પંજાબી લોકોની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, કે ગુજરાતીની પ્રગ્રાહિતા અને દૃઢ બંધ એ વેપારી પ્રજાના માનસનું દર્શન કરાવે છે, કે બંગાળી ભાષાનું કમનીય માધુર્ય બંગાળીઓની કલ્પનાશીલતાનું ફલ છે. પરંતુ, અંશન સાચું હોય તોપણ આ કેવળ સ્વયક્ષી (subjective) દર્શન છે. સૌ કોઈને પોતપોતાની ભાષા જ ગમવાની અને બીજાઓની ભાષા કરતાં અધિક સુંદર અને સર્વગુણસંપન્ન લાગવાની. એટલે ભાષાભેદના કારણરૂપે રાષ્ટ્ર કે જાતિની લાક્ષણિકતાઓને આગળ કરવી નિરર્થક છે.

રાજકીય પરિસ્થિતિ કેટલીક વાર ભાષાના વિકાસમાં વિલક્ષણપણે કાર્યસાધક નીવડતી માલુમ પડી છે. યુદ્ધના સમયમાં સામાજિક સંગઠન સુબ્ધ થવાથી ભાષામાં ઝડપી પરિવર્તન થાય છે. એ પ્રમાણે એક

જાતિ બીજી જાતિ ઉપર પોતાનું વચ્ચંસ્વ જમાવે તો બનેલી ભાષા ઉપર તેનાં દૂસ્મામી પરિણામો નીપજે છે.

અપભ્રંશલાઘવ—આનવની અનેકાનેક અવસ્થાઓમાં શ્રમલાઘવનું— પોતાનાં કાચાં માટે ઓછામાં ઓછી મહેનત કરવાની વૃત્તિનું—દર્શન થાય છે. વિવિધ યાન્ત્રિક શોધખોળોની પાછળ પ્રવર્તક હેતુ એ જ હોય છે. ભાષાનાં પરિવર્તનોમાં શ્રમલાઘવ એ મહત્ત્વનું કારણ છે. શ્રમ-લાઘવથી એક પ્રકારની સાહજિકતા, સરળતા સિદ્ધ થાય છે. શ્રમલાઘવ કે અપભ્રંશલાઘવની અસર વ્યક્તિઓનાં નામો, સર્વનામો, સવિશેષ વપરાતાં સાહાયકારક ક્રિયાપદો તેમજ અવ્યયાદિક પદો અને ઔપ-ચારિક નમસ્કારાદિના શબ્દોમાં તરત વસ્તાય છે; કારણ કે વારંવારના વ્યવહારને કારણે એમને ધણો પસારો લાગ્યો હોય છે. સુદીર્ઘ શબ્દો અને સમરતરપોના સંક્ષેપીકરણમાં પણ અપભ્રંશલાઘવ અને એને કારણે થતી સુવિધા જ કારણભૂત હોય છે. ઉ. ૮.

૧/ કૃષ્ણલાલ > કૃષ્ણા

૨/ રઘુનાથ > રઘુ

૩/ વિમળા > વિમ્બુ

હસુમતી > હસુ

ભાવનગર > ભાવેશું (ચારણી બોલીમાં)

અપ. તુમ્હે તુમ્હારહ > તમે તમારે > તમ્હારે (ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં)

ત્વયા > તણ, તદ > તદં > તેં

મયા > મણ, મદ > મદં > મેં

* તસ્મિન્ વારકે, (તદા વારકે) > અપ. તહિ વારહ,

(તદ્દમ વારહ) > પ્રા. ગુજ. તિવારહ > ત્વારે

પ્રા. ગુજ. * રાઠલ અંગણડ > પ્રા. ગુજ. રાઠલુન (= રાઠકુલ)

૫ આ પ્રકરનાં શ્લોકો સંખ્યાધનમાં સવિશેષ વપરાય છે.

આફેતિ > { અચ્છડ > અછડ > છડ > છે.
 { આછડ > આછે > આદિ > આદે, હે. ૧

પ્રા.૦ગુજ.૦ ન આણડ > નાણડ > ના'ણે

” ન હોડ > ન હોય > નો'ય.

✓ મેં કહ્યું જે > મહુંજે (ત્વરિત ઉચ્ચારણમાં)

આ ટાણે > અટાણ (” ”)

ભાઈ સાહેબ > ભાઈ સાબ > ભૈસાંબ > ભઈશા. ૭

| મોટાભાઈ > મોટાઈ

એગ્રામિનેશન > એગ્રામ્

• મિલિમિનરી > મિલિમ્

✓ બાઈસિકલ > બાઈકલ

✓ સિનેમેટોગ્રાફ > સિનેમા

બ્લોટિંગ પેપર > બ્લોટિંગ

✓ મોટરગાડી > ગાડી

✓ ટેલિફોન > ફોન

✓ જનતા એક્સપ્રેસ > જનતા

અગિયારમું શ્રાદ્ધ > અગિયારમું

✓ ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટર > ટી. આઈ. ૬૨૨

• વાઈસ ચાન્સેલર > વી. સી. ૧૦

✓ ઓનરેબલ મિનિસ્ટર > એચ. એમ. ૧૧

૬ જુઓ : સકસેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૪૩.

૭ જુઓ : ક. મા. મુનશી, 'વેરની વસુલાત'.

૮ બોલચાલની ભાષામાં સાંભળેલા.

■ વિદ્યાર્થીઓની બોલચાલની ભાષામાં પ્રચલિત.

૧૦ યુનિવર્સિટીના કર્મચારીઓમાં પ્રચલિત.

૧૧ સચિવાલયમાં સુપ્રચલિત. સાળાઓમાં શિક્ષકો 'હેડમાસ્ટર'ને મટી

પણ આ સંદેપ વાપરે છે.

સમીકરણ

પાસે પાસે આવેલા બે વિભિન્ન ધ્વનિઓ સમાન (સમ) બની જાય એને સમીકરણ વ્યાપાર કહે છે. ઉચ્ચારસૌકર્ય એ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

સમીકરણ બે પ્રકારનું હોય છે : પુરોગામી સમીકરણ (Progressive Assimilation) અને પશ્ચાદ્ગામી સમીકરણ (Regressive Assimilation).

પાસે પાસે આવેલા બે વિભિન્ન ધ્વનિઓમાંથી પરવર્તી (પાછળ આવેલો) ધ્વનિ પૂર્વવર્તી (આગળ આવેલા) ધ્વનિ જેવો બની જાય તેને પુરોગામી સમીકરણ કહે છે. અહીં મનમાં એક ધ્વનિ પ્રબળ રીતે સ્ફુરી રહ્યો હોય તે વખતે પછીનો ધ્વનિ સ્મૃતિમાં આવતાં તેના ઉપર પૂર્વવર્તી ધ્વનિની પ્રબળ અસર થઈને તે પૂર્વવર્તી ધ્વનિ સમ બની જાય છે. સ્તુર્તયા જેવા આધુનિક પાશ્વત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આ પ્રકારના સમીકરણને પરાપેક્ષા (Lag)ના નામથી ઓળખાવે છે.^{૧૪}

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
વક	વક્ક
લગ્ન	લગ
ભગ્નિ	ભગિ

બે વિભિન્ન ધ્વનિઓમાંથી પૂર્વવર્તી વર્ણ પરવર્તી વર્ણની સમાન બની જાય તેને પશ્ચાદ્ગામી સમીકરણ કહે છે. અહીં મનમાં એક ધ્વનિ હજી પૂરેપૂરું સ્ફુર્યો નથી ત્યાં પછીનો પ્રબળ ધ્વનિ ધૂમી વળે છે અને પૂર્વવર્તી ધ્વનિને પોતાની સમાન બનાવી લે છે. ઉ. ત.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
સપ્ત	સત્ત ✓
દુગ્ધ	દુદ્ધ
વલ્કલ	વક્કલ ✓
ચતુષ્ક	ચત્તક ✓

છિદ્ + ન = છિન્ન

માઙ્ > હાઙ > હાઙ + હુ > હાંસ્તુ

*સાટ > સાઙ + લો > સાલ્લો^{૧૫}

હાથગરણ > હાથગણ^{૧૫}

હા જ તો > હારતો^{૧૫}

પશ્ચાદગામી સમીકરણને કેટલાક પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો પૂર્વાપેક્ષા (Anticipation)ના નામથી ઓળખાવે છે^{૧૬} સંસ્કૃત વैयाकरणોની પરિભાષામાં ‘સમીકરણ’ને ‘સવર્ણીકરણ’નું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમીકરણ વ્યાપારમાં સામાન્ય રીતે નિયમ એવો છે કે પાસે પાસે આવેલા ધ્વનિઓ કે વર્ણોમાંથી વધારે બળવાન વર્ણનો ઓછા બળવાન વર્ણ ઉપર પ્રભાવ પડે છે, પરંતુ જો એ બંને વર્ણો સમાન બળવાળા હોય તો તેમાં પરવર્તી (પાછળ આવેલા) ધ્વનિનો પૂર્વવર્તી વર્ણ ઉપર પ્રભાવ પડે છે વર્ણોમાંના અનુનાસિક સિવાયના સ્પર્શ વ્યંજનો સૌથી વધારે બળવાન હોય છે, એ પછીનું સ્થાન અનુનાસિક વર્ણોનું આવે છે, બ્યારે છ, જ, ઘ, ઘ્ર, ર, એ વર્ણો કમશ સૌથી ઓછા બળવાળા છે^{૧૭}

સમીકરણ વ્યાપારના પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવેલા પેટા-પ્રકારોની હવે ચર્ચા કરીએ

^{૧૫} બોક્ષ્યાલની ભાષામાં

^{૧૬} જુઓ E. H. Sturtevant, *op cit*, p 85

^{૧૭} જુઓ . મજનદેવશાસ્ત્રી, માળાવિજ્ઞાન, પૃ ૧૧૨

કેવળ પૂર્વપેક્ષા (Anticipation Alone)

ધર્મીવાર શબ્દ કે શબ્દસમૂહ બોલાતો હોય ત્યારે બોલનારના મનના ફલક ઉપર સદસા એનો ઉત્તરાર્થ ઝબકી રહે છે, જેની અસર પૂર્વોચ્છ ઉપર પડે છે. એથી પૂર્વોચ્છના ખ્વનિઓ ઉપર ઉત્તરાર્થના ખ્વનિઓનું આક્રમણ થાય છે. ઉ. ત. the optical illusion કહેવા હિચ્છિતો વકના the illoptical illusion કહી નાંખે છે, અથવા photograph કહેવાને બદલે સંખ્રમમાં એ phortograph કહી નાંખે છે.^{૧૮} અહીં પૂર્વોચ્છનો લોપ થયા વિના ઉત્તરાર્થ પૂર્વોચ્છને આક્રાન્ત કર્યો છે. અર્થાત્, સાદા શબ્દોમાં કદાચે તો પૂર્વોચ્છમાં ઉત્તરાર્થના ખ્વનિઓ ઘુમી મથા છે. ઉત્તરાર્થનું સ્વરૂપ યથાવત્ રહ્યું છે.

આ પ્રકારની ઉત્તરાર્થની પૂર્વસ્કુરણા કે પૂર્વપેક્ષાને લાપાવેદ્યાનિકા પૂર્વપેક્ષા (Anticipation) ના નામથી ઓળખાવે છે. ઉપરના ઉદાહરણોમાં પૂર્વોચ્છના ખ્વનિનો લોપ થતો નથી કે એમને સ્થાને અન્ય ખ્વનિઓનો આદેશ થતો નથી, માટે કેવળ પૂર્વપેક્ષા (Anticipation Alone) છે.

શુભરાતીમાં બોલચાલની ભાષામાં આ પ્રકારની પૂર્વપેક્ષાને કારણે યતાં રખસનોનાં ઉદાહરણો ધણું મળ્યા આવશે. પરંતુ, નીચેના ૩૬ શબ્દોમાં વર્તમાન શુભરાતી ભાષાના ધારના કોઈક સમયે ઉત્તરાર્થના ખ્વનિનું પૂર્વોચ્છમાં આક્રમણ થયું છે. ઉ. ત.

કગરી પડ્યા > કરમરી પડ્યા.

સં. સ્વરિત > ગ્રા. સ્વરિત > તસ્વરિયા (તોખાર)

ભાષામાં, સામાન્ય રીતે, કેવળ પૂર્વપેક્ષાનાં ઉદાહરણો અમાણુમાં યોગ્ય મળે છે.

સાદેશ પૂર્વાપેક્ષા (Anticipation with Substitution) ૩

આ પ્રકારના લાપાપરિવર્તનમાં ઉત્તરાંશના ધ્વનિઓના પૂર્વ-સ્કુરણને પરિણામે પૂર્વાંશના એ પ્રકારના ધ્વનિઓનો લોપ થાય છે અને એમને સ્થાને ઉત્તરાંશના એ ધ્વનિઓ આવે છે. અહીં ઉત્તરાંશના ધ્વનિઓનો પૂર્વાંશ ઉપર પ્રભાવ પડે છે તેથી એ પ્રક્રિયા પૂર્વાપેક્ષા છે. પૂર્વાંશના ધ્વનિઓનો લોપ થઈને ત્યાં ઉત્તરાંશના ધ્વનિઓના સાદેશ થાય છે માટે એ સાદેશ પૂર્વાપેક્ષા છે.

આ પ્રકારના લાપાપરિવર્તનને કે સમીકરણોનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હોય છે. આ પ્રક્રિયા શબ્દમાં કે શબ્દસમૂહમાં એકબીજાથી દૂર આવેલા ધ્વનિઓમાં, તેમજ એકબીજાના સંયોગમાં આવેલા ધ્વનિઓમાં, એમ બંને રીતે પ્રવર્તતી મળી આવે છે.

Verinica^{૧૯} (Veronica ને બદલે)

Sharfen the knife^{૨૦} (sharpen ને બદલે)

વૈશાલીની વીગતોથી†^{૨૦} (‘વીગતોથી’ ”)

ભારતના મહિષિ† (‘મહિષિ’ ”)

પચાઈતમાં ન કોઈ મોટાની ચિંતા હતી, કો કોઈ વક્તારું છે.†
(‘ન કોઈ’ ને બદલે)

નગરની સર્વોત્તમ સુંદર નગરશોભિની બનીને રહે.† (‘સુંદરી’ ને બદલે)
ગણુતંત્રના લોકો મૃત્યુની નહીં ડરનારા હોય છે.† (‘મૃત્યુથી’
ને બદલે)

આ દૂરસ્થ કે અસંયુક્ત ધ્વનિઓના સમીકરણ (Distance Assimilation કે Distance Anticipation)નાં ઉદાહરણો છે.

૧૯ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 87.

૨૦ † આવી કદારની નિશાનીવાળા લાપાપ્રયોગો એલ્ફિન્સ્ટન કોટેજના ઈન્ટર આર્ડસના વિદ્યાર્થીઓના ઓક્ટોબર ૧૯૫૮માં લેવાયેલી-સત્રાન્ત પરીક્ષાના ઉત્તરપત્રોમાંથી અહીં નમૂનારૂપે લીધા છે.

સયોગમાં આવેલા ધ્વનિઓના પૂર્વસ્કુરણ જ સમીકરણન, તીચેના ઉદાહરણો જુઓ. સંસ્કૃત વૈપાકરણોએ આ પ્રક્રિયાને ‘પશ્ચાદ્-ગામી સમીકરણ’નું નામ આપ્યું છે. અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ એને ‘સયોગનિષ્ઠ પૂર્વપેક્ષા’ (Contact Anticipation)નું નામ આપ્યું છે.

સંસ્કૃત	ગ્રાહ્ય	ગુજરાતી
દુક્ત	જુત	જૂતવું (= ‘ઝાડે જોડવું’)
મક્ત	મત્ત	ભાત

અંગ્રેજી sit down^{૨૧} (બોલચાલની ભાષામાં) (sit downને બદલે)

■ nem mind^{૨૧} („ „) (‘never mind’)

સં. માળ > મા. હાંડ > ગુજ. હાંડ + હું = હાંડું.

પારણ > પાણ (પારસી બોલીમાં)

નાનું + હું > નાણું (સરતી બોલીમાં)

સંલોપ પૂર્વપેક્ષા (Anticipation with Loss)

કેટલીક વાર શબ્દના ઉત્તરાંશના ધ્વનિનું પૂર્વસ્કુરણ યત્નિ એ પૂર્વોંશમાં પ્રવેશ્યા પછીથી એ પૂર્વસ્કુરિત ધ્વનિઓનું ઉત્તરાંશમાં યથારથાને ઉચ્ચારણ થવાને બદલે એમનો લોપ થાય છે. આમ પૂર્વસ્કુરિત ધ્વનિઓનો સ્થાનવિપર્યય થાય તેને સંસ્કૃત-વૈપાકરણોએ વર્ણ-વ્યત્યય (Metathesis) ની સંજ્ઞા આપી છે. પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રક્રિયાને પૂર્વપેક્ષા કે પૂર્વસ્કુરણ (Anticipation) ના પેટામાં સમાવી લીધી છે, કારણ કે એના પાયામાં જે મનોવ્યાપાર રહેલો છે તે પૂર્વસ્કુરણનો છે. શબ્દની માનસપ્રતિભા બધાતી હોય છે ત્યારે શબ્દના ઉત્તરાંશનો કોઈ વિશિષ્ટ ધ્વનિ કે ધ્વનિસમૂહ એની વિશદાયતા કે મહત્ત્વને કારણે અગ્નિપણે સ્કુરી રહી શબ્દના અગ્રભાગમાં ઉચ્ચારાઈ જાય છે. ઉ. ત.

સં. ચિહ્ન > ગુજ. ચિન્હ

અપ. ઘુઝ > ગુજ. ઝૂમે (‘ઝૂડે’ પણ પ્રચલિત છે.)

વૈદિક (વમ્નો +ઠ) > સં. વલ્મીક

પ્રા. અઞ્ચેઞ thridda > અર્વા. અઞ્ચેઞ third

સં. પ્રાધુણક > પ્રા. અપ. પ્રાહુણક > ગુજ. ખરોણો

સં. શ્લશ્ચકમ્ > પ્રા. લશ્હં > અપ. લશ્હતં > ગુજ. ન્હાતું

સં. કૃણ્ણઃ > પ્રા. કણ્ઠો > અપ. કણ્ઠુ > ગુજ. ફ્હાન

સં. વલ્લમકઃ > પ્રા. વલ્લહઓ > અપ. વલ્લહહ > ગુજ. બ્હાલો.

આંતકનિઘ્રક ('આતંકનિઘ્રક' ને બદલે)

શંકુતલા ('શકુંતલા' ને બદલે)

પૂર્વાપેક્ષાજન્ય લોપ (Anticipatory Loss—Haplology)

એ સમાન ધ્વનિ કે ધ્વનિસમૂહ સમીપ આવતાં એમાંના એકનો વચ્ચેના અનુવર્તી અન્ય ધ્વનિઓ સાથે લોપ થાય છે. એને ધ્વનિ-લોપ કહે છે. આગળના પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ પ્રક્રિયાને 'અક્ષરલોપ' (Haplology) નું નામ આપ્યું છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત વैयाકરણોએ એને 'વર્ણનાશ' કે 'વર્ણપાય' ની સંગા આપી છે. આમાં પ્રયત્નસાધર અર્થે ત્વરિત ઉચ્ચારણુ ચતાં ઉત્તર ધ્વનિસમૂહ પૂર્વધ્વનિને દબાવી દે છે એ જ કારણ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંધાં ભાષાસ્વરૂપોમાં આનાં ઉદાહરણો મળશે. દા. ત.

વૈદિક શ્લોકઃ (=પ્રિય, અમૂલ્ય) < શ્લેવ + શ્લોકઃ

સં. જ્યા < વૃત + યા

સં. જહિ < જહીહિ

અઞ્ચેઞ humble + ly = humbly^{૨૨}

અઞ્ચેઞ, ત્વરિત ઉચ્ચારણુમાં library (library માટે)

અઞ્ચેઞ, " " probly (probably ")

અઞ્ચેઞ, " " canot (can not ")

ગુજ. દીનના નાથ > દીનાનાથ

મુજ. અંગત > અંગત

કલકલ મધુરવદ્ધરતી સરિતાનાં ગાનો † (‘મધુર રવ’ને બદલે)
લિચ્છવીઓએ સિંહ નાવકને સેનાપદે રાખ્યો. †

(‘સેનાપતિપદે’ ને બદલે)

સંધાગારમા હાજર રહેતો હતો. (‘હાજર રહેતો’ ને બદલે)

પરાપેક્ષા (Lag)

કટલીકવાર શબ્દ કે શબ્દસમૂહના ઉત્તરાંશના ધ્વનિની પૂર્વ-સ્ફુરણાને બદલે પૂર્વાંશના ધ્વનિઓ ઉત્તરાંશના ઉચ્ચારણ ઉપર આક્રમણ કરે છે. એને આધુનિક ભાષાત્મ ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ પરાપેક્ષા (Lag) તું (અર્થાત્, ‘ધ્વનિતું પરાગમન’) નામ આપ્યું છે. આ પણ પૂર્વસ્ફુરણાના જોષી, પરંતુ વિરુદ્ધ દિશા તરફ ગતિ કરતી, પ્રક્રિયા છે. કટલીક વાર આ પ્રભાવે પૂર્વાંશધ્વનિ ઉત્તરાંશના ધ્વનિને લુપ્ત થયો વિના આક્રાન્ત કરે છે (Lag Alone). ઉ. ત.

Optic cup (‘cup’ ને બદલે) ર૩

જેન્ટલમેનો અને લેડીઝો (સરતી ગૃહસ્થ પાસેથી સાંભળેતું)

સામાન્ય રીતે પૂર્વાંશનો પરાગમન કરતો ધ્વનિ ઉત્તરાંશના ધ્વનિનો લોપ કરીને એતું સ્થાન લઈ લે છે (Lag with Substitution). ર૪ ઉ. ત.

અ. Lingua-Francua. ર૫

ર૩ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 91.

ર૪ આ ઉપરાંત સ્તુતવિંએ ધ્વનિની પરાપેક્ષા (Lag) ના નીચેના બે પ્રકારે ગણાવ્યા છે, જેનું નિર્દર્શન અતિ વિરલ છે :

Lag with Loss (ઉદા. ‘helping him send’ ને બદલે ‘help him sending’); અને

Lag with Substitution and Loss (‘I’ve always said’ ને બદલે ‘I alwave said’).

જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 92.

અપ૦ ઉઠાવફ > ગુજ. ઉઠાડે.

સ્રી અને પુરુષ એકબીજાનાં પુરુષ છે. † (‘પૂરક’ ને બદલે)

તેજેવેધથી ધવાયેલો ગોપાળ † (‘તેજેવધ’ ને બદલે)

વૈશાલી માટે તે આણે અર્પણ તૈયાર હતો. † (‘અર્પવા’ ને બદલે)

અશક્ય કે અશંભવ †.

વ્યત્પય (Metathesis) -

આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકોના મત પ્રમાણે ધ્વનિનું પૂર્વરંકુરણ કે પૂર્વાપેક્ષા - - - અને પરાગમન કે પરાપેક્ષા (lag) એકીસાથે (લોપ અને આદેશ સહિત) પ્રવર્તે તો ધ્વનિવ્યત્પય થાય. એક ઉદાહરણ વડે આ વિધાન સ્પષ્ટ કરીએ. અંગ. regular ને બદલે regulara એવું રખસન નોંધાયું છે. આ ઉદાહરણમાં બોલનાર વ્યક્તિની મનોબૂમિકામાં r ની પૂર્વરંકુરણા કે પૂર્વાપેક્ષા (anticipation) થઈ છે, જ્યારે l ની પરાગતિ કે પરાપેક્ષા (lag) થઈ છે. મૂળ શબ્દમાં મધ્યવર્તી l જડીને તેને સ્થાને પૂર્વરંકુરણાને બળે r નો આદેશ થયો છે એ એકીસાથે સંતોષ (with loss) અને સાદેશ (with substitution) પૂર્વાપેક્ષાની પ્રક્રિયા થઈ. બરાબર એ જ રીતે, પરંતુ વિરુદ્ધ દિશાની, પરાપેક્ષાની પ્રક્રિયાથી મૂળ શબ્દનો અંત્ય વર્ણ r પરિવર્તિત થઈને l બન્યો.

સામાન્ય શબ્દોમાં આ પ્રક્રિયાને જે ધ્વનિઓ કે વર્ણોના વ્યત્પય તરીકે ઓળખાવીએ તો આલસો. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં આ પ્રકારના વ્યત્પયનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો મળે છે:

સં. વિઠાલિકા > ગુજ. ‘ઝિલાડી’

સં. વારાણસી > હિંદી-ગુજ. ‘બનારસ’

શિષ્ટ ગુજ. ‘દેવતા’ > કાઠિયાવાડી (ઉપશિષ્ટ) બોલી : ‘દેવતા’

|| ‘તપેલી’ > મુરતી (ઉપશિષ્ટ) બોલી : ‘પતેલી’

સં. જ્ઞા > પ્રા. જ્ઞા

સં. સ્નાન > દિંદી, ગુજરાતી, ઈં માં 'અસ્નાન'

અં. સ્કૂલ > ગુજ. 'ઈરિક્સલ' (કવચિત્, 'ઈરિકાલ')

અં. સ્ટેશન > ગુજ. 'ઈરેશન'

અં. સ્કૂ > ,, 'ઈરિ'

સ્વરભક્તિ (Anaptyxis)

કરિન સંયુક્તાક્ષરોના ઉચ્ચારણની મુશ્કેલી નિવારવાને બે સંયુક્તાક્ષરો વચ્ચે કોઈ સ્વર કે સ્વરભાગ (=સ્વરનો અંશમાત્ર) મુકાય છે તેને સ્વરભક્તિ કહે છે. 'સ્વરભક્તિ' એટલે સ્વર વડે બે 'ધ્વનિઓનું' વિભાજન (=પૃથક્કરણ) ૨૮; અથવા તે સ્વર-ભાગ(ભક્તિ)નો જેમાં આગમ થાય છે તેવી વાગ્બ્યાપાર-પ્રક્રિયા ૨૯. ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય અનુસાર સ્વર પછી અને વ્યંજનની પૂર્વે આવતા દૂકારની પહેલાં સ્વરભક્તિ (સ્વરનો ભાગ કે અંશ) ઉચ્ચારાય છે. ઉ. ત. અર્ચન્તિ નો ઉચ્ચાર અરિચન્તિ જેવો સંભળાશે. એમાં રિ નો ઇ-કાર અત્યંત મૃદુ કે દુત સમજવાનો છે—એટલો સૂક્ષ્મ કે એની માત્રા અર્ધી કે તેથી યે ઓછી હોય, અને એથી સંયુક્ત વર્ણોનું સ્વરૂપ યથાવત્ સંયુક્ત જ લાગે. ૩૦

૨૮ બે ધ્વનિઓને વિભિન્ન કરવાની વિશિષ્ટતાને અનુલક્ષીને સ્વરભક્તિની આ પ્રક્રિયાને પ્રાકૃત વૈયકરણોએ વિપ્રકર્ષ ની સંજ્ઞા આપી છે. વિપ્રકર્ષ ને પાશ્વત્ય ભાષાસાસ્રમાં Diaeresis કહે છે.

૨૯ જુઓ : મંગલદેવશાસ્ત્રી, માણવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૧૩.

૩૦. સરખાવો : રિકાત્સ્વરોપહિતાદ્વ્યજનોદયાદ્ઘ્રકારવર્ણાસ્વરભક્તિઃ સ્વરભક્તિઃ પૂર્વભાગહરાક્ષમ્ । દ્રાઘીયસી સાર્પમાત્રા । અર્ધોનાન્યાર । જુઓ : મંગલદેવ શાસ્ત્રી સંપાદિત ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય પટલ ૬-સૂત્ર ૪૬૬ ૧-૩૨, ૩૩, ૩૫. 'ન સંયોર્થ સ્વરભક્તિર્વિહન્તિ' । (ઋગ્વેદ પ્રાતિશાખ્ય ૬-૩૫).

પ્રાકૃતભાષાઓમાં આ વ્યાપાર સુપ્રચલિત છે. ઉ. ત.

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
કિલિજ	કિલિજ
શ્રી	સિરી
કૃષ્ણ	કસણ
સ્નેહ	સસળેહી (અપભ્રંશ)

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પણ સ્વરભક્તિની પ્રક્રિયા ઐટલી જ સુપ્રચલિત છે. પંજાબી લોકો સંસ્કૃતના સંયુક્તાક્ષરોને બહુધા સ્વરભક્તિથી જુદા પાડે છે, ઐટલું જ નહીં પણ અગ્રેજી ભાષાના શબ્દોમાં પણ યુક્ત વર્ણોને સ્વરભક્તિથી જુદા પાડે છે. ઉદા. સં. સ્નાન > પં. સળાળ; અં. સ્કૂલ > પં. સકૂલ; અં. સ્ટેશન > પં. સટેશન. ગુજરાતીમાં સ્વરભક્તિનો પ્રયોગ અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દોમાં સવિશેષ મળે છે. ઉ. ત.

સંસ્કૃત	ગુજરાતી (અર્વાચીન તદ્ભવ)
ધર્મ	ધરમ
કર્મ	કરમ
ભક્ત	ભગત
યુક્તિ	જુગતી
પ્રભાદ	પરસાદ
સ્નાન	સનાન
સૂર્ય	સૂરજ
તીર્થ	તીરથ
શાગિર્દ (શરસી)	સાગરીત
(કોલી) પલાવર (અગ્રેજી)	ફલાવર (બોલચાલની ભાષામાં)
સ્ત્રીપર (અગ્રેજી)	સત્રેપાટ „

અરબીમાંથી; તોપચી, ગાલીચો, ઈં નુપ્રાંમાંથી; કપતાન, ઇસ્કાતરો, કાનૂ, આફસ, જેવા શબ્દો પોર્ટુગીઝ ભાષામાંથી; ખમીસ, ખાંકડો, ફિરંગી ઈં શબ્દો કેન્ય ભાષામાંથી; અને ટિકિટ, મારતર, રોશન, બાટલી ઈં અનેક શબ્દો અંગ્રેજી ભાષામાંથી; અને મુદ્દાં, પૂરણપોળી, ઈં શબ્દો મરાઠી ભાષામાંથી ઉઝીના લીધા છે. એની સવિસ્તર ચર્ચા આગળ કરીશું.

પ્રાચીન શબ્દોના પ્રયોગનો લોપ—સંસ્કૃત કાળથી કાળક્રમે કેટલાક જૂના શબ્દો વપરાવા બંધ પડીને એમને સ્થાને નવા શબ્દો વપરાવાના વલણનો પ્રારંભ થયેલો નજરે પડે છે. ઉ. ત. વૈદિક દર્શન (=દર્શનીય), અમૂર (=મુદિમાન), અક્તુ (=રાત્રિ) ઈં શબ્દો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મળતા નથી. તેવી રીતે ક્રમે ક્રમે રક્ષન્ ને ખદલે વૃષમ શબ્દો, અને સ્વં ને ખદલે ષોટક શબ્દો (ગુજ. 'થોડા') પ્રચાર વધ્યો છે.

એવી રીતે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં અને તે પછી જૂની ગુજરાતીમાં છૂટથી પ્રયોગતા શબ્દો પછીના કાળમાં લુપ્ત થયા છે, અથવા તો અન્ય અર્થમાં પ્રયોગતા થયા છે. જેમકે જૂની ગુજ. વેલ્લગઢ ('નાટક', 'મીત-નૃત્યનો સમારંભ'), રાસગુન (= 'રાગકુલ', 'રાગમહેલ') ઈં શબ્દોનો પ્રયોગ અર્વાચીન ગુજરાતીમાંથી ખિલકુલ લુપ્ત થઈ ગયો છે, અને સગી (= 'થો') જેવા કેટલાક શબ્દોનો અર્થ ફરી ગયો છે. (અર્વા. ગુજ. માં 'લગી' = મુધી').

સાદૃશ્યમૂલક શબ્દઘટના (Analogic Creation)

ઉપર દર્શાવ્યા ઉપરાંત સાદૃશ્યવ્યાપારથી પણ કેઈ કેઈવાર નૂતન શબ્દો મળ્યા છે. આ ક્રિયા અત્યંત સાદાનિકપણે થતી હોય છે.

પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ આનાં કેટલાંક નોંધપાત્ર ઉદાહરણોની ચર્ચા કરી છે. ઉ. ત. સ્તુતંદ્રોના એક પુત્રને કાનમાં દુખવા આનું, એથી ઝોકટરે એનો કાન પિયકારી ગારીને (irrigated) સાફ કર્યો.

ત્યારે કોઈએ પૂછતાં એણે કહ્યું કે 'I have been irrigated.'
 પછી એક વાર એને નાકમાં કાંઈક દદં ઊપડી આવ્યું તેથી એના
 નાકમાં પિચકારી મારવી પડી. એ વખતે એણે પોતાના અનુભવનું
 ધ્યાન આપતાં કોઈને કહ્યું : 'I have been nosigated'.^{૩૫}
 અહીં એ બાળકે ઝેક્ટરે અગાઉ વાપરેલા irrigate એ પારિભાષિક
 શબ્દનો મનમાં ear સાથે સંબંધ કલ્પી લઈને (કારણ કે irrigate નો
 પૂર્વાંશ ear જેવો સંલગ્નાવાની શક્યતા છે), એના સાદસ્પથી nose
 ઉપરથી એણે nosigate શબ્દ ઉપજાવી કાઢ્યો. અર્થાત્, એણે આવું
 શબ્દસમીકરણ કયું : ear : irrigated = nose : nosigated.

બીજા એક ઉદાહરણમાં એક માણસે પોતાના નાના પુત્રને
 ચાર ચારની હારમાં બિડતાં વિમાનો બતાવીને કહ્યું : 'That is
 a formation.' પછી પાછળ એ વિમાનો આવતાં હતાં એ જોઈને
 એ બાળક તરત બોલી બેઠો, "There is a twomation."^{૩૬}
 અહીં બાળકના મનમાં four : formation = two : twoma-
 tion એવું સમીકરણ રચાયું છે.

આવું એક નૂતન શબ્દધડતર મેં મારી પુત્રી (ત્યારે એ પાંચેક
 વર્ષની હશે) પાસેથી સાંભળ્યું હતું. ગયા મહાયુદ્ધ દરમિયાન સાકરની

૩૫ જુઓ : E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 97.

૩૬ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 98.

આમ 'વનિસાદરથને કારણે બાળકે શબ્દને બીજી રીતે, જો કે સદર્શમાં
 બરાબર બંધ બેસે તે પ્રયત્ને, ઘટ્ટાબાનો એક દાખલો મને સ્મરણમાં છે.
 અમારી મોટિરોએની વાતચીતમાં 'નિર્વિવાદ' શબ્દ ('ચોક્કસ', 'સાચું' એ
 અર્થસદર્શમાં વપરાયેલો) સાંભળીને મારા (પાંચેક વર્ષની ઉમરના) પુત્રે
 એનો અર્થ = 'નિરવી વાત' (= સાચી વાત) એવી રીતે ઘટ્ટાબે. પછી
 એક દિવસે કોઈ ચોક્કસ બાબત સંબંધે બોલતાં એ કહે, "મોટાભાઈ એ
 'વાત નિરવી' છે." અહીં 'નિર્વિવાદ' (હકીકત) = 'સાચી વાત', ∴ 'નિરવી' =
 'સાચી' - એવું સમીકરણ એના મનમાં રચાયું હશે એમ સમજાય છે.

જેવાં રૂપો અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં પ્રચલિત બન્યાં છે, સાદૃશ્યઆધારે પ્રવર્તન વ્યવસ્થિત કે નિયમિત હોતું નથી કવચિત્ ring : rang : rang જેવાં રૂપોમાં (પ્રાચીન અંગ્રેજીમાં hringan : hringde છે) બરાબર અવગો પ્રક્રિયા પ્રવર્તી છે. ૪૦

ગુજરાતીમાં પણ કેટલાંક વ્યુત્પત્તિપ્રાપ્ત રૂપોમાં સાદૃશ્યને બને આલું પરિવર્તન થયેલું જણાય છે. ઉ. ત. અપભ્રંશકાળમાં ઓલિંગી શબ્દોમાં પ્રથમા-દ્વિતીયા બહુવચનમાં ટ પ્રત્યય લાગતો (જેમકે, રાજા ગર્ભાણે અંગુલિડ જજ્જરિઆડ નહેજ, જુઓ સિદ્ધદેવ. ૮-૪-૩૩૧, ૩૪૮) જેનો અવશેષ કાઠિયાવાડી બોલીમાં ‘આયું’ ‘બેશું’ ‘બાઈડીયું’ જેવા પ્રયોગોમાં મળે છે. અર્વાચીન શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એ ઓલિંગી રૂપો પુલિંગી રૂપોના સાદૃશ્યથી ઓ-કારાન બની ગયાં છે : જેમકે, આંગળીઓ, ગાયો, બેસો, ઇં.

કાઠિયાવાડી બોલીના ‘ત્યા તું શું કરો છો? બારો નીકળ,’ કે ચરોતરી બોલીના ‘તું શું કરુ છુ?’ જેવા પ્રયોગોમાં વર્તમાન કાળના બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપો ઓ/તકારાંત છે, બ્યારે અર્વાચીન શિષ્ટ ગુજરાતીમાં વર્તમાનકાળ બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપો ઇ-કારાંત છે. (જેમકે ‘ત્યા તું શું કરે છે?’). કાઠિયાવાડી અને ચરોતરી બોલીના વર્તમાન બીજા પુરુષ એકવચનનાં ઓ/તકારાંત રૂપોમાં વર્તમાન કે આગામી બીજા પુરુષ બહુવચનનાં ટ કારાંત રૂપોનું સાદૃશ્ય કારણભૂત હોઇ શકે.

એ જ પ્રમાણે અપભ્રંશનાં જૂતકૃદંતનાં દિવળા જેવાં જ-કારે મુક્ત રૂપો કાઠિયાવાડી બોલીમાં જૂતકાળમાં સચવાયાં છે (ઉ. ત. ‘દેવાયું,’ ‘ખવાયું,’ ‘જવાયું,’ ઇં); બ્યારે શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એને રથાને, ય-કારવાળાં રૂપોનાં બાહુલ્યથી (‘દેવાયું,’ ‘ખવાયું,’ ‘જવાયું,’ ઇં) ય-કારવાળાં રૂપો પ્રચલિત થયાં છે.

શબ્દસંકર (Contamination of Words)

ભાષામાં ધણીવાર એ શબ્દોના સંમિશ્રણથી ત્રીજો શબ્દ ધડાગેલો મળી આવે છે. અહીં મનમાં એક સાથે એ શબ્દોની સ્ફુરણ થાય છે અને પરિસ્થિતિના સમાન રીતે ઘોતક હોય છે. મન પોતાના સંવેદનને અલિપ્યક્ત કરવાને આ શબ્દ જાપરવો કે પેલો એનો નિર્ણય કરી શકતું નથી. તેથી એક શબ્દનો પૂર્વોશ અને બીજાનો ઉત્તરોશ મળીને એક નવો જ શબ્દ ધડાય છે અને કાલક્રમે એ પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. આ પ્રક્રિયાને શબ્દસંકર (Contamination of Words) કહે છે. એક પ્રાકૃતોના કાળથી આ પ્રકારના શબ્દસંકરના ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે,

પ્રા. દિસ્મદ્ × વેક્સદ્ = દેક્સદ્

પ્રા. દુવે × રમય = દુમય

સં. મૂરિ × મૂયસી = મધ્યકાલીન ગુજ. 'મૂરસી' (દક્ષિણ).

યેરપર્સને અંગ્રેજી ભાષામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા આવા શબ્દસંકરોના સંખ્યાબંધ પ્રયોગો નોંધ્યા છે. ૪૧ ઉ. ત.

slip × glide > slide

slight × tender > slender

clap × crash > clash

flame × glare > flare

gleam × shimmer > glimmer

smack × mash > smash

ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવા શબ્દસંકરોનાં ઉદાહરણો મળે છે.

મેક્કુ × મૂક્કુ > મેક્કુ (પ્રાન્તિક બોલીમાં)

ચપ્પુ × ચાકુ > ચકકુ

મિંદડી × મિત્તાડી > મલાડી (પ્રાન્તિક બોલીમાં)

ઉદ્ભવવાનું. x જાગી ઊઠવાનું = ઉદ્ભવી ઊઠવાનું †૪૯

અર્પવા x અર્પણ કરવા = અર્પણ †૫૦

ઉપરછલો x ઉપરટપકીયો = ઉપરછલકીયો (સંપ) †

ચકિત x છક = (એને) ચક (જનાવી દીધો) †

ગ્રેરણા (દાયક) x પ્રવેણી = ગ્રેરિણી (પુસ્તક) †

ઊલટું x વધારાનું = ઉલટાનું † (એ સુંદરતા વધારે છે.)

મનોમન x મનઃપૂત = મનોમન †

વાક્યાંશિસંકર (Contamination of Phrases)

કેટલીક વાર બોલનારના મનમાં બે સમાનાર્થ વાક્યખંડો (phrases) એકસાથે સ્ફુરી રહેતાં વક્તાથી અનાયાસ અને વાક્યાંશિનો સંકર થઈ જાય છે. પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ભાષાવૈજ્ઞાનિક સ્ટુર્તવેન્ટે સુવિખ્યાત લેખકોનાં લખાણોમાંથી વાક્યાંશિસંકરનાં કેટલાંક ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે. ૫૧ જેમકે,

(1) Why did you do that? x What did you do that for? = Why did you do that for?

(2) No event is too extraordinary to be possible x No event is extraordinary enough to be impossible = No event is too extraordinary to be impossible. (Huxley)

(3) No man is too big to accept the presidency x No man is big enough to decline the presidency. = No man is too big to decline the presidency (Woodrow Wilson)

૪૯ સમગ્ર વાક્ય : 'જ્યારે વૈજ્ઞાનીમાં આંતર ધર્મી ઉદ્ભવી ઊઠવાનું હતું.'

૫૦ " : 'વૈજ્ઞાની માટે તે પ્રાણી અર્પણ તૈયાર હોતો.'

૫૧ જુઓ : Sturtevant, 'Op. cit.', p. 112

સાંજે x સવારે (કે રાત્રે) > સાંજરે (' સવારે ' કે ' રાત્રે ')
ની અસરથી ' સાંજ ' > ' સાંજરે ' શબ્દ બન્યો છે.)

કેટલાંક સામાન્ય ભાષારખલનોમાં પણ શબ્દસંકરની પ્રક્રિયા નજરે પડે છે.

ફરીથી x ફરીવાર = ફરીથી વારંવાર

એકસરખાં x સમાન = એકસમાન †૪૩

અઘાપિ x આજપર્યંત = અઘાપિપર્યંત †

ખળવાન x ખરછટ = ખળછટ †૪૪

માદક x માદવ = માદવ (રસ) †

તડકડે x તલપે = તડપે †૪૫

ફેજન x ફુંજરવ = ફુંજરવ †૪૬

હિંડોળે x હીંચોળવું = હીંચોળે (હીંચકર્તા) †

ભદુલ x ભદુલરી = ભદુલરી (સંધિનું સર્જન) †

જિંચો x ઉચ્ચ = ઉચ્ચો (આદર્શ) †૪૭

સૈન્ય x સેના = (વૈદ્યાલીની) સૈના †

આમરણુ x મરણાંત (સુધી) = આમરણાંત †૪૮

૪૨ સરખાવો : દ. ચ. ભાષાગી, ' વાચ્યાપાર', પૃ. ૭.

૪૩ આ અને આની પાછળ † આવી કદાચની નિશાનીવાળા શબ્દ-પ્રયોગો, આમજી જણાવ્યા પ્રમાણે, વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તરપત્રોમાંથી અહીં ટાંક્યા છે.

૪૪ સમગ્ર વાક્ય : ' એમાં નથી કલાપીની રસદીપ્ત કે નથી કાઠોરની ખળછટ રીલી. '

૪૫ સમગ્ર વાક્ય : ' પહાડોની કાતરોમાં રખડ્યા કરવા મન તડપે છે. '

૪૬ " : ' કોડિલો ફેરો માઠો ફુંજરવ કરીને સ્વજનને પ્રહુસ્થિત બનાવે છે. '

૪૭ આ શબ્દસંકર ન હોય તો ભારને માટે ઉત્તરોત્તર બેરવાયો છે । એમ ધ્યાન.

૪૮ સમગ્ર વાક્ય : ' હમ એ સંસ્કાર છે, અને તે આમરણાંત સચવાઈ રહેલો બોઈએ. '

ઉદ્ભવવાનું × જાગી ઊઠવાનું = ઉદ્ભવી ઊઠવાનું † ૪૯

અર્પવા × અર્પણ કરવા = અર્પણ † ૫૦

ઉપરછલો × ઉપરટપકીયો = ઉપરછલકીયો (સંપ) †

અકિત × છક = (એને) અક (ખનાવી દીધો) †

ગ્રેરણા (દાયક) × પ્રવેણી = ગ્રેરિણી (પુસ્તક) †

ઊલટું × વધારાનું = ઉલટાનું † (એ સુંદરતા વધારે છે.)

મનોમન × મનઃપૂત = મનોમન †

વાક્યાંશસંકર (Contamination of Phrases)

ફેટલીક વાર બોલનારના મનમાં બે સમાનાર્થ વાક્યખંડો (rases) એકસાથે સ્ફુરી રહેતાં વક્તાથી અનાયાસ બને વાક્યાંશોનો સંકર થઈ જાય છે. પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ભાષાવૈજ્ઞાનિક સ્ટુર્ટવેંએ સુવિખ્યાત લેખકોનાં લખાણોમાંથી વાક્યાંશસંકરનાં કેટલાંક ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે. ૫૧ જેમકે,

(1) Why did you do that? × What did you do that for? = Why did you do that for?

(2) No event is too extraordinary to be possible × No event is extraordinary enough to be impossible = No event is too extraordinary to be impossible. (Huxley)

(3) No man is too big to accept the presidency × No man is big enough to decline the presidency. = No man is too big to decline the presidency (Woodrow Wilson)

૪૯ સમગ્ર વાક્ય : 'જ્યારે વૈજ્ઞાનીમાં આંતર ધર્મી ઉદ્ભવી ઊઠવાનું હતું.'

૫૦ " : 'વૈજ્ઞાની માટે તે પ્રાણો અર્પણ તૈયાર હતા.'

૫૧ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 112.

આવાં ઉદાહરણોમાં ધણીવાર સંકરપ્રક્રિયા એટલી સૂક્ષ્મ રીતે પ્રવર્તતી હોય છે કે સત્વર નજરે ચડતી નથી. પ્રસિદ્ધ લેખકોએ આવા પ્રયોગો વારંવાર કરવાથી એ પ્રયોગો ચક્રવર્તી પણ બની ગય છે. ઉ. ત.

આ વસ્તુ પ્રતિપાદિત થાય છે x આ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે = આ વસ્તુ પ્રતિપાદન થાય છે.

એણે દૃષ્ટિપાત કર્યો x એણે દૃષ્ટિ નાખી = એણે દૃષ્ટિપાત નાખ્યો.

કન્યાએ એને વરમાળા આરોપી x કન્યાએ એને વરમાળાનું આરોપણ કર્યું = કન્યાએ એને વરમાળા આરોપણ કરી. ૫૨

આવાં સંખ્યાબધે શ્રાન્ત વાક્યાશિષ્ટકરનાં ઉદાહરણો વિદ્યાર્થીઓનાં લખાણોમાં નજરે પડશે. એમાં લખનારના મનમાં જે વાક્યાશિષ્ટનું અનાયાસ મિશ્રણ થઈ ગય છે. ઉ. ત.

મુખ્ય સ્તંભ ઉપર કળા કરતો મોર અદ્ભુત ચિત્ર અપતો હતો. † (ચિત્ર રજુ કરતો હતો x શોભા અપતો હતો.)

એના સ્થાનને ટક્કર મારે એવો કોઈ નવો કવિ નીકળી આવે.† (એને ટક્કર મારે x એના સ્થાનને ઝૂંટવી લે.)

સજા જ્યાં બેસતી તે સ્થાનને ‘સંચાગાર’ નામથી ઓળખાતો.† (સ્થાનને લોકો ઓળખતા x સ્થાન ઓળખાતું)

કિશોરીઓને ખાસ રખડવાનો આનંદ મળે નથી.† (મળે નહીં x મળતો નથી)

પહેલા પ્રકરણમાં સેનાપતિ સિંહ નાયકનું ઉલ્લેખ જ આવ્યાં કરે છે. † (સિંહ નાયકનું નામ x સિંહ નાયકનો ઉલ્લેખ.)

તેનામાં પુષ્કળ તાકાત ભરપૂર હતી. † (તેનામાં પુષ્કળ તાકાત ભરેલી હતી જ તેનામાં તાકાત ભરપૂર હતી.)

એનો અર્થ સારા અર્થમાં કરું છે. † (હું કરું છું x મેં કર્યો છે.)
 † સદસ્યોને † (દરેક સદસ્યને x સર્વ સદસ્યોને)

લૌકિક વ્યુત્પત્તિ (Popular Etymology)

ધણી વાર શબ્દનું મૂળ વીસરાઈ જાય છે, ત્યારે જનતા બાહ્ય સાદસ્યથી દોરવાઈને સમાન ધ્વનિવાળા-પરંતુ વિભિન્નાર્થ શબ્દને મૂળ તરીકે કદપી કાઢે છે. ગુજરાતી કેટલીયે કહેવતોમાં આ પ્રમાણે બન્યું છે. કેટલાકમાં વ્યુત્પત્તિની અસર એટલી બધી પ્રમળ નીવડી છે કે મૂળ શબ્દનું સંપૂર્ણ વિસ્મરણ થયું છે અને નવીન, ભળતી જ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા ઉદ્ભવેલો નવીન અર્થ જ માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યો છે. કોઈક-વાર આ નવા અર્થના અનુસંધાનમાં કોઈ પ્રસંગ કે દહાણી ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હોય એમ પણ બન્યું છે.

સંસ્કૃતમાં આવી વ્યુત્પત્તિઓ નિરક્ત માં તો ઠેર ઠેર છે જ, પરંતુ ‘મનુસ્મૃતિ’ તેમજ કાલિદાસનાં મહાકાવ્યોમાં પણ એ મળી આવે છે. ઉ. ત. દુહિતા—૪૬૬ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પ્રાચીન આર્ય જીવન-પ્રણાલીમાં સૌથી સહેલું, ગાયો દોહવાનું કામ પુત્રીઓ કરતી, પછી કાળક્રમે આર્ય સંસારમાં પુત્રીઓ માટે સુપાત્ર વર શોધીને તેના વિવાહ કરવાનું મુશ્કેલ બન્યું હશે, અને તેથી પુત્રીનો જન્મ એના માના-પિતાને ચિંતાજનક નિવડ્યો હશે, જેનું પ્રતિબિંબ નિરુક્તકારની દુહિતા ની દુર્હિતા (‘માળાપના હિત માટે અનિષ્ટ કે કલેશકર’) કે દૂરે હિતા (‘જેને દૂર—સાસરે—વળાવવી એ જ શ્રેયસ્કર છે’) એ વ્યુત્પત્તિઓમાં પડ્યું છે^{૫૩}. મનુસ્મૃતિમાં ‘જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું મને (મા) તે (સ) પરલોકમાં ખાશે’ એ રીતે માંસની વ્યુત્પત્તિ ધરાવી છે^{૫૪}. કાલિદાસે રघुवंश માં ‘રામ’ની ‘રામ इत्यभिरामेण वपुषा’ અને

પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પણ આવી ભૌતિક વ્યુત્પત્તિઓના પ્રભાવનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેમાંથી એક સ્કમ્-ફાસ્ટ.

પ્રાચીન અંગ્રેજી (Old English) Scam-faest (અર્થ 'confirmed in shame, i.e. in modesty') માંથી અર્વાચીન અંગ્રેજીના પ્રારંભે જનરી આવેલા shame-fast રૂપનું દ્રવે sham-faced એમ રૂપાન્તર થયું છે. એ સાથે face ના સાદર્શ્યબદ્ધ એનો મૂળ અર્થ, 'વિવેકપરાયણ' બદલાઈને 'શરમજનક', 'સન્મતરૂપ' તરેા અર્થ ધરાયો છે. આ પ્રકારનાં ભૌતિક વ્યુત્પત્તિનાં ઉદાહરણો ફ્રેન્ચ આદિ વર્તમાન યુરોપિયન ભાષાઓમાં તેમ ગ્રીક, લેટિન સહી પ્રાચીન ભાષાઓમાં પણ મળે છે. ૬૦

નૂતન શબ્દનિર્માણ

દરેક ભાષામાં નવીન પરિસ્થિતિ કે નવીન અનુભવો વ્યક્ત કરવાને નૂતન શબ્દો ધરાય છે. એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. અહીં નૂતન શબ્દનિર્માણમાં અમેરિકન અંગ્રેજી ભાંયોની એક વિશિષ્ટ પદ્ધતિ નોંધવી જોઈએ. અમેરિકન અંગ્રેજીમાં સરથાઓના શબ્દસમૂહના આઘાતરો લઈને એમનો એક નવીન શબ્દ બનાવવામાં આવે છે, જે પછી એ સરથાનો પ્રધાનપણે અભિધાયક શબ્દ બની રહે છે. જેમકે

United Nations Organization = U. N. O.
(ઉચ્ચાર, 'યુનો')

United Nations Educational Scientific and Cultural Organization = UNESCO (ઉચ્ચાર, 'યુનેસ્કો')

North Atlantic Treaty Organization = NATO,
(ઉચ્ચાર, 'નાટો')

South-East Asia Treaty Organization =
SEATO (હિચાર, 'સિઆટો')

Special United Nations Fund for Economic
Development = SUNFED (હિચાર 'સનફેડ')

ચિત્ર આ શબ્દોના કેવળ આઘાક્ષરો જ નહીં પરંતુ એ દરેકનો એક
દ અંશ લઈને તે જોડીને નવા શબ્દો બનાવવામાં આવે છે. ઉ. ત.

Standard Vacuum Co. = Stanvac

Montagu-Chelmsford = Montford (Reforms)

Lion-Tiger = Liger (સિંહ અને વાઘના સંકરથી
નિર્માણ થયેલું પ્રાણી)

ગુજરાતીમાં પણ કેટલાક લેખકોએ જુદી જુદી પદ્ધતિએ નવીન
શબ્દો ધડવાનું 'વલણુ દર્શાવ્યું' છે, જેમાંથી કેટલાક હવે ભાષામાં રૂઢ
થઈ ગયા છે. ૬૧ ઉ. ત.

Anthropology = માનવવંશશાસ્ત્ર, નૃવંશવિદ્યા (દ. બા. કાલેસકર)

Sociology = સમાજશાસ્ત્ર (આ. બા. ધ્રુવ)

Aesthetics = સૌન્દર્યશાસ્ત્ર (મ. ન. દ્વિવેદી)

Chivalry = સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય (દ. બા.); લક્ષનાસંમાન (ન. બો. દીવેટિયા)

Adaptation = રૂપાન્તર (ગા. મા ત્રિપાઠી); અનુકૂળિતિ, ભાવાનુવાદ
(દ. બા.)

Allegory = રૂપકઅંધિ (ન. લ. પંડ્યા)

Novel = નવલકથા (ગા. મા. ત્રિ.); નવલ (બ. ક. કોકાર)

Short story = નવલિકા (બ. ક. કા.)

Diary = વાસરિકા (વિ. ક. વૈદ્ય)

Encyclopaedia = સર્વસંગ્રહ (ન. લ.); વિશ્વકોશ (મ. સૂ. ત્રિપાઠી)

૬૧ જુઓ : વિ. મ. ભટ્ટ, 'પારિભાષિક કોશ' (પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)

૧૯૩૦.

Lyric = સંગીતકાવ્ય (ન. બો.); બર્મિકાવ્ય (અ. ક. કા.)

Opera = સંગીતનાટક (ન. ન. દિવેદી); સંગીતક (દ. ગા.)

Elegy = દુઃસ્વપ્ન પ્રગ્નિ (આ. ગા.)

Epic = પીરસકાવ્ય (ન. લ.)

Blank verse = અખંડ પદ્ય (અ. ક. ખગરદાર)

Pathetic fallacy = દૃષ્ટિભય લાવાભાસ (ર. મ. નીચકંક);
અસત્ય લાવારોપણ (ન. બો.)

Anachronism = કાળાનુક્રમ (ન. લ.)

Fancy = તરંગ (ર. મ.)

Classical = રૂપપ્રધાન (અ. ક.); સ્વરચ (વિ. ક.); સંયમી
(આ. બા.); સૌષ્ઠ્યપ્રિય (વિ. મ. ભટ્ટ)

Romantic = રંગપ્રધાન (અ. ક.); મરત (વિ. ક.); ઉદ્વેગી
(આ. બા.); કીલુકપ્રિય (વિ. મ.)

આ સર્વ રીતે ભાષાનો નિરંતર વિકાસ થયાં જ કરે છે. એમાં ઉપર ચર્ચા સાદસ્યાદિ બાપારો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

ભાષા એ વહેતી સરિતાના પ્રવાહ સમી છે. એક જ ભાષામાં ઐતિહાસિક કાળક્રમે લિન્ન લિન્ન પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે, અને એ સ્વરૂપતઃ એક જ હોવા છતાં લિન્ન લિન્ન સમયે ધણી વાર (પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ગુર્જર ભાષા ઇ.) જુદે જુદે નામે ઓળખાતી રહી છે—જેમ એક જ ગંગા નદી એના પ્રવાહ દરમિયાન ક્યાંક ભાગીરથીના, તો ક્યાંક હુમલીના, તો ક્યાંક વળી પગાના નામથી ઓળખાઈ છે તેમ. એક જ સમયના ગાળામાં પણ એક જ ભાષાનાં લિન્ન લિન્ન કથ્ય સ્વરૂપો (બોલીઓ) વિકસેલાં નજરે પડે છે, છતાં ભાષાનું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ તો એનું એ જ અખાધિન, અપરિચ્છિન્ન રહ્યું છે. વસ્તુતઃ કથ્ય લોકબોલી એ જ ભાષાનો પરિપૂર્ણ વહેતો આધ છે; ભાષાનું સિખિત

૩૫ એ તો એ વિશાળ જલરાશિની ઉપરની સપાટી માત્ર છે. ૬૨ એની તરંગલીલા દૃષ્ટિને મનોહર લાગે છે, જતા ભાષાને પોતાનું લાક્ષણિક બળ અને ઊંડાણ તો કય વાણીના વહેતા વિશાળ પ્રવાહમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એ માટે ભાષાના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનમાં આ કથ્ય રૂપો ઉપર પ્રધાનપણે દૃષ્ટિ રહેવી ધટે છે

૬૨ સરખાવો . ' This creation of written language may be compared to the formation of a film of ice on the surface of a river ... Under the layer of ice the water continues to flow down to the plain Should the ice break, one sees the water suddenly bubble up as it goes gushing and murmuring on its way The written tongue is the film of ice upon its water; the stream which still flows under the ice that imprisons it is the popular and natural language, the cold which produces the ice and would fain restrain the flood, is the stabilizing action exerted by grammarians and pedagogues, and the sun-beam which gives language its liberty is the indomitable force of life, triumphing over rules and breaking the fetters of tradition "

—Vendryes, *Language*, pp 275-276.

પ્રકરણ પાંચમું

ધ્વનિવિચાર

ત્રિમિદસુચ્ચારણ નામેતિ । વિવદ્વાજનિતેન પ્રયત્નેન કોષ્ઠ્યસ્ય ધાયો.
પ્રેરિતસ્ય કઠ્ઠતાલ્વાગ્નિધાતઃ યથાસ્થાનં પ્રતિષ્ઠાતાદ્ વર્ણાભિવ્યક્તિઃ ।

—ન્યાયસૂત્ર વાર્ત્ત્યાયનભાષ્ય

"Speech-sounds are certain acoustic effects voluntarily produced by the organs of speech; they are the result of definite actions performed by these organs".

—Daniel Jones, *An Outline of English Phonetics*

માનવ ધ્વનિચન્દ્ર

માનવ ધ્વનિચન્દ્રની કસમત એ કેવી અદ્ભુત વસ્તુ છે । એ અદ્ભુત યૈવિધ્યવાળા ધ્વનિઓ કાઢી શકે છે. નિરંતર શ્વાસોચ્છ્વાસથી માનવનું શ્વન ચાલે છે. એમાંના ઉચ્છ્વાસથી-બહાર ફેંકાતા શ્વાસથી-નિરનિરાળા ધ્વનિઓની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા શરીરનાં ફેફસાં બહારનો પ્રાણવાયુ શ્વાસ રૂપે અદર અદ્ભુત કરે છે અને શરીરની આંતર દહનક્રિયા પછી નિરુપયોગી બનેલા વાયુને ઉચ્છ્વાસ રૂપે બહાર ફેંકે છે. આમ સતત ધમણની માફક ફેફસાંની વાયુના અદ્ભુત-વિસર્જનની ક્રિયા ચાલે છે. ફેફસાં સાથે લેગાયેલી શ્વાસનળી દ્વારા પ્રાણવાયુ અદર લેવાય છે અને ઉચ્છ્વાસ બહાર નીકળે છે.

શ્વાસનળીની સાથે જ, પશુ પાછળ, અન્નનળી લેગાયેલી છે, જેનો સંબંધ જઠર સાથે છે. શ્વાસનળી અને અન્નનળી વચ્ચે એક

મજબૂત આંતર પંટલ (membrane) ની દિવાલ આવેલી છે. દ્વાચિત્ ખાતાંપીતાં કાંઈકે પલ્લુ પદાર્થ શ્વાસનળીમાં જાય તો ખાંસી કે અંતરાશ થઈને એ તરત બહાર નીકળી આવે છે.

શ્વાસનળીને ઉપરને ભાગે સ્વરચન્દ્ર (sound-box; larynx) આવેલું છે. એમાં આગળથી પાંછળ સુધી અંદરના ભાગે જતી, વીણાના તાર સમી, સ્વરતંત્રીઓ (vocal chords) આવેલી છે. એ અત્યંત નાજૂક, મુક્તમાતિમુક્ત હોય છે. એ બે સમૂહમાં કે પટ્ટીઓમાં વહેંચા-યેલી છે. એ ફૂલ ચાર હોય છે—ડાબી બાજુ એકની નીચે એક એમ બે, અને જમણી બાજુ એકની નીચે એક એમ બે. ઉપરની સ્વર-તંત્રીઓ કૃત્રિમ હોય છે; ધ્વનિઉત્પાદનમાં એ ઉપયોગી નથી. પુરપૂરી સ્વરતંત્રીઓ રત્તીઓની સ્વરતંત્રીઓ કરતાં વધારે મોટી હોય છે. સ્વરતંત્રીઓના બે સમૂહ વચ્ચેની જગાને કંઠમૂલ (glottis) કહે છે.

માનવ ઉચ્છ્વાસ નીકળતાં સ્વરતંત્રીની ચાર લિન લિન પ્રકારની અવસ્થિતિ રહે છે :—

(૧) બંને સ્વરતંત્રીસમૂહો સંકુચિત થઈને અક્ષગ અક્ષગ, નિઃસ્પંદ રહે છે, અને એમની વચ્ચેથી શ્વાસનું ગમન-નિર્ગમન થાય છે.

સામાન્ય રીતે, આપણે શ્વાસ લેના હોઈએ ત્યારે આ સ્થિતિ હોય છે. અષોષ ધ્વનિઓનું (પૂ. નૂ. ફૂ જેવા) ઉચ્ચારણ કરતા હોઈએ ત્યારે કંઠકાર (glottis) અધિકાંશ ખુલ્લું રહે છે. પલ્લુ આપણે ભારે કામ કરતા હોઈએ ત્યારે એ સંપૂર્ણ બંધ રહે છે.

(૨) બંને સ્વરતંત્રીસમૂહો પાસે પાસે આવી જાય પલ્લુ એની બાજુઓ સ્થિતિ રહે. વચ્ચેના સાંકડા માર્ગમાંથી શ્વાસ નીકળતાં

સ્વરતંત્રીની બાજુઓમાં પ્રક્રમ થાય, ત્યારે એ સ્વરતંત્રીસમૂહો પ્રસ્પંદિત થવાને લીધાના તારાની નાદક પરમ્પર સાથે દક્રાઈને રણુકણી ગેરે છે ત્યારે સમીનના સ્વરા તેમ થાય ધ્વનિઓ ઉદ્ભવે છે.^૧

(૩) બંને સ્વરતંત્રીસમૂહો પામે પામે આવીને જોડાઈ જાય અને ઉચ્છ્વાસ નીકળવામાં ફાળુભર સંપૂર્ણ અવરોધ કરે ત્યારે સહેજ ખાંગી જેવો સ્વરચન્દ્રોદ્ભૂત કે કંઠમૂલીય વ્યંજન (glottal stop) સહજાય છે.

(૪) બંને સ્વરતંત્રીસમૂહો પામે આવીને જોડાઈ જાય, છતાં નીચેની બાજુ શ્વાસની આવજા મારે થોડીક જગા રહે છે. એ વ્યક્તિઓ પ્રીત્તને ન સંભળાય તે રીતે કાનમાં જાની વાત કરતી હોય (whisper) ત્યારે આ સ્થિતિ હોય છે. ત્યારે સ્વરતંત્રીકંપન બિલકુલ થતું નથી; તેથી બધા જ ધ્વનિ અગ્રેય હોય છે.

આમ, સૌ પ્રથમ ઉચ્છ્વાસનું ધ્વનિઓમાં રૂપાંતર કરનાર અવધવ સ્વરચન્દ્ર છે.

આ પ્રકારે શ્વાસનળીમાંથી નીકળેલો, સ્વરચન્દ્રમાં પરિવર્તિત થયેલો કે અવિકૃત રહેલો ઉચ્છ્વાસ પછી pharynx (છલ અને ગળાના પાછળના ભાગ વચ્ચેની જગા) માં થઈને મુખવિવરમાં કે નાસિકાવિવરમાં પ્રવેશે છે. એ બંને, મુખ અને નાસિકા, સ્વરતંત્રીઓમાં

૧ એ દાષથી કાન દાણી દબને આપણે ‘ક’ અને ‘ગ’, કે અંગ્રેજીના [f] અને [v] ધ્વનિઓ ઉચ્ચારીએ તો પછીના ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણ વખતે આપણને સ્વરતંત્રીઓના અનુરણન (buzz) નો ખ્યાલ આવશે.

જુઓ : E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p 10

અનુરણિત થયેલા (ઘેલ) ધ્વનિઓ પ્રતિધ્વનિન કરી શકે છે.

મુખવિવર અને નાસિઘ્રવિવરને જુદાં પાડતી એક દિવાલ છે જે અંદર uvula (પડછલ-અભિજિહ્વા) થી આરંભીને ઉપરના દાંત સુધી વિસ્તરેલી છે. એના પડછલ (uvula), મુકુમાર તાલુ (ક્રામલ માંસનો બનેલો, મુખવિવર અને નાસાવિવર વચ્ચેની દિવાલ સમો ભાગ, જે ઉપરનીએ યર્ષ શકે છે) (soft palate; velum), ઢકોર તાલુ (વર્સને ઉપરને ભાગે આવેલો, માંસાવરણથી આચ્છાદિત, અસ્થિમય ભાગ) (hard palate), વર્સભાગ (પેદાં-teeth-ridge, alveolar region), દાંત, અને દાંતના બહારના ભાગે આવેલા ઉપરના ઓઠ (હોઠ) એવા વિભાગ પડે.

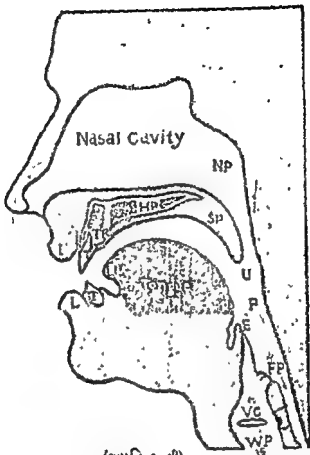
(જુઓ આકૃતિ ૧ લી)

મુખવિવરની નીચે જીભ છે, જેના અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ચાર વિભાગ પાડ્યા છે-જિહ્વામૂળ (Root of the tongue), જિહ્વાનો પશ્ચભાગ (Back of the tongue-જિહ્વાનો દોઢ ઈંચ પછીનો બાકીનો ભાગ), જિહ્વાનો અગ્રભાગ (Front of the tongue-જે ઢકોર તાલુની સામે આવી રહે છે), અને જિહ્વાદ્વલક તથા જીભનું ટેરનું (Blade of the tongue including its tip).

જીભની નીચેના ભાગે નીચેના દાંતનાં પેદાં, નીચેના દાંત, અને આગળ નીચેનો ઓઠ (અધર) છે. (જુઓ આકૃતિ ૧ લી)

કંઠમાંથી ઉચ્છ્વાસ નીકળતી વખતે પડછલ (uvula) નીચે દરાવેલી ત્રણમાંથી કોઈ એક સ્થિતિમાં રહે છે.

(૧) જે નંગ બનીને ઉભી યર્ષ :જન્ય અને શ્વાસનશ્વામાંથી નાસિઘ્રવિવરે જતા માર્ગને સંપૂર્ણ પડે. કુંધી દે, જેથી તમામ ઉચ્છ્-

(આકૃતિ ૧ કી)

- ૧ L. L = Lips; લેપ્સ. ૨ T. T = Teeth; ટીથ. ૩ T. R = Teeth-ridge; ટીથમુઠા.
 ૪ H. P = Hard palate; હાર્ડપેલેટ. ૫ S. P. = Soft palate; સોફ્ટપેલેટ.
 ૬ U = Uvula; યુવુલા. N. P. = Nasal Pharynx; નાસલફેરિન્ક્સ. ૭ P = Pharynx; ફેરિન્ક્સ. ૮ B = Blade of Tongue; બ્લેડ ઓફ ટોન્ગ્યુ. ૯ F = Front of Tongue; ફ્રન્ટ ઓફ ટોન્ગ્યુ. ૧૦ B = Back of Tongue; બેક ઓફ ટોન્ગ્યુ. ૧૧ R = Root of Tongue; રૂટ ઓફ ટોન્ગ્યુ. ૧૨ L = Larynx; લેરિન્ક્સ. ૧૩ F. P. = Food-pipe; ફૂડપાઇપ. ૧૪ W. P. = Wind-pipe; વાઇન્ડપાઇપ. ૧૫ V. C. = Vocal-chords; વોકલચોર્ડ. ૧૬ Glottis = ગ્લોટિસ.

વાસ મુખવિવરમાં જ જાય, અને એનો કોઈ અંશ નાસિકાવિવરમાં જવા ન પામે. અનુવાર, અનુનાસિક વ્યંજનો અને સાનુનાસિક પાનિવાયના તમામ પ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં *uvula* આ સ્થિતિમાં હોય છે. ગંદરી થઈ હોય અને સળેખમને કારણે નાક બંધ થઈ જાય ત્યારે પણ આ સ્થિતિનો અનુભવ થાય છે.

(૨) એ ગિલકુલ દીથી, ગિથિત્ર જનીને નીચેની તરફ ડાળી પડે, જેથી શ્વાસનળીનો મુખવિવર તરફનો માર્ગ બંધ થઈ જાય અને એને પરિણામે સમગ્ર ઉચ્છ્વાસ નાસિકા દ્વારા જ બહાર નીકળી શકે. અનુનાસિક વ્યંજનો તથા અનુસ્વારનું ઉચ્ચારણ કરતી વેળા આ સ્થિતિ હોય છે. સામાન્ય રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતા હોઈએ ત્યારે પણ પકજલ આ સ્થિતિમાં રહેતી હોય છે.

(૩) અને વચ્ચેની, મધ્યમ, સ્થિતિમાં રહે ત્યારે કેટલોક ઉચ્છ્વાસ મુખવિવરમાંથી નીકળે અને કેટલોક નાસિકાવિવરમાંથી. સાનુનાસિક સ્વરો - ઉ. ત. 'હા', 'અહા', 'જઈએ' (ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રની ખોલીમાં ઈ.)માં - આ ગિથિ હોય છે.

અનુનાસિક વ્યંજનો (ઉ. ત. ફ, ગ્, જ્, ન્, મ્) માં શ્વાસ નાસિકાવિવરમાંથી જ નીકળે છે એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

હવે જીભની વિવિધ સ્થિતિઓનો વિચાર કરીએ.

શ્વાસ લેતી વખતે તો એ તદ્દન નિરપેક્ષ સ્થિતિમાં હોય છે; પરંતુ પ્વનિઓના ઉચ્ચારણ સમયે એ નીચે પ્રમાણે રથાનો ગ્રહણ કરે છે.

(૧) કસારેક એ મુખવિવરમાં આવેલા ઉચ્છ્વાસને બહાર નીકળવામાં અવરોધ કરતી નથી; છતાં વધતીઓછી ઊંચી થઈને ઉચ્છ્વાસ

ધ્વનિનું લક્ષણ—અહીં નિરૂપાયેલા ધ્વનિ પ્રકૃતિજન્ય અવાજથી ભિન્ન છે. આકાશમાં ઉડ્ડાવનાં જે આંદોલનો શ્રવણેન્દ્રિય ઉપર અથામ છે અને તે દ્વારા મન વડે ગ્રહણ થાય છે તેને શબ્દ કે અવાજ કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિનાં ચેતન, અચેતન કાષ્ઠ પશુ પ્રદારનાં અંગો આ રીતે અવાજ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. પરંતુ, ભાષાવિજ્ઞાનીઓ માનવમુખમાંથી ધ્વનિયન્ત્રમાંથી નીકળેલા શબ્દને જ ધ્વનિ કહે છે. ધ્વનિઓ ઉચ્ચારનાર માણસ પોતાના વિચાર અન્વયે જણાવવાને જ બોલતો હોય છે, જે સાંભળનાર માણસ ગ્રહણ કરીને યથોચિત ઉત્તર આપે છે કે તદ્વત્તર વર્તન કરે છે આમ આદાન-પ્રદાન એ ધ્વનિઉચ્ચારણનું મુખ્ય ધ્યેય છે.

ભાષાવિજ્ઞાનિકો ધ્વનિનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ આ પ્રમાણે બાંધે છે :
 “ધ્વનિ એ મનુષ્યના નિશ્ચિત (વાણી) સ્થાન અને પ્રયત્ન વડે ઉત્પન્ન થયેલાં અને શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા એ જ પ્રકારે નિશ્ચિત રૂપે ગ્રહણ કરાતાં અવાજનાં આંદોલનો છે.”

ધ્વનિધામ (phoneme)—મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોમાં આવેલા એક જ ધ્વનિનું એક જ રીતે-એક જ સ્થાન અને પ્રયત્નથી ઉચ્ચારણ કરતો નથી. ઉ. ત. ‘કંકણ’, ‘વિકાસ’, ‘કાકિલા’, ‘પાકુ’ એ શબ્દોમાં આવેલા ‘ક’ ના ઉચ્ચારણમાં પરસ્પર થોડાક ભેદ છે જ. ‘કંકણ’ ના પ્રથમ અને દ્વિતીય ક-ધ્વનિમાં થોડાક તફાવત પડે છે. આ પ્રમાણે માનવ વાણીમાં ક, ખ, ગ, ઘ, એ અંગનો કે અ, આ, ઈ, ઉ, એ સ્વરોનાં જાતજાતનાં ઉચ્ચારણ થાય છે. પરંતુ તેથી વ્યવહારમાં આપણે એ ધ્વનિઓને ભિન્ન ગણતા.

૨ સરખાણો : Daniel Jones, *op. cit.*, p 48:

“A speech-sound is a sound of definite organic formation and definite acoustic quality which is incapable of variation.”

નથી. ઉ. ત. ‘કંકણ’, ‘વિકાસ’, ‘પ્રક્રિયા’ એ સર્વના ઝૂને આપણે એક જ ક-ધ્વનિ સમજીએ છીએ. ભાષાવિજ્ઞાનીઓ એને ધ્વનિગ્રામ (phoneme) કહે છે.

અંગ્રેજી ભાષામાંથી ઉદાહરણો લઈએ તો એક જ ધ્વનિનાં સ્થાનાન્તરે કેવા ઉચ્ચારભેદ થાય છે તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા થશે. ઉ. ત. શબ્દના આદિમાં આવેલા સ્પર્શ વર્ણો ઉચ્ચારતાં સ્વરાધાતને કારણે એમાં મહાપ્રાણ સંલગાય છે, જ્યારે એ જ વર્ણ શબ્દની મધ્યમાં આવતાં એનો કેવળ શુદ્ધ ધ્વનિ જ સંલગાય છે. ઉ. ત. pin [p નો ઉચ્ચાર p^h જેવો], spin [p નો ઉચ્ચાર યથાવત, p]; cup [c નો ઉચ્ચાર k^h જેવો], chalk [k નો ઉચ્ચાર યથાવત, k]. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં p [કે k] ના ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં સ્થાનભેદે એકંદર સમાનતા સાથે થોડીક વિભિન્નતા જણાય છે; છતાં ધ્વનિગ્રામ (phoneme) એક જ, p [કે k] જ છે.

અંગ્રેજીમાં l ના શબ્દમાં સ્થાન અનુસાર બે ઉચ્ચાર સંલગાય છે : એક શબ્દના પ્રારંભનો ધ્વનિ [clear l], જે ભાષામાં ધ્વજો સામાન્ય છે; અન્યે બીજો શબ્દના અંતભાગે આવતો, ટૂંકનો પશ્ચિમ ભાગ મુકુમાર તાલુ તરફ હોયો થઈ ઉચ્ચારતો લગભગ સ્વર જેવો [dark l] [!], જે ભાષામાં ઓછો સામાન્ય છે. આ બંને વચ્ચે ઉચ્ચારભેદ સ્પષ્ટ છે, છતાં એમને બે જુદાજુદા ધ્વનિગ્રામો ન ગણતાં એક જ /l/ ધ્વનિગ્રામમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવા એક જ ધ્વનિગ્રામમાં ભિન્ન ભિન્ન સમાન ધ્વનિઓ અંતર્ગત થયેલા હોય એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો દાંડી શકાય તેમ છે. ઉ. ત. ‘ડગણો’, ‘પડવું’, એ શબ્દોમાંના ડ-ધ્વનિ, ‘કે’ ‘દગણો’ અને ‘કરી’ એ શબ્દોમાંના ક-ધ્વનિ સમાન નથી. ૩

૩ ‘અનિદિદે, દે ને સદે. નર્મસંહારા પૂર્ણ ન્યતર’ ધ્વનિઓનો છે.

છતાં એમને એક જ ધ્વનિગ્રામમાં અનર્થન ગણીએ છીએ. પ્રથમ શબ્દયુગ્મમાં /ક/ ધ્વનિગ્રામ છે; બીજામાં /ક/ ધ્વનિગ્રામ છે.

ગુજરાતી કથ્ય ભાષા (બોલી)માં (શિષ્ટ ગુજરાતી) ‘ચાકું’ ‘જમવું’, ‘ઝાડ’ના ઉચ્ચારણો કેટલીકવાર ‘ત્ચાકું’, ‘જમવું’ (‘ઝાડ’ના ‘ઝ’ જેવો ઉચ્ચાર), ‘ઝાડ’ (pleasure ના ઝ જેવો ઉચ્ચાર) સહજાય છે. ત્યાં પણ એ સમાન ધ્વનિઓનાં વિભિન્ન રૂપોના ધ્વનિગ્રામ સરખા જ છે— ‘ચ’, ‘જ’, ‘ઝ’. આમ્યગોલીમાં ‘કેમ’ નાં બે ઉચ્ચારણો ‘ચમ’ ‘ચમ’ એ એમાં આદિ અક્ષરનો સ્વર કે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રીમાં ‘વાત’ના ‘વાત્’ રૂપે ઉચ્ચારણમાં ‘અ’ અને ‘ય’-શ્રુતિપ્રસાવિત ‘અ’નો ધ્વનિગ્રામ એક જ, /અ/ ગણવો ધટે છે. દ્રાવિડી ભાષાઓમાં ક, ચ, જ, ણ મળી સમાન સિપિસંઘો છે. (ઉ. ત. સિખિત શબ્દ કાન્તિ નો ઉચ્ચાર થાય ગાન્ધિ). એ ભાષાઓમાં એ સર્વ ધ્વનિઓનો એક જ ધ્વનિગ્રામ બને છે એમ ગણવું જોઈએ. આમ એક જ ધ્વનિ કે સમાન રૂપના ધ્વનિઓના સમુદાય—જેનું એ ભાષામાં સમાન રીતે પ્રવર્તન થાય છે (અર્થાત્, જેની વિભિન્નતાને કારણે અર્થભેદ થતો ન હોય) તેને—ધ્વનિગ્રામ કહે છે. ૪ ધ્વનિઓ

૪ સરખાવો : Sturtevant, *op cit.* pp. ૧૫-૧૬ :

"A phoneme is either a single speech-sound or a group of similar speech-sounds which in a given language function in the same way."

Bloomfield, *Language*, p. ૭૭ : "Phoneme is a minimum unit of distinctive sound-feature."

Daniel Jones, *The Phoneme, Its Nature and Use*, (1950), p. ૧૦ :

"A phoneme is a family of sounds in a given language which are related in character and are used in such a way that no one member ever occurs in a word in the same phonetic context as any other member."

અનક હોવા છતાં આવા ધ્વનિઓ દરેક ભાષામાં પરિમિત સંખ્યામાં હોય છે. સાર્થક ધ્વનિ માટે કેવળ એક જ સંકેત હોય એ ધ્વનિઆમનું લાક્ષણિક તત્વ છે.

એક જ ધ્વનિઆમના અંગભૂત વિભિન્ન ધ્વનિઓને allophones કહે છે. ઉ. ત. પિં નો [p^h] સ્પિન નો [ɸ] allophones છે. આ allophones માંથી જે ધ્વનિનો ભાષામાં વિશેષ વ્યવહાર થતો હોય એ ધ્વનિઆમનો સંકેત બને છે—અર્થાત્, એ ધ્વનિ એ ધ્વનિઆમની સંજ્ઞા ગણાય છે. ઉપરના બંને અંગભૂત ધ્વનિઓનો ધ્વનિઆમ છે /p/. હવે પછી આવતા ધ્વનિઓના વિવરણમાં ‘ધ્વનિ’ શબ્દવડે ‘ધ્વનિઆમ’ સમજવાનો છે.

ધ્વનિ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કૌંસમાં લખાય છે, ત્યારે ધ્વનિઆમ એ ત્રાંબી ઢળતી સમાન્તર લીટીઓ વચ્ચે દર્શાવાય છે. ઉ. ત. ઉપરના અં. પિં નું ધ્વનાત્મક પ્રતિલેખન [p^hiં] થાય અને ધ્વનિઆમીય પ્રતિલેખન /piં/ થાય. તેમ ગુજરાતી ‘પડવું’ નું ધ્વનાત્મક પ્રતિલેખન [pə.vəvũ] થાય અને ધ્વનિઆમીય પ્રતિલેખન. /pədavũ/ થાય.

‘ફોનેમિક્સ’ (Phonemics) કે ‘લિપિશાસ્ત્ર’

કોઈ પણ ભાષાના ધ્વનિઓની સૂક્ષ્મ આલોચના એની વર્ણમાલા (=મૂળાક્ષરો, alphabets) મૂળાક્ષરો નક્કી કરવા માટે આવશ્યક છે. વર્તમાન શિષ્ટ ભાષાઓની લિપિમાલા પરંપરાથી બિનરી આવી છે. એની ભૂમિકામાં ગ્રામીન કાળમાં અસંપ્રજ્ઞાનપણે સહજ રૂપે થયેલી ધ્વનિઆમ-આલોચના હોવી જોઈએ એમ કહી શકાય. વર્તમાન યુરોપીય ભાષાઓની લિપિમાલા ગ્રીક વર્ણમાલા ઉપરથી નીકળી છે. કેટલીક-સ્પેનિશ, પોલિશ, એક, ફિનીશ, હંગેરિયન જેની-ભાષાઓની લિપિમાલા તે તે ભાષાઓના ધ્વનિઓને અનુસરે છે. પશ્ચિમ એમિટિક

(West Semitic) ભાષાઓમાં જ્યોત્સ્ન આકૃતિ નથી, તોપણ વ્યંજનોનું નિરૂપણ સંપૂર્ણપણે ધ્વન્યાનુસારી (phonemic) છે. ગ્રીક વર્ણમાલા કરતાં પ્રાચીન ભારતીય વર્ણમાલામાં અતિ ચીવટથી, શાસ્ત્રીયપણે ધ્વનિશ્રામેણ પ્રતિદ્વન થયેલું છે ભારતીય વર્ણમાલામાં આદિમ ભારત-યુરોપીય (Primitive Indo-European) ના ફેટલાક સ્વરો સ્તુત થઈ ગયા છે એ ખરું,^૫ પરંતુ હાલમાં બધા જ વ્યંજનધ્વનિઓ ભારતીય વર્ણમાલાએ સાચવ્યા છે. એથી જણવું, વર્તમાન યુરોપિયન ભાષાઓમાંથી ઉદાહરણ લઈએ તો ફ્રેન્ચમાં વર્સ (alveolar) *દ, દ, દ, ઈ* (સંસ્કૃત વર્ણમાલાના 'મૂર્ધન્ય') ધ્વનિઓનો અભાવ છે, અને અંગ્રેજીમાં ફ્રેન્ચના દંત્ય *ત, દ, વ* જોઈ નથી. એથી જણવું અંગ્રેજી વર્ણમાલામાં [*દ*] ધ્વનિ માટે *k* ઉપરાંત *c* અને *q*, અને 'જ' ધ્વનિ માટે *j* ઉપરાંત *g* જેવી વધારાની લિપિસંજ્ઞાઓ છે. એમાંથી વળી *c* [*ચ*] ધ્વનિ (ઉ. ત. *city*) અને [*ચ*] ધ્વનિ માટે (ઉ. ત. *church*), અને *g* [*ગ*] ધ્વનિ માટે (ઉ. ત. *go*) યોગ્ય છે. વળી [*ચ*] અને [*ધ*] માટે સ્વતંત્ર લિપિસંજ્ઞા નથી; એ ધ્વનિઓ દર્શાવવાને માટે એ સંજ્ઞા જોડવામાં આવે છે (ઉ. ત. *thick, this*). આવી ફેટલીક અપૂર્ણતાઓ અંગ્રેજી વર્ણમાલામાં છે. આ કારણથી અંગ્રેજી તેમજ ફ્રેન્ચ લિપિઓ અવૈજ્ઞાનિક ગણાય છે. દેવનાગરી લિપિ વૈજ્ઞાનિક છે, તોપણ એ પણ સંપૂર્ણપણે ધ્વન્યાનુસારી (phonetic) તો નથી જ.

- ૫ એથી જ વર્તમાન ભારતીય આર્યભાષાઓમાં ઉદ્ભવેલા ગોળ (rounded) વિદ્યુત (open) ઓ માટે કોઈ ખાસ લિપિસંજ્ઞા ચેતવેલી નથી— એ કે કોઈ કોઈ મધ્યકાલીન રાજસ્થાની હસ્તપ્રતોમાં જો સંજ્ઞા મુકાયેલી મળી આવે છે. ઉ. ત. મકાંદરા મકવાણરા હાથ લિખિત 'હુદ્દ દમેરા.' જુઓ: N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, 1921, Vol I, p. 157.

આ પ્રકારની અવસ્થાના નિવારણ માટે, અને ખાસ કરીને હજી સુધી સિપિયલ નહીં થયેલી કેવળ કથ્ય રૂપની ભાષાઓ માટે શાસ્ત્રીય વર્ણમાત્રા નિર્માણ કરવા માટે, ‘ફોનેમિક્સ’ (સિપિશાસ્ત્ર) ની ઉપયોગિતા છે.

ભાષાવિજ્ઞાનની આ નવીનતર શાખાનો ઉદય અને વિકાસ વર્તમાન અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાનીઓના પ્રયાસોને આભારી છે. ‘ફોનિ-ગ્રામનું’ નિરૂપણ કરીને આગલી પેઢીના અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાનીઓ પ્લૂમરિફિડ. અને એડવર્ડ સેપીએ આ શાસ્ત્રનો પાયો નાંખ્યો હતો. એના ઉપર અમેરિકાના નવયુવાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ-કેનેથ એલ. પાઈક, બર્નાડ પ્લોમ, જી. એલ. ટ્રેગર, ગ્લીસન વગેરેએ ચણતર કર્યું છે. આજે અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં ભાષાવિજ્ઞાનના વિષયમાં આ સિપિવિજ્ઞાનના નવીનતર શાસ્ત્રનું પરિચીવન ખૂબ ઉત્સાહથી થઈ રહ્યું છે.

આ શાસ્ત્રનો પાયો ફોનિગ્રામ (phoneme) ની કલ્પના ઉપર મંડાયેલો છે. એક જ ફોનિ સ્થાન પરત્વે લિન્ન લિન્ન રૂપે ઉચ્ચારાય છે. એ સર્વ રૂપો માટે (તેમ એના સમાન રૂપના સર્વ ફોનિઓ માટે પણ) કાંઈ નિરનિશાળી સિપિસંજ્ઞાઓ થોડી શકાય નહીં. એથી તે વર્ણમાત્રાનો અંત આવે નહીં ને ગંભીર અવ્યવસ્થા ઝભી થાય. માટે આ પ્રકારનાં એક જ ફોનિનાં રૂપાન્તરો માટે તેમજ એના સમાન રૂપના સર્વ ફોનિઓ માટે આપણે એક ફોનિસમુદાયનું પ્રતીક રાખીએ છીએ. એ ફોનિગ્રામ કહેવાય છે. એની આપણે આગળ વીગતે ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

સિપિશાસ્ત્ર (phonemics) ની સદાયનાથી આપણે શાસ્ત્રીય ધોરણે કોઈ પણ ભાષાના અનેક ફોનિઓમાંથી અમુક એક ફોનિ-સમૂહ ચૂંટી કાઢીએ છીએ, અને એટલા જ ફોનિઓ માટે સિપિ-

સંજ્ઞાઓ બનાવીએ છીએ. આ શાસ્ત્રીય નિયમોની ગવેપણા, વિવરણ લિપિશાસ્ત્ર દરે છે.

લિપિશાસ્ત્ર ચાર સિદ્ધાંતો ઉપર વિશેષ અવલંબિત છે. એમાં પહેલો છે વર્તમાન શ્રવણ બોલીઓનું પરિપૂર્ણ, સ્પષ્ટ અધ્યયન. લિપિ-શાસ્ત્ર આ કથ્ય બોલીઓની લિપિ તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવે છે, એ ઉપરાંત વૈદિક સંસ્કૃત, પ્રાચીન ગ્રીક, સંસ્કૃત ઇ. નેપી. પ્રાચીન લિપિન લાપાઓને વ્યવસ્થિત લિપિબદ્ધ કરી રીતે કરી શકાય તેમ ભાગે દર્શાવે છે.

જનાં જે સ્વરૂપે ‘ફોનેમિક્સ’ નું શાસ્ત્ર અમેરિકન ભાષાવિદોએ નિર્માણ કર્યું તેમાં કેટલીક અંતર્ગત ક્ષતિઓ રહેલી છે. પ્રથમ તે અંગ્રેજીની એક ઉપભાષા સિવાય અન્ય કોઈ પણ શ્રવણ કે પ્રાચીન ભાષાની લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કશું મુખી સમીક્ષા થઈ નથી. અમેરિકન નવીન ભાષાશાસ્ત્રીઓએ લિપિશાસ્ત્રના નિર્માણમાં એક કાર્પનિક ભાષાનો આશ્રય લીધો છે, જેને એમણે ‘કલ્પના’ બોલીની સંજ્ઞા આપી છે. લિપિશાસ્ત્રની આ એક તરી આવતી મર્યાદા છે.

ધ્વનિઓનું સંયોજન કે વિવરણ (sound-pattern) ભાષામાં ગણિતશાસ્ત્રના નિયમોના નેટલી મોડસાધર્થી થાય છે એમ લિપિ-વિદ્વાનીઓ માને છે. એ રીતે તેઓ નક્કી કરે છે કે અમુક ધ્વનિ કેવળ ધ્વનિ છે કે ધ્વનિઆમ. ઉચ્ચારણપરંપરાને આધાર બંધાયેલી ધ્વનિ સંબંધી માન્યતાઓનો તેઓ અસીકાર કરે છે. લિપિવિદ્વાનીઓ મુખ્ય આધારભૂત ચાર સિદ્ધાંતો ઉપર લિપિશાસ્ત્રનું મંડાણ કરે છે.

(૧) ધ્વનિઓ ઉપર સમીપવર્તી ધ્વનિઓનો પ્રભાવ પડે છે. ઉ. ત. ‘નાણું’ નો ઉચ્ચાર ‘નાણું’ એવો થાય છે. ઘણા ધ્વનિઓ એકબીજામાં અંતર્ધ્વીન થઈ જાય છે. એવા અંતર્ધ્વીન થયેલા ધ્વનિઓને લિપિબદ્ધ કરવા ઉચિત નથી.

(૨) કોઈપણ ભાષાની ધ્વનિભાષામાં એક પ્રકારની સંવાદિતા કે સપ્રમાણતા (symmetry) હોય છે જ. ઉ. ત. કોઈપણ ભાષામાં સ્પર્શ વ્યંજનોમાંથી દરેક શ્રેણીના અધોપ અને ધોપ (ઉ. ત. ક, ગ, ચ, ઝ) બંને વર્ણો હોય, છતાં એક શ્રેણીમાં એક જ વર્ણ—એક અધોપ વર્ણ માત્ર—(ઉ. ત. ત જ માત્ર)—સંભળાતો હોય, તો એવું અનુમાન થઈ શકે કે એમાં એ શ્રેણીનો ખીજો-ધોપ વર્ણ પણ હોવો જોઈએ, જે સંભળનારના કર્ણદોષને કારણે બરાબર પકડી શકાયો નથી, જેથી અન્ય કોઈ વર્ણ સાથે એનો ગોટાળો થઈ ગયો છે.

(૩) ભાષામાં ધ્વનિઓનું પ્રસારણ બરાબર એક રૂપે થતું નથી—ગાનવવાણી એકનાં એક ધ્વનિનું ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ કરતાં એમાં પરિવર્તન કરી શકે છે. એ એટલું સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે ભાષાનો બોલનાર પકડી શકતો નથી, છતાં અન્યભાષાભાષીઓની નજરે એ તરત ચઢે છે. ઉ ત. cap ના [kə] માં રહેલો મહાપ્રાણ [હ-કાર તત્ત્વ] અંગ્રેજ પારખી શકતો નથી, જ્યારે કોઈ ભારતીય શ્રોતાની નજરે એની મહાપ્રાણના તરત ચડે છે.

(૪) પ્રત્યેક ભાષાને પોતાનો વિશિષ્ટ ધ્વનિક્રમ (sound-sequence) હોય છે. એની સહાયના વડે સંદિગ્ધ સ્થાનોના ધ્વનિઓ નક્કી કરી શકાય છે. ઉ. ત. ગુજરાતી અક્ષરી શબ્દોમાં છેલ્લો અ-કાર બહુધા શાન્ત કે અગ્વોચ્ચરિત હોય છે. (ઉ. ત. રમત, રાત, ઈં). ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનાં ધ્વનિસંયોજનની એ વિશેષતાને આધારે એવા જ ધ્વનિક્રમવાળા શબ્દના અંત્ય અ સ્વરના ઉચ્ચારમાં કોઈ ફેરફાર હોય તો એ સુધારીને સામાન્ય ધ્વનિક્રમ પ્રમાણે અંકિત કરી શકાય.

આ સમગ્ર વિજ્ઞાનમાં સૌથી મહત્વની વાત એ છે કે એમાં ધ્વનિના ઉચ્ચારણને મહત્વ ન આપતાં, એના ધ્વનિઓની

સામાન્ય સંયોજનપ્રક્રિયા (pattern of sound-sequence) અનુસાર અમુક ધ્વનિ એ ધ્વનિ છે કે ધ્વનિગ્રામ એના નિર્ણય કરવામાં આવે છે લિપિશાસ્ત્રની આ એક મોટી મર્યાદા છે.

વળી લિપિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એક ધ્વનિ ધ્વનિગ્રામ (phoneme) ગણાય છે (ઉ. ત. ડ, ડ) જ્યારે બીજાને (ઉ. ત. ડ્, ડ્) અંતર્ગત ધ્વનિ (allophone) ગણવામાં આવે છે. આ બંને માટે લિપિસંજ્ઞા તે ધ્વનિગ્રામની સંજ્ઞા એ જ રહે, એથી ‘પડવું’ ‘ચડવું’ એ શબ્દોના ડ, ડ ધ્વનિ અને ‘ડગનો’ ‘ઢગનો’ એ શબ્દોના ડ, ઢ ધ્વનિ લખવામાં સમાન રૂપે અંકિત થયે. હિન્દી જેવી ભાષામાં આ બંને વચ્ચે ભેદનમાં ફરક પાડવો આવશ્યક છે. આમ લિપિશાસ્ત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિએ ખૂબ સરળ અને વ્યવસ્થિત જણાવા છતાં વર્તમાન જીવંત ભાષાઓમાં એનો પ્રયોગ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે. ન્યાં સુધી જીવંત ભાષાઓમાં એનો સફળ રીતે પ્રયોગ ન કરી શકાય ત્યાં સુધી ‘ફોનેમિક્સ’ના શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થયેલી ગણાશે નહીં.

ધ્વનિઓનું વર્ગીકરણ

૨ કોઈપણ ભાષાના ધ્વનિના પાંચ ગુણો હોય છે—(૧) ધ્વનિત્વ (quality), જે ધ્વનિના સ્થાન અને પ્રપત્તથી નિર્ધારિત હોય છે; (૨) ધ્વનિત્વ ક્ષમતા (quantity), જે ધ્વનિના દુરવલ્લ દીર્ઘત્વને નિર્ધારિત કરે છે; (૩) સ્વસહવાન (stress); (૪) સૂર (tone); અને (૫) ધ્વનિની વ્યક્તિજન્ય વિશિષ્ટતા (timbre). આ ગુણોની વિગતે ચર્ચા પછીથી કરીશું. એમાંથી પ્રથમ ગુણ-સ્થાન અને પ્રપત્તને અનુસરીને ધ્વનિઓનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

અંદરથી આવતો ઉચ્ચવાસ મુખના જે સ્થાનમાં અવરોધ (closure) પામે છે તેને તે ધ્વનિનું સ્થાન કહેવામાં આવે છે. આ

ક્રિયામાં જે વિવિધ પ્રકારે મુખને કામ કરવું પડે છે તેને પ્રયત્ન કહે છે. ઉ. ન. ૩ અને તૂ ના ઉચ્ચારણમાં સ્થાનનો ભેદ છે—ફું ઉચ્ચારણ કંઠ્ય (velar-જેમાં શ્વાસનો છલ velum પાસે સ્પર્શિતિ અવરોધ કરે છે તે) છે, ત્યારે તું ઉચ્ચારણ દંત્ય (dental-ગિહ્વાત્ર ન્માં દાંતને સ્પર્શિતિ શ્વાસનો અવરોધ કરે છે) છે. પરંતુ તૂ અને તૂ ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે ભેદ પ્રયત્નનો છે. તૂ સ્પર્શ વર્ણ (stop) છે—એ વર્ણના ઉચ્ચારણ સમયે છલ ફાળુભર દાંતને સ્પર્શી રહે છે; ત્યારે તૂ સંધર્મ વર્ણ (fricative) છે—એના ઉચ્ચારણમાં છલનો દાંત સાથે સંધર્મ થાય છે.

સ્વરવિચાર

વર્ણોના પ્રાચીન કાળથી જે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—સ્વર અને વ્યંજન. જે ધ્વનિઓનો સ્વતઃ—એકલા, કોઈ પણ અન્ય ધ્વનિની સહાયતા વિના—ઉચ્ચાર થઈ શકે તે સ્વર; અને જેનું એ પ્રમાણે એકલા ઉચ્ચારણ ન થઈ શકે, પણ સ્વરની સહાયતા લેવી પડે—સ્વરની મેળવણી (અંજન) કરવી પડે—તે વ્યંજન; આવી પ્રાચીન વેદાકરણોએ વ્યાખ્યા બાંધી છે.

આ વ્યાખ્યા કેટલેક અંશે સંદોષ છે. વ્યંજનનો પણ કોઈ સ્વરની સહાયતા વિના પણ ઉચ્ચાર થઈ શકે છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીના little (લિટલ), pardon (પાર્ડન)ના અંત્ય વ્યંજનોમાં કોઈ સ્વરની મેળવણી નથી. ગુજરાતી 'રમત' (ઉચ્ચાર 'રમત') માં છેલ્લો, અને 'લખપતિ' (ઉચ્ચાર 'લખપતિ')માં ખીજો વ્યંજન સ્વર વિના જ ઉચ્ચારતો સંભળાશે.

અર્વાચીન ધ્વનિવિજ્ઞાન અનુસાર સ્વરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે બાંધી શકાય : “સ્વર એવા ધોષયુક્ત (voiced) ધ્વનિ છે, જેના ઉચ્ચારણમાં શ્વાસ કોઈ પણ જાતના અંતરામ વિના મુખ-

વિવરમાંથી ગદાર નીકળે છે, અને મુખવિવરમાં એવું કોઈ સંકેતન થતું નથી જેથી જિહ્વાને મુખના કોઈ વાણીરિયાન સાથે સંપર્ક થતો કે સંધર્ષ થાય.” ૬

સાનનાસિક સ્વરોમાં (ઉ. ત. ‘દહી’, ‘અડી’, ‘ઉંદર’, જેવા શબ્દોમાં) શ્વાસનો કેટલોક અંશ (મુખની સાથોસાથ) નાસિકામાંથી પણ નીકળતો હોય છે.

સ્વર સિવાય સર્વ ધ્વનિઓ વ્યંજન છે. જે ધ્વાપ કે અધ્વાપ ધ્વનિઓને। ઉચ્ચાર કરતાં શ્વાસને મુખવિવરમાંથી નીકળનાં સંપૂર્ણપણે કે થોડોક અવરોધ થાય છે તેને વ્યંજન કહે છે. ૭

કેટલાક વ્યંજનો અને તેમના જ સ્વરૂપના સ્વરો વચ્ચે તાર્કિક ભેદ બાદ જ ઓછો રહે છે. ઉ. ત. વેદકાળ પૂર્વેની આદિત, ઈન્દ્રિયોરોપિયન ભાષામાં ૭ અંતઃસ્થ [(સ્વર અને વ્યંજન) વચ્ચેની સ્થિતિના] ધ્વનિઓ હતા, જે શબ્દમાં એમના સ્થાન પ્રમાણે સ્વર કે વ્યંજન ગણાતા. એ ધ્વનિઓ વ્યંજન રૂપે આવ્યા હોય ત્યારે એમની સંજ્ઞા મ, ર, લ, વ, ઘ, ન રહેતી; અને એ સ્વરરૂપે આવ્યા હોય ત્યારે ક, ણ, ટ, ઠ તથા સ્વરરૂપ ધ્વનિઓ મ અને ન એ પ્રમાણે અંકિત.

૬ સરખાવો : Daniel Jones *An Outline of English Phonetics*, (1936), p 23 :

“A vowel is defined as a voiced sound in formation which the air issues in a continuous stream through the pharynx and mouth, there being no obstruction and no narrowing such as would cause audible friction”.

૭ સરખાવો : Daniel Jones, *op. cit.*, p. 23 :

“Consonants include all sounds in which air has an impeded passage through the mouth...all sounds in which there is audible friction”.

ધતા. આ આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષામાંથી કાઢક્રમે પશ્ચિમની પ્રાચીન ગ્રીક, લેટિન વગેરે, અને પૂર્વની ઈરાનિયન અને વૈદિક ભાષાઓ અંતેતાર પામી છે. ઉપરના આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયન સ્વરોમાંથી વૈદિક તથા ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાંથી સ્વરરૂપ મ અને ન ૮ ધ્વનિઓ વિદ્યુત્થ થઈ ગયા અને એમને સ્થાને અ નો આદેશ થયો (ઉ. ત. યમ્ + ત = યત); લૃ ૯ ધ્વનિ લિપિમાં એક ધ્વનિસંજ્ઞા રૂપે જ માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યો; અને ઋ તું વિશિષ્ટ ધ્વનિસ્વરૂપ ભુલાઈ ગયું. ણ, ળ વ્યંજન રૂપે ખૂબ નિર્જાળ થઈ ગયા. એ સ્વર છે કે વ્યંજન એનો નિર્ણય એમની સંજ્ઞા ઉપરથી નહીં પણ વાક્યના ધ્વનિઓમાં એ કયે સ્થાને આવ્યા છે તે ઉપરથી નક્કી કરવો પડે એવી સ્થિતિ આવી ગઈ. ઉ. ત. વૈદિક સંસ્કૃતમાં ય કેટલેક સ્થળે સ્વરને સ્થાને વપરાયેલો હોય એમ જણાય છે. ઉ. ત. ત્ર્યંબકં યજામહે (શુક્લ યજુર્વેદ ૩ ૬૦) માં ત્રિયંબકં યજામહે ઉચ્ચારણ થતું હશે એમ એના અન્ય સ્વીકૃત રૂપ ત્રિયંબકં ઉપરથી સૂચવાય છે. એ જ પ્રમાણે ઋગ્વેદના વાગ્દેવીસુક્ત (મ-૧૦, સ. ૧૨૫) માં ૧ લી ઋચામાં (ત્રિષ્ટુભૃંદ) અહંદ્રેભિર્વંશુભિશ્ચરામ્ય-હમાદિત્યૈહત વિશ્વદેવૈઃ થતું ઉચ્ચારણ અહંદ્રેભિર્વંશુભિશ્ચરામિ અહમાદિ-ત્યૈહત વિશ્વદેવૈઃ થતું હોય તો જ સ્મનાસૌલીની તેમજ હંદોરચનાની અનવધના સચવાય.

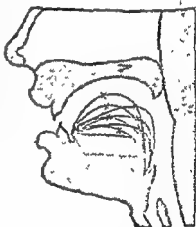
સ્વરોતું ઉચ્ચારણ કરનાં છલનો કોઈ ભાગ (અગ્રભાગ, મધ્ય કે પાછળનો ભાગ) ઓછોવત્તો બંધો થાય છે તે પ્રમાણે સ્વરોના પણ અગ્રસ્થાનીય (front), મધ્યસ્થાનીય (middle), કે પશ્ચસ્થાનીય (back) એવા બેદ પાડવામાં આવ્યા છે. (લુઓ આકૃતિ ૨ છ).

૮ આ ધ્વનિઓ [મ, ન] વર્તમાન અંગ્રેજી bottom [બોટમ], pardon [પાર્ડન] ના અંત્ય ધ્વનિઓને મળતા હશે એવું અનુમાન થઈ શકે છે.
 ૯ લૃ નો ઉચ્ચાર અંગ્રેજી little [લિટલ] ના અંત્ય ધ્વનિને મળતો હશે એમ કદપી સાકાય છે.

સ્વરોના ઉચ્ચારણ સમયે મુખમાથી શ્વાસ બહાર નીકળતાં મુખ વડું ઓછું બિઘડતું હોય છે. તન્નુસાર અંગેના પણ 'વિઘન' (પૂર્ણ ખુલ્લા-
open), 'અર્ધવિઘન' (અર્ધખુલ્લું - half open), 'અર્ધ સંઘન' (સહેજ ખુલ્લું, વિશેષ અરો બંધ-half closed), અને 'સંઘન' (બમલગ સર્વારો બંધ-closed) એવા પ્રભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

— સંઘનથી વિઘન મુખની મુખવિઘનિતિને એકમ ગણીએ તો અર્ધ-
વિઘનના ૩ જેટલી મુખવિઘનિતિ અને અર્ધસંઘનમાં ૬ જેટલી મુખ-
વિઘનિતિ હોય છે. (નુઓ : Daniel Jones, *op. cit.*, p 38)

આ રીતે છલતુ સ્થાન
અને મુખની વિઘનિતિ (ખુલ્લું
થયું) અનુસાર ભાષાશાસ્ત્રી-
ઓએ ચાર અક્ષરધાનીય
અને ચાર પક્ષસ્થાનીય મૂળ
સ્વરો (cardinal vowels)
માન્યા છે. એ સ્વરો કોઈ
ભાષામાં યથાસ્થિત મળતા
નથી, પરંતુ દર્શાવેલ આદર્શ
સ્થિતિ અનુસાર ઉચ્ચારણ
કરવામાં આવે તો તે સ્વરો.

આકૃતિ ૨ છ (સ્વરોના વાણીસ્થાન)
ઉપન થાય. લિપ્ત લિપ્ત ભાષાના સ્વરોનાં સ્થાન આ આદર્શ સ્વરોના
અનુસંધાનમાં દર્શાવવામાં ઘણી સુગમતા રહે છે. નીચેની આકૃતિમાં
આ આદર્શ સ્વરો (ક્રમાંક ૧ થી ૮) અને તેમની સાથે જ મુખરાતી
ગાદ અંગે (સંબંધ નહીં તેના) દર્શાવ્યા છે તે જુઓ. ૧-૮ ૪ ૩

[U), અરિત ઇ (A) અને અસ્વરિત ઇ (e) આદર્શ અરો (cardinal vowels)માં અંકિત કરવામાં આવ્યા નથી.

૬ (૧) અને ક (c) એ સંવૃત સ્વરો છે. એમાં હ્રસ્વનો અગ્રભાગ કે પશ્ચિમભાગ ઊંચોમાં ઊંચું સ્થાન ધારણ કરે છે, છતાં મુખવિવરની ઉપરની દિવાલને ક્યાંયે સ્પર્શ (closure) થતો નથી, તેમ ઘર્ષણ (friction) થતું નથી, તેથી ધ્વનિનું સ્વરત્વ અબાધિત રહે છે.

વિવૃત સ્વરો [a]^{૧૦} અને ઓ [o] (૪, ૫) માં મુખવિવર વધારેમાં વધારે ઊઘડે છે—મુખનું એથી વિશેષ ખૂલવું શક્ય નથી. અર્ધસંવૃત સ્વરો ઇ [e] અને ઓ [o] (૨, ૭) ના ઉચ્ચારણમાં ૬, ક દંરતાં મુખ સહેજ વધારે ખૂલે છે. અર્ધવિવૃત સ્વરો એ અને ઓ^{૧૧} (૩, ૬) ના ઉચ્ચારણમાં ઉપરના અર્ધસંવૃત સ્વરો ઇ, ઓ (૨, ૭) ની અપેક્ષાએ મુખ વિશેષ ખૂલે છે—વિવૃત અને છે—છતાં [a] કે ઓ [o] (૪, ૫) જેટલું મુખનું વિવરણ (ખુલ્લા થવું) થતું નથી. અંગ્રેજી તેમજ ગુજરાતીમાં ઓ [o] થી જરા વધારે ઊંચા સ્થાનનો છતાં અર્ધવિવૃત ઓ [ɔ] (જેને સદ. નરસિંહરાવે ‘વિવૃત’ની સંજ્ઞા આપી છે) દંરતાં જરા નીચા સ્થાનનો, ઇંગ્લિશમાં (જેને નરસિંહરાવ ‘અર્ધવિવૃત’ કહે છે) સ્વર મળે છે. ઉ. ત. ગુજ. ‘કર્સ’, ‘ધર્સ’, ‘જેર્સ’, ‘અર્મી’: અંગ્રેજી ‘often’, ‘stop’, ‘not’, ‘long’, ‘from’ ઇ. આ અર દ્રસ્ય છે. એના ઉચ્ચારણમાં મુખ (=ઓઠ) સહેજ માત્ર વર્તુલાકાર અને છે, બાકી બહુધા સંપૂર્ણ ખુલ્લું રહે છે.

૧૦ ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સ્વરાવલીમાં ક્રમાંક ૪ [a] મળતો નથી.

૧૧ પાશ્ચાત્ય ધ્વનિવિજ્ઞાન અનુસારની આ સંજ્ઞા મુખવિવરની અર્ધ-વિવૃત્તિને અનુલક્ષીને આપાયેલી છે; ગુજરાતી ભાષાસાક્ષમાં સદ. સાક્ષરપદ નરસિંહરાવ દીવેદિશાએ એમને ‘વિવૃત’ ધ્વનિઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી સ્વરમાલામાં ફે [i] ની મુખ્યસંવૃત્તિ આદર્શ સ્વર ૧ કરતાં ઓછી છે, તેમ જાં [a] અઅસ્થાનનો નહીં પણ પશ્ચિયાનીય છે, અને આદર્શ સ્વર ૫ ની પાસે, જો કે એથી સહેજ આગળની નરમનો, છે.

અઅસ્થાનીય સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં આદર્શસ્વર ૪ થી ૧ મુધી હોઠ કમશ: પહોળા (spread) થતા જાય છે, જ્યારે પશ્ચિયાનીય સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં આદર્શ સ્વર ૫ થી ૮ મુધી હોઠ કમશ: વધારે ને વધારે ગોળાકાર ધારણ કરે છે (rounded) ૨.

ફે [i] ના ઉચ્ચારણ વખતે હોઠ સપૂર્ણરીતે વિસ્તૃત (spread) હોય છે, અને જાં [a] ના ઉચ્ચારણ વખતે પૂર્ણપણે ગોળાકાર હોય છે.

ગુજરાતીમાં (તેમજ અંગ્રેજી સ્વરમાલામાં) આ- સિવાય જે શુદ્ધ સ્વરો અલગ પ્રચલિત છે: સ્વરિત ઝ [ʌ] (નિહવાસ્થાન લગભગ અર્ધવિવૃત, મધ્યથી થોડો વધારે પશ્ચિયાનીય તરફ ઢળતો, વિસ્તીર્ણ, ઓષ્ઠગ્નિતિવાળો) જે ‘અટક’ [ʌk] અત્તર [ʌt̪t̪ʌr], શરત [ʌrʌt], અક્ષર [ʌkʃər], રૂનમાં [ʌnʌm̐], અગ્નિ [ʌgʌn̐j̐] ઈ. ગુજરાતી શબ્દોમાં (અનન્ત સ્થાને) અને but, utter, one, none, ʃan, touch જેવા અંગ્રેજી શબ્દોમાં (પ્રથમ શ્રુતિમાં) સંભળાય છે; અને અસ્વરિત ઝ [ə] જેમાં છા (તેમજ હોઠ) ની સ્થિતિ લગભગ મધ્યસ્થ (અર્ધવિવૃત અને અર્ધસંવૃત વચ્ચેની) હોવાથી (—ઓષ્ઠ પ્રસારણ [i] ના જેવું) મધ્યસ્થ (neutral) સ્વર કહેવાય છે, અને ગુજરાતી ‘રમત’ ‘અસર’ ‘સરદાર’ જેવા શબ્દોમાં અંત

૧૨ સાપાસાપાએ આમાં અપવાદ પણ નીકળે. ઉ. વ. કેન્દ્ર અને જમીન સાપામાં અઅસ્થાનીય ફે નો ઉચ્ચાર કરતાં હોઠ ઉ ની માફક વર્તુલાકાર ધારણ કરતા હોય છે [ઉ. વ. vouts]; તેમ પશ્ચિયાનીય સ્વરોના (ઉ, ઓ આદિનાં) ઉચ્ચારમાં હોઠ પહોળા થતા હોય છે.

અંગ્રેજીમાં રેનિયલ જો-સ જોવા પ્રમાણમૂલ ધ્વનિગ્રાહીઓને મળે છે [૬] શુદ્ધ સ્વર નથી; માત્ર સંયુક્ત સ્વરોમાં એ મળે છે. '

અંગ્રેજી- 'man', 'hat', 'bank' 'back', 'tax', 'lamb', 'thank', ઇત્યાદિ શબ્દોમાં એ [ઠ] ઉપરના એ [૬] ધ્વનિ કરતાં જરા નીચેના સ્થાનેથી ઉચ્ચારાય છે. એ ઉપરના કરતાં વધારે પહોળો (વિસ્તૃત) સ્વર છે અને દુસ્ત્વ ગણાય છે.

૭ ૫ આ [ઠ] ના ઉચ્ચારણમાં જીભ મુખમાં લગભગ વધાવત રહે છે, દક્ત એનો પશ્ચભાગ ક્રિયિતમાત્ર જાયો થાય છે. મ્હોં ખૂબ પહોળું થાય છે. હોઠ શિથિલ રહે છે, ગોળાકાર ધારણ કરના નથી. આ સ્વરનો પ્રયોગ આખણી શાપામાં અત્યંત વિપુલ છે. આ વિસ્તૃત, પશ્ચસ્થાનીય સ્વર સૌથી દીર્ઘ સ્વર છે. શબ્દમાં એના ઉપર જ બહુધા ભાર આવે છે.

ઉદા. ગુજ-જા, પા, ખા, ધા; જામ, પામ, ખામ; દવા, નવા; જ્યારે, અમારું, હુદાર, ગેજ્યાર, લેણુદાર, ઇં

અંગ્રેજી: 'father', 'arm', 'car', 'part', 'clerk', 'mark', 'half'.

૮ ૬ જો [ઠ] ના ઉચ્ચારણમાં જીભનો પશ્ચભાગ લગભગ અર્ધ-વિસ્તૃત સ્થાને હોય છે. ન. ૫ આ [ઠ] માં જીભ લગભગ નિશ્ચય હોય છે, તેના કરતાં જો [ઠ] ના ઉચ્ચારણમાં એ સાધારણ જિંચુ સ્થાન ધારણ કરે છે. હોઠ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ગોળાકાર બને છે. આ સ્વર અર્ધ-વિસ્તૃત, પશ્ચસ્થાનીય, પહોળો અને દીર્ઘ સ્વર છે.

ઉદા. ગુજ-મ્હોં, જા, જા, જોળ, પ્હોળું, જોણ, ધડો, ધોળા ઇં
અંગ્રેજી- 'tall', 'talk', 'wall', 'war', 'though', 'lord', 'short' ઇં

નોંધ—આ જ રૂપનો પરંતુ એનાથી જરા નીચેના સ્થાનને ઉપવિદ્યત આ [ɒ] અંગ્રેજી 'shop', 'stop', 'often', 'want', 'shot', 'box', 'what' ઇંગ્લિશ શબ્દોમાં સંલગ્ન છે. એ વિશે આગળ ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

૭ ઓ [O]-આ સ્વરના ઉચ્ચારણમાં હોઈ સવિશેષ ગોળ બનતા હોય છે, જેથી વચ્ચે મુખવિવર સહેજ માત્ર જ ખુલ્લું રહે છે, અને જીભ નં. ૬ ઓ [ɔ] કરતાં વધારે ઊંચે-સંપૂર્ણ સંકુચ અને અર્ધવિદ્યત વચ્ચેને સ્થાને હોય છે. આ સ્વર અર્ધસંકુચ (half-close) પુશ્ચરથાનીય (back) છે. શબ્દોમાં એના સ્થાન તેમ ભાર અનુસાર એ ફક્ત કે દીર્ઘ હોય છે. કોઈકે વાર એનો ધ્રુવ ઉચ્ચાર થાય છે, અન્યથા એ દીર્ઘ હોય છે. ઉ. ત. ઓ, ઘો, જો, કોર, ગોળ, પોળ, ફોર, તોજરો, નોકોર, પળોજી, ઇંગ્લિશ

નોંધ—અંગ્રેજી ખનિશાસ્ત્રીઓને મતે અંગ્રેજી ખનિમાલામાં શુદ્ધ સ્વર [O] નથી; એ સંયુક્ત સ્વરખનિ છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી 'home', 'show', 'go', 'so', 'noble' ઇંગ્લિશ શબ્દોમાં સંલગ્ન છે. એ—ખનિ અંગ્રેજી ખનિવિદ્યાતીઓને મતે સંયુક્ત સ્વર [Oʊ]—ઉ. ત. વિશુદ્ધ અંગ્રેજી ઉચ્ચારણ પ્રમાણે go નો ઉચ્ચાર [goʊ]—ત્વરિતોચ્ચાર્ય ઓ પછી સત્તર ડ ઉચ્ચારાતો હોય તેવો—થાય છે. એ જ પ્રમાણે ઉપરના ઉદાહરણરૂપ અન્ય શબ્દોનાં ઉચ્ચારણ [həʊm], [ʃoʊ], [soʊ], [noʊbəl]—એ પ્રમાણે થાય છે.

૮ ક [ɪ]-જીભનો પશ્ચલાગ કોમલ તાવુ તરફ ઊંચો થાય છે. ઈ [i] ની માફક ક [ɪ] ના ઉચ્ચારણમાં જીભ સૌથી ઊંચું સ્થાન મહણ કરે છે. હોઈ પુષ્કળ ગોળાકાર (rounded) બને છે, તેમજ

સારી પેઠે ખેંચાઈને આગળ આવે છે. હોઠની વચ્ચેમાં ધણું નર્મ
છિદ્ર-જો [O] કરતાં પણ નાનું-રહે છે. આ દીર્ઘ, સંકટ, પશ્ચાત્તર
સ્વર છે.

ઉદા. ગુજ્ઞં લૂ, ડ, બૂઃ ખૂળ, દર, પૂરઃ ગ્રિબું, જર, વિરૂપ, ખરૂં
મંજૂર, રાર, ધં

અંગ્રેજી-‘cool’, ‘moon’, ‘fool’, ‘tune’, ‘through’,
‘rule’ ઇ

ઊ [U] ના ઉચ્ચારણમાં જીભનો પશ્ચિમાગ કોમળ તાણુ તરી
જાયો થાય છે. જીભ દીર્ઘ ઈ [u] કરતાં ઓછું જિંચું, અર્ધસંકટ
(half-close) કરતાં અંશ માત્ર ઉપરનું રચાન પ્રદણ કરે છે,
અને ક ના કરતાં સહેજ આગળ તરફ (forward) હોય છે. હોઠ
ગોળાકાર ધારણ કરે છે અને એમની વચ્ચે નાનું છિદ્ર રહે છે. એમાં
સ્નાયુઓનું ખેંચાણ દીર્ઘ ઈ [u] ના પ્રમાણમાં થોડું હોય છે. આ
દુસ્વ સ્વર છે.

ઉદા. ગુજ્ઞં—ઉત્તમ, દર, ઉમંગ, સાણ, ખણ, લુહાર, મુતાર,
ઉતારો, ઇ

અંગ્રેજી-‘put,’ ‘full,’ ‘book,’ ‘foot,’ ‘cook,’ ‘wool,’
‘could,’ ઇ

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સ્વરમાલામાં અતિ પ્રચલિત એ. સ્વર-
સ્વરિત ઈ [A] અને અસ્વરિત (neutral) ઈ [ə] ની આગળ
અર્થા કરી ગયા છીએ. સ્વરિત ■ [A] ના ઉચ્ચારણમાં મોં સહેજ
| ઊઘડે છે, જીભનો પશ્ચિમાગ જરા જિંચો (અર્ધવિવૃત્ત ઓ [o] વખતે
યાપ છે તેટલો જિંચો) થાય છે, અને હોઠ થથરિયતે રહે છે. સ્વરિત
ઈ બહુમા સ્વરભારવાળા અક્ષર (syllable) માં હોય છે. એ
દુસ્વ સ્વર છે.

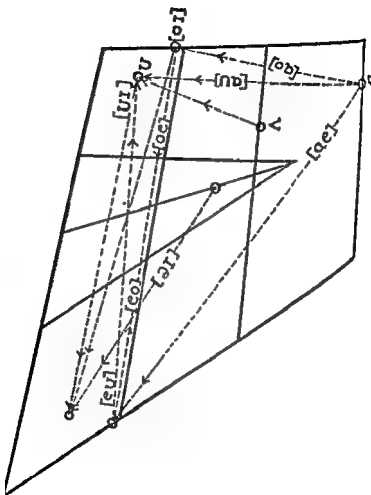
અસ્વરિત અ [ə] ના ઉચ્ચારણમાં જીભ પોતાને સ્વાભાવિક ધાને યથાવત રહે છે, તેમ હોઠ યથાસ્થિત રહે છે. ફક્ત મ્હોં કહેજી બિંદુ છે, અને ધૌ (point) સંલગ્ન છે. આ ધ્વનિમાં જીભ, હોઠ ઈં વાણી-અંગોનું કશું સંયતન થતું નથી તેથી એને મધ્યસ્થ સ્વર (neutral vowel) ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ અત્યંત દુસ્વ ધ્વનિ છે. અ [a] અને ઇ [i] બંનેનાં ઉદાહરણો આગળ આપ્યાં છે.

આ પ્રમાણેના શુદ્ધ સ્વરો આપણી ભાષામાં છે. છતાં લેખનમાં, ઉચ્ચારણનું પ્રતિબિંબ પડે તેવી રીતે, ચોક્કસાધર્મી સ્વર (વર્ણ) સંજ્ઞાઓ વપરાતી નથી. ઉ. ત. અસ્વરિત અ અને સ્વરિત ઙ નો ભેદ લેખનમાં આપણે પાડતા નથી; તેમ ઇ અને ઈ તથા ઓ અને ઔ વચ્ચેનો ભેદ પણ આપણે પાડતા નથી; પરંતુ રાખના સંદર્ભ ઉપરથી એ વિવૃતો-ચારી સ્વર છે કે સંવૃતોચારી એનો મનથી નિર્ણય કરી લઈએ છીએ. એથી ગ્રંથકું ફ-ફ, જ-ઝ નાં આ પ્રકારનાં દસ્વ-દીર્ઘ રૂપો સ્વરભાષામાં અંકિત છે, જે લેખનમાં આપણે દર્શાવીએ છીએ; છતાં ઉચ્ચારણમાં દ્વસ્વદીર્ઘનો વિવેક આપણે ભાગ્યે જ જાળવીએ છીએ.

સંયુક્ત સ્વરો [Diphthongs]

કેટલાક સ્વરોનું ઉચ્ચારણ એ શુદ્ધ સ્વરો સાથે મેળવવાથી થતું હોય છે.^{૧૪}

૧૪ વિવિધ ઉદાહરણોમાં ત્રણ કે ચાર સ્વરો પણ આ રીતે જોડાતા હોય છે. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવાં ઉદાહરણો મળે છે. (ઉ. ત. કરિઅડ, મોસ્તિઅડ ઈં). વર્તમાન ગુજરાતીમાં સ્વરસંયોગનાં આવાં ઉદાહરણો ખૂબ વિરલ છે. ડા. ત. જોએએ, તેએએ, ઇં.

ઉપર વર્ણવેલા શુદ્ધ સ્વરો એક જ નિયત સ્થાનમાં ઉચ્ચારાય છે, ન્યારે સંયુક્ત સ્વરેના—જે બહુધા સ્વરયુગ્મો જ હોય છે—ઉચ્ચારણમાં જુલ અને અન્ય વાણી-અંગો એક સ્વરના સ્થાનમાંથી સહસા યુગ્મના ખીજા સ્વરસ્થાન ઉપર જતાં હોય છે. 'એમાં' વચ્ચે આવતાં સર્વ સ્થાનો ઉપર અતિ ઝડપથી ગતિ થઈ જવાથી તે તે સ્થાનોના ધ્વનિના સંસ્કાર (ઈપ્સ ડાયામાત્ર) એ યુગ્મને લાગેલા હોય છે.

સ્વરયુગ્મેના ઉચ્ચારણનું કાલમાન આ રીતે શુદ્ધ સ્વરોની અપેક્ષાએ વધારે લાંબું હોવાથી બધા સ્વરયુગ્મો દીર્ઘ હોય છે.

કેટલાંક સ્વરયુગ્મોમાં અંગમૂત બન્ને સ્વરો દૃઢબંધથી જોડાયેલા હોય છે; ઉ. ત. બાઈ, ધાઈ, હાઉ, જઈ, ઈં

કેટલાંક સ્વરયુગ્મોમાં બે સ્વરો માત્ર પાસે પાસે આવ્યા હોય એટલું જ, બાકી એમનું વિશેષ જોડાણ થતું નથી ઉ. ત. નેઓ, ધડાએ, ઈં. આવાં સ્વરયુગ્મો શિથિલ બંધવાળાં હોય છે. કેટલાક સ્વરયુગ્મો આ બેની વચ્ચેની કક્ષાનાં હોય છે. ઉ. ત. લેઉઆ, બેઉ, ઈં

આમાંથી પહેલા પ્રકારનાં યુગ્મોને જ સાચા સંયુક્ત ધ્વનિઓ (diphthongs) કહી શકાય. આમાંથી કેટલાકનો પ્રથમ સ્વર દીર્ઘ હોઈ સળંગપણે ઉચ્ચારાતો હોય છે. તેવાં યુગ્મો પૂર્વસ્વરપ્રધાન છે. કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આમને 'અવરોહાત્મક'—falling—કહે છે.

ઉ. ત.

આઈ [ai]—ધાઈ, કરાઈ, ભાઈ, પરાઈ, દેસાઈ, ઈં

આઉ [au]—આઉ, ભાઉ, હાઉ

ઓઈ [oi]—ભોઈ, કાઈ, તોઈ, પોઈ, નણ્ણોઈ, કંદોઈ.

બાઈ [ba]—જૂઈ, ફૂઈ, મૂઈ.

કેટલાકનો પૂર્વ સ્વરઃનિર્જળ દોષ, ઉત્તરસ્વરપ્રધાન હોય છે. કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો અને આરોહાત્મક-તાંત્રીક-કર્તા છે.

એ [a]—ધૈર્ધ, પૈસા, જઈ, યઈ.

ઓ [au]^{૧૫}—ગૌ, સૌ, જહિ, લહિયાં.

સ્વરનાં કાલમાન

વ્યાકરણપરંપરા અનુસાર સામાન્ય રીતે આપણે આ, ઈ, ઊ, એ, ઓ, સ્વરોને દીર્ઘ કહીએ છીએ, અને અ, ઈ, ઉને ઋસ્વ મણીએ છીએ. શાસ્ત્રીય રીતે ઉચ્ચારણનું કાલમાન મેળવતાં ઉપરનામાંના ઋસ્વ સ્વરોનું કાલમાન દૂંડું-ઋસ્વ છે; પરંતુ દીર્ઘ સ્વરો પૈકી આ [a] એ [e], ઓ [o], જેટલા દીર્ઘ પરિભાષુના છે, તેટલા ઈ [i], ઇ [e], ઊ [u] અને ઓ [o] નથી. તેા છેલ્લા ચારે સ્વરધ્વનિએને દીર્ઘ અને ઋસ્વ વચ્ચેના મધ્યમ પરિભાષુવાળા કહેવા ધટે. વસ્તુતઃ આ [a] અને એ [e] જેવા દીર્ઘ સ્વરો કરતાં આ મધ્યમ પરિભાષુવાળા સ્વરોનું કાલમાન આશરે ૩ જેટલું છે, જ્યારે ઋસ્વ સ્વરોનું કાલમાન એ દીર્ઘ સ્વરોના ૬ થી પણ ઓછું છે.

૧૫ અંગ્રેજીમાં આ ઉપરાંત નીચે પ્રમાણેનાં સ્વરયુગ્મો મળે છે. ક દ. [ou] [=એઊ] so, no, go.

[ai] [=એઈ] my, spy, buy.

[ei] [=એઈ] make, plain, day.

[iə] [=ઈઅ] ear, fear, tear, boer.

[eə] [=એઅ] air, hair, fair, pair.

[oə] [=ઓઅ] ore, roar, pour.

[uə] [=ઉઅ] pure, sure, your.

ગુજરાતી ભાષામાં એમનાં ઉદાહરણો મળતાં નથી તેથી એમની ગણાં કરી નથી.

એક જ સ્વરનું કાલમાન શબ્દમાં એનાં સ્થાન પ્રમાણે વધે ઘટે છે. સામાન્ય રીતે ખુલા અક્ષર (open syllable)^{૧૬}વાળા શબ્દોમાંના સ્વરો અંધ અક્ષર (closed syllable)^{૧૭}માં આવતા તે જ સ્વરો કરતા વધારે દીર્ઘ પરિમાણના હોય-છે. ઉ. ત. 'ગ' તો જ્યાં સ્વર 'ગય' ના કરતાં વધારે દીર્ઘ છે. તેમ 'ગોળ', 'ખીજ', 'પૂછ' ના ઓ, ફે, ઝ, કરતાં 'ગોળી', 'ખીજડો', 'પૂછવું' ના તે સ્વરો વધારે દીર્ઘ છે.

સાનુનાસિક સ્વરો [Nasalized Vowels]

કેટલાક ધ્વનિઓનો ઉચ્ચાર કરતાં કેટલોક ઉચ્છ્વાસ મુખની સાથે નાસિકામાંથી પણ નીકળતો હોય છે. આવા ધ્વનિઓ-સ્વર તેમજ વ્યંજન-અનુનાસિક કહેવાય છે.

શુદ્ધ સ્વરોના ઉચ્ચાર વખતે પડછબ (uvula) તંગ ખનીને ઝીબી થઈ જતી હોય છે, જેથી શ્વાસનો નાસિકાવિવરમાં જવાનો માર્ગ પૂરેપૂરો રૂધિર્મળય છે, પરંતુ કેટલીક વાર પડછબ ન તંગ, ન સિથિલ, પરંતુ બંને વચ્ચેની સ્થિતિ મહશ્વ કરે છે. ત્યારે કેટલોક ઉચ્છ્વાસ મુખમાંથી અને કેટલોક નાસિકામાંથી નીકળે છે. આ સ્થિતિમાં સાનુનાસિક સ્વરો ઉચ્ચારાય છે. બધે ઉચ્છ્વાસ નાસિકામાંથી નીકળે ત્યારે અનુનાસિક વ્યંજનો બોલાય છે.

૧૬ જેના ઉચ્ચારણમાં સ્વર પછી વ્યંજન આવતો ન હોય. કે સ્વરની સાથે તરત જ (પછીનો) વ્યંજન બોલાતો ન હોય. ઉ. ત. 'તો', 'ધી', 'ને', 'આ', તથા 'કરો', 'ઘડો', 'અમલ', ઈં શબ્દોમાં પ્રથમ અક્ષર ખુલ્લો (open syllable) છે. C V (=consonant + vowel) એની સંજ્ઞા છે.

૧૭ જેના ઉચ્ચારણમાં સ્વરની પછીનો વ્યંજન સાથે જ બોલાતો હોય તેને બંધ અક્ષર (closed syllable) કહે છે. ઉ. ત. 'દાય', 'પગ', 'ઠર', 'home' [houm] ઈં ના પ્રથમ અક્ષર બંધ છે. CVC એની સંજ્ઞા છે.

સાનુનાસિક સ્વર પણ મુદ્ધ સ્વરની માફક શ્વમાં ઈતિશ્રાવ્ય વચ્ચે પૂર્ણશ્રાવ્ય, અને છેલ્લે પાછો ઈતિશ્રાવ્ય હોય છે.

આમ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જેટલા મુદ્ધ સ્વરો હોય તેટલા જ સંતુ નાસિક સ્વરો થઈ શકે. પરંતુ વસ્તુતઃ, ભાષાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં એમ થતું નથી. અમેજી જેવી કેટલીક ભાષાઓ સાનુનાસિક સ્વરોનો ઉપયોગ કરતી નથી, તો કેન્થ જેવી અન્ય કેટલીક ભાષાઓ પોતાની ભરમાત્રામાથી અમુક જ સ્વરોનું નાસિકપરિવર્ધન (nasalization) કરે છે.

ગુજરાતીમાં મધ્ય ગુજરાતમાં સાનુનાસિક સ્વરોનો પ્રયોગ વિરલ છે, ત્યારે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં (રાજકોટ-નવમનગર ભાગ) બહુ જ પ્રચલિત સાનુનાસિક થાય છે.

સ્વરોનું સાનુનાસિક થતાં નાસિકમાંથી પણ કેટલોક શ્વાસ બહાર જવાથી મુખવિવરમાંથી નીકળતો શ્વાસ ઓછો થાય છે, તો મુખવિવર અને નાસિકાવિવર બંનેનાં પોલાણો સ્વરનો પ્રતિબોધ (resonance; રચુકાર) કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

આ બંને પ્રકારે એક જ સ્વર સાનુનાસિક થતાં કેટલીક વાર તેના સ્વરૂપ (quality) માં પણ ફેરફાર થાય છે. ઉ. ત. [૯] કરતાં જો [૯̃] નો ઉચ્ચાર વધારે વિદ્યત બને છે.

સાનુનાસિક સ્વરો અસંયુક્ત અને સંયુક્ત બંને પ્રકારના સંભવે છે. ખીટી, વીટી, દીટ, નીલ્લુ [ફૃ]; બ્હેત [બૃ]; ઢાંક, આંખ, દાંત, ગામડાં [ઑ]; મૂંક, ભોંટ, ભૂંડું. [કૃ]; આપણું, સાત્તે [કૃ]; ભોંય [ઑ] ઈતિ શ્વોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે અસંયુક્ત સાનુનાસિક સ્વરો આવ્યા છે. જાંઈ, કંઈ [ઞૃ]; ધઈ, જઈ, [ઞૃ]; કાંઈ [ઞૃ]; જાંઈ,

થાઉં [ઝાઉં]; ગામડાંઓ, છોકરાંઓ [ઝાઉંઓ]; છોકરાંએ, દોરાંએ [ઝાઉં];
 ખોઉ, ફોઉ, જોઉ [ઝોઉં]—આ બધાં સંયુક્ત સાનુનાસિક સ્વરોનાં
 ઉદાહરણો છે.

કેટલીક વાર એ અનુનાસિક વ્યંજનોની વચ્ચે આવ્યા હોય ત્યારે
 સ્વરોનું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ સંભળાય છે. ઉ. ત. 'નામ', 'માન',
 'નાણું', ઈં શબ્દો 'નામ', 'માન', 'નાણું', એ પ્રમાણે સંભળાય છે.

આ બે પ્રમાણે અનુનાસિક વ્યંજનોની પૂર્વે આવેલા અક્ષરોનું
 ઉચ્ચારણ સાનુનાસિક થાય છે. ઉ. ત. ગામ, ભાન, કાન, એ શબ્દો
 ઉચ્ચારણમાં ગામ, ભાન, કાન એ પ્રમાણે સંભળાય છે. આ પ્રકારનું
 સાનુનાસિક સહેજ માત્ર હોય છે, ઉ. ત. ગામ [gām]; વ્યુત્પત્તિ-
 પ્રાપ્ત સાનુનાસિક સવિશેષ બળવત્તર હોય છે, ઉ. ત. વાંસ [vās].
 અનુનાસિક વ્યંજનોની અસર આમ પૂર્વ સ્વર પર જ થાય છે;
 અનુનાસિક વ્યંજનોની પછી શુદ્ધ સ્વર આવે તો તેનું નાસિકવિધાન
 થતું નથી. ઉ.ત. રમીએ, નાણીએ, ખાણીએ, ઈં.

વ્યંજનવિચાર

વ્યંજનોનું વર્ગીકરણ સ્થાન અને પ્રયત્નને અનુલક્ષીને
 કરવામાં આવે છે. આરંભે માનવ ધ્વનિયન્ત્રની ચર્ચા કરતાં આપણે જોઈ
 ગયા કે (ફેફસામાંથી બહાર આવતો) શ્વાસ સ્વરતંત્રીને (vocal
 chords) ઠંપાવે (vibrate) (ચલુચ્છવાવે), ત્યારે ધ્વનિમાં ઘોષ
 (voice) સંભળાય છે. ઢંઢવિવર (buccal cavity—મોંમાં
 રહેલી ખાલી જગા) અને નાસિકારથાનનું પોલાણ (nasal fosse)
 ઘોષનું ધ્વનિવર્ધન કે ધ્વનિપૂરણ (resonance) કરે છે, જેથી
 ઘોષ ધ્વનિઓને પોતપોતાનું ઉચિત વિશિષ્ટ સ્વરૂપ (timbre),
 પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે વ્યંજનોના એ મુખ્ય પ્રકાર પડે છે : જેમ
સ્વરતંત્રીના પ્રકંપનને કારણે ઘોષ સંભળાય છે તે સઘોષ વ્યંજનો
(voiced or sonant consonants); અને જેમાં સ્વરતંત્ર
નિઃસ્પંદ રહે અને શ્વાસ વચ્ચેના વિવર (glottis) માંથી કશા બ
વેકાર કે ફેરફાર વિના થવાવત્ પસાર થઈ જાય છે તે અઘોષ
વ્યંજનો. પાશ્ચાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો અઘોષ વ્યંજનોને 'surd' or
non-sonant consonants' કહે છે.^{૧૮} ઘોષ (voice) થી
તિર હોવાથી એમને અવાજ (noises) પણ કહેવામાં આવે છે.
હવે ભારતીય ભાષાઓમાં (New Indo-Aryan) ક, ખ, ત,
પ, ફ, આદિ વ્યંજનો અઘોષ છે, જ્યારે ગ, ઘ, ઙ, ઘ, બ,
૬, આદિ વ્યંજનો સઘોષ છે.

૧) સઘોષ વ્યંજનોમાંથી કેટલાક પૂર્ણ સઘોષ છે—એમણું
ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ થતાં સુધી ઘોષ ચાલુ રહે છે; તો કેટલાક અપૂર્ણ
ઘોષ છે—એમના ઉચ્ચારણ વખતે પ્રારંભે, મધ્યમાં કે અંતભાગમાં જ
જા સંભળાય છે. ઉ.ત. ગુજરાતી કે સંસ્કૃત બ્ પૂર્ણ સઘોષ છે; અગ્રિય
b] અપૂર્ણ સઘોષ છે. શબ્દને પ્રારંભે [b] હોય તો એના
ઉચ્ચારણનો પ્રારંભ થયા પછી ક્ષણભ્રમમાં ઘોષ સંભળાય છે
ઉ.ત. bees નો ઉચ્ચાર [bi:z] જેવો સંભળાશે); શબ્દને
તે [b] હોય તો ઉચ્ચારણ સમાપ્ત થતાં પહેલાં ઘોષ બધ થઈ
જાય છે. (ઉ.ત. ebb નો ઉચ્ચાર સમભગ [ebb] જેવો સંભળાશે).
જા પ્રમાણે કેટલીક વાર શબ્દના મધ્યભાગમાં આવેલા [b] માંથી
જુ ઘોષતત્ત્વ લુપ્ત થયું હોય છે. ઉ.ત. ambition.^{૧૯} જર્મન
ભાષામાં પણ ba, da, ga ઈન્ધનિઓમાં ઉચ્ચારણનો પ્રારંભ થયા
ની થોડેક વખતે ઘોષ (voice) રાઈ થાય છે, તેથી ઇતિરભાષાભાષી-

^{૧૮} જુઓ : J Vendryes, *Language*, p. 22.

^{૧૯} જુઓ : E. H. Sturtevant, *op. cit.*, p 12.

માને-વિદેશીઓને-એ ધ્વનિઓ બાળે pa, ta, ka, હોય એવો ભાસ
ાય છે. ૨૦

ઉચ્ચારણના સ્થાન અનુસાર ગુજરાતી વ્યંજનોના નીચે
માળે પ્રકારો પડે.

(૧) (અ) જ્યારે બંને હોઠ દ્વારા, મુખમાંથી નીકળતા
શ્વાસનો પ્રથમ અવરોધ થઈ પછી સહસા નિર્ગમન થાય ત્યારે
ઓષ્ઠ્ય-(-labial) વ્યંજનો બને છે. ઉ.ત. પ, ફ, બ્, ભ. બંને
હોઠ દ્વારા આ વિકાર થતો હોઈ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ વધારે
ઓક્સાઈ માર્ટે આ ધ્વનિઓને ડ્યોબ્ઠ્યર^{૨૧} વ્યંજનો કહે છે.

(જુઓ આકૃતિ ૫ મી).

[પ].. અપ્રાણ અધોષ્ઠ્ય

દ્યોબ્ઠ્ય સ્પર્શ વ્યંજન છે,

[બ્] એનું સધોષ્ઠ્ય રૂપ છે.

[ફ] એ [પ્] નો મહાપ્રાણ-
ધ્વનિ અને [ભ્] એ [બ્]

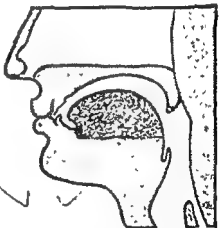
નો મહાપ્રાણ ધ્વનિ છે. આ

મહાપ્રાણધ્વનિઓ ગુજરાતી

હિંદી જેવી ભારતીય ભાષા-

ઓમાં મળે છે; અંગ્રેજીમાં

એ ધ્વનિઓ નથી. -

આકૃતિ ૫ મી (પ્, બ્-નું ઉચ્ચારણ)

(બ) જ્યારે મુખમાંથી શ્વાસનું નિર્ગમન થતાં નીચેના હોઠ
ઉપરના દાંતને સ્પર્શતા હોય ત્યારે દંત્યોષ્ઠ્ય (labio-dental).

૨૦ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p 32.

૨૧ જુઓ : Bloomfield, *Language*, p. 98; તેમજ

બાચરજ સહસેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૬૦.

આ બંને અગ્રેણ ધ્વનિઓ $θ$, $ð$ સઘર્ષી ધ્વનિઓ છે અનેના સાંકડા ઉચ્ચારણમાં બહુ ટેવ ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે રહેતીકળે, બાકીની જાણ મુખમાં ગિચ્છ રહી ફેલાઈ રહે છે, તે શ્વાસ દાંત અને જાણની વચ્ચેની નીકળે છે [θ] અગ્રેણ દંસ સઘર્ષી ધ્વનિ છે, [ð] એવું સગ્રેણ રૂપ છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [θ] નથી, અને સઘર્ષી $θ$ ને સ્થાને દંત્યસ્પર્શ [d̪h] નો ઉપયોગ થાય છે).

— ફ્રેન્ચ [t̪, d̪] ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત સાથેના સ્પર્શથી થાય છે જુલાતીની માફક ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંત્ય, અથવા, ખાસ કરી દોષ તો, ઉપરિદંત્ય (post-dental) યાનિક સંસાર [t̪] અને [d̪] છે. ઉ.ત. /p/ = [p̪], 'દમ' [d̪əm] ફ્રેન્ચ lettre [l̪ɛt̪], આના મહાપ્રાણ રૂપે થ, થ ભારતીય ભાષાઓમાં 'થાક' [t̪hak], 'ધામ' [d̪ham]; અગ્રેણ ફ્રેન્ચમાં નથી.

(વ) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેટા આવેલાં છે, એને વર્સભાગ (teeth-ridge, alveolar ridge) કહે છે. જાણ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે ધ્વિહ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંધર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્સ (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અગ્રેણ ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સઘર્ષ [fricative કે spirants] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ ભિન્ન દોષ છે. ઉ.ત. અગ્રેણ અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલામાં બંનેમાં સમાન દોષ તેને એક પણ સ્વર નથી. સરખાવો : Vendrycs, *op cit*, p 22.

૨૪ જુઓ : Bloomfield, *op cit*, p 98

આ બંને અંગ્રેજી ધ્વનિઓ o, ɒ સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે (ચોના સાંકડા ઉચ્ચારણમાં જીભનું ટેવું ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે 'રુનીકલે' બાકીની જીભ મુખમાં ગિથિય સ્થી ફેલાઈ રહે છે, ને શ્વાસ દાંત અને જીભની વચ્ચેની નીકળે છે. [o] અગ્રોપ દંત સંઘર્ષી ધ્વનિ છે, [ɒ] એનું સરોપ ɜ: છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [o] નથી, અને સંઘર્ષી [ɒ] ને સ્થાને દંત્યસ્પર્શ [d̪ʱ] નો ઉપયોગ થાય છે).

ફ્રેન્ચ [t, d] ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત આધેના સ્પર્શથી થાય 'હ જુલાનીની' માકક ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંત્ય, અથવા, ખમ્બ હાલ હોય તો, ઉપરિંત્ય (post-dental) યાનિક સંગા [t̪] અને [d̪] છે. ઉ. ત. $up = [aʊ]$, 'દમ' [d̪əm] ફ્રેન્ચ *teite* [t̪ɛt̪], આનાં મહાગ્રાણુ રૂપો ટ્, ડ્ ભારતીય ભાષાઓમાં યાક' [t̪hək], 'ધામ' [d̪hɑm]; અંગ્રેજી ફ્રેન્ચમાં નથી.

(મ) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેશાં આવેલાં છે, એને વર્સભાગ (teeth-ridge; alveolar ridge) કહે છે. જીભ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે ઈર્ધિ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંઘર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્સીય (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અંગ્રેજી ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સંઘર્ષી [fricatives કે spirants] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું પારતત્વિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ ભિન્ન હોય છે ઉ. ત. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલામાં બંનેમાં સમાન હોય તેને એક ફા! સ્વર નથી. સરખાવો : *Vowels, op cit., p 22.*

૨૪ બુઓ : *Bloomfield, op cit., p 98*

આ અને અંગ્રેજી ધ્વનિઓ ૭, ૮ સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે. રચ્યેના સાંકડા કેચારાણમાં જીભનું ટેસું ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે રહી નીકળે, માકીની જીભ મુખમાં સિથિત રહી ફેલાઈ રહે છે, ને શ્વાસ દાંત અને જીભની વચ્ચેની નીકળે છે. [θ] અથવા દંત્ય સંઘર્ષી ધ્વનિ છે, [θ] એવું સંધોષ રૂપ છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [θ] નથી, અને સંઘર્ષી ૭ ને સ્થાને દંત્યસ્પર્શ [d̪h] નો ઉપયોગ થાય છે).

— ફ્રેન્ચ [t, d] ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત સાથેના સ્પર્શથી થાય 'હ જીભાણીની આદેક ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંત્ય, અથવા, માખણ દાંત હોય તો, ઉપરિદંત્ય (post-dental) તાનિક સંજ્ઞા [t̪] અને [d̪] છે. ઉ. ત. 'પ' = [t̪p], 'દમ' [d̪am] ફ્રેન્ચ *lette* [t̪et̪], આનાં મહાપ્રાણ રૂપો થ, થ ભારતીય ભાષાઓમાં 'થાક' [t̪hok], 'ધામ' [d̪hām]; અંગ્રેજી ફ્રેન્ચમાં નથી.

(૬) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેદાં આવેલાં છે. એને વર્ત્સભાગ (teeth-ridge; alveolar ridge) કહે છે. જીભ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે ધિષ્ઠ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંઘર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્ત્સ્ય (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અંગ્રેજી ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સંઘર્ષ [fricative કે spirants] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ ભિન્ન હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલામાં બંનેમાં સમાન હોય તેનો એક પણ સ્વર નથી. સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p 22.

૨૪ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p 98

આ બંને અંગ્રેજી ધ્વનિઓ l અને l̥ સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે અને સાંકડા ઉચ્ચારણમાં જીભનું ટેરવું ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે રહી જાય છે, ને આસ દાંત અને જીભની વચ્ચેથી નીકળે છે. [l] અથવા દંત સંઘર્ષી ધ્વનિ છે, [l̥] એનું સંધોષ રૂપ છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [l] નથી, અને સંઘર્ષી l̥ ને સ્થાને દંતસ્પર્શ [d̥h] નો ઉપયોગ થાય છે).

.. ફ્રેન્ચ [t, d] ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત સાથેના સ્પર્શથી થાય છે જુગનીની માફક ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંત્ય, અથવા, post-dental હોય તો, post-dental (post-dental) નિઃશ્વાસિક સંગ્રા [t̥] અને [d̥] છે. ઉ. ત. tip = [t̥ip], 'દમ' [d̥am] ફ્રેન્ચ telle [t̥ɛl], આનાં મહાભાણ રૂપે h, ch ભારતીય ભાષાઓમાં 'થાક' [t̥hak], 'ધામ' [d̥ham]; અંગ્રેજીમાં નથી.

(૫) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેટાં આવેલાં છે, ને વર્તુલાક (teeth-ridge, alveolar ridge) કહે છે. જીભ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે ઇર્ષિ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંઘર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્તુલાક (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અંગ્રેજી ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સંઘર્ષી [fricatives કે spirants] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ ભિન્ન હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલમાં બંનેમાં સમાન હોય તેવા એક પણ સ્વર નથી. સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p 22.

૨૪ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 98

મા બને અગ્રેણ ધ્વનિઓ [t, ð] સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે (એના સાંકડા ફર્યારમ્ભમાં જીભનું ટેચું ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે રહી નીકળે, પાકીની જમ મુખમાં શિથિલ રહી ફેલાઈ રહે છે, ને શ્વાસ દાંત અને ડાહની વચ્ચેની નીકળે છે. [t] અથવા દંત્ય સંઘર્ષી ધ્વનિ છે, [ð] મેતું સંઘર્ષ રૂપ છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [t] નથી, અને સંઘર્ષી [t] ને સ્થાને દંત્યસ્પર્શ [d̪h] નો ઉપયોગ થાય છે).

— ફ્રેન્ચ [t, ð]. ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત સાથેના સ્પર્શથી થાય છે. ફ્રેન્ચભાષીની માફક ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંત્ય, અથવા, ખમ્ખ દાંત હોય તો, ઉપરિદંત્ય (post-dental) સાનિક સંજ્ઞા [t̪] અને [ð̪] છે. ઉ. ત. પપ - [p̪ɑ̃], 'દમ' [d̪ɑ̃m] ફ્રેન્ચ teinte [t̪ɑ̃t̪], આનાં મહાપ્રાણ રૂપો ષ્, ષ્ ભારતીય ભાષાઓમાં 'થાક' [t̪hak], 'ધામ' [d̪ham]; અગ્રેણ ફ્રેન્ચમાં નથી.

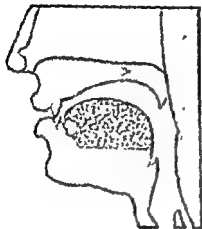
(ઘ) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેશાં આવેલાં છે. એને વર્ત્સભાગ (teeth-ridge; alveolar ridge) કહે છે. જીભ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે હિંદ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંઘર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્ત્સી (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અગ્રેણ ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સંઘર્ષી [fricatives કે spirants] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ બિન્ન હોય છે. ઉ. ત. અગ્રેણ અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલામાં બનેમાં સમાન હોય તેના એક પણ સ્વર નથી. સરખાવો : Vendryck, *op. cit.*, p. 22.

૨૪ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 98

વ્યંજનો અને છે. ૧ ન. -- મેઝ [v] અને [f]. વરતુઝ આ બંને

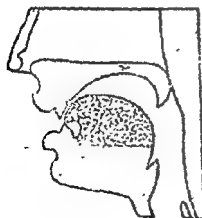

આદૃતિ ૬ કી (સંધર્ષી ખનિઓ
[f] અને [v] નું ઉચ્ચારણ)

ખનિઓ એક જ સમુદાય છે
- [f] અંગ્રેજી છે રૂ [v] થા
છે. ૨૨ ઉત્ત. અંગ્રેજી: કિલ્,
ખાસ; ઉર્દૂ: કૌલ (કુલે)
આદૃતિ ૬ કી).

મુલતલી વૂ [v] કરતાં
અંગ્રેજી [v] નું ઉચ્ચારણ
અરિયે ભારપૂર્વક થાય છે.
અંગ્રેજી [v] ના ઉચ્ચારણમાં
ઉપરના દાંત વડે નીચેની
દોઢ મુદ્દખણે (larynx)
જાણ્ય છે, બ્યારે અંગ્રેજી
(- સંસ્કૃત) વૂ [v] ના

ઉચ્ચારણમાં આ વિહાર ધબી મિદુનાથી થાય છે.

આદૃતિ ૭ મી (θ, ઠ=સંધર્ષી થ, ધ)

(૨)(અ) બહાર નીકળેલો
આસ બ્યારે છત્ર વડે દાંત
પાસે અરેશ પામે છે લારે
દાંત્ય (dental) વ્યંજનો
અને છે. બાપાબાપાએ એના
જિલ જિલ પ્રકારો મળે છે.
ઉ ત. મુઝ ૦ ત, થ, દ, ધ,
અંગ્રેજી θ (=th, જે three
માં સંલગાય છે), અને ઠ
(=dh, જે the, then માં
સંલગાય છે). (આદૃતિ ૭)

ખતે અંગ્રેજી ધ્વનિઓ o, ɒ સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે ત્યેના સાંકડા ચારાસુમાં જીલતું ટેરું ઉપરના અને નીચેના દાંતની વચ્ચે રહી નીકળે, કીની જમ મુખમાં શિથિલ રહી ફેલાઈ રહે છે, તે શ્વાસ દાંત અને મની વચ્ચેની નીકળે છે. [o] અધોપ દંસ સંઘર્ષી ધ્વનિ છે, [ɒ] ડું સધોપ રૂપ છે. (ભારતીય ભાષાઓમાં [o] નથી, અને સંઘર્ષી તે સ્થાને દાંતસ્પર્શ [d̪h] નો ઉપયોગ થાય છે).

ફ્રેન્ચ [t̪, d̪] ધ્વનિઓ ઉપરના દાંત સાથેના સ્પર્શથી થાય છે. જાણીતી આફ્રિકે-ફ્રેન્ચ ધ્વનિઓ દંસ, અથવા, ખાસ કરીને હોય તો, ઉપરિદંત્ય (post-dental) ત્થાનિક સંજ્ઞા [t̪] અને [d̪] છે. ઉ. ત.

પ્ર : [t̪ɑ], 'દમ' [d̪ɑm] ફ્રેન્ચ *lettre* [t̪ɛt̪r], આનાં મહાગ્રાણ રૂપો થ, થ્ ભારતીય ભાષાઓમાં 'થાક' [t̪hɑk], 'ધામ' [d̪hɑm]; અંગ્રેજી

ફ્રેન્ચમાં નથી.

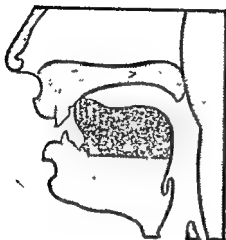
(વ) ઉપરના દાંતથી જરાક ઉપરને ભાગે પેઢાં આવેલાં છે, એને વર્સિભાગ (teeth-ridge; alveolar ridge) કહે છે. જીલ વડે આ સ્થાને પૂર્ણ કે ધિપિદ્ અવરોધ (સ્પર્શ કે સંઘર્ષ રૂપે) થવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિઓને વર્સર્થ (alveolar) ધ્વનિઓ કહે છે.

૨૨ આ અંગ્રેજી ધ્વનિઓ સ્પર્શ [plosives કે stops] નથી, પરંતુ સંઘર્ષી [fricative કે spirant] છે.

૨૩ આમ સમાન દેખાતા અને સમાન સંજ્ઞાથી નિર્દેશાતા ધ્વનિઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાષાભાષાએ બિન્ન હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ સ્વરમાલામાં જનિમાં સમાન હોય તેવા એક પણ સ્વર નથી. સંરખાવો : *Vendryes, op. cit., p 22.*

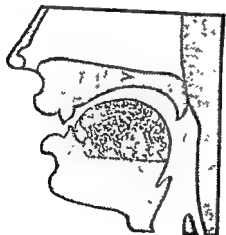
૨૪ જુઓ : *Blomfield, op cit., p. 98.*

વ્યવસ્થા બોલી સ અને અંગ્રેજી [t, d, s, z] ધ્વનિઓ આ

આકૃતિ ૮મી (દ, ડ નુ ઉચ્ચારણ)

સ્થાનમાં-વર્ત્સભાગમાં-ઉપ-
ન થાય છે એના ઉચ્ચારણમાં
છલ વર્ત્સભાગ (alveolae)
સાથે સ્પર્શ-સર્પી કરે છે
એથી એ વર્ત્સ ધ્વનિઓ
કહેવાય છે રપ [t, d]
ધ્વનિઓ સ્પર્શ વડે બને છે
[t] અવોદા અદ્યપ્રાણ છે
[d] એનુ સધોદા રૂપ છે
ઉ ત અંગ્રેજી language, data
ભારતીય ભાષાઓના ટ [t]
ઢ [d] થી એ લિખ છે

આકૃતિ ૯મી (સ, ઝ નુ ઉચ્ચારણ)

સ અને ઝ [s, z]
ધ્વનિઓ સર્પીથી ઉત્પન્ન
થાય છે આ અંગ્રેજી ઉપરિદંત્ય
(gingival) સર્પી ધ્વનિઓ
[s, z] સિસકરધ્વનિ
(hisses) કે સોભધ્વનિ
(sibilants) છે એમાં
જિહ્વાક (blade) વર્ત્સ
ભાગ ને સામેના દાંતના
સયોગમાં આવે છે. છલનુ
ટરુ નીચેના દાંતની પાછળ
દબાઈ રહે છે, છલનો

વચ્ચેના ભાગ સંકેતિત છે અને બાજુઓ ફૂલે છે, અને વચ્ચેના સોંકડા માર્ગમાંથી શ્વાસ જોરથી પેદા કે દાંત સામે અચકાઈતે બહાર નીકળે છે, જેથી એક કર્ણમધુર (sonorous) સિસકારો કે ગુંગન (buzz-ગણગણાટ) સંભળાય છે. સ્ [s] અધોપ વર્ત્ય સંધર્ષી પ્વનિ છે; [z] એનું સધોપ રૂપ છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી see, zank; ગુજ. સેના પાસે; હિંદી ચિન્દગી પં. ૨૬ (જુઓ અનુક્રમે આકૃતિ ૮ માં અને ૬ માં). ભારતીય સ્ દંત્ય સિસકાર-પ્વનિ છે એ નોંધવું ઘટે છે.

(૩) (અ) વર્ત્યથી જરા ઉપર કઠોર તાબુનો ભાગ આવેલો છે. (જુઓ આકૃતિ ૧ લી). જીભનો અગ્રભાગ એને (એની બંને બાજુઓને-પાશ્વર્ય) સ્પર્શે ત્યારે સંસ્કૃત તાલવ્ય^{૨૭} સ્પર્શ વર્ણો (ચ, છ, જ,ઙ) બને છે. આ શુદ્ધ તાલવ્ય પ્વનિઓ છે. એ સ્પર્શ પ્વનિઓ છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં આ પ્વનિઓ સ્પર્શ-સંધર્ષી છે.^{૨૮} ઉ.ત. ગુજરાતી હિંદી ચ્ [પ્], જ્ [ક] સ્પર્શ-સંધર્ષી છે.

૨૬ જુઓ : Bloomfield, *op cit*, p. 100.

૨૭ સરખાવો : 'इच्छेयास्तलौ ।' - शुक्लयजुर्वेदप्रातिशाख्य १-६६.

૨૮ આથી જ આખા બોલીઓમાં સિદ્ધ ગુજરાતી (Standard Gujarati) ચૂ નો ઉચ્ચાર સ્ જેવો, છ નો ઉચ્ચાર સ્ જેવો, જ નો ચૂ જેવો સંભળાય છે. છતાં ગુજરાતીમાં ચૂ નો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં યાય છે તેવો, છેક ત્સ જેવો યતો નથી, કારણ કે ગુજરાતીમાં સ્ [પ્] નું વાણીસ્થાન [ts] કરતા જરાક વધારે ઉપરનું છે. (સરખાવો આકૃતિ ૧૦ અને ૧૦ અ) દેલ્હાઈ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓનાં ઉચ્ચારો (dialects) માં ચૂ નું ઉચ્ચારણ બે પ્રકારનું ત્સ [ts] જેવું દંત્ય, કે તાલવ્ય પ્વનિઓ પૂર્વે ત્સ [પ્] જેવું (તાલવ્ય) યાય છે જ નું ઉચ્ચારણ પણ એ જ રીતે બે પ્રકારનું દ્વં+દંત્ય મ્ જેવું [dʒ] જેવું (દંત્ય), અને તાલવ્ય પ્વનિઓ પૂર્વે દ્વં+તાલવ્ય મ્ જેવું (તાલ વ્ય) યાય છે. આનાં નિદર્શનો, બહુધા, સિદ્ધ રૂપમાં મળતાં નથી, પણ સિદ્ધ રૂ સ્કાર વિનાની લોકબોલીમાં વિશેષતઃ મળે છે — ભેકે મરાઠીમાં આ ઉચ્ચારણ સિદ્ધ (Standard) ભાષાનાં અંગત ઉચ્ચારણ છે.

ગુજરાતી, શ્વેનિ અને અગ્રેજી ધ્વનિઓ [ʃ] (sure કે shine માં છે તેવો શ્વે) અને [ʒ] (pleasure કે vision માં છે તેવો ર્ઝ) આ સ્થાનના, પણ સંધર્ષ (fricative) ધ્વનિઓ છે. આ ધ્વનિઓ ઉચ્ચારાનાં જીભ વર્ત્તની સામે રહીને એક ચપ્પું રન્ધ્ર ખનાવે છે, જીભના અગ્રભાગ વડે કઠોર તાલુ સાથે શ્વાસો અપૂર્ણ અવરોધ (= સંધર્ષ) થાય છે, જીભનું ટેસું નીચેના દાંતની પાછળ દબાય છે કે વર્ત્તની સામે રહે છે, અને જીભ જરા પાછળ ખેંચાઈને શ્વાસ (s, ટની માફક) સીધો પેઠાં કે દાંત ઉપર ન અથડાતાં સહેજ મ્હોંમાં ધૂંટાઈને વર્ત્તની સામે જીભના ચપ્પા રન્ધ્રમાંથી બહાર નીકળે છે. એમને *hushes* (= શાન્તિપ્રેરક ધ્વનિઓ), કે અસામાન્ય સોષ્મ ધ્વનિઓ (*abnormal sibilants*) કહે છે.^{૨૬}

[ʃ] શ્વે અથવા તાલુ-વર્ત્ત સંધર્ષ ધ્વનિ છે, [ʒ] એનું સંધર્ષ રૂપ છે. [ʃ] હિંદી, ગુજરાતી, બંગાળી જેવી ભારતીય ભાષાઓમાં અને અગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મનમાં ખૂબ વપરાય છે. [ʒ] ફ્રેન્ચમાં પ્રચુરપણે વ્યવહાર છે, અગ્રેજીમાં એ ફ્રેન્ચમાંથી ઉછીના લીધેલા શબ્દોમાં વિશેષતઃ આવે છે. ગુજરાતીમાં પ્રાદેશિક બોલીમાં એ મળે છે. ઉ. ત. ઝાડ [ʒɑʃ].

ભારતીય શ્વે એ આ જ વર્ગનો તાલ્લવ્ય સિસકારધ્વનિ છે. સંસ્કૃતનો પ્ [ɕ] અથવા મૂર્ધન્ય સંધર્ષ ધ્વનિ છે. એમાં જીભનું ટેસું પાછળની બાજુએ જલદીને એક છિદ્ર ખનાવે છે, ને જીભની ખંતે બાજુએ કઠોર તાલુને સ્પર્શી રહે છે.

ફ્રેન્ચ તાલ્લવ્ય (palatal) [ç] (qui [=ખી] માં છે તેવો) જીભનો પશ્ચિમ ભાગ કઠોર તાલુને સ્પર્શવાથી બને છે.^{૩૦}

૨૬ સરખાવો : Bloomfield, *Language*, p. 100-101.

૩૦ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 23.

(વ) અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના ટ - [t] વર્ગના ધ્વનિઓનું સ્થાન પણ આ જ - કઠોર તાલુ (hard palate) છે. એના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાએ જાયું ચઢીને, પાછળ વોટાઈને (curling backwards) કઠોર તાલુના કાઈક ભાગને સ્પર્શે છે. ૩૧

આ (ટ-વર્ગના) ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાએ 'જાડીને' (અર્થાત, નીચે રહેવાને બદલે 'પાછળને ભાગે ઉપર વળીને') કઠોર તાલુને સ્પર્શતું હોય છે, તેથી આધુનિક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો એમને retroflex ધ્વનિઓ કહે છે. ધ્વનિશાસ્ત્ર અનુસાર એમની સંજ્ઞા [ɖ], [ɖʱ], [ɗ], [ɗʱ] એ પ્રમાણેની છે. ઉ. ત. ટંકળી [tɪŋkəɳi], કપડો [kʌpɖɔ], રાજ [rɑɳdʒ]. પ્રાચીન ભાષાઓમાં આને 'પ્રતિવેષ્ટિત' ધ્વનિઓ^{૩૨} કહ્યા છે. આ વર્ગના [ɖ], [ɖʱ], [ɗ], [ɗʱ] આદિ વર્ણોના ઉચ્ચારણમાં જિહ્વાએ ઉલ્લેપ થવાથી (ઉપર ફેંકાવાથી) અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો એમને ઉલ્લેપિત (flapped) ધ્વનિઓની સંજ્ઞા આપે છે. ૩૩ વધારે ચોકસાઈથી કહેવું હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે આ ધ્વનિઓમાં જિહ્વાએ ઉપર ફેંકાઈને તરત પાછું પથારીમાં આવી જાય છે.

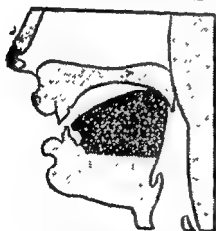
૩૧ સરખાવો આદિ ૮ મી. આ આદિતિના અમેજ [t, ɖ] ધ્વનિઓ કરતાં નૂતન ભારતીય ભાષાઓના ટ, ટ્નું સ્થાન જરા ઉપરનું છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું પડે છે.

સ્થાન પરત્વે આ ધ્વનિઓ વર્ત્સની માફક એક પકારના દૃશ્ય ધ્વનિઓ છે સરખાવો : Cerebrals like the alveolars, are merely special kinds of dentals. — Vendryes, *op cit*, p. 23.

૩૨ સરખાવો : જિહ્વાગ્રેણ પ્રતિવેષ્ટિત મૂર્ધનિ ટ-વર્ગે.—તૈત્તરીય પ્રતિશાસ્ત્ર ૨-૩૭; મૂર્ધન્યાના જિહ્વાગ્રં પ્રતિવેષ્ટિતમ્.—અથર્વપ્રતિશાસ્ત્ર ૧-૨૨.

નોંધ :- સંસ્કૃત ભાષાના આ ધ્વનિઓનાં (ક, ઘ, ઙ, ઙના) ઉચ્ચારણો કઠોર તાલુથી જરાક ઉપરના ભાગનાં - કઠોર તાલુ અને સુકુમાર તાલુના સંધિસ્થાનના - અર્થાત મૂર્ધન્યા મનાયા છે. એથી સંસ્કૃત વ્યાકરણાદિમા આ ધ્વનિઓને મૂર્ધન્ય કહેવામા આવ્યા છે. સંસ્કૃત પ્ એ મૂર્ધન્ય સિસકારધ્વનિ છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમા પ્ ધ્વનિ લુપ્ત થયેલો છે; જ્યાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા લેખનમા પ્ ધ્વનિ મળે છે ત્યાં એનો ઉચ્ચાર જ્ થતો હોય છે ઉ. ત. વિપ્મ, ઉચ્ચાર વિષમ, પદ્યન્ત્ર ઉચ્ચાર શદ્યન્ત્ર. વસ્તુતઃ સંસ્કૃત અને નૂતન ભારતીય ભાષાઓના આ ઉત્ક્રિષ્ટ ધ્વનિઓ વચ્ચે ફરક માત્ર પ્રયત્નનો જ હોય એમ જણાય છે - સંસ્કૃત ધ્વનિઓમા વિરોધ પ્રયત્ન છે નૂતન ભારતીય ભાષાઓના ધ્વનિઓમા એની અપેક્ષાએ કંઈક ઓછો પ્રયત્ન જણાય છે.

(૪) કોમલ તાલુ (soft palate કે velum) નો જીભના

પશ્ચભાગને સ્પર્શ થવાથી ક, ખ, ગ, ઘ એ ધ્વનિઓ ઉત્પન્ન થાય છે સર્વ ભાષાઓમા એ ધ્વનિઓ મળે છે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ એમને કંઠ્ય ગણ્યા છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ કોમલતાલુજન્ય (velar) ધ્વનિઓ છે. ઉ. ત. સં કર્મ [karma], ગતિ [gati] (જુઓ આકૃતિ ૧૧ મી)

આકૃતિ ૧૧ મી

(ક, ગ્ ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ)

૩૩ તાલુ (palato) ના ઓલાકૃતિ (અપજા જેવા) ભાગના (domal

અંગ્રેજી [k] તથા [g] ધ્વનિઓ (ઉ. ત. અંગ્રેજી cake, ate) અને જર્મન [k] (ઉ. ત. kuh) પણ આ જ પ્રકારના ભક્ષતાલુજન્ય (velar) સ્પર્શ ધ્વનિઓ છે. ૩૫ આનાં મહાપ્રાણરૂપો, [kh] ષ્ [gh] ભારતીય ભાષાઓમાં છે.

આ ઉપરાંત, ભારતીયેતર ભાષાઓમાં અલિન્જિલ્વા (પડછલ-
vula), કંઠમૂલ (Pharynx = છલના પશ્ચભાગ અને ગળાની
ઠાળની દિવાલ વચ્ચેનો ભાગ); સ્વરતંત્રીવિવર (glottis) ધ્વ
યાનોએ કેટલાક ધ્વનિઓ થતા હોય છે, જેમનું ભારતીય ભાષાઓમાં
તેદર્શન મળતું નથી. ઉ. ત. અલિન્જિલ્વા (uvula) થી અરખી
મધોપ ક્ષ (uvular unvoiced stop) [q]^{૩૬} ઉચ્ચારાય છે.
૧. ત. ઉર્દૂ કીમત [qɑ:ɪmɑt], કરીમ [qɑ:ɪɪb]. [q] ષ્ એ એનું સંધોપ
૫ છે. અંગ્રેજી ફ્રેન્ચ આદિ યુરોપીય ભાષાઓમાં આ ધ્વનિઓ નથી.
અલિન્જિલ્વાના પ્રકંપન (vibration) થી ઉત્તરીય જર્મન બોલીઓનો
સંકપિત અલિન્જિલ્વીય રૂ (trilled uvular [r]) થાય છે. ૩૭
કંઠમૂલ (Pharynx) માંથી અરખી અધોપ હ્ [ħ] ઉચ્ચારાય
૩. ૩૭ સ્વરતંત્રીવિવર (glottis) માંથી અરખી હમળા હ્ (hain)
કેટપત્ર થાય છે. ૩૮

osition) સ્પર્શથી બનતા હોવાને કારણે બ્લમશીલ્ડે આ [ɾ, ɖ] અર્થાત્
[ɾ, ɖ] ધ્વનિઓને Dorsals ની સંજ્ઞા આપી છે. જુઓ : Bloomfield,
Linguistics, p. 98.

૧૪ સંસ્કૃત વૈમાકરણ્યે આ ધ્વનિઓનું સ્થાન બિહ્વામૂળ અવ્યુ છે.
સરખાવો : ‘ઋઌ વ્યૌ વિહ્વામૂલે ।’ - શુદ્ધયજુર્વેદપ્રાતિશાખ્ય ૧-૬૫.

૧૫ જુઓ : Vendryes, *op cit.*, p. 23.

૧૬ આ ઉપરાંત અરખીમા ક્રમભક્ષતાલુજન્ય (velar) ક્ષ [k] પણ છે.
જુઓ : Bloomfield, *op cit.*, p. 99

૩૭ જુઓ : E H Sturtevant, *op cit.*, pp 10-11.

૩૮ સરખાવો : J. Vendryes, *op cit.*, p. 25.

— સ્વરતંત્રી જ્યારે તદ્દન પાસે પાસે આવી જાય ત્યારે સ્વરતંત્રી-
 વર (glottis) બંધ થઈ જાય છે, અને (ફેફસાંમાંથી આવતા)
 હવાનો અવરોધ થાય છે. ત્યારે ફેફસાંમાંથી આવતા હવાનો દબાવ
 (pressure) થી સ્વરતંત્રીઓ એકદમ ટકરાઈને સહસ્રા છૂટી પડે-
 અક્ષય અક્ષય થઈ જાય—ત્યારે એક સહેજ ખાંસી જેવો અવાજ
 સંભળાય છે અને સ્વરતંત્રીવિવરધ્વનિ અથવા સ્વરતંત્રીય સ્પર્શ
 (glottal stop [ʔ]) કહે છે. એ ઘોષ નથી તેમ અધોષ નથી.
 રકોટલેન્ડની બોલીમાં Saturday, bottle ઇન્ ના ઉચ્ચારણમાં
 [t] ને રથાને glottal stop/[ʔ] જાણુધા સંભળાય છે.^{૩૬}
 ઉ.ત. [ɛkʔədeɪ], [bɔʔl]. જર્મનમાં glottal stop ખૂબ
 સાધારણ છે.^{૩૭} પ્રમાણગૂત અંગ્રેજીમાં સામાન્યતઃ એ ધ્વનિ
 મળતો નથી; છતાં અંગ્રેજોને જ્યારે સ્વરથી આરંભાતા શબ્દ ઉપર બોર
 મૂકવા માગતા હોય^{૩૮} ત્યારે glottal stop સંભળાય છે. ઉ.ત.
?Anyone can do this; અથવા ?I always do
this;^{૩૯} કે it's 'absolutely false, કવચિત્ સંસક્રિય વક્તાવર્તી
 આદિ સ્વર પૂર્વે આ ધ્વનિ સંભળાય છે. (જુઓ : Daniel
 Jones, *op. cit.*, p. 139).

૩૬ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 10

૩૭ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 11.

૩૮ સરખાવો : “A glottal or laryngeal stop is produced...
 ...sometimes before an initial vowel when speaking
 under a strain.” — Bloomfield, *op. cit.*, p. 99.

૩૯ સંસ્કૃતમાં વિસર્ગસંધિમાં જ્યાં વિસર્ગનો લોપ થાય છે ત્યાં
 વિસર્ગને રથાને ક્ષણિક વિરામનો ભાસ થાય છે. આ વિરામનું સ્વરૂપ
 glottal stop ને મળતું આવે છે. ઉ.ત. અસૌ સ્તામો | અણ ઉત વધુ
 મુમંગલઃ । (સદસ્ય) જુ. ઉચ્ચારણ અસૌ સ્તામો ? અણ ? ઉત વધુ
 મુમંગલઃ । એમ થાય છે. અહીં [ʔ] સંજ્ઞા glottal stop દર્શાવે છે.

સ્વરતંત્રીઓ પાસે આવે છતાં સ્વરતંત્રીવિવરનો અવરોધ ન થાય ત્યારે બહાર નીકળતા શ્વાસથી સ્વરતંત્રીઓ વેગથી પ્રકંપિત (vibrate) થાય છે, અને ધ્વનિમાં ઘોષ (voice) સંભળાય છે, (ઉ.ત. ગુજ્ઞ ગ્, ઘ્, દ્, ધ્, નઃ તેમ અંગ્રેજી [g], [d], [v] આદિ ધ્વનિઓમાં) એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રમાણે સ્વરતંત્રીઓ પાસે પાસે આવી હોય, છતાં એ તંગ રહે ને એમનું કંપન ન થાય, ત્યારે બહિર્ગમન થતા શ્વાસથી માત્ર છત્રગોષ્ઠિ કે કાનગોષ્ઠિ (સં. કર્ણજાપ) whisper સંભળાય છે. ૪૩ કેટલીક વાર એમાં ઉપરની કૃત્રિમ સ્વરતંત્રીઓ જ પાસે પામે આવી હોય છે, ને નીચેની મુખ્ય સ્વરતંત્રી અલગ હોઈ કંઈકાર ખુલ્લું રહે છે. અને સ્વરતંત્રીઓ અલગ અલગ, નિરપંદ, રહે, અને એમની વચ્ચેના મોર્ગમાંથી શ્વાસનું નિર્ગમન થાય, ત્યારે ક, ખ, ત, થ, [k], [t], [f] જેવા અઘોષ ધ્વનિઓ સંભળાય છે.

(સ્વરતંત્રીઓ ત્યારે એકબીજાથી એટલી બધી અળગી અળગી આવેલી હોય કે ઘોષ શુદ્ધ રૂપે ન સંભળાતાં એની સાથે (સ્વરતંત્રી-વિવરમાંથી નીકળતા શ્વાસને) ઘર્ષણધ્વનિ સંભળાતો હોય ત્યારે મર્મર-ધ્વનિ (murmur, = મૃદુ, મંદ અનાજ; ગણગણાટ) સંભળાય છે.)

જુઓ : ડૉ. લોબાર્ડ'સ શ્વાસ, સંસ્કૃતકા માધ્યાસાત્રીય અધ્યયન, (૧૯૫૭), પૃ. ૧૨૧.

૪૩ Whisper માં બહાર નીકળતા શ્વાસ સ્વરતંત્રીઓમાંથી નહીં, પરંતુ એના છેડા કપર આવેલા બે અસ્થિઓ (arynoids) વચ્ચેની જગ્યામાંથી નીકળતા હોય છે. એથી સ્વરતંત્રીઓનું સ્પંદન થતું નથી, તેથી ઘોષ ધ્વનિને બદલે માત્ર whisper સંભળાય છે; અઘોષ ધ્વનિઓ, સામાન્ય બોલચાલ વખતે સંભળાયતેવા, યથાવત્ રહે છે. — સરખાવો : Bloomfield, op. cit., p. 95. કેટલાક ધ્વનિચિહ્નો સઘોષ અને અઘોષ વચ્ચેની સ્થિતિને whisper માને છે.

અંગ્રેજીમાં બેલાઘાતરહિત (unstressed) સ્વરો ઘોળ ધ્વનિને બદલે મર્મરધ્વનિ (murmur) રૂપે બોલાય છે. કેટલીક ભાષાઓમાં મર્મરધ્વનિ (murmur) ધ્વનિગ્રામ તરીકે આવે છે. ત્યારે તેની સંજ્ઞા [h] થી દર્શાવી શકાય. ૪૪

ઉચ્ચારણના (વાણી)સ્થાન અનુસાર ધ્વનિઓના પ્રકારે આપણે જોયા; હવે ઉચ્ચારણના પ્રયત્ન અનુસાર ધ્વનિઓના કેવા પ્રકારો પડે છે તેની સમીક્ષા કરીએ. આપણે આ સંબંધે આગળ, અન્ય સંદર્ભમાં, થોડીક પ્રાથમિક ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

જે ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં છૂલ મુખવિવરનાં લિપ્ત લિપ્ત વાણી-સ્થાનને પૂર્ણસ્પર્શ કરીને બહાર નીકળતા શ્વાસને ક્ષણભર સંપૂર્ણપણે અટકાવી દર્ધને પછી મુક્ત થવા દે છે તેમને સ્પર્શ ધ્વનિઓ (stops; explosives - દ્રંકમાં, plosives; કે occlusives) કહે છે. ઉ. ત. ક, ગ, વ, દ, પ, આદિ.

પરંતુ, એમ શાસનો પૂર્ણ અવરોધ (complete closure) ન થતાં મુખમાંથી શ્વાસના નિર્ગમનનો માર્ગ ધણો સંકોચી (સાંકડો) થઈ જાય, અને તેથી શ્વાસ ધર્ણધ્વનિ (friction - noise; અર્થાત, સિસકારા, hissing sound) સાથે બહાર નીકળે ત્યારે સંઘર્ષ ધ્વનિઓ (spirants, fricatives) ઉત્પન્ન થાય છે. ઉ.ત. સ, શ, આ ધ્વનિઓ ક્ષણિક સ્ફોટ (explosion) થી ઉત્પન્ન થઈને વિરામ પામવાને બદલે કેટલીક વાર મુખી સતત ચાલુ રહે છે તેથી

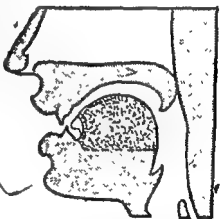
૪૪ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 95.

૪૫ સાતત્યધ્વનિઓ (continuants) માં સંઘર્ષ ધ્વનિઓ (spirants) નાસિક્ય, પાશ્વિક અને લેડિત ધ્વનિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમને (ઉદા. ત્રણે) કેટલાક ભાષાવિદોએ પ્રવાહી ધ્વનિઓ (liquids) ની સંજ્ઞા આપી છે. (જુઓ : Daniel Jones, *Outline of English Phonetics*, p. 47.)

તેમને સાતત્ય ધ્વનિઓ (duratives, continuants)^{૪૫} પણ કહેવામાં આવે છે

સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ સ્પર્શ વ્યંજનો જેટલાંજ વાણીસ્થાનોએથી સંધર્ષી ધ્વનિઓ પણ નીકળી શકે. ઉ. ત. અંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચ દન્ત્યોષ્ઠ્ય સંધર્ષી ધ્વનિ [f]; ફ્રેન્ચ દંત્ય સંધર્ષી ધ્વનિ [s]; અંગ્રેજી વર્ત્સ્વ સંધર્ષી ધ્વનિ [θ] [=th] (ઉ. ત. અંગ્રેજી than); જર્મન તાલબ્ય સંધર્ષી ધ્વનિ ch (ઉ. ત. ich [=ઈચ]); ફ્રેન્ચ મધ્ય તાલબ્ય (medio palatal) ch (ઉ. ત. cheval [=ચેવાલ]); જર્મન કામલતાલુજન્ય (velar) સંધર્ષી ધ્વનિ ch [ચ] (ઉ. ત. Buch [=બુખ]) (સરખાવો ઉર્દૂ સંધર્ષી ધ્વનિ [x])^{૪૬}

રફોટની માફક આ સંધર્ષી ધ્વનિઓ પણ ધોષ અને અધોષ બંને પ્રકારના હોઈ શકે છે. અધોષ સંધર્ષીમાં સંધર્ષ તીક્ષ્ણ હોય છે; સમેષ સંધર્ષીમાં સંધર્ષ એટલો તીક્ષ્ણ હોતો નથી. અંગ્રેજીમાં [f], [s] એ અધોષ સંધર્ષી ધ્વનિઓ, અને [v], [z] એ સમેષ સંધર્ષી ધ્વનિઓ છે.^{૪૭} (જુઓ આકૃતિ ૯મી અને ૧૨ મી).

આકૃતિ ૧૨ મી

(f = ર, s = ઝ નું ઉચ્ચારણ)

^{૪૬} જુઓ : Vendryes, *op cit*, p. 24. સરખાવો. ‘સપ્ત’નો સુવાલબ્ય સંધર્ષી ધ્વનિ

^{૪૭} ધર્ષણનું પ્રમાણ પ્રુક્ત વસ્તુઓ કરી સમજાવે છે, તેથી ધર્ષણધ્વનિઓ અને (ઈ કે જ જેવા) સંગીતધ્વનિ (musical sounds) વચ્ચે કોઈ

અંગ્રેજી દંત્યોષ્ઠ્ય ધ્વનિ [f] માં નીચેના હોઠને ઉપરના દાંતથી ધીમેથી સ્પર્શાય છે, અને શ્વાસ ઉપરના દાંત અને નીચેના હોઠની વચ્ચે થઈને નીકળે છે. [i] અથવા હોઈ સ્વરતંત્રીમાં કંપન થતું નથી. ઉ. ત. અંગ્રેજી fine, ઉર્દૂ ફૌજ. [v] નું ઉચ્ચારણ ઉપરના નેત્રું ન પણ સ્વરતંત્રીમાં કંપન હોય છે, અને દાંત અને ઝોઝનો સંપર્ક, અત્યંત શિથિલ હોય છે, તેમ શ્વાસ પણ [i] નેટનો સખળ હોતો નથી. ઉ. ત. અંગ્રેજી vine. હિંદી આદિ ભારતીય ભાષાઓમાં આ ધ્વનિ નથી.

કેટલીક વાર છબ વાણીસ્થાન સાથે સંપૂર્ણ શ્વાસાવરોધ ન કરતાં સહેજ માત્ર સ્પર્શ કરીને પછી તરત જ સંધર્ષ કરે છે (શ્વાસના નિર્ગમનમાર્ગને સંકુચિત કરે છે). આ રીતે સ્પર્શસંધર્ષ (affricate) ધ્વનિઓ (કે affricatives) બને છે. એમાં મુખમાં ક્ષણભર શ્વાસનો અપૂર્ણ અવરોધ થઈને પછી મુખ ખૂલી જાય છે, જેથી રેફાટ (occlusive) રૂપે આરંભાયેલો ધ્વનિ ધર્ણણવનિ (spirant) માં રૂપાન્તરિત થાય છે. ૪૮ એથી કેટલાક આને અર્ધરેફાટ (semi-occlusives) પણ કહે છે. એમનું સ્થાન રેફાટ અને સંધર્ષી ધ્વનિઓ વચ્ચેનું છે. સ્પર્શસંધર્ષી ધ્વનિઓ (affricates) પણ થોડા તેમજ અથોડા બંને સ્વરૂપના હોઈ શકે. ૪૯ સંધર્ષી ધ્વનિઓની માફક નેટલા સ્પર્શ ધ્વનિ તેટલા જ તત્સંબધી (corresponding) સ્પર્શસંધર્ષી ધ્વનિઓ હોઈ શકે છે. (ઉ. ત. b નો bઃ d ના dઃ, dz, કુ; t ના to, ts, ધુ ધં (જુઓ Daniel Jones, *op. cit.*, p. 146).

સુરેખ બેદેજી આથી સહાયી નથી. — જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 97.

૪૮ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 25.

૪૯ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 26.

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના ચ્, છ, જ્, ધ્વનિઓ અને

અંગ્રેજીના [ts] (=ત્સ)

ઉ.ત. cats) અને [dz]

(=ડઝ, ઉ.ત. reads), તેમ

[tʃ] [=ચ્] (church,

each માં છે તેવો ચ્-ધ્વનિ)

અને [k] [=જ્] (judge,

urge માં છે તેવો જ્-ધ્વનિ)

આ પ્રકારના સ્પર્શસંધર્મિ-

affricate-ધ્વનિઓ છે. [ts]

[dz] વત્સર્ગ સ્પર્શસંધર્મિ

ધ્વનિઓ છે, જ્યારે [tʃ]

[k] તાલબ્ધ સ્પર્શસંધર્મિ

છે, (જુઓ આકૃતિ ૧૦ અને ૧૦ અ)

તેમજ ગુજરાતી, મરાઠી,

હિંદી જેવી ભારતીય ભાષા-

ઓમાં એ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંગ્રેજી [tʃ] અને [k]

ધ્વનિઓ ભારતીય ચ્, જ્,

ધ્વનિઓ કરતાં ખૂબ સક્રિય-

મંત છે. આથી સંસ્કૃત

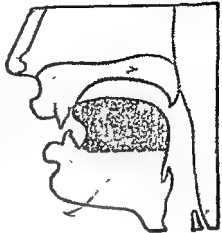
તાલબ્ધ સ્પર્શ ચ્, છ, જ્

ધ્વનિઓનું સ્વરૂપ અંગ્રેજી

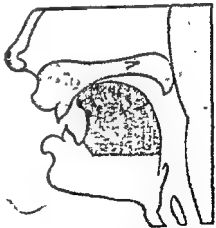
ધ્વનિઓથી કેટલેક અંશે જુદું

પડે છે, જે આપણે આગળ

નોંધે ગયા છીએ.

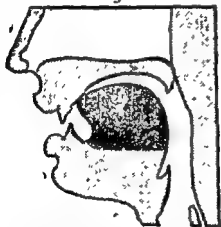
આકૃતિ ૧૦ મી (ts=ત્સનું ઉચ્ચારણ)

આકૃતિ ૧૦ અ (tʃ=ચ્નું ઉચ્ચારણ)

જીભ એક કે બને બાજુઓને ઉપર ઉઠાવીને ટેરવાંથી દાંતને કે વર્ત્સભાગ (alveolar ridge) ને સ્પર્શી રહીને બહાર નીકળતા શ્વાસના માર્ગમાં એવી રીતે અવરોધ કરે કે શ્વાસ મુખના એક કે બને પાર્શ્વ(બાજુઓ)માંથી નોંધપાત્ર ધર્મણુ વિના બહાર નીકળે, ત્યારે પાર્શ્વિક (lateral) ધ્વનિઓ બને છે.^{૫૦} ઉ. ત. સરકૃત - ગુજરાતી લૂ, અંગ્રેજી સ્કુટ (કે અગ્નિમ) [l] ('clear' l; like, value, less જેવા ચન્દ્રોમાંનો લ-કાર).^{૫૧} ફ્રેન્ચ આદિ યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ આ પાર્શ્વિક ધ્વનિ મળે છે. અંગ્રેજીમાં સ્કુટ [l] સ્વરોની અને યૂ [j] ની પૂર્વે જ આવે છે.

આ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં ધ્વિદસ્કુટ [ɫ] ધ્વનિ ('dark' l; bottle, milk, well ઇંગ્લેન્ડમાં સંભળાતો લ-કાર) પણ છે. અંગ્રેજી સ્કુટ [l] માં

જીભનું ટેરવું વર્ત્સને મળે અને જિલ્લામ કઠોર તાનુ તરફ જાયું થાય છે (જુઓ આકૃતિ ૧૩મી); ત્યારે અંગ્રેજી ધ્વિદસ્કુટ (કે પશ્ચિમ) (dark) [ɫ] માં (એની ભાષાશાસ્ત્રીય સંગ્રહ ૧ છે) જીભનું ટેરવું વર્ત્સને અડી રહે, જીભનો અગ્રભાગ ત્રોક્ષણી-

આકૃતિ ૧૩ મી (સ્કુટ લૂ [l] નું ઉચ્ચારણ)

૫૦ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p 97.

૫૧ જ તેમજ રૂ અર્ધસ્વર જેવા પ્રવાહી કે દ્રવિત (liquid) ધ્વનિઓ છે. જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, pp. 26-27. સ્થાન પરત્વે રૂ દત્તસ્માનીય છે, રૂ વર્ત્સ છે.

પાત્ર જેવો વચ્ચેથી પોલો (hollow) બને છે, અને જીભના

પશ્ચભાગ સુકુંમાર તાલુ તરફ

ઊંચો થાય છે. (જુઓ

આકૃતિ ૧૪ની). આ ધ્વનિ

સ્વરરૂપ કે આક્ષરિક —

syllabic સ્વરરૂપનો — છે.

આ ધ્વનિ ભારતીય ભાષા-

ઓમાં નથી; અંગ્રેજીમાં

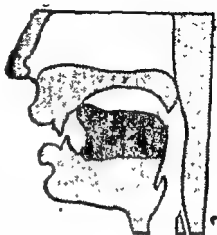
શબ્દને અંતે કે વ્યંજનોની

સાથે જ એ આવે છે. ધ્વનિ-

ઓની સ્વરરૂપતા એની સંજ્ઞા

નીચે નાની ઊભી રેખાથી

દર્શાવાય છે. ઉ.ત. [!].

આકૃતિ ૧૪ માં (ધ્વનિરૂપક ૧)

લૂ-ધ્વનિના આ બે પ્રકારો [l] [l̥] થાય છે. આ ધ્વનિના અધોગ [!], મહાગ્રાણ [lh], સંધર્મી, તેમજ સાનુનાસિક રૂપો પણ સંભવે છે. સર્વોપ મહાગ્રાણ [lh] ધ્વનિ ગુજરાતી સુદો [p̥l̥h̥o], દ્ધારો [lhavo] જેવા શબ્દોમાં મળે છે.

આ જ વર્ગનો ઢ [ɭ] ધ્વનિ અલ્પગ્રાણ સર્વોપ મૂર્ધન્ય પાર્શ્વિક ધ્વનિ છે. એમાં જીભનું ટેરવું પાછળ ખેંચીને કંઠાર તાલુ સાથે નેડાય છે, બાકીની પ્રક્રિયાઓ ઢ [ɭ] જેવી જ છે. ઉ. ત. ગુજરાતી બાળક [bɔɭɔk], મરાઠી વઢળે [vɔɭɔɖ].

જીભને વધેડીને—ત્રોણાણી આકારના પાંદડાની માફક વચ્ચેથી પોલી રાખીને — વર્ત્તલાગ (alveolar ridge) સાથેના સંપર્કથી જે સંધર્મી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય તેને લોડિત (rolled) ધ્વનિ કહે છે. ૨ લોડિત ધ્વનિ છે. એમાં જીભનું ટેરવું વર્ત્તલાગ સાથે

૨ અને લૂ, ના ઉચ્ચારણમાં જીભની વિશિષ્ટ સ્થિતિને કારણે સ્વરો જેવું નિનાદન (resonance) થાય છે. એથી ર, લ (તેમજ ળ) ને પ્રવાહી ધ્વનિઓ (liquids) કહેવાય છે. બંનેનાં સ્વરવત રૂપો (syllabic forms) સ્વરની માફક વર્ણધ્વનિ કરે છે. સ્વર-યુગ્મોમાં ઉત્તર સ્થાને (second elements) ર, લ (તેમજ ય, વ) એ અર્ધસ્વરો આવે છે. (ઉ.ત. ay, aw, ey, ew, er, el, etc.). ૫૫

ઉપર પ્રમાણે લખેલાં બધાં જીભ દ્વારા એમ રહી ફરી એકદમ થયાવત સીધી ધર્ષનય ત્યારે ઉત્ક્ષિપ્ત (flapped) ધ્વનિ બને છે. એમાં જીભ એકજ tap (ઠાકર; થડકાગે) આપે છે, પણ બેરથી. ગુજરાતી-હિંદી ક [ɾ] ઉત્ક્ષિપ્ત ધ્વનિ છે. સ્વરૂપે એ અદ્વિતીય સ્થાપ મુર્ધન્ય ધ્વનિ છે. એનું મહાપ્રાણ રૂપ ક [k] પણ કેટલીક ભારતીય ભાષાઓમાં મળે છે. ઉ.ત. ગુજ. 'કઠી' [kaʈhi], હિંદી ચક્રિયા [baʈhiya].

ઉપરના વ્યંજનોના પણ પાછા ધણા ધણા પ્રમેદો સંભવે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃત-ગુજરાતી સ્પર્શ વ્યંજનો બહિઃસ્ફોટાત્મક (expirated) - જેમાં અવરોધ પામેલો શ્વાસ થડકાવી - બહાર સ્ફુટિત (explode) થઈને નીકળતો હોય તેમ - બહાર નીકળે છે, તેવા છે; તેા સિંધીના જૂ, વ જેવા વ્યંજનો ૫૬ આંતઃસ્ફોટાત્મક ૫૭ (inspired stops કે suction stops - શ્વાસ જેમાં અંદર ખેંચાય

૫૫ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 28

૫૬ જુઓ : બાબુરામ સક્સેના, સામાન્ય નાપાનિદાન પૃ. ૬૨.

૫૭ સરખાવો : "Inspired phonemes... are due simply to a suction movement; they are often called 'clicks'." - Vendryes, *op. cit.*, p. 33 જુઓ *op. cit.* p. 94) એમને suction stops or 'clicks' ની સંજ્ઞા

છે તેવા; અર્થાત, જેમાં શ્વાસ નીકળતાં પહેલાં જાણે પ્રથમ અંદ્ર ચુસાતો હોય, તેવા) છે. ધ્વનિ આગળ 'મૂકીને એ દર્શાવે છે. ઉ ત [૧].

અંતઃસ્ફોટાત્મક ધ્વનિઓ કે ક્લિક્સ [clicks] નો ઉપયોગ મનિડો - યુરોપિયન ભાષામાં અતિ વિરલ છે; પણ કેટલીક આફ્રિકન ભાષાઓમાં તો એનો પ્રયોગ આપણી ભાષાઓના સ્પર્શ-વ્યંજનો જેટલો સહજ છે. ગુજરાતી જેની અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'ક્લિક્' ભાવાતિરેક દર્શાવે છે, અને એમનું ઉચ્ચારણ ખૂબ પ્રચલનપૂર્વક દંત, વર્સ, કે તાલુસ્થાનથી થાય છે. - ઉ. ત. [ચ્ચ્ચ] એ ક્લિક્ ધ્વનિઓ કરણ કે સહાનુભૂતિના આવ બક્ષ કરે છે; [દ્દદ્] ધ્વનિઓ^{૫૮} પાળેલાં ભારવાહક પશુઓને ચાલવાની પ્રેરણા કરતાં પ્રયોજાય છે. કેન્ચ ભાષામાં અંતઃસ્ફોટાત્મક [૧] (આપણા ચૂચૂ ને મળતો, પણ એનાથી જરા નીચેના સ્થાનનો, તત્તત જેવો ધ્વનિ) શંકા દર્શાવવાને કે ધ્યાન ખેંચવાને વપરાય છે અને અંતઃસ્ફુટ વર્સ [૧] (દ્દદ્ જેવો ધ્વનિ) વિશ્ભય કે પ્રશંસાનો ઘોતક છે. તેમ અંતઃસ્ફુટિત [૧] (ઉચ્ચારણમાં વૂં, જે જેવો સંભળાતો હશે) સરસ ભોજનનૃપિ દર્શાવવાને કે શ્રમ અને વેદનાનો અનુભવ બ્યક્ત કરવાને આવે છે.^{૫૯}

આને કંઈક અંશે મળતો ઓછા ક્લિક્ ધ્વનિ દર્શાવે આફ્રિકાની કેટલીક ભાષાઓમાં સંભળાય છે. એમાં સ્વસ્તંત્રીવિવર (glottis)

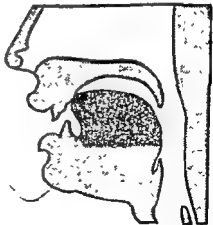
૫૮ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આ ક્લિક્ pat, pat ના સંકેત વડે બતાવી દેાય છે. એ આશ્રય સાથે સહાનુભૂતિ, દયા બ્યક્ત કરે છે એમાં છલાનો વર્સભાગ (back of the upper teeth) સાથે સંબંધ વાય છે. જુઓ : Bloomfield, *op cit.*, p 94.

૫૯ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p 33.

મંધ રાખીને સ્વરચન્દ્ર (larynx) ને નમાવવામાં આવે છે અને મોઝય ક્લિક ધ્વનિ (labial click) કહેવામાં આવે છે, અને p^v) સમાધી એ દર્શાવાય છે ૬૦

આપણે આગળ, પ્રકરણને આરંભે, ચર્ચા કરી ગયા છીએ કે ત્યારે મુકુમાર તાલુ અને અલિંગિત્વા (analingual-palatal) સ્થિતિય પતીને મુખમાં નીચેની જાગુએ ઢળી પડેલી સ્થિતિમાં આવી રહે યારે મુખરન્ધ્ર બંધ થઈ જાય અને નાસારન્ધ્રમાંથી જ શ્વાસ નીકળે યારે સાનુનાસિક વ્યંજનો ઉચ્ચારાય છે. ઉ. ત. મ [m], ન [n]. મુકુમાર તાલુ થોડું નીચે ઢળે ત્યારે કંટલોક શ્વાસ મુખમાંથી અને કંટલોક નાસિકામાંથી નીકળે છે, ત્યારે સાનુનાસિક સ્વરો ઉચ્ચારાય ૩.૬૧ ઉ. ત. ઑ [ɔ], ઈ [i]. એ બંધા મર્યાદા ધ્વનિ છે. સાનુનાસિક સ્વરો અંગ્રેજ કે ભારતીય ભાષાઓ કરતાં કેન્ચમાં સવિશેષ પ્રમાણમાં મળે છે. ઉ. ત. કેન્ચ bon [bɔ̃], sans [sɔ̃].

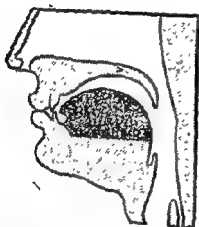
સ્પર્શ વ્યંજનોમાંથી દ્વ જેવા દંત્ય વ્યંજનના ઉચ્ચારણ વખતે આ સ્થિતિ હોય તો ન [n] (અફપ્રાણ સરોપ દંત્ય નાસિક્ય) ઉચ્ચારાય છે. ઉ.ત. 'નદી', 'દિન', tenth. ન જેમ દંત્ય ધ્વનિ છે તેમ એતું વર્ત્ય રૂપ પણ છે ઉ.ત. ten, બનવું [banəvũ]. બને રૂપો બહુ મળતાં આવતાં હોવાથી તેમને માટે એક સંજ્ઞા [ŋ] ચાલી ચકે છે. (જુઓ આકૃતિ ૧૬ મી; એની સાથે આકૃતિ ૮ મી

આકૃતિ ૧૬ મી (ન [n] નુ ઉચ્ચારણ)

સરખાવો } વ જેવા ઓછા બળનોના ઉચ્ચારણ વેળા આ સ્થિતિ હોય તો મ્ (અદ્વપ્રાણ સંધાય દ્યોજ્ય નાસિક્ય ધ્વનિ) ઉચ્ચારણ છે; અને જ્ જેવા પ્રતિવેષિત (retroflex) કે ઉલ્લિપ્ત (flapped) ધ્વનિઓના ઉચ્ચારણમાં આ સ્થિતિ હોય તો ન્ (અદ્વપ્રાણ સંધાય મૂર્ધન્ય નાસિક્ય ધ્વનિ) ઉચ્ચારણ છે. ગુજરાતી-મરાઠીમાં એનો પ્રયોગ પ્રચુર છે, ઉ.ત. ગુજ્ઞ 'પાણી' [paŋi], 'ધણ' [ghaŋi]. હિંદીમાં ઓછો છે; અંગ્રેજી-ફ્રેન્ચમાં બિલકુલ નથી. ભારતીય ભાષાઓ ઉપર દ્રાવિડી ભાષાઓનો પ્રભાવ એ સૂચવે છે.)

મ્ અને મ્ ના ઉચ્ચારણમાં માત્ર એટલો જ ફરક પડે છે કે મ્નું

ઉચ્ચારણ કરતાં બધો થાસ મુખમાંથી નીકળે છે, ત્યારે મ્ ઉચ્ચારતાં એ થાસ નાસિકામાંથી નીકળે છે, (જુઓ આકૃતિ ૧૭ મી: એની સાથે સરખાવો આકૃતિ ૫ મી:).

✓ સં. કર્દમ માંથી અપ્. વદવું દારા મુજ્ઞ 'કાલ્પ' થવાનું, તેમ સં. વાનરક માંથી મુજ્ઞ 'વાંદરો', કે સં. પર્ણકમ્ માંથી મુજ્ઞ 'પાંદડુ' થવાનું કારણ આ જ છે.

આકૃતિ ૧૭ મી (મ્ [m] નું ઉચ્ચારણ)

૧૦ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 12.

૧૧ સરખાવો : "with the velum lowered so that the passage into the nose is opened, we pronounce nasal consonants and all nasalised vowels and consonants".

— Sturtevant, *op. cit.*, p. 10.

૩૧ વાણીસ્થાનની દૃષ્ટિએ મ્ દ્વયોષ્ઠ્ય છે, ન દંત્ય છે, અને ક્રમવ્રતાલુગ્ન્ય છે, જ્ ઉદ્વિષ્ટ છે. સામાન્ય રીતે [m] અને [n] અને ઘોષ ધ્વનિ છે, અને બહુધા એ સ્વર્ણ ધ્વનિઓની સાથે જ આવે છે. પણ કવચિત્ અન્ય અઘોષ સંઘર્ષી ધ્વનિઓના સંયોગે એનાં અઘોષ રૂપ પણ મળે છે. ઉ.ત. small [smʌl], sneeze [sni:z]. એ રૂપો [m] અને [n] એ રીતે લખાય છે. [m] અને [n] ધ્વનિનાં મહાપ્રાણ રૂપો પણ ભારતીય ભાષાઓમાં મળે છે. ઉ. ત. ગુજ૦ તમ્હે [tʌmɦɛ], મરાઠી આમ્હી [ʌmɦɪ], ગુજ૦ ન્હાતું [nhɑtũ], હિંદી ચિન્હ [pɦɪnhɔ].

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અનુસ્વારનું કેવળ નાસિકા-સ્થાન જતાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ પ્રકારનો નાસિકધ્વનિ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં આજે મળતો નથી. આજે તો અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ત્યાં લેખનમાં અનુસ્વાર દર્શાવવામાં આવ્યું હોય ત્યાં ઉચ્ચારણમાં વર્ગીય અનુનાસિક જ (પ્રત્યેક વર્ગનો પંચમાક્ષર) હોય છે. ઉ. ત. ‘મંગલ’ (=મઘલ), ‘કાંચન’ (=કાન્ચન), ‘મુંદર’ (=મુન્દર). ગૂનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ જ અને યૂનું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ મ્ છે. (સિંહ નો સિવ્હ અને સંશય નો સંવ્શય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં અનુસ્વાર પછી ઉચ્ચારસૌકર્મ માટે યશ્રુતિ-પ્રવેશ સમજવાનો છે.) આથી એમ કદાપી યકાપ છે કે સંસ્કૃતમાં

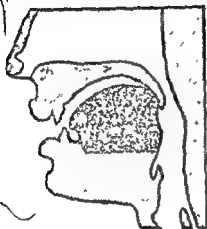
નોંધ:-બધા વર્ણોના અનુનાસિક સ્વરૂપો સંભવે છે કાંઈ ધ્વનિનો ઉચ્ચાર કરતાં *vowels* (અલિપ્તિદ્વયા) નીચે ઢળે અને ઉચ્ચારણનું સ્થાન (articulation) કે ટૂંકની સ્થિતિમાં કાંઈ ફરક પડ્યા વિના થયાવત રહે ત્યારે અનુનાસિક ધ્વનિ થાય છે.

૧ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 28

૨ સરખાવો : “A [b] pronounced with the nasal passage open becomes [m]”. — Sturtevant, *op. cit.*, p. 12.

ધ્વનિનો મુખથી ઉત્ત્વાર થવા પગી અવસિષ્ટ શ્વાસ નાસિકામાંથી સ્વતન્ત્ર ગીને (પૂર્ણપર ધ્વનિઓની અસર વિના) નીકળતો, તેને અનુસ્વાર કહેવામા આવતો.

સંસ્કૃતના પાંચ અનુનાસિક અંગનોમાંથી જ, ન, મ, એ ત્રણ સ્વતન્ત્ર

અનુનાસિક ધ્વનિઓ મનાવા છે. યુક્ત શ્લોખ જેવા ભાષા-વૈજ્ઞાનિકો ક્ અને જ ને સ્વતન્ત્ર ધ્વનિ ગણતા નથી, પણ નના અંગમૂલ ધ્વનિ (allo-phones) ગણે છે.^{૬૩} ઐતિહાસિક કારણોથી જ ક્ કેપે પરિવર્તિત થયો છે.^{૬૪} (જુઓ આકૃતિ ૧૮ મી; સરખાવો આકૃતિ ૧૧ મી).

આકૃતિ ૧૮ (ક્[ŋ])નું ઉચ્ચારણ) યુરોપીય ભાષાઓમા અંગ્રેજીમા મ્ [m], ન્ [n], અને ક્ [ŋ] (ઉ.ત. sing, sink) એ ત્રણ અનુનાસિક અંગનો છે જેન્યમા ક્ ધ્વનિગ્રામ નથી; જ્યાં ક્ આવે છે (ઉ.ત. tongue [tɪŋ]) ત્યાં એ /g/ ના અંગમૂલ

૬૩ જુઓ : Bloch : *L'Indo-Aryan*, p 71

Wackernagel નો પણ [*Altindische Graefmatyk* (= પ્રાચીન ભારતીય વ્યાકરણ), Vol I, p. ૩] મા લખેલન આવો મત છે; મ ૧ એ ક્ ને સ્વતન્ત્ર ધ્વનિ ગણે છે. સરખાવો : ડૉ. ભાળાશંકર બ્યાસ, મંસ્કૃતમા સાપ્તાસાહીય અધ્યયન, પૃ. ૧૧.

૬૪ ઉ. ત. યુરુષિ એ વસ્તુતઃ યુદ્ધિ નું જ ઉપાન્તર છે.

જુઓ : ભાળાશંકર બ્યાસ, એજન, પૃ. ૧૦૭.

ધ્વનિ તરીકે આવે છે. પરંતુ ફ્રેન્ચમાં જ્ [ʒ] સ્વિશેષ આવે છે. ઉ.ત. 'singe' [sɛ̃ʒ] = સીંગ્ = sing. અધિકાંશ ભાષાઓમાં જ્ [ʒ] પ્રારંભે આવતો નથી, મધ્યે કે અંતે જ આવે છે. મલયાલમમાં એ પ્રારંભે આવે છે. સંસ્કૃતનો 'મૃદ્ધ-ન્ય' કહેવાતો (domal) જ્ એમાંથી એકેમાં નથી.

અગ્રેષ્ઠમાં મ્ [m] ના અનુનાસિક વ્યંજનરૂપેની (ઉ.ત. middle, much) સાથે સ્વરરૂપ પણ મળે છે. ઉ.ત. 'rhythm', 'bottom' ઇં નો અત્ય મ્ ધ્વનિ એ સ્વરરૂપ (syllabic) છે. ૬૫ એની ભાષાશાસ્ત્રીય સંજ્ઞા (m) કે [m] છે. આજ પ્રકારે જૂના વ્યંજનરૂપની સાથે (ઉ.ત. knee, neck) એનું સ્વરરૂપ [ŋ] કે [ɳ] પણ કેટલાક શબ્દોમાં મળે છે. ઉ.ત. eleven, even, oxen. એનું ઉત્કટ રણકારત્વ (resonance) નોંધપાત્ર છે.

ધણી ભાષાઓમાં સ્વરરૂપ અનુનાસિકો મળે છે. ઇન્ડો-યુરોપિયનમાં એ હતાં, સ્વરધુગ્મના દ્વિતીય સ્વર (second member) તરીકે ઇન્ડો-યુરોપિયનમાં [ŋ] અને [m] એ અનુનાસિકો વપરાતા. ઉ.ત. en, em, on, om. એનું સમાનરૂપનું નિર્દર્શન ઉપરના અગ્રેષ્ઠ rhythm, bottom જેવા શબ્દોમાં મળે છે.

સંસ્કૃત વૈયાકરણો ય્, ષ્, ર્, લ્ ને અંત-સ્થ વર્ણો ગણતા હતા. પરંતુ વર્તમાન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો ર્, લ્ ને અંત-સ્થ ગણતા નથી. લ્ એ પાર્શ્વિક (lateral) ધ્વનિ છે, બ્યારે ર્ એ લોલિત (rolled) ધ્વનિ છે. ય્ ને પ્રાતિશાબ્દોમાં તાલવ્ય ગણાવ્યો છે ૬૬ વર્તમાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ માધી કેટલાક એને તાલવ્ય ધ્વનિ ગણે છે, તો

૬૫ જેની આખળ કે પાછળ સ્વર (અગ્રાશતો) ન હોય તે ધ્વનિને syllabic (=સ્વરસદૃશ ધ્વનિ, સ્વરમાંક ધ્વનિ) કહે છે.

કેટલાક વર્ત્ય ગણે છે. ચૂ દ્વયોષ્ઠ્ય ધ્વનિ છે. ૬૭ આ બંને ધ્વનિઓ સંધર્મી સ્વરૂપના છે.

પાશ્રાત્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિકો અનુસાર આ ધ્વનિઓને અર્ધસ્વર (semi-vowel) કે અર્ધવ્યંજન (semi-consonant) કહી શકાય સ્વરના જેવા એ મુખર નથી, તેમ સ્વરાધાત ધારણ કરવા એ સમર્થ નથી. એમના ઉચ્ચારણમાં મંદગતિથી શ્વાસનું નિર્ગમન થાય છે. વસ્તુતઃ એ એવા સ્વર છે કે જેમનું ઉચ્ચારણ વ્યંજન સમાન પ્રક્રિયાથી થાય છે. ઉ.ત. હ અને ઝ ના ઉચ્ચારણમાં જીહ્વા અને તાલુસ્થાન વચ્ચે ઘર્ષણ ઓછી જગા રહે છે. તેથી એમનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે નિર્ગમન કરતો શ્વાસ થોડોક ધર્ષણધ્વનિ (frictional noise) ઉત્પન્ન કરે છે. આ ધર્ષણ ધ્વનિને કારણે આ સ્વરોમાં થોડુંક વ્યંજનતત્ત્વ પ્રવેશે છે. આથી જ 'રાઉ' કે 'બાઈ' જેવા શબ્દોનાં વિસ્તારિત કે પ્રત્યયાન્વિત રૂપો ઉચ્ચારમાં 'રાવળ' કે 'બાયસો' જેવાં થાય છે. આ વ્યંજનતત્ત્વના અસ્તિત્વનો નિર્ણય કરવાનું સાધન કણ્ઘગોષિક (whisper) માં સ્વરો ઓછા એ છે. કણ્ઘગોષિક (whisper) થી ઓછા ત્યારે ધ્વનિઓનું ધોપતત્ત્વ (voice, sonority) ક્ષુપ્ત થાય છે અને અધોપ ધ્વનિ (noise) એ જ માત્ર અવશિષ્ટ રહી સંભળાય છે. કણ્ઘગોષિક (whisper) થી ઉચ્ચારતા સ્વરોમાં અ [ʌ] નહિ જેવો જ સંભળાય છે, જ્યારે હ [ɪ] અને ઝ [ʊ] સહેલાઈથી સંભળાય છે, કારણ એ બંનેમાં વ્યંજનતત્ત્વ પ્રવિષ્ટ છે. એના સમાનકક્ષ કે સમસ્વરૂપ (corresponding) પૂર્ણ વ્યંજનો [j] [=ચ] અને [w] [=વ] છે. ૬૮ [w] કંઠચૌષ્ઠ્ય (labio-velar) અર્ધસ્વર ધ્વનિ છે,

૬૬ 'इचरोयास्तालौ।' — शुक्रयजुर्वेदप्रातिशाख्य, १-६६.

૬૭ 'उपोपोपद्मा ओष्ठे।' — शुक्रयजुर्वेदप्रातिशाख्य, १-७०.

૬૮ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p 26.

અને [j] (ઝોળની વર્તુલાકૃતિ વિનાનો) તાલ્લવ્ય અર્ધસ્વર ધ્વનિ છે. (નુઓ : Daniel Jones, *op. cit.*, p 191; 194.)

વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં યૂ અને વૂ નાં બે સ્વરૂપો મળે છે — એક પૂર્ણ વ્યંજનરૂપ, જે શબ્દને આરંભે કે અન્ય વ્યંજનના સંયોગમાં આવે છે. (ઉ.ત. યશોદા, કૃત્ય; વારિ, કર્તવ્ય); બીજું, સ્પ્રુતિસ્વરૂપ (ય-સ્પ્રુતિ, અને વ-સ્પ્રુતિ), જે બે સ્વરેની વચ્ચે આવે છે. (ય-સ્પ્રુતિ બહુધા ઇ પછી, અને વ-સ્પ્રુતિ ઉ પછી આવે છે.)

પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વ્યંજનયોગ પછી અવશિષ્ટ રહેલા (ઉદ્દત્ત) અ-કારમાં ય-સ્પ્રુતિ સવિશેષ આવે છે. ઉ.ત. સં. ગતઃ > પ્રા. અપ. ગઝઠ, ગયઠ > ગુજ૦ ગયો વ-સ્પ્રુતિનાં ઉદાહરણો પ્રમાણમાં ઓછાં મળે છે. ઉ. ત. દેસ્ય જ્ઞાઠ + કમ્ > *જ્ઞાઠ + અઠ > ગુજ૦ જાઠવું; સં. વટ્ઠકઃ > અપ. વટ્ઠઝઠ > ગુજ૦ બટ્ઠવો, બડ્ઠવો; સં. રાજ > અપ. રાઝ > ગુજ૦ રાવ (રાવરાણા); સં. ઘાત > અપ. ઘાઝ > ગુજ૦ ‘ધાવ’; સં. તઙગ > પ્રા. ત્લાઅ > ગુજ૦ ‘તળાવ’. ય-સ્પ્રુતિ અને વ-સ્પ્રુતિનું માત્રામાન ધણું જ સ્વરૂપ હોય છે. એ ધ્વનિઓ બે વ્યંજનો વચ્ચે, કે વ્યંજન અને સ્વરની વચ્ચે આવ્યા હોય ત્યારે એ પાછા પોતપોતાનું સ્વરૂપ (ય ઇતું, વૂ ડતું) ગ્રહણ કરી લે છે. ઉ.ત. ‘સાહિત્યિક’ જેવો શબ્દ ઉચ્ચારમાં ‘સાહિત્તિક’ જેવો જ સંભળાશે.

અગ્રેજીમાં આના સમાન ધ્વનિ વર્તુલાકૃતિ (rounded — જેના ઉચ્ચારણમાં હોઠનો વર્તુલાકાર થાય છે) ઝોળય સંઘર્ષી ધ્વનિઓ [w] (‘ઉવ્’ જેવો ઉચ્ચારમાં; ઉ.ત. witch) થોપ, [અને hw] (hw ‘હ્વ’ જેવો ઉચ્ચારમાં, ઉ.ત. when, twich)

અધોપ છે. આ ધ્વનિઓમાં સંઘર્ષતત્ત્વ (friction) અનુજ અસ્પ હોય છે. આ અર્ધસ્વર કરતાં સંઘર્ષી વ્યંજન સ્વરૂપનો સવિશેષ છે. અંગ્રેજી [v] ધ્વનિ આનાથી બિલ્લ સ્વરૂપનો છે. એ દંત્યોષ્ઠ્ય સંઘર્ષી (labic-dental spirant) ધોપ ધ્વનિ છે (ઉ. ત. vine), એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. ભારતીય વ્ કરતાં સ્વરૂપમાં [w] કેટલેક અંશે, અને [v] અધિક જુદો પડે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું ધરે. ભારતીય ભાષાઓનો વ્ [ʋ] દંત્યોષ્ઠ્ય સંઘર્ષી ધ્વનિ છે એ અ. 'wāt' અને ગુજ. 'વિના' શબ્દોના ઉચ્ચારણની સરખામણી કરતાં તરત જ માલમ પડશે. એના ઉચ્ચારમાં નીચેનો હોઠ વચ્ચેના આગળના દાંતને સ્પર્શી રહે છે.

અંગ્રેજી અર્ધસ્વર [j] (ય્-ધ્વનિ: your, musical ઈમાં છે તેવો સંઘર્ષી ધ્વનિ હોઈ ભારતીય ય્ [j] કરતાં તેટલે અંશે જુદો પડે છે. yes [jes], yard [jɑ : d] વગેરેમાં ધોપ [j] છે. કેટલાક બોલનારાઓ human, huge જેવા શબ્દોમાં [h] ને બદલે અધોપ [j] ઉચ્ચારે છે. ઉત [hju : mən] ને બદલે [ɟu : mən]. (ɟ જર્મન ich ધ્વનિ જેવો છે).

✓ ભારતીય અને અંગ્રેજી ધ્વનિઓના સ્વરૂપભેદમાં કદાચ અંગ્રેજીનો સવિશેષ ઉત્કટ સ્વરભાર કે બલાધાત (stress) કારણભૂત હોઈ શકે.

અંગ્રેજી અર્ધસ્વરો [w] (વ્-ધ્વનિ) અને [j] (ય્-ધ્વનિ) દ્વસ્વ, ધોપ, સંઘર્ષી ધ્વનિઓ છે. એમનાં વાણીરચાનો અનુક્રમે ઝ [ɹ] અને ઈ [i] ને અત્યંત મળતાં આવે છે. જિલ્લાપથ્થ ઝ [ɹ] ના ઉચ્ચારણની માફકે જિંચું ચાય, હોઠ વર્તુલાકાર બને અને સ્વરતંત્રીનું કંપન થાય ત્યારે [w] ધ્વનિ બને છે. એ સંધોપ કંઠયોષ્ઠ્ય અર્ધસ્વર છે. ભારતીય ભાષાઓમાં વ્ ના ઉચ્ચારણ વખતે મુખસ્થિતિ ઉપર પ્રભાવે જ હોય છે; પણ મુખની સંકીર્ણતા ઝાછી હોવાથી,

અર્થાત્, સઘર્ષસ્થાન વિશેષ ખુલ્લું રહેવાથી સઘર્ષ થતો નથી. આ [ɒ] વ્ ખ્વનિ સઘોષ દંત્યોદ્ગમ સંઘર્ષહીન ખ્વનિ છે. જીભ [i] ના ઉચ્ચાર માટે તૈયાર થઈને મુખસ્થિતિ તેથી વિશેષ વિવૃત્ત અને અને જિહ્વામધ્ય (જિહ્વાનો પાછળનો ભાગ અને જિહ્વાપથનો આગળનો ભાગ) કડોર તાલુ તરફ જાય ત્યારે વ્ બને છે. આ સઘોષ, વિસ્તૃત ઓઘસ્થિતિવાળો તાલવ્ય અર્ધસ્વર છે. અત્યંત સ્વરૂપ સઘર્ષને કારણે ઘણીવાર આ અર્ધસ્વરો [w] અને [j] ને સ્વરોથી જુદા પાડવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આપણે ઉપર જોયું તેમ વાણીઓમાં અર્ધસ્વરોના ઉચ્ચારણુ વખતે વસ્તુતઃ સવૃત સ્વરના ઉચ્ચારણુ માટે પ્રવૃત્ત થઈને તરત ખીજા વધારે સખળ સ્વરખ્વનિના સ્થાન તરફ જતાં હોય છે. આ ત્વરિત ગતિ અને ઓછા શ્વાસળળને કારણે આ ખ્વનિઓમાં વ્યંજન-તત્ત્વ આવે છે. (જુઓ : Daniel Jones, *op. cit.*, p. 190).

કેટલીક ભાષાઓમાં વ્ [ɒ], જ્ [ɪ] અને ર્ [ɾ] નાં અનુ-નાસિક સ્વરૂપો પણ મળે છે.^{૧૯} ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં સન્ધિરૂપોમાં હૃં (સાનુનાસિક જ્) મળે છે (ઉ. ત. પુમાંજોકે), અને અપભ્રંશમાં ર્વૃં (સાનુનાસિક વ્) મળે છે. (ઉ. ત. સં. કમલમ્ > અપ. કવૈલ).

✓ સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ સ્પર્શ વ્યંજનોના પાછા બે એક પાશ્વા છે — અદ્યપ્રાણુ અને મહાપ્રાણુ. પ્રાણુ એટલે શ્વાસ કે બળ. અદ્યપ્રાણુ — અદ્ય બલથી પ્રમાણમાં કમી શ્વાસથી ઉચ્ચરિત ખ્વનિ તે અદ્યપ્રાણુ; વિશેષ બલથી ઉચ્ચરિત ખ્વનિ તે મહાપ્રાણુ. એમાં ઉચ્ચારણુમાં વિશેષ શ્વાસ નીકળતાં એક પ્રકારનો હ્ [h] ખ્વનિ સંભળાય છે. ફ, ગ્ આદિ અદ્યપ્રાણુ ખ્વનિઓ છે; ખ્, ઘ્ આદિ

મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ છે. લાપાવૈગ્નિકાનું એવું અનુમાન છે કે મૂળ
ફ, ગૂ આદિ ધ્વનિઓનાં બે પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો થતાં — એક
સાધારણ બલપૂર્વક અને બીજું વિશેષ બલપૂર્વક. સાધારણ બલપૂર્વકના
ઉચ્ચારણથી ફ, ગૂ ધ્વનિઓ ઉચ્ચારાતા; જ્યારે સવિશેષ બલપૂર્વકના
ઉચ્ચારણથી એ ધ્વનિઓ ખૂ, ઘૂ રૂપે સંભળાતા. આજે પણ અંગ્રેજી
લાપામાં બલાઘાત (stress) થી ઉચ્ચારાતા ધ્વનિઓમાં ધ્વનિ
પછી કેટલોક અઘોષ પ્રાણ નીકળવાથી^{૭૦} મહાપ્રાણતત્ત્વ સંભળાય છે.
ઉ. ત. pin (ઉચ્ચાર, p^hin, = ‘ફીન’ [લગભગ ‘ફીન’ જેવો]),
cup (ઉચ્ચાર k^hap, = ખપ્). એ જ ધ્વનિઓમાં બલાઘાત ન
ન હોય ત્યારે એમાં મહાપ્રાણતત્ત્વ સંભળાતું નથી. ઉ. ત. spin
(ઉચ્ચાર, spin), sick (ઉચ્ચાર, sɪk). ઉપરના અંગ્રેજી બલાઘાત-
પ્રાપ્ત શ્રુતિના [p^h] અને [k^h] ધ્વનિઓમાં ભારતીય ધ્વનિઓ [ફ]
[ચ] કરતાં મહાપ્રાણતત્ત્વ ધણું ઓછું હોય છે એ નોંધવું જોઈએ

જે ધ્વનિઓમાં શ્વાસનું દબાણ (breath pressure)
તથા છલ કે હોકનું કાર્ય (action) બળવાન હોય તે ધ્વનિઓને
તાર ધ્વનિ (કે બળવાન ધ્વનિ) (fortes) કહે છે, અને જેમાં
શ્વાસબલ અને જિહ્વાદ્વિનું કાર્ય મંદ (gentle) હોય તે ધ્વનિઓને
મંદ્ર ધ્વનિ (કે નિર્બળ ધ્વનિ) (lenes) કહે છે. અંગ્રેજીમાં
અઘોષ ધ્વનિઓ મહાપ્રાણ તાર ધ્વનિઓ (aspirated fortes)
છે; અને સઘોષ ધ્વનિઓ મંદ્ર ધ્વનિઓ (lenes) છે.^{૭૧}

અંગ્રેજી ને ફ્રેન્ચ જેવી લાપાઓમાં p, t, k જેવા અઘોષ

૭૦ સરખાવો : ‘....followed by a puff of unvoiced breath
(aspiration)’.

— Bloomfield, *op. cit.*, p. 99.

૭૧ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 99.

અંગનો અસપૂર્વક ઉચ્ચારણ છે (strongly enunciated),
જ્યારે b, d, g જેવા ધોષ અંગનોતું અદ્ય બળથી ઉચ્ચારણ
થાય છે, (weakly enunciated), કારણ કે ધોષ ધ્વનિમાં
સ્વરચન્દ્રમાં શ્વાસની રુકાવટ થવાથી એતું બળ ઘટી જાય છે.

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં હ, ઘ આદિ મહાપ્રાણયુક્ત
ધ્વનિઓ કેવળ સંયુક્ત ધ્વનિઓની (અર્થાત્, ક્ + હ; ગ્ + હ) ની
કક્ષામાં આવી ગયા છે. અથોપ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ - હ, ઝ, ઘ, જ -
એ ક્, ઙ, ત, પ માં અથોપ મહાપ્રાણ (અથોપ હ) ના સંયોગથી બન્યા
છે. એ સ્વરૂપે સ્પર્શસંધર્ષી છે. ૭૨

હ-ધ્વનિનાં બે સ્વરૂપો છે — સથોપ હ અને અથોપ હ. મહાં
સંપૂર્ણપણે ખુલ્લું હોય અને સ્વરતંત્રીઓ પાસે આવી જવાથી એમની
વચ્ચેનો માર્ગ સાંકડો થઈ જાય, જેથી ફેફસાંમાંથી આવતો શ્વાસ
સ્વરતંત્રીવિવર (glottis) માંથી ધર્પણસહિત બહાર નીકળે ત્યારે
મહાપ્રાણ ધ્વનિ (aspirated sound) હ [h] સંભળાય છે.
ઉ.ત. he, hit, high. ભાષાવેદ્યાનિકો એને અથોપ સ્વરતંત્રીવિવર
સંધર્ષી ધ્વનિ (unvoiced glottal spirant) કહે છે. ૭૩
ઉ. ત. સંસ્કૃત વિસર્ગધ્વનિ ૭૪ રાઃ, હરિઃ, ભારતીય ભાષાઓમાં
વેદના-ઉદ્ગાર હૈહ, હૈહ; અંગ્રેજી he, haran—જ્યાં હ કાર વસ્તુતઃ
અથોપ [i] [o] બની રહે છે. ઉપરના ધ્વનિતું ધોષ રૂપ તે
સંસ્કૃતમાં અને ભારતીય ભાષાઓમાં વિપુલપણે આવતો સથોપ
હ [ɦ] ઉ.ત. હરિણ, હર્ષ, હનુમાન, હરખ, હિમ્મત આદિ શબ્દોમાં

૭૨ જુઓ : સકસેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૬૨; અને

N. G. Kalelkar, 'Dhvani Vicara', p. 45.

૭૩ જુઓ : Bloomfield, op. cit., p 101.

૭૪ સરખાવો : જ્ઞાનારાંકર વ્યાસ, સંસ્કૃતકા માપાશાસ્ત્રીય અધ્યયન, પૃ. ૮૧.

નોત્ર હ કાર છે અગ્રીજના એ એટો (behind, behind) જેવા
 થોડા શબ્દોમાં બહુધા મે ગોળધ્વનિ વચ્ચે જ, મને છે રાજસ્થાની-
 ગુજરાતીની કે-ની-મો-લીઓમાં અગ્રીજ હ મને છે ઉત્તર-ગંગતો
 મો-લીમાં હરિભાઈ નું અન્-રિભાઈ ઉચ્ચારણ થાય તેમાં મહાનાથ
 ભુપ્તવત્ રહે છે અગ્રીજ ના ગીત જાહેરણે પણ નોકનો-લીઓમાંથી
 મળશે ઉત્તર પાડે (=સિષ્ટ ગુજ્ઞ 'પાસે'), વાહે (=શિષ્ટ
 ગુજ્ઞ 'વામે' ઈન્દ્ર માં હ કાર અગ્રીજ ધ્વનિ છે કાઠકિવાર અગ્રીજ
 ની અસરથી એનો સપૂત પુરો નામી સ્વર અગ્રીજ બનતો હોય છે
 ઉત્તર વેદનાના ઉલ્કારા ફેફ [ઠા] માં [ઠ] અગ્રીજ છે

કેટલીક વાર એક જ ધ્વનિ એક સાથે બે સ્થાનથી ઉત્પન્ન થાય છે એમાંનું એક સ્થાન એનું મુખ્ય સ્થાન હોય છે, બીજું
 સ્થાન એનું ગૌણ સ્થાન હોય છે એમાં ગૌણ સ્થાન મુખ્ય સ્થાનને
 સહાયતા કરતું હોય છે ઉત્તર ફ્રેન્ચ *oui* [ઉચ્ચાર 'વી' જેવો
 અર્થ = yes] ધ્વનિમાં ઇલના અઅસ્થાનથી ઉચ્ચારણ મુખ્ય છે
 એના ઉચ્ચારણ વખતે ટોપનું પ્રસારણ થાય એ ગૌણ છે આ રીતે
 ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષામાં આધ્યત્મ ગૌણ હોય (અર્થાત્, વૃ-શ્રુતિનો
 અત્પાત્પ પ્રવેશ હોય) એના એક પ્રમારના ક્-વર્ગની, અને તાનઅત્પ
 ગૌણ હોય (અર્થાત્, વૃ-શ્રુતિનો અત્પાત્પ માત્રામાં પ્રવેશ હોય) એના
 બીજા પ્રમારના ક્-વર્ગના અસ્તિત્વની કલ્પના કરવામાં આવી છે
 સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ક્-વર્ગના વ્યંજનોને સ્પર્શ વ્યંજનો ગણ્યા છે, અને
 પદ્યદનામાં ક્ અને ચૂનો વ્યત્યય રચણે રચણે મળે છે (વચ્-વાક્
 મુચ, મુક્ત) એ ઉપરથી તર્કશુદ્ધ અનુમાન થઈ શકે છે કે ઈન્ડો-
 યુરોપિયન તાનઅયુક્ત ક્-વર્ગમાંથી ક્-વર્ગના ધ્વનિઓની ઉત્પત્તિ
 થઈ છે અહીં એટલું યાદ રાખવું ધો કે વર્તમાન ભાસ્તીય ભાષાઓના
 ક્-વર્ગના ધ્વનિઓ સ્પર્શ નથી, પરંતુ સ્પર્શ-સંધર્મી (affricates) છે

આ ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં નીચેના જેવા કેટલાક વિશિષ્ટ

ધ્વનિઓ હતા, જે વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં અવતરણ પામતાં હુપ્ત થઈ ગયા છે. ઉ. ત. ગિહ્વામૂલીય ર્ઘ, ઉપધ્માનીય ર્ઘ, અને દન્ત્યોદ્ઘ્ય વ્વ. ગિહ્વામૂલીય ર્ઘનું ઉચ્ચારણ જ ના જેવું થાય છે. ઉ. ત. અન્તરકણ (ઉચ્ચારણ અન્ત[સ્]કણ). ઉપધ્માનીય ર્ઘ દન્ત્યોદ્ઘ્ય ધ્વનિ છે. એના ઉચ્ચારણમાં નીચેના હોઠ ઉપરના દાંતને જરાક સરખો સ્પર્શ કરે છે; એનું ઉચ્ચારણ ‘ઙ’ના જેવું થાય છે. ઉ. ત. અન્તરપુર (ઉચ્ચાર અન્ત[ર્]પુર). દન્ત્યોદ્ઘ્ય વ્વ આ જ નું સંધાય સ્વરૂપ છે. ર્ઘની ભાષાવૈજ્ઞાનિક સંજ્ઞા ઙ છે, વ્વ ની ઙ છે. વ્વ ને સ્વતંત્ર ધ્વનિ ન માનતાં, જ્ઞ ના ધ્વનિગ્રામને એક અગમ્યૂત ધ્વનિ ગણવો યોગ્ય છે. વ્વનું ઉચ્ચારણ માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં મળે છે, જેમાં અને આરંભે આવેલા જ નું વ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે ૭૫ ઉ. ત. તત્તો વિરાડજાયત વિરાજો અધિપૂર્યઃ (યજુર્વેદીય ઉચ્ચારણ : તત્તો વિરાડજાયત વિરાજો અધિપૂર્યઃ ।).

સંસ્કૃતમાં ર્ઙ અને લ્ઙ ના સ્વરસંદશ (syllabic) રૂપો ઙ અને લ્ઙ છે. લ્ઙ કેવળ એક જ સંસ્કૃત ધાતુ ક્લૃષ્ઙ માં મળે છે. ઙ લ્ઙ ગુદ સ્વરો નથી, પરંતુ ર્ઙ લ્ઙ નાં સ્વરીભૂત રૂપ છે. ઙક્ષત્રાતિશાસ્ત્ર ના દીકાકાર ઉચ્ચટના મત પ્રમાણે ઙ ના ઉચ્ચારના ચાર પાદ કે અંશ પાડી શકાય એમાંથી પ્રથમ અને અંતિમ પાદ સ્વરનો છે, મધ્યના બે પાદ વ્યંજનના છે. મણિતની સંજ્ઞાઓ આપીએ તો એ ધ્વનિઓનું ઘટન નીચે પ્રમાણે સમજવી શકાય : ઙ = $\frac{અ}{૪} + \frac{રૂ}{૪} + \frac{અ}{૪}$. અર્થાત્, ઙ નો પ્રથમ અંશ અનો. પછી બે અંશ રૂના, અને પછી એક અંશ પાછો અનો છે. એ જ પ્રમાણે લ્ઙ ની સંઘટના છે : લ્ઙ = $\frac{અ}{૪} + \frac{લ}{૪} + \frac{અ}{૪}$. ઙ અને લ્ઙ બંનેનું સમાન રૂપ અવસ્તામાં અદ્વ [ગગ] છે, જે ઉચ્ચટના ઉપરના મતનું સમર્થન કરે છે. ૭૬

૭૫ સરખાવો : ‘ગુરુર્વ્યંકરો વિહૃયઃ પદાદૌ પઠિતો ભવેત્ । - માધ્યન્દિની શિક્ષા ૨-૩.

સંસ્કૃતમાં શુદ્ધ સ્વરોની સાથે સાનુનાસિક સ્વરો પણ (ઘાં, ઈં, ઊં) મળે છે, જે બહુધા દીર્ઘ હોય છે. ઉ. ત. વૈદિક સંસ્કૃત લેક્ષ્ ૨૨ મ્લયન, અહીંથી સર્વાન્, પર્ણોસ્તાંથકે. હ્રસ્વ સ્વરોમાં પણ અનુનાસિક તત્વના પ્રવેશનાં ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. વૈશ્વ (=વંશ), સિંહ (=સિંહ), પુંઘલી (પુંઘલી) માં ક્રમશઃ સાનુનાસિક ળ, ણ, વ ધ્વનિઓ છે. ૭૭

સંસ્કૃત ચ્, જ્ ધ્વનિ ઈન્ડો-યુરોપિયન તાલબ્યયુક્ત ક્ અને ગ્ ધ્વનિઓમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. જ્ ધ્વનિ ઈન્ડો-યુરોપિયન શબ્દોમાં મળતો નથી; જ્ ધ્વનિવાળા શબ્દો બહુધા બહારથી સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ્યા છે, જેમાંના કેટલાક અનુકરણાત્મક શબ્દો છે. સંસ્કૃત હ્ ધ્વનિના બે પ્રકાર છે—સધોપ હ્, અને અધોપ હ્, જેનો સંકેત (=સંશ) વિસર્ગ છે. એની અર્થા આપણે આગળ કરી ચ્યા છીએ. અધોપ હ્નો ઉચ્ચાર પૂર્વવર્તી સ્વરધ્વનિ સાથે જ થાય છે. ઉ. ત. રામઃ (ઉચ્ચાર રામહ્), હરિઃ (ઉચ્ચાર હરિહિ).

મૂર્ધન્ય કે પ્રતિવેષિત (retroflex) ધ્વનિઓ ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ઈન્ડો-યુરોપિયનમાં નહોતા; સંસ્કૃતમાં એ દ્રવિડી ભાષાઓના સંપર્કથી આવ્યા એમ મનાય છે. સંસ્કૃતના મોટા ભાગના દ્વર્ગવાળા શબ્દો ઉપર પ્રાકૃત ભાષાઓની અસર રપષ્ટ છે. ઉ. ત. વિકટ (< વિકૃત), ઝત્કટ (< ઝત્કૃત). આ ધ્વનિઓના ઉદ્ભવમાં

૭૬ જુઓ : બોળાશંકર બ્યાસ, સંસ્કૃતકથ માધ્યાશાસીય અધ્યયન, પૃ. ૧૪.
સરખાવો : N G Kalelkar, *Dhvanivicara*, p. 30.
શ્રી કાલેલકર જાનો ઉચ્ચાર અંસતઃ ફ્રેન્ચ chambre જેવો,
અને જાનો semblo જેવો થતો હશે એમ માને છે.

૭૭ જુઓ : બોળાશંકર બ્યાસ, એનન, પૃ. ૯૬.

સંમીક્ષિત રૂકારનો પ્રભાવ કારણભૂત છે. ૭૮.

ચ, વ, ષ અનુસ્વારના ઉચ્ચારણમાં વૈદિક કાળમાં કેટલીક વિલિન્નતાઓ (variations) હતી, જેનું નિર્દર્શન ઋગ્વેદ, અને વિશેષતઃ, યજુર્વેદનાં ઉચ્ચારણોમાં મળે છે. એમાંથી કેટલીક વિશેષતાઓ પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓમાં જિતરી આવી છે. ઉ. ત. સિદ્ધાન્તેશ્વર અનુસાર અસંયુક્ત ચ નો ઉચ્ચાર પદને આરંભે જ થતો હતો (ઉ. ત. ઋગ્વેદમાં 'ચદ્ભૂતં યથ માવ્યમ્।' નું ઉચ્ચારણ 'જદ્ભૂતં જથ માવિયમ્।' થાય છે); પદને આરંભે આવેલો વ ન્વયોદય વ્યકાર રૂપે ઉચ્ચારાય છે (ઉ. ત. 'તતો વિરાઢજાયત' નું ઉચ્ચારણ 'તતોવિરાઢજાયત' થાય છે); પ નો ઉચ્ચાર, એ ટ્-વર્ગીય ધ્વનિઓ સાથે સંયુક્ત ન હોય તો, જ્ થતો (ઉ. ત. સહસ્રસીર્ષા પુરુષઃ નું ઉચ્ચારણ સહસ્રસીર્ષા પુરુષઃ થાય છે). અનુસ્વાર પછી જ્, ષ, ત્ કે હ્ (મહાપ્રાણ ધ્વનિ) આવે તો ગુપ્ત ઉચ્ચાર થાય છે. (ઉ. ત. 'પુરુષ ઇવેદં' નું ઉચ્ચારણ 'પુરુષ ઇવેદગ્મં' થાય છે.) ૭૯

અપૂર્ણ સ્ફોટ (Incomplete Plosion) અને સંયુક્ત 'વનિઓ

હવે ધ્વનિનો સ્ફોટ (explosion) કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરીએ. સંયુક્ત અને દીર્ઘ વ્યંજનોના ઉચ્ચારણની પ્રક્રિયા સમજવા માટે એની ઉપયોગિતા છે. પ્રત્યેક સ્ફોટાત્મક (plosive occlusive; અર્થાત્, 'સ્પર્શ') વ્યંજનમાં ત્રણ સ્પષ્ટ કક્ષાઓ કે સ્થિતિઓ (stages) નજરે પડે છે—નિહ્વા ઉચ્ચારણસ્થાનનો સ્પર્શ કરી શ્વાસવરોધ કરે (closure, implosion); એ સ્થિતિ

૭૮ નૃગામ્, કૃષ્ણ આદિ શબ્દોમાં રૂ ના પ્રભાવથી નૂ નો જ્ થયો છે.

જુઓ : ભોળાશંકર બાસ, એમન, પૃ. ૧૦૨.

૭૯ જુઓ : ભોળાશંકર બાસ, એમન, પૃ. ૧૧૩-૧૧૫ ઉપરના

માધ્યન્દિનીશિક્ષા નાં અવતરણો.

ફેટલોક કાળ ચાલુ રહે (retention); અને પછી શ્વાસનું
 બહિર્ગમન કે રેફાટ (release explosion) થાય. ૮૦ ઉ.ત.
 ત [1_] ના ઉચ્ચરણમાં ‘સ્પર્શ’ (implosion) થાય પછી
 તરત જ ‘રેફાટ’ (explosion) થાય છે—વચ્ચેની ‘રિયતિ’
 (retention) નહિવત્ હોય છે, પરંતુ દ્વિર્ભાવયુક્ત (બેવચ્ચેલા)
 વ્યંજનોમાં (double consonants)—જેવસ્તુનાં તે ભારપૂર્વક
 ઉચ્ચારના દીર્ઘ વ્યંજનો જ છે—(સ્પર્શવ્યંજનના ઉચ્ચારણના)
 આ ત્રણે અવયવો કે કલાઓ સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. આવા દીર્ઘ
 કે દ્વિર્ભાવયુક્ત વ્યંજનોમાં એકવડા વ્યંજન કરતાં (સ્પર્શ અને
 રેફાટ વચ્ચેની) ‘મધ્યરિયતિ’ તરતજ નગરે તરી આવે એવી સુસ્પષ્ટ
 હોય છે. ઉ.ત. ‘પથ’ કરતાં ‘પથર’ માં, ‘સાચું’ કરતાં ‘સાચ્યું’
 માં, ‘ધટ’ કરતાં ‘ધટ્ટ’ માં ખીત વ્યંજનની મધ્યરિયતિ તરત
 ધ્યાનમાં આવે એવી દીર્ઘ છે—બાકીનાં તરત—સ્પર્શ અને રેફાટ
 —સમાન જ છે. ‘ચ’, ‘ચ્ચ’, કે ‘ટ્ટ’ ના એ રેફાટ (plosions)
 થતા નથી; એક જ રેફાટમાં (માત્ર મધ્યરિયતિ દીર્ઘ હોય તે રીતે)
 એમનું ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ થાય છે. માટે સમુચિત રીતે જ, એ દ્વિવયુક્ત
 (બેવડાવેલા) નહીં, પણ દીર્ઘ વ્યંજનો ગણાય છે.

જે સ્પર્શ વ્યંજનો પામે પાસે આવે, અર્થાત્ એમનો
 સંયોગ થયો હોય ત્યારે પ્રથમ વ્યંજનનો સ્પર્શ (implosion)
 થઈને પછી રેફાટ (explosion) ન થતાં જીભ પછીના વ્યંજનના
 વાણીસ્થાન ઉપર ચાલી આવે છે અને એ ઉત્તરવ્યંજનનો રેફાટ
 (explosion) થાય છે. ઉ.ત. મુક્ત, સપ્ત, ઈન્. પ્રથમ શબ્દ
 (‘મુક્ત’) માં વ્યંજનસંયોગ (consonant cluster) ના પ્રથમ
 વ્યંજન ક્ષ માટે જીભનો પશ્ચાત્તઃ સુકુમાર તાલુને સ્પર્શ એ પછી
 તરત જ શ્વાસનું નિર્ગમન ન થતાં જીભ તત્કાલ ઉપરના દાંતને

સ્પર્શી રહે છે, અને એ સ્થાને શ્વાસની મુક્તિ કે રફાટ થાય છે. ખીજા શબ્દ ‘સપ્ત’ માં ‘પ્’ નો ઉચ્ચાર કરવા માટે બે હોઠથી શ્વાસનો અવરોધ (closure) થવા પછી શ્વાસની મુક્તિ (plosion) ન થતાં તરત જ શબ્દ ઉપરના દાંતને સ્પર્શી છે અને એ સ્થાને શ્વાસનું નિર્ગમન (રફાટ) થાય છે. ‘મુક્ત’ અને ‘સપ્ત’ ના ઉચ્ચારાનુસારી અવયવો મુક્-ક્ત અને સપ્-પ્ત એમ થાય. પહેલા શબ્દમાં ક્ અને ખીજામાં પ્ અપૂર્ણાંધ્વનિ છે. ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આવા વ્યંજન-સંયોગના પ્રથમ વ્યંજનને—જેનો સ્પર્શ થાય છે પણ રફાટ થતો નથી—implosive, અને ઉત્તર વ્યંજનને—જેનો સ્પર્શ થતો નથી પરંતુ રફાટ થાય છે—explosive કહે છે.^{૮૧}

પ્રત્યેક ભાષામાં વ્યંજનસંયોગોમાં આ પ્રમાણે જ સ્થિતિ હોય છે. અંગ્રેજીમાંથી એક બે વ્યંજનસંયોગના દાખલા લઈને આને ઉદાહરણ કરીએ. ઉ. ત. sample શબ્દમાં [p] નો ઉચ્ચાર કરતાં હોઠ બંધ કરવા (closure) શક્ય નથી, કારણ કે એની અગાઉના [m] ધ્વનિના ઉચ્ચાર વખતે જ હોઠ બંધ થઈ ગયેલા છે. તેમ, dip પછી વાક્ય વિરામ પામતું હોય તો અંત્ય [p] ના ઉચ્ચારણના પ્રારંભે બંધ થયેલા હોઠ પાછા ખૂલવાનું બનતું નથી—અર્થાત્, એનો રફાટ (explosion) થતો નથી.

ગુજરાતી ભાષામાંથી ઉદાહરણ લઈએ તો, એ જ પ્રમાણે, ‘પાંચ’ ઉચ્ચારતાં આદિ ‘પ’ નો રફાટ થાય છે, અંત્ય ‘ચ’ નો થતો નથી, તો ‘ચાંપ’ ના ઉચ્ચારમાં આદિ ‘ચ’ નો રફાટ થાય છે, ને ‘પ’ નો થતો નથી. lamp mat જેવા વાક્યાંશમાં પ્રથમ [m] માટે જે શ્વાસાવરોધ—સ્પર્શ—(closure) થયો એ પછીના [m] સુધી ચાલુ રહે છે; વચ્ચેના [p] ના ઉચ્ચારણ માટે સ્પર્શ કે રફાટ થતો

નળી. ત્યાં [p] નું અસ્તિત્વ કેવળ દ્વિતીય [m] ના આરંભ પહેલાં નાસિકામાં થતા શ્વાસના નિર્ગમનથી મુખવાર્ધ જાય છે. ૮૨ અહીં [p] નું નાસિકય ઉન્મોચન (nasal plosion) થયું છે એજ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં button [bʌtn] ને ગુજરાતી 'રતન' [rat̪ən] માં [t] ધ્વનિનું નાસિકય ઉન્મોચન થાય છે એ જ પ્રમાણે little, middle જેવા શબ્દોના [ll] [dl] એ ધ્વનિસંયોગોમાં [t] [d] નું પાર્શ્વિક ઉન્મોચન (lateral plosion) થાય છે.

નૂતન ભારતીય ભાષાઓના સંયુક્ત ધ્વનિઓ

ધ્વનિસંયોગની પ્રક્રિયા — કયા કયા ધ્વનિઓ એક સાથે આવી શકે એ — પ્રત્યેક ભાષાની પ્રકૃતિ કે ધટના અને એની ઉત્ક્રાન્તિનાં ઐતિહાસિક પરિબલો ઉપર અવલંબે છે.

સંસ્કૃતમાં સંખ્યાબંધ વ્યંજનો પાસે પાસે આવી શકતા (ઉ.ત. કાત્સ્વ્ય નાં ક્ર + ક્ષ + ઙ્ + ટ્ + સ્ + જ્ + ણ્ + ષ એમ પાંચ વ્યંજનો એક સાથે આવ્યા છે); છતાં એ સ્વરો કદાપિ એકી સાથે આવી શકતા નહીં. સંધિનિયમાનુસાર, ક્યાં તો એવા પાસે-પાસે આવનાર એ સ્વરો વચ્ચે કોઈ વ્યંજન (ચ કે ષ જેવો glide) આવતો (ઉ.ત. નૈ + અક્ર = નાયક, ગો + ણ્વણા = ગવેણા); અથવા, એ સંપીડિત એ સ્વરો મળી જઈને એક સંધિસ્વર બનતો (ઉ.ત. રામ + અવતાર = રામાવતાર; રાજા + ઇન્દ્ર = રાજેન્દ્ર; પુરુષ + ઉત્તમ = પુરુષોત્તમ)

૮૨ જુગો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 12.

નોંધ:- અંગ્રેજી ભાષાનું નિયામક વર્તવ સ્વરભાર છે, ત્યારે ભારતીય ભાષાઓનું નિયામક વર્તવ માત્રામાત્ર (quantity) છે એટલે, આ અંગ્રેજી ઉદાહરણોની રીતિતિ ભારતીય ભાષાઓનાં ઉદાહરણોને સર્વાંશે મળતી આવે એ સંભવ નથી, એટલું અહીં વક્ષમાં રાખવું ઘટે છે.

પ્રાકૃતકાળમાં સ્થિતિ આથી તદ્દન ઉલટી બની ગઈ. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં એક કરતાં વધારે સ્વરો પાસે પાસે આવી શકતા (ઉ.ત. અંતેર, રિર, ગદ્ગ, રજાવંતિગ્ગ, વિણિજ્ઞારર); પરંતુ બે વ્યંજનો સાથે આવી શકતા નહીં, અને ક્વચિત્ આવે તો સખ્દના આદિ કે અંતમાં તો નહીંજ. સંસ્કૃત સંયુક્ત વ્યંજનોને સ્થાને પ્રાકૃતોમાં સામાન્ય રીતે એકજ વ્યંજન (હ્રસ્વ = એકવડો, કે દીર્ઘ = દ્વિર્ભાવ-યુક્ત) આવી શકેતો. ઉ.ત. સં. દંષ્ટ્ર > પ્રા. દાઝા; સં. પૃષ્ઠ > પ્રા. અપ. પિઠ્ઠ.

સંસ્કૃતમાં પણ વ્યંજનોને સંયોગ સ્વરપણે નહીં, પરંતુ કેટલાક સામાન્ય ધ્વનિનિયમોને અનુસરીને થતો. ઉદાહરણ તરીકે, સંયોગ અને અધોગ ધ્વનિઓ સાથે આવી શકતા નહીં — પદ્યદનામાં એવા ધ્વનિ પાસે આવતા તો એમનું સમીકરણ (assimilation) થતું (ઉ.ત. ત્વજ્ + ત = ત્વજ્ઞ; વાક્ + વિલાસ = વાગ્વિલાસ). (સરખાવો : અંગ્રેજી packed [pækt], missed [mist], ઈં). એ મહાપ્રાણ ધ્વનિઓ પાસે પાસે આવી શકતા નહીં; એમાંથી એકને અપ્રાણ બનાવી દેવામાં આવતો. (ઉ.ત. મુજ્ + યાઃ = મુઝ્યાઃ). સંયોગ મહાપ્રાણ સ્પર્શની (ઉ.ત. ઘ, જ, ધ) સાથે સંયોગ અપ્રાણ (ગ, જ, ઘ) આવી શકેતો, અને સંયોગ મહાપ્રાણ અનુનાસિકો તેમજ અર્ધસ્વર સંયોગ, અધોગ ક્રાંતિપણ વર્ણની સાથે આવી શકે. જ અને જ ઉભાક્ષરો સાથે અધોગ વ્યંજનો જ આવી શકે, સંયોગ નહીં. સંયોગ હ્ ની સાથે સંયોગ સ્પર્શ વ્યંજનો, અને અધોગ હ્ (વિસર્ગ) ની સાથે અધોગ સ્પર્શ વ્યંજન આવી શકતા. સંસ્કૃતમાં મ્ ને ર્ હ-કારના સંયોગમાં હ-કારની પછી આવતા (ઉ.ત. મદ્, — ચિહ્ન). પ્રાકૃતોમાં અને એમાંથી અવતાર પામેલી નૂતન ભારતીય ભાષાઓમાં અનુનાસિક ખસીને હ-કારની પૂર્વે આવે છે. (ઉ.ત. મદ્, ચિહ્ન).

સંયુક્ત ધ્વનિઓમાં અંગનસંયોગ વધારે મહત્વના છે, તેથી આપણે એમની વીગતે ચર્ચા કરી. હવે પાસે પાસે આવેલા બે ધ્વનિઓ સ્વર હોય, તો એમનો સંયોગ કેવી રીતે થાય તેનો વિચાર કરીએ. પ્રાકૃતોમાં તેમજ આર્યકુલની વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં એનાં ઉદાહરણો મળે છે. બે સ્વરો પાસે પાસે આવે ત્યારે કાં તો એક સ્વરનો ઉચ્ચાર કરીને (glottal stop ની માફક) સહેજ અચળી જવું પડે (ઉ. ત. રગ્ગા, રગ્ગણી); અથવા વચ્ચે યુક્તિ કે શ્રુતિ આવે (ઉ. ત. રાયા, રયણી); અથવા બંને મળીને એક સંયુક્ત સ્વર બને (ઉ. ત. રાજ + ઇન્દ્ર = રાજેન્દ્ર; નર + ચત્તમ = નરોત્તમ).

અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં આ પ્રકારના આત્પતિક સ્વરસંયોગમાં બંને સ્વર વચ્ચેના સ્થાનનો સ્વર બને છે. ઉ. ત. પ્રા. ગુજૃં મહ્લમાં કે અર્વા. હિંદી પદ્મામાં ત્વરિત ઉચ્ચારણને કારણે જીમ મધ્યસ્થાનીય ધ્વનિવિવૃત્ત બને સ્પર્શનિ તત્ક્ષણ અગ્ર-સ્થાનીય સંવૃત્ત રૂ મુખી પહોંચવા મળે છે. તેથી પરિણામે અર્ધવિવૃત્ત અગ્રસ્થાનનો એ, ઉચ્ચારમાં લગભગ [૬] ને મળતો, બને છે. (ઉ. ત. વર્ત. ગુજૃં 'મેલા', હિંદી પેલા, ઉચ્ચારમાં લગભગ). આ પ્રકારના મિશ્ર સ્વરમાં ઉચ્ચારણનો પ્રારંભ નિહવાની એક સ્થિતિમાં થાય છે, અને અન્ય સ્થિતિમાં એનો અંત આવે છે.

- ધ્વનિગુણ - માત્રા, સૂર અને બલાધાત

ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ધ્વનિઓના ત્રણ ગુણો દર્શાવ્યા છે—માત્રા (ધ્વનિનું કાલમાન—duration), સૂર (ધ્વનિના આરોહઅવરોહ, pitch), અને બલાધાત^{૮૩} (ધ્વનિનું ઉત્કટ બલપૂર્વક—તારસ્વરે (loudly) ઉચ્ચારણ—stress).

૮૩ ગુજરાતી વિદ્વાનોએ આને 'સ્વરભાર' ની સંજ્ઞા આપી છે. અન્ય કેટલાક વિદ્વાનો એને 'સ્વરાધાત' પણ કહે છે. એ બંને કરતાં 'બલાધાત' સંજ્ઞા (stress accent) વધારે સમુચિત છે.

માત્રા ધ્વનિનું કાલમાન દર્શાવે છે. એક ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં વાણીઅવયવો એ ધ્વનિના વિશિષ્ટ સ્થાન ઉપર કેટલા સમય મુદ્દી રહે છે એનું માપ ‘માત્રા’ દર્શાવે છે.^{૮૪} સામાન્ય રીતે, માત્રા (quantity) હ્રસ્વ (short) હોય કે દીર્ઘ (long) હોય. પ્રાચીન ભારતીય વૈયાકરણોએ ક્રવળ સ્વરોની માત્રા જ દર્શાવી છે અને એમને હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતની સંજ્ઞા આપી છે. એક માત્રાવાળા સ્વર હ્રસ્વ, બે માત્રાવાળા દીર્ઘ, અને ત્રણ માત્રાવાળા સ્વરો પ્લુત કહેવાય છે. ભાષામાં પ્લુત સ્વરોનો પ્રયોગ માત્ર સંબોધનમાં જ થાય છે. સંયુક્ત સ્વરોનું કાલમાન પણ દીર્ઘ સ્વરો જેટલું જ દીર્ઘ હોય છે. સામાન્ય રીતે એક સેકન્ડમાં પાંચ અક્ષરો ઉચ્ચારી શકાય, પણ ત્વરિતપણે બોલતા ૯ થી ૧૦ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ શક્ય છે.

આધુનિક ભાષાશાસ્ત્ર અનુસાર વ્યંજનનું પણ આ રીતે કાલમાન યદ્ય શકે અને એમને પણ હ્રસ્વદીર્ઘની સંજ્ઞા આપી શકાય. જે ધ્વનિનું ઉચ્ચારણ સામાન્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં વિલંબિત હોય છે તેને દીર્ઘ ધ્વનિ કહે છે.^{૮૫} જે વ્યંજનોમાં સ્પર્શ (closure) અને સ્ફોટ (plosion) કરતાં મધ્ય સ્થિતિ (implosion) માં સામાન્ય કરતાં વધારે સમય લાગે છે તે દીર્ઘ ગણાય છે. ઉ. ત. ‘પથ’, ‘સાયુ’, ‘ખોટું’ નો બીજો વ્યંજન હ્રસ્વ છે; જ્યારે, ‘પથર’,

^{૮૪} સરખાવે : “Duration (or quantity) is the relative length of time through which the vocal organs are kept in a position”

— Bloomfield *Language*, p. 109.

^{૮૫} સરખાવે : “Any vowel or consonant may be made long by simply holding the articulation”

— Sturtevant, *op. cit.*,

નો મધ્ય, અને 'સાચ્યુ' અને 'ખોદ્ડુ' ના અંત્ય વ્યંજનો દીર્ઘ છે, કારણકે એમાં તે વ્યંજન (ય, ય, ટ) ના સામાન્ય ઉચ્ચારણ કરતાં સચિંગ વિક્ષંબિત મધ્ય સ્થિતિ (implosion) હોય છે. એ વિશે આપણે સવિસ્તર ચર્ચા આગળ કરી ગયા છીએ. સામાન્ય રીતે દ્વિવ્યુક્ત વ્યંજનો એ દીર્ઘ વ્યંજનો છે. ૮૬ દ્વસ્વ અને દીર્ઘ સ્વરોના (ઉ. ત. ઇ અને ઈ, કે ઝ અને જ ના) ઉચ્ચારણમાં જેનો સ્થાનભેદ છે તેવો દ્વસ્વ અને દીર્ઘ વ્યંજનોના ઉચ્ચારણ વચ્ચે સંભવતો નથી એ સ્પષ્ટ છે.

શબ્દમાં આવના એક જ પ્રકારના ધ્વનિઓનાં માત્રામાત્ર શબ્દમાં એમના સ્થાન અનુસાર બદલાય છે. ઉ. ત. શબ્દને અંતે આવતો સ્વર નિર્બળ હોઈ આરંભ કે મધ્યના સમાન સ્વર કરતાં ઓછા માત્રામાનવાળો હોય છે. ઉ. ત. 'રમત' [ramat] ના 'ર' અને 'મ' માં અતર્ગત 'અ' કરતાં છેલ્લા વર્ણ 'ત' માં અંતર્ગત 'અ' તું માત્રામાન ધણુ ઓછું છે. ૮૭ 'હર્ષવર્ધન' માં 'ન' કરતાં 'પ' અને 'ધ' ના સ્વરતું માત્રામાન વધારે છે, અને એમના કરતાં 'હ' અને 'વ' ના સ્વરતું માત્રામાન વિશેષ છે.

સંયુક્ત તેમજ દીર્ઘ વ્યંજનોની પહેલાં આવતો સ્વર ઉચ્ચારણમાં દીર્ઘ માત્રામાનવાળો હોય છે, પછી લેખનમાં ભલે એ દ્વસ્વ લખાયો હોય, આ જ રીતે જેમના ઉપર બલાધાત પડતો હોય તેવા ધ્વનિઓની

૮૬ અંગ્રેજીમાં phrases (વાક્યખંડ) માં સમ્પ્રત્યય શબ્દોમાં કે સમસ્ત શબ્દો (compound words) માં જ દીર્ઘ વ્યંજનો આવે છે. ઉ. ત. pen-knife, eat two, unknown. જુઓ Bloomfield, *op. cit.*, p. 110.

૮૭ એથી કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓએ એને 'શાન્ત' (quiescent) જ ની સંજ્ઞા આપી છે. સરખાવો : N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol I, p. 206-209.

માત્રા પણ દીર્ઘ હોય છે. સ્પર્શ ધ્વનિઓ કરતાં સંધર્મી ધ્વનિઓનું ઉચ્ચારણ (articulation) વધારે વિવ્રંબિત હોવાથી એમનું માત્રા-માન દીર્ઘ હોય છે.

• ધ્વનિ જેટલે દૂર સુધી સંભળાય એ ઉપરથી એમની sonority (મુખરતા) નિર્ણયિત થાય છે. સ્વરો વ્યંજન કરતા વધારે મુખર હોય છે, અને એમાંયે [i] [u] જેવા સંવૃત સ્વરો કરતાં [a] જેવા વિવૃત સ્વર વધારે મુખર હોય છે. વ્યંજનોમાં અધોપ સ્પર્શ [t], [k] ઈ સૌથી ઓછા મુખર, સધોપ સ્પર્શ [d, g] એથી વિશેષ મુખર, નાસિક્ય [m] [n] અને પાર્શ્વિક [l] એથીયે વિશેષ મુખર, અને લોહિત [r] સૌથી વિશેષ મુખર હોય છે.

દીર્ઘતામાં આમ સ્વરો સૌથી દીર્ઘ, સંધર્મી એથી ઓછા, પાર્શ્વિક, અનુનાસિક અને લોહિત એથીયે ઓછા દીર્ઘ, અને સ્પર્શ અને ઉત્ક્ષિપ્ત સૌથી હ્રસ્વ ધ્વનિ છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં સધોપ (voiced) ધ્વનિઓની પૂર્વે આવેલા સ્વરો અધોપ ધ્વનિ પૂર્વે આવેલા સ્વરની અપેક્ષાએ દીર્ઘ હોય છે. ઉ. ત. pan અને pad નો [æ] ધ્વનિ pat અને pack ના [ʌ] ધ્વનિ કરતાં કાલમાનમાં દીર્ઘ હોય છે. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મધાતયુક્ત સ્વર બ્રહ્મધાતહીન સ્વર કરતાં દીર્ઘ હોય છે. અંગ્રેજીમાં હ્રસ્વ સ્વરની એક mora (માત્રા) ગણીએ, તો દીર્ઘ સ્વરોની દોઢ કે બે mora ગણાય.^{૮૮}

ફ્રેન્ચમાં દીર્ઘ ધ્વનિઓ કેવળ અંતિમ વ્યંજન કે વ્યંજન-સમૂહની પૂર્વે જ આવે છે.

અમેરિકન અંગ્રેજીમાં સ્વરની હ્રસ્વદીર્ઘતાને ઢાંચે અર્થમાં ફરક પડતો નથી. પરંતુ, ગુજરાતી કે હિંદી જેવી અર્વાચીન ભારતીય

ભાષાઓમાં ધ્વનિની ધ્વસ્વ અને દીર્ઘતાથી ઘણો ફરક પડી ગય છે. ઉ.ત. ગુજરાતી 'મસ્તું', 'માસ્તું'; 'ફળી', 'કાળી': 'સુર' (=દેવ), 'સર' (=ધ્વનિ); હિંદી રસા (=રસ), રસા (=દોરક). એ જ સ્થિતિ ઇટાલિયન ભાષામાં પણ પ્રવર્તે છે. ઉ.ત. ઇટાલિયનમાં fatto [ઉચ્ચાર 'fatto', ફાત્તો] 'done' અને lato [ઉચ્ચાર 'lato', લાતો] 'late', ૮૯

એક જ ધ્વનિની ધ્વસ્વતા કે દીર્ઘતા વ્યક્ત કરવાને સામાન્ય રીતે વર્તમાન ભારતીય લિપિઓમાં સંજ્ઞા નથી — જો કે જાંબાં વર્ણુની ઉપર (નાની આડી લીટી) — દીર્ઘતા, અને (નાની અર્ધ-ચન્દ્રરેખા) — ધ્વસ્વતા સૂચવે છે. ૯૦ અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાન ધ્વનિદીર્ઘત્વ વિષયે કે ગુરુવિરામ જેવા ચિહ્ન વડે દર્શાવે છે. ઉ.ત. palam [pa : ma]. અર્ધ-દીર્ઘ (half-long) ધ્વનિઓ પૂર્ણવિરામ જેવા બિન્દુથી દર્શાવાય છે. ઉ.ત. beet [bi : t]. એ જ પ્રમાણે વિશેષ ધ્વસ્વતા દર્શાવવાને ધ્વનિ-સંજ્ઞા ઉપર અર્ધચન્દ્રરેખા મુકાય છે : [i] ધ્વસ્વ ઇ, [ĩ] અતિધ્વસ્વ ઇ.

જેમ સિતાર જેવાં તંત્રવાદ્યોમાં તાર ખેંચવાથી કે દીક્ષા કરવાથી એમાંથી નીકળતા સંગીતસ્વરોમાં લિન્નના આવે છે તેમ માનવકંઠની (સ્વરમન્ત્રની) સ્વરતંત્રીઓના ખેંચાવાથી કે શિથિલ રહેવાથી, એના પ્રકંપનમાં વધઘટ થવાથી સૂર (pitch) ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૧ જે ધ્વનિઓમાં સ્વરતંત્રીઓનું પ્રકંપન (vibrations) થાય છે એ (સ્વર આદિ યોગ) ધ્વનિઓમાં જ સૂર સંભવે છે.

સૂર (pitch) ના ત્રણ પ્રકાર છે — ઉચ્ચ (rising pitch).

૮૯ જુઓ : એન્જન, પૃ. ૧૧૦.

૯૦ કેટલાક કિતર ભારતીય ખિજમયોમાં વર્ણુની ઉપર (અવમઠ સમ) = ચિહ્ન દીર્ઘતા અને (ડંડ) ધ્વસ્વતા સૂચવે છે.

નીચ (falling pitch), અને સમ (level pitch). જેમાં સ્વરતંત્રી વધારે તણાય કે ખેંચાય તે ઉચ્ચ સ્વર; જેમાં એ તાણુને તદ્દન ઓછી કરી નાંખવામાં આવે તે નીચ સ્વર; અને જેમાં સ્વરતંત્રીપ્રકંપન બરાબર એકસરખી (સમ) સ્થિતિમાં રહે તે સમ સ્વર. વર્તમાન ભાષાશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચ સ્વર (rising pitch)

— સંઘાથી, નીચ સ્વર (falling pitch) — સંઘાથી, અને સમ સ્વર (level pitch) — સંઘાથી દર્શાવાય છે. આ સંઘાઓ મીઠા ભાષામાં grave, acute ઇત્યાદિ સ્વરભેદ દર્શાવવામાં વપરાઈ છે.

વૈદિક સંસ્કૃતમાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત આ પ્રકારના સ્વરભેદ છે. જીર્ણશક્તિથી — અર્થાત્, જિંએ સૂરે^{૬૨} ઉચ્ચારાતો અક્ષર ઉદાત્ત સ્વરવાળો ગણાતો; નીચે સૂરે^{૬૩} ઉચ્ચારાતો અક્ષર અનુદાત્ત સ્વરવાળો ગણાતો; અને બંને તત્ત્વવાળા^{૬૪} (બંને પ્રકારના સ્વરતત્ત્વોના મિશ્રણરૂપ) તે સ્વરિત સ્વર ગણાતો. વસ્તુતઃ ઉદાત્ત સ્વરની પછી તરત આવતો અનુદાત્ત સ્વર સ્વરિત કહેવાય છે. આગળના સ્વર — ઉદાત્ત સ્વરનું ઉચ્ચારણ જિંએથી થતું હોઈ વાણીસ્થાનનો પ્રયત્ન આરોહાત્મક હોય, ત્યાં તરત અનુદાત્ત સ્વર આવતાં વાણીસ્થાનનો પ્રયત્ન મૃદુ, અવરોહાત્મક અને તે અક્ષર સ્વરિતસ્વરયુક્ત ગણાય છે. ત્યાં યુગપદ્ધિ એ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોઈ એમાં બંને સ્વરોનું મિશ્રણ છે એમ મનાયું છે. ઉદાત્તની સંઘા નથી, અનુદાત્ત સ્વર વ્યક્ત

૬૧ સરખાવો : “Differences of pitch, that is, frequency of vibration in the musical sound of voice.”

— Bloomfield, *op. cit.*, p. 114.

૬૨ સરખાવો : ‘उच्चैरुदात्तः।’ — शुक्लयजुःप्रातिशाख्य १-१०९

૬૩ સરખાવો : ‘नीचैरनुदात्तः।’ — शुक्लयजुःप्रातिशाख्य १-१०९

૬૪ સરખાવો : ‘उभयवान्स्वरितः।’ — शुक्लयजुःप्रातिशाख्य १-११०

કરવાને માટે અક્ષરની નીચે — આડી લીટી મૂકવામાં આવે છે; સ્વરિત અક્ષર ઉપર બીલી લીટી, દંડ (।) મૂકવામાં આવે છે. ઉ. ત. અન્નિનાં માં પ્રથમ અક્ષર અ અનુદાત છે, દ્વિતીય અક્ષર નિ ઉદાત છે; છેલ્લો ના અનુદાત છે, પરંતુ ઉદાતની પછી તરફ આવવાને કારણે એ સ્વરિત બન્યો છે. દ્વ્યક્ષરી પદો (disyllables)માં ઉદાત સ્વર બહુધા પ્રથમ અક્ષર ઉપર આવે છે. પદમાં એક જ સ્વર ઉદાત હોય છે. ક્વચિત્, ક્રિયાપદ જેવાં પદોમાં સર્વ અક્ષરો અનુદાત હોય છે. ઉ. ત. અન્નિર્મીલે પુરોહિતમ્ । પદોનો સમાસ થાય ત્યારે દ્વંદ્વમાં બંને પદો પ્રધાન હોઈ બંને પદાંશોમાં ઉદાત સ્વર આવે છે. ઉ. ત. મિત્રા-વૃણા. કર્મધારય અને તત્પુરુષ સમાસમાં ઉદાત સ્વર અંતિમ અક્ષર ઉપર આવે છે, કારણ કે એ બંને સમાસોમાં ઉત્તર પદ પ્રધાન છે. બહુમીહિમાં ઉદાત સ્વર પ્રથમ અક્ષર ઉપર આવે છે કારણ કે એમાં (સમાસગત પદો કરતાં) અન્ય પદનું પ્રાધાન્ય છે.

આ કારણથી યજ્ઞ વડે ઈન્દ્રનો હણનાર માગનારા અસુરોએ ખાન્તિથી ઈન્દ્રરાત્રુ : (= ‘ઈન્દ્રનો હણનાર’; તત્પુરુષ સમાસ) ઉચ્ચારવાને બદલે ઈન્દ્રરાત્રુ : (= ‘ઈન્દ્ર જેને હણનાર છે તેનો’ (અસુર)); બહુમીહિ સમાસ) ઉચ્ચારીને પોતાનો વિનાશ વહોરી લીધો હતો, એ પૌરાણિક આખ્યાયિકામાં સરભેદે અર્થભેદનું ઉદાહરણ સચવાયેલું છે.

વર્તમાન આર્ય ભાષાઓમાં આ પ્રકારનાં શબ્દાન્તર્ગત સૂચનાં ઉદાહરણો મળવાં અતિ વિરલ છે. પરંતુ વાક્યમાં (બહુધા છેલ્લા) શબ્દના સૂચનાં પરિવર્તન કરીને વાક્યના મુખ્ય અર્થ ઉપરાંત મનની લાગણીઓ કે ભાવાતિરેક, તેમ વિધિ, નિગેધ, પ્રશ્ન, ઉત્તર, વિરમય, સંતોષ ઇ. વિશેષ અર્થો દર્શાવવામાં આવે છે. આથી જલમદીદ્વ જેવા ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ સરભેદને ગૌણ પ્વનિગ્રાહ્ય ગણ્યું.

છે. ૯૫ ઉ.ત. અંગ્રેજીમાં He is coming જેવાં વાક્યમાં અતિમ શબ્દ નીચલા સૂરે (falling accent થી) ઉચ્ચારાય ત્યારે 'એ આવે છે' એવા માત્ર વિધાનનો અર્થ દર્શાવે છે. પરંતુ, જો એમાં છેલ્લો શબ્દ ઉચ્ચ સૂરે (rising pitch થી) ઉચ્ચારાય—He is coming?—તો સમગ્ર વાક્યમાં પ્રશ્નનો અર્થ આવે છે. છેલ્લો શબ્દ નીચ સૂર કરતાં જરા ઊંચેથી, પરંતુ ઉચ્ચ સૂર કરતાં ઠીક ઠીક નીચેને સૂરે ઉચ્ચારાય ત્યારે વાક્યમાં વિરમયનો અર્થ આવે છે : He is coming! ઉપર પ્રમાણે શબ્દ ઉપરની રેખાઓ વડે સૂરભેદ ચિહ્નિત કરવાને બદલે કેટલાક આભાવેતાનિકા વિરામચિહ્નો દ્વારા (. ? !) આ સૂરપરિવર્તન સૂચવવાનું વધારે પસંદ કરે છે. ૯૬

સામાન્ય રીતે એકજ શ્વાસમાં સહજ રીતે જોટલા ધ્વનિઓ ઉચ્ચારી શકાય તેને breath-group (શ્વાસવર્ગ) કહે છે. એ ॥ કે' (.) પૂર્ણવિરામથી દર્શાવાય છે. કેટલીક વાર અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને માટે, એ કે ત્રણ શબ્દો વચ્ચેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ દર્શાવવાને વચ્ચે શ્વાસ લેવામાં આવે છે; ત્યારે એકસાથે ઉચ્ચારાયેલા એટલા ધ્વનિ-સમુદાયને sense-group (બોધ-વર્ગ) કહેવામાં આવે છે. એ ॥ થી અથવા (,) અસ્પષ્ટવિરામથી દર્શાવાય છે. (જુઓ : Daniel Jones, *op. cit.*, p. 254.)

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં પૂર્ણવિરામ ચિહ્ન નીચેના સૂરનું સૂચક છે. ઉ.ત. It's ten o'clock. I must go to the college. અહીં o'clock શબ્દ પછીનું પૂર્ણવિરામ સૂરની નિમ્નગતિ અને

૯૫ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 114

૯૬-સરખાવો : એલન, પૃ. 11૪.

વિરામ સૂચવે છે. પૂર્ણવિરામ સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત વાક્યનું નિર્દર્શક છે : એનાથી વિરામ પામતા વાક્યને પછીના વાક્ય સાથે કોઈ સીધો સંબંધ નથી, એમ એ દર્શાવે છે. અદ્વપવિરામ (,) તે સ્થાને કિંચિત્ માત્ર વિરામ દર્શાવે છે—ત્યાં આગળના શબ્દનો સર નીચે વતો નથી—જેથી વાક્ય હજી ચાલુ જ છે એમ ખ્યાલ આવે છે. ઉ.ત. ઉપરના જ વાક્યમાં ૦'clock પછી અદ્વપવિરામ આવ્યું હોય તો સર લગભગ મધ્ય રિથિતિએ રહે, અને એની પૂર્વના વાક્યોમાં પછીના વાક્યો સાથે સંબંધ (અહીં, કાર્યકારણ સંબંધથી સંબંધ) રહે

કોઈક વાર એક જ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં પણ સરમેદે અર્થભેદ સંભવે છે. ઉ.ત. 'John.' (નીચલા સરે ઉચ્ચારણ 'જોહન' પછી પૂર્ણવિરામ) કોઈએ નામ પૂછ્યું હશે તેનો ઉત્તર છે. 'John!' (જોહન' પછી ઉદ્ગારચિહ્ન, જે નીચલા કરતાં સહેજ વધારે ઊંચે—લગભગ મધ્યમ—સરે શબ્દ બોલાયેલો છે એમ સૂચવે છે) એ જોહન નામની વ્યક્તિને કોઈએ બોલાવી છે—સંબોધી છે—એમ દર્શાવે છે. John? ઉચ્ચ સરે બોલાયેલો કોઈ માત્ર પ્રશ્ન સૂચવે છે. એની સાથે વિરમમસૂચક સર ઉમેરાય તો John?! (અરે! આ જોહન છે શું?) એવો આશ્ચર્યસંહિત પ્રશ્ન સૂચવે છે. ૯૭

ગુજરાતી તેમજ અન્ય નૂતન ભારતીય આર્યભાષાઓ (New Indo-Aryan) માં પણ સરમેદે વાક્યાર્થભેદનાં આયાં પ્રચુર ઉદાહરણો મળશે. ઉ.ત. 'રામભાઈ.'—કોઈએ પૂછેલા નામનો ઉત્તર છે. 'રામભાઈ?'—એ નામની વ્યક્તિને કોઈ બોલાવે છે : એમ સૂચવે છે. 'રામભાઈ!'—અચાનક એ નામની વ્યક્તિ મળી નવાથી થયેલું આશ્ચર્ય સૂચવે છે.

‘તમે આવો છો.’—આ નીચેના સૂરે વિરામ પામતું વાક્ય એ હકીકત કે વિધાન દર્શાવે છે. ‘તમે આવો છો?’ પ્રશ્નસૂચક છે. ‘તમે આવો છો!’ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. એ જ પ્રમાણે ‘તમે આવ્યા.’ એક હકીકત કે વિધાન સૂચવે છે. ‘તમે આવ્યા?’ એ પ્રશ્નસૂચક છે, અને ‘તમે આવ્યા!’ એ વિસ્મયદ્યોતક છે. ‘આવ્યા તમે’ તિરસ્કાર કે અપહેલના દર્શાવે છે. એ જ પ્રમાણે ‘રહેવા દો’ એ મધ્યમ કે નીચલા સૂરે બોલાયેલું કથન આજ્ઞા સૂચવે છે; તો ‘(હવે) રહેવા દો’ એ જાંચા ચડતા સૂરે બોલાયેલું વચન આજ્ઞા સાથે અશ્રદ્ધા, મજાકવૃત્તિ (derision) અપહેલના ઈ બોલાવેલું સૂચક છે.

સૂરબેદ શબ્દનો અર્થ ફરી જતો હોય તેનું ઉદાહરણ ચીની ભાષા છે. ઉત્તર ચીની ભાષા (North Chinese) માં ચાર પ્રકારના સૂર (tones) છે—એકનો એક શબ્દ બિન્ન સૂરે ઉચ્ચારવામાં આવે તો અર્થ તદ્દન ફરી જાય છે. ઉ. ત. શબ્દ [ma] લઈએ. એ જાંચે સમ સૂરે (high level) ઉચ્ચારાયો હોય ત્યારે એનો અર્થ ‘માતા’ થાય છે; જાંચે ચડતા સૂરે (high rising) ઉચ્ચારાયો હોય તો એનો અર્થ ‘શણ’ થાય છે; નીચલા ચડતા સૂરે (low rising) ઉચ્ચારાયો હોય ત્યારે એનો અર્થ ‘ધોડો’ થાય છે; અને નીચલા પડતા (low falling) સૂરે ઉચ્ચારાયો હોય ત્યારે એનો અર્થ ‘ઠપકા આપવો’ એવો થાય છે. ચીની ભાષાની કેન્તોનીઝ બોલીમાં આવા ૭ સૂરબેદ (tones) નોંધાયા છે.^{૯૮} આ કારણથી ચીની ભાષાને ભાષાવૈજ્ઞાનિકો (tone language) કહે છે. સિયામી, જર્મી, અમેરિકન ઈન્ડિયન, ઈ ભાષાઓ પણ આ પ્રકારની છે.

નોર્વેજિયન ભાષામાં પણ એક જ શબ્દના સૂરભેદે ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થાય છે. જાએ સૂરે ઉચ્ચારાયેલા ['aksel] શબ્દનો અર્થ 'ખમો' (shoulder) થાય છે; તે નીચે સૂરે ઉચ્ચારાયેલા એજ ['aksel] શબ્દનો અર્થ 'ઘરી' (axle) થાય છે ૯૯

કેટલીક આફ્રિકન ભાષાઓમાં પણ આ રીતે સૂરભેદે અર્થભેદ થાય છે ઉ ત આફ્રિકાની 'કુલ' નામની ભાષામાં 'મિવરત' નો અર્થ અતિમ 'અ' વાક્યના ધ્વનિઓના સમાન સ્વરમાં ઉચ્ચારાયે હોય તો, 'હું મારી નાખીશ' એવો થાય છે; પરંતુ, જો એ અર્થ 'અ' અન્ય ધ્વનિઓ કરતા જાએ સૂરે ઉચ્ચારાયે હોય તો એનો એથી બરાબર બિલ્લો, નિર્ણયાર્થક અર્થ ('હું નહીં મારુ') એવો થાય છે. ૧૦૦

બલાઘાત (stress accent) નો પ્રયોગ આર્યકુલની ભાષાઓમાં, વિશેષતઃ યુરોપની અંગ્રેજી જેવી ભાષાઓમાં, વિપુલ પ્રમાણમાં થયેલો મળે છે બલાઘાતમાં કોઈ ધ્વનિ કે ધ્વનિસમૂહનું અપેક્ષા કરતાં અધિક બલપૂર્વક - તાર સ્વરે ઉચ્ચારણ થાય છે ૧૦૧ ધ્વનિની

૯૯ જુઓ : એજન, પૃ. ૧૧૬

૧૦૦ જુઓ : બાબુરામ સક્સેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૬૭-૬૮.

૧૦૧ સરખાવો. "A variation of loudness within the limits of a single utterance is called stress accent."

— Sturtevant, *op. cit.*, p. 14

"Stress - that is intensity or loudness - consists in greater amplitude of sound-waves, and is produced by means of more energetic movements such as pumping more breath, bringing the vocal chords together for voicing and using the muscles more vigorously for articulation"

— Bloomfield, *op. cit.*, p. 110-111

ધર્મતા કે ઉચ્ચ સૂરથી ઉચ્ચારણ કરતાં આ જૂદું (independent) તત્વ છે, જોકે આ બંને સાથે એ આવી શકે છે એટલું યાદ રાખવું આવશ્યક છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં બક્ષાધાતનું નેદર્શન મળે છે, પરંતુ એ ભાષાઓનું નિયામક તત્ત્વ તો માત્રામાન છે. એથી ભારતીય ભાષાઓની લિપિઓમાં એ વ્યક્ત કરવાની કોઈ વિશેષ સંજ્ઞા નથી; જ્યારે અંગ્રેજી આદિ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ધ્વનિવિજ્ઞાનપરિષદે (International Phonetic Association) સૂચવ્યા પ્રમાણે, જેના ઉપર બક્ષાધાત પડતો હોય તે અક્ષરની પૂર્વે જરા ઉપર ઊભી લીટી (દંડ) મૂકવામાં આવે છે.

અંગ્રેજીમાં શબ્દોના અમુક ધ્વનિ બક્ષાધાતયુક્ત (stressed) અને બાકીના બક્ષાધાતરહિત (unstressed) હોય છે. એમાં દલીલ વાર બક્ષાધાત જ સમાનધ્વનિ શબ્દો વચ્ચેનો અર્થભેદ રૂપરૂપી આપે છે. ઉ. ત. increase એ શબ્દનો પ્રથમ અક્ષર (syllable) વધારે તાર સ્વરે (louder) ઉચ્ચારાયો હોય (જેમકે, in-crease) તો એ નામ છે; પણ દ્વિતીય અક્ષર જો વધારે મોટી ઉચ્ચારાયો હોય (જેમકે, in-'crease) તો એ ક્રિયાપદ છે. ભારતીય ભાષાઓમાં શબ્દમાં આમ બક્ષાધાતનું સ્થાન પરિવર્તિત રવાની અર્થમાં ફરક પડતો નથી.

અંગ્રેજીના વાક્યગત ઉચ્ચારણમાં ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ બક્ષાધાતના ત્રણ પ્રભેદ નોંધ્યા છે, અને એમને ગૌણ ધ્વનિઆમ ગણ્યા છે: ઉચ્ચતમ બક્ષાધાત (highest stress) ["] જેમાં શબ્દ ઉપર હેતુક સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોય છે; ઉચ્ચ બક્ષાધાત (high stress, or, ordinary stress) ['], જે સામાન્ય રીતે ભાષાના આંતરિક ગ્રંથન (સંઘટના) અનુસાર પ્રત્યેક શબ્દના મેક અક્ષર ઉપર આવે છે; અને મંદ આધાત (low stress or

secondary stress) [,] ને સમાસાત્મક શબ્દો અને ધ્વનિ શબ્દોના એક કે વધારે અંગભૂત અક્ષરો ઉપર આવે છે. ઉ. દ.

'This is "my book (ðis iz "maɪ 'buk].

I 'm ,going. [aɪ m ,gəʊɪŋ].

'Lets 'go 'out. ['lets ,gow ,aʊt].

business-man ['biznis ,men].^{૧૦૨}

, funda'mental [, fʌndə'mentl].

સામાન્ય રીતે વાક્યમાં મહત્વના શબ્દો - નામ, વિશેષણ, દર્શક પ્રત્યય સર્વનામ, મુખ્ય ક્રિયાપદો ને ક્રિયાવિશેષણો-ઉપર બલાધાત આવે છે. ઉ. ત. 'what do you think of the weather?' 'wɒt dju: 'θɪŋk əv ðə 'weðə]. કોઈક વાર વાક્યના બધા જ શબ્દો મહત્વના હોય ત્યારે એ પ્રત્યેક ઉપર બલાધાત આવે છે. ઉ. ત. 'John has just bought two large brown dogs' ['dʒɒn əz 'kʊst 'bɔ:t 'tu: 'la:ks 'braʊn 'dɒgz.] (Daniel Jones, op. cit., p. 242.)

આને મળતી બલાધાતપદ્ધતિ બધી જર્મેનિક ભાષાઓમાં તેમજ ઈટાલિયન, સ્પેનિશ, સ્લાવ ભાષાઓ અને ચીની ભાષામાં પણ મળે છે. કેન્ય ભાષામાં સામાન્ય રીતે સમ કે મધ્યમ આધાત (level stress) છે. એમાં વિશેષ બલાધાત ન્યારે આવે છે ત્યારે એ કારણથી કથન કે મનોરાજ દર્શાવે છે. જર્મન ભાષામાં અત્યાક્ષર ઉપર મુખ્ય બલાધાત આવે છે.

જુદી જુદી ભાષાઓના બલાધાતપ્રાપ્ત 'ધ્વનિઓતુ' સામાન્ય રીતે અવલોકન કરતાં એમ લાગે છે કે અધોપ ધ્વનિઓ ઉપર સંશોધ કરતાં કંઈક વિશેષ બલાધાત પડે છે.

ધ્વનિઓના ગુણો — વિશેષતાઓની આપણે અહીં સુધી ચર્ચા કરી. જુદી જુદી ભાષાઓમાં આ ગુણોનું એકસરખું મહત્વ નથી. ઉ.ત. નૂતન ભારતીય ભાષાઓમાં માત્રામાનનું સવિશેષ મહત્વ છે. એમાં શબ્દમાં એક ધ્વનિ હ્રસ્વરૂપે આવ્યો હોય અને દીર્ઘરૂપે યોગ્ય હોય એમાં અર્થમાં ઘણો ફરક પડી જાય છે. ઉ.ત. મરવું, 'મારવું'; 'મુર' 'સૂર'; 'રસી', 'રસી'; ઇં

અંગ્રેજી ભાષામાં બલાધાત (stress accent) નિયામક ત્વ છે. બલાધાતને કારણે એક જ ધ્વનિના ઉચ્ચારણમાં પણ ફરક પડી જાય છે. ઉ.ત. de'velop અને 'development. બલાધાત હતાં સામાન્ય સ્વર પ્રબળ બની જાય છે, તો બલાધાતરહિત (unstressed) શબ્દોમાં તેમ અક્ષરોમાં સ્વરોનું ઉચ્ચારણ નિર્બળ બની જાય છે. ઉ.ત. landed ['lendid], bottom ['botam], bottle ['botl]. એની ભાષામાં સૂર (tone)નું આવું મહત્વ છે. માત્રાથી માત્રામાન (quantity) જંદોરચનામાં, બલાધાત (stress) અભિનયયુક્ત) વક્રત્વકક્ષામાં, સૂર (pitch) સંગીતકક્ષામાં સવિશેષ પ્રયોગી છે.

ધ્વનિવિકાસ

ધ્વનિઓની સમીક્ષા કરતાં આપણે જોયું કે ધ્વનિઓનું સ્વરૂપ ઇતિહાસમાં થોડું થોડું બદલાતું જાય છે. એની પાછળ કેટલીક વાર ઐતિહાસિક (historical) તેમજ માનવવંશીય (ethnological) પરિબળો કામ કરતાં હોય છે. ઉ.ત. ગુજરાતે (ગુજરાત) શબ્દ પ્રાચીન પ્રકાર માંથી પ્રાકૃત પચાર, પચાર, *પચર અને પછી પ્રાચીન ગુજરાતી પછર દ્વારા અવતાર પામ્યો છે. આ રીતે ભાષાના પ્રત્યેક અવયવમાં — ધ્વનિ, અર્થ, પદવિન્યાસ ઇતિહાસમાં — પરિવર્તન થતું જ રહે છે, અને એને કારણે ભાષાનું સ્વરૂપ પણ વિકાસ-પરિવર્તન પામતું રહે છે.

ભાષાના આ વિકાસની પાછળ કામ કરતાં માનસશાસ્ત્રીય પરિશ્રમેની સમીક્ષા આપણે આગળ કરી ગયા છીએ. ૧૦૩ એમાંથી અહીં, પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં, ધ્વનિવિકાસ સંબંધે ઊડતી નજરે યોગ્ય વિશેષ ચર્ચા કરી લઈએ.

ધ્વનિવિકાસનું સામાન્ય રીતે પ્રવર્તક કારણ હોય છે પ્રયત્ન-લાઘવ. પ્રયત્ન-લાઘવ ક્વચિત્ કહિત ધ્વનિના શિથિલ ઉચ્ચારણુ રૂપે, તે ક્વચિત્ સમાનધ્વનિ કે સમાનાર્થ શબ્દોના સાદૃશ્યથી સરથ ધ્વનિ-રૂપાન્તર રૂપે કામ કરતું હોય છે. પરભાષામાંથી ઉછીના લીધેલા શબ્દોમાં કેટલાક ધ્વનિઓનો (જે બહુધા સંયુક્ત વ્યંજનો હોય છે) ઉચ્ચાર સામાન્ય ભાષાકે (= ખોલનાર) ને દુષ્કર થઈ પડે છે. ત્યાં અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ પોતાની ધ્વનિપ્રણાલિકા અનુસાર પરિવર્તન કરી લે છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી 'રૂલ' > ગુજ. 'ઈરિલાલ'; 'રોશન' > 'ઈરિરોશન', 'ટેસણુ'; 'માસ્ટર' > 'માસ્ટર'; 'બોક્સ' > 'બાટલી'. ફારસી સહર > ગુજ. 'ઝેર'; અરબી જુલ્મ > 'જુલમ'; અરબી ફલ્મ > ઈલિમ; યા હુસેન > અવસોઈ; અરબી મુઆમ્મા > મામમો; અરબી મુઝાફ > માફ. સંસ્કૃત શબ્દોમાં પણ કહિત વ્યંજનસંયોગો ગુજરાતીમાં આવતાં પહેલાં ઘટતાં પરિવર્તનો પામ્યા હોય છે. ઉ. ત. સં. કૃષ્ણ > ગુજ. ઠરસન, શ્દાન; હસ્ત > હાથ; હર્ષ > હરખ; જલ્મ > રોજ; ઉત્સવ > ઓઝવ; ઈં.

ધ્વનિવિકાસ પણ ખૂબ ધીમે ધીમે અસીપ્રજ્ઞાતપણે થયાં કરતો હોય છે. ઉ. ત. સં. પ્રકર માંથી પ્રા. પચાર થતાં, કે સં. ડળ માંથી પ્રા. ડળ થતાં અનેક સૈકાંઓ વીતી ગયાં હશે; અને એ પ્રાકૃત શબ્દોમાંથી ગુજરાતીમાં 'પેર' અને 'બિનું' રૂપાન્તર થતાં પાછી અનેક સદીઓ વીતી ગઈ હશે, એ નિર્વિવાદ છે. આ ફેરફારો બહુજ ધીમે ધીમે,

એકાદ બે માનવપેઠી દરમિયાન તો બિલકુલ નજરે પણ ન ચડે એવી રીતે, થતા હોય છે.

ધ્વનિવિકાસ સામાન્ય રીતે એક સુસંગઠિત માનવસમુદાયમાં લગભગ વ્યાપક રીતે પ્રવર્તતો હોય છે. ઉ.ત. ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં શિષ્ટ ગુજ. ‘પહેરવું’ (ઉચ્ચારણ ‘પેરવું’ [p^heravũ]) નો આદિ સ્વર લિન્ન રીતે, ‘પેરવું’ (peravũ) એ પ્રમાણે બોલાય છે. અર્થાત્, ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રની બધા જાતિઓમાં અગ્રસ્થાનીય અર્ધવિવૃત શિષ્ટ ઍ [ɛ] નું પ્રાન્તિક (dialectal) ઉચ્ચારણ અગ્રસ્થાનીય અર્ધસંવૃત ઍ [e] એ પ્રમાણે થાય છે. ઝાલાવાડમાં ઍ નું ઉચ્ચારણ શિષ્ટ ગુજરાતીમાં થાય છે તેવું જ બરાબર થાય છે. અહીં ધ્વનિવિકાસની વિભિન્નતાથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્ર અને ઝાલાવાડમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે લિન્ન લિન્ન જાતિઓ આવતો વસી હશે, જેમની ભાષાકીય ખાસિયતો એકબીજાથી જુદી હતી.

ધ્વનિવિકાસમાં એક મહત્વનું કારણ ધ્વનિનું શબ્દમાં તેમજ વાક્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન એ છે. ઉ.ત. સંસ્કૃતનો એક જ ધ્વનિ આદિ સ્થાને આવ્યો હોય તો પ્રાકૃતમાં એ બહુધા સચવાયો હોય છે, પરંતુ એ જ ધ્વનિ બે શબ્દમાં મધ્ય સ્થાને આવ્યો હોય તો એમાં લગભગ નિશ્ચિતપણે રૂપાન્તર થયા વિના રહેતું નથી. ઉ. ત. સંસ્કૃતનો આદિ સ્ (સપ્ત, સુર, સેવા, સર્વ) પ્રાકૃતોમાં (સત્ત, સુર, સેવા, સર્વ એ રૂપોમાં) સચવાયો છે; ત્યારે એ શબ્દની વચ્ચે અન્ય વ્યંજનના સંયોગોમાં આવ્યો હોય ત્યારે (સ્નાન > જ્ઞાણ, ડગલ > રુચ્છડ, વયસ્ય > વયસ્સ, (જિન) સ્ય > (જિણ) સ્સ) એનાં નિરનિરાળાં રૂપાન્તરો (સ્ત > જ્ઞ, ત્સ > જ્ઞ, સ્ય > સ્સ) થાય છે. આ પ્રમાણે એક જ સ્થાનમાં આવેલા એક જ ધ્વનિનું પરવર્તી બાષામાં રૂપાન્તર એક-અરખું હોય છે. એમાં બે ફેરફાર નજરે પડે તો એમ સ્પષ્ટ

એ શબ્દ કોઈ બીજી ભાષા કે બોલીમાંથી આવ્યો છે. ઉ. ત. સંસ્કૃત
 વૃ પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા ગુજરાતીમાં બહુધા અપરિવર્તિત રહ્યો છે.
 ઉ. ત. સં. વચન > પ્રા. વચળ > ગુજૃ 'વેણુ'; સં. વીણ >
 ગુજૃ (તત્સમ) વીણા, સં. મજ > ગુજૃ 'મજ'. પણ કેટલીક વાર
 'બીન' (=વીણા), કે 'અજભાપા' કે 'બાણ' (=વાળ) જેવા
 શબ્દો સહજપણે વપરાયેલા મળે છે. ત્યારે સહજ અનુમાન થઈ શકે
 કે એ શબ્દો હિંદી ભાષા દ્વારા આવ્યા હોવા જોઈએ, જેમાં સંસ્કૃત
 વ નું વ્ રૂપાન્તર અત્યંત વ્યાપક છે.

ધ્વનિવિકાસમાં અસુક પ્રકારનાં પરિવર્તનો એકધારાં એક જ
 દિશામાં થતાં રહ્યાં છે. ઉ. ત. સંસ્કૃત ચ્ વર્ગના ધ્વનિઓ પુરાતન
 સમયમાં કઠોર તાલુના સ્થાને સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા હતા, તે આજે
 નીચેને સ્થાને વર્ત્સભાગે ખરયા છે, અને એમનું સ્વરૂપ સ્પર્શસંધર્મી
 (affricate) બન્યું છે. એ જ પ્રકારે સંસ્કૃત સમયમાં ઢ્-વર્ગનું
 ઉચ્ચારણ મૂઘાં (તાલુના dōmā) સ્થાનથી થતું હતું, તે આજે
 વર્ત્સ સ્થાનથી સહેજ ઉપરને ભાગે થાય છે. આમ કેટલાક ધ્વનિઓ
 એક જ દિશામાં નિરંતર ખસતા રહીને એમનું વર્તમાન રૂપાન્તર
 પામ્યા છે. તો, બહુધા, એમ તર્ક કરી શકાય કે ભવિષ્યમાં એમની
 સ્થિતિ ત્યાં, અથવા એ જ દિશામાં જરા આગળ, હશે. આ પ્રકારના
 ધ્વનિવિકાસની ગતિને લક્ષમાં રાખીને ધ્વનિપરિવર્તનના કેટલાક નિયમો
 તારવવામાં આવ્યા છે, એમની આગળ, યથાર્થતા, અર્થાં કરવામાં આવશે.

ક્રમિક નૂતન ધ્વનિઓ પણ ભાષામાં સ્થાન પામે છે. સંસ્કૃત
 સમયમાં મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ આવી રીતે પ્રવેશ પામ્યા છે. એ જ પ્રમાણે
 શિષ્ટ વર્ગમાં અગાઉ ક્ષરણી-અરણીના કંઠમૂલીય (glottal) ક્-
 વર્ગના ધ્વનિઓનું, અને આજે અંગ્રેજીના (ઙ) કે સ્વરસમ (syllabic)
 ના કે ! ધ્વનિઓનું વિશુદ્ધ ઉચ્ચારણ થાય તે કાલક્રમે ગુજરાતી

ધ્વનિમાલામાં તે તે ધ્વનિગ્રામના અંગબૂત ધ્વનિઓ (allophones) રૂપે પણ સમાવિષ્ટ થાય તો નવાઈ નહીં.

ધ્વનિવિકાસને પરિણામે એ વિલિનાર્ય શબ્દોનું ધ્વનિસ્વરૂપ કેવળ સમાન બની જાય ત્યારે, સામાન્ય રીતે, પૂર્વાપર સંદર્ભ કે વાક્યસ્થિતિ દ્વારા એમના સાચા અર્થો ગમ્ય થાય છે. ઉ. ત. કામ (< સં. કામઃ), કામ (< સં. કર્મન); હાર (< સં. હારઃ), હાર (સં. હારિઃ = પરાજય); વાવ (< સં. વાપી, પ્રા. વાવી), વાવ (સં. વપતે, પ્રા. વાવહ); પાય (સં. પાદ, પ્રા. પાય), પાય (સં. પાયયતિ, પ્રા. પાયદ); ડોલ (બાલદી), ડોલ (< સં. દોલયતિ, પ્રા. ઢોલદ); ગાય (< સં. ગો, પ્રા. ગાઈ), ગાય (< સં. ગાયતિ, પ્રા. ગાઘદ). એમાં જ્યારે શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કોઈક વાર એમાંના એક શબ્દમાં ઉમેરો કરીને, કે એ શબ્દને બદલે સમાન અર્થનો પરંતુ ભિન્ન ધ્વનિવાળો શબ્દ મૂકીને, અર્થસંશયનો પ્રસંગ ટાળવામાં આવે છે. ચીની જેવી ભાષાઓમાં સૂરભેદ વડે આ ગૂંથવાડો ટાળવામાં આવે છે, કારણ કે એક જ સમાનધ્વનિ શબ્દના સૂરભેદે અનેક અર્થ થાય છે. બલાઘાતવાળી ભાષાઓમાં બલાઘાત વડે અર્થભેદ સાધી શકાય છે (ઉ. ત. to in - 'crease; an 'in-crease) એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

સાદૃશ્યને કારણે શબ્દોમાં પરિવર્તન થાય છે. ઉ. ત. 'સવારે' ના સાદૃશ્યથી 'સાંજરે'; 'સ્વર્ગ' ના સાદૃશ્યથી 'નર્ક'. સાદૃશ્ય દ્વારા થતા ભાષાવિકાસની વીગતે ચર્ચા આપણે આગળ કરી ગયા છીએ.

કવચિત્ અસ્થાને પાંડિત્યદર્શન પણ ભાષાપરિવર્તનનું એક કારણ યદ્યપિ પડે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતના સંખ્યાબંધ શબ્દોમાં રૂકારયુક્ત સંયુક્ત વ્યંજનો નજરે પડે છે. એથી, શબ્દને વધારે શિષ્ટ રૂપ આપવાને કેટલીક વાર રૂકારનો પ્રક્ષેપ થયેલો હોય છે. ઉ. ત. સં.

વ્યાસ > અપ. વ્રાસુ; સં. રાપ > ગુજ. આપ (બોલચાલની ભાષામાં);
સં. કોટિ > ગ્રા. કોટિ > ગુજ. કોટડ.

પાશ્વી અથોમાં કેટલીક વાર આવા અસ્થાન સંસ્કૃતસમ ધ્વનિ-
રૂપાન્તરો નજરે પડે છે. ઉ. ત. ધમ્મજ્ઞ માં મળતાં નીચેનાં ઉદાહરણો
નોંધપાત્ર છે. કુસીત (< સં. કુસાંદ); અભ્રૂ (< સં. અન્નવૃ).^{૧૦૪}

કવચિત્ કવિઓ ભાષા લડાવતાં સમ્પ્રદાના ધ્વનિઓમાં રૂપાન્તરો
કરે છે, જે પછીથી શિષ્ટતાની છાપ પામે છે. ઉ. ત. આંખલડી,
તારલિયા, નેનન (= નયનો), ચંદ્રી, નાવલિયો, ધું

આ ઉપરાંત ભાષાવિકાસમાં કામ કરતાં અન્ય પરિબળો તેમજ
તેની પાછળની બુનિયાદની આપણે પાછળ વીમતે ચર્ચા કરી ગયા છીએ.

૪ પ્રકરણ છું

ધ્વનિલેખન : લિપિવિચાર

“In the growth of the spiritual human advance, that is of civilization, the origin and the development of writing hold a place of supreme importance, second only to that of the beginnings of speech as an essential means of communication within human society. Writing, an art peculiar to man, even more than speech, presupposes language, of which it is in some sense a refinement.

Wherever there has been civilization there have been writing and reading, in the remote past as in the present day. Written language has become the vehicle of civilisation, and so of learning and education ”

— David Diringer, *The Alphabet*

અત્યંત પુરાતન ઐતિહાસિક કાળમાં માનવને લેખનની કે અન્ય કોઈ પ્રકારની નોંધ રાખવાની આવશ્યકતા વરતાઈ નહોતી. માનવ ભાગ્યે જ પોતાના વતનની સીમામાંથી બહાર જવાની હિંમત કરતો. પોતાના અનુભવો એ પોતાનાં સંતાનોને કહેતો, જે તેઓ સ્મૃતિમાં યાદ રાખી લેતાં. તીવ્ર યાદશક્તિવાળા કથકો (કે ગાયકો) કોઈ નિશિષ્ટ વિધિઓને પ્રસંગે ટાળી (tribe) ની યદગાથાઓ સંભળાવતા. સ્મૃતિને ટેકા આપવાને તેઓએ શ્વ કે ઢાળનો ઉપયોગ કર્યો હશે. આવા કથકો કે ગાયકોએ લેખનકળાની શોધ પહેલાં ઐતિહાસિક કથાઓ અને અન્ય વૃત્તાન્તના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ગાઈબિલનો ‘જૂનો કરાર’, હોમરનાં ‘ઇલિયડ’ અને ‘ઓડિસી’, ભારતનાં રામાયણ અને મહાભારત લિખિત સ્વરૂપ પામતાં પહેલાં સેંકડો વર્ષ મુખી આવા ગાયકોની સ્મૃતિમાં સંપ્રદાયાં હશે. આવી રચનાઓએ કાળે કરીને પ્રગ્નઓનું ધડતર કર્યું.

પ્રાગૈતિહાસિક સ્મૃતિસહાયક રચનાઓ

લગભગ ઇ.સ.પૂર્વેની યોધી સહસ્રાબ્દિની અધવચથી, અર્થાત્ ઇ.સ.પૂ. ૩૫૦૦ પછી, લેખનપદ્ધતિનો કિંદવ થયાના પુરાવા ઉપલબ્ધ થાય છે.^૧

સ્મૃતિ ઉપર આધાર રાખવાનું જ્યારે મુશ્કેલ જણાયું ત્યારે આદિમ માનવે કાપા પાડેલી નિશાનીઓવાળી લાકડીઓ કે ગાંડી પાડેલી દોરીઓ જેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. આદિમ ઓસ્ટ્રેલિયનોની સંદેશવાહક લાકડીઓ (Message-sticks)^૨ માં આંકા પાડેલા હોય છે, જે વડે માહિતી કે હુકમ - જે દાખલ વાર તો બહુજ ઝીણવટભરેલા હોય છે - મોકલવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંદેશાઓ નિષ્ણાત સંદેશવાહક જ સમજાવી શકે. એમાંના આંકા વિચારોની સંખ્યા તેમજ ક્રમ સૂચવતા હોય છે, પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ રૂપે વિચાર દર્શાવતા હોતા નથી. આંકાના સંકેત મોકલનાર અને પ્રકલ્પ કરનારને વિદિત છે માટે જ આ પ્રકારનું સંદેશવહન શક્ય બને છે.

આદિતિ આ જ કક્ષાના પેરુના 'કુઈપુ' (Quipu) અને ઇરાકવાના વામ્પુમ (Wampums) છે. કુઈપુમાં (Notched stick) ભિન્ન ભિન્ન રંગના બિનના ધાગાની દોરીઓમાં જુદી જુદી જિંઝાઈએ વિશિષ્ટ પ્રકારની ગાંઠો મારેલી હોય છે. એમાં રંગોવાળા ધાગાઓની વિશિષ્ટ પ્રકારની મેળવણીથી અને ગાંઠોનાં સ્થાન અને બનાવ વડે તેમજ દોરીઓ અમુક વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ બાંધવાથી અમુક પ્રકારોના વિચારોને સાંકેતિત કરવામાં (represent symbolically) આવતા હોય છે. વામ્પુમ એ

આદિતિ ૨ છ
(કુઈપુ)

છીપોના ખંડો (sections of shells) જોડીને બનાવેલી પટ્ટીઓ (bands) હોય છે, જેમાં શુક્તિખંડો અમુક યોજના અનુસાર ગોઠવવામાં આવ્યા હોય છે, જે એકત્ર ચતાં સમગ્રમાંથી એક ભૌમિતિક આકૃતિ બની રહેતી હોય છે. આવા કેટલાક વામ્પુમ છ થી સાત હજાર છીપખંડોના બનેલા હોય છે. સૌથી લાંબા વામ્પુમમાં ૪૯ પટ્ટીઓ છે. વામ્પુમ અને કુષ્પો બન્ને માત્ર ‘સ્મૃતિસહાયક રચનાઓ’ (Mnemonic contrivances) છે; એને કાષ્ઠપિણ્ય પ્રકારની લેખન-રીતિ ગણાવી સકાય તેમ નથી.

પેન સુલેહ-પટ (Penn Treaty Belt) એ વામ્પુમ દ્વારા ચેન્નાકનનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. લેનિ-લેનેપ (Leni-Lenape)

ટોળાના મુખીઓએ વિલિયમ પેન (William Penn) ની સાથે ઇ. સ. ૧૬૮૨માં સુલેહ કરી ત્યારે એના સ્મારક તરીકે એ આપેલું હતું. એમાં એક ગોરા માનવીની અને એક (રેડ) ઇન્ડિયનની આકૃતિઓ ભરેલી છે. મેચીના પ્રતીક રૂપે એમણે હસ્તધુનન કર્યું છે. ગોરા માનવીને માથે ડોટ છે. આ શાંતિના સુલેહકરારનો કદીયે ભંગ થયો નહોતો.

આકૃતિ ૩૯-પેન સુલેહ પટ
(વામ્પુમનો એક સુંદર નમૂનો)

પ્રાગૈતિહાસિક પ્રાકૃતિક ચિત્રો

લેખનનો ઉદ્ભવ ચિત્રાલેખનમાંથી થયો છે.^૩ આદિ માનવ

J. Vendryes, *Langueage*, p. 319.

Cf. Düringer, *op. cit.*, p. 21 : "man began his writing with picture - writing."

કુરસના સમયમા આનવામના પ્રકૃતિના દસ્તોનુ આનેખન કરતો અત્યંત પુરાતન કાળમા મધ્ય યુગેપી ગુફા પ્રોમા વમના અસ્મયુગીન માનવે (Palaeolithic man) રીનપ્રદેવના આદિમ હાથી (mammoth), નાળનાળા ગેડા પાડા (bison) અને જંગલી સાહના ગુફાઓની ભીંત ઉપર આનેખેના રંગીન માગી કે નકશાતિના રંગોથી રંગેના ચિત્રો નુપ્રસિદ્ધ છે^૪ આ ચિત્રોના આનેખનમા પ્રકૃતિદર્શનથી આદિમાનવમનમા ઉદ્ભવેલી અન્વેષ-પૂનની ભાવના (mysticism) કારણમૂલ હોતે તેમ એક પ્રાર્થના, (તેને પ્રાણીઓના) શિકારમા સફળતા અપાવનારુ, એક નહુ પણ ચપ્પાણુ હરો આ ચિત્રનેખનમાથી કાળક્રમે વિગમ પામતા પામતા લેખનકાળનો ઉદય થયો હરો એ નિશ્ચિત છે

આ પ્રાકૃતિક ચિત્રો બ્યાએ ચિત્રો મળી તે તે પદાર્થોના સ્વરૂપ ગણાવા લાગ્યા ત્યારે લેખનના વિગમમા એક મહત્વનું સોપાન સર થયું અને એક પ્રમરની સંકેતભાસનો ઉદ્ભવ થયો પ્રાૈતિહાસિક કાળમા રૂપેન, પોર્ટુગલ અને ઇટાલીમાથી પથ્થર ઉપર આલેખારોડા કે ઇતરાયેના સંકેતાત્મક ચિત્રો (conventionalised figures) કે ભૌમિતિક આકૃતિઓ (geometric signs) ઈ. મળી આવ્યા છે તેવી જ રીતે ગ્રીસ પામેના કોટ અને મિસરમાવી ચપ્પાણના (masonry) તેમજ માગીના વાસણો (pottery) ઉપર ભૌમિતિક આકૃતિઓ અને પુરાતન સમયની-પ્રાૈતિહાસિક કાળની-મળી આવી છે^૫ ઉત્તર આફ્રિકાના અને સ્કેન્ડિનેવિયાના પર્વતોની ગુફાઓમાં શિનાચિત્રો (rock paintings) મા આવી પ્રાૈતિહાસિક કાળની સંકેતાત્મક ચિત્રાકૃતિઓ (conventionalised figures) મળી

૪ સરખાવે Tommy Thompson *The ABC of our Alphabet*, pp. 8-9

૫ Drieger *op cit* pp 23-24

આવી છે.^૬ અમેરિકાની આદિમ જાતિઓ પણ આ પ્રકારના ચિત્ર-સંકેતો હજી પણ વાપરે છે.

લેખનકલાના વિકાસમાં ત્રણ કક્ષાઓ (stages) મળે છે: ચિત્રાંકન કે ચિત્રાલેખન લિપિ (pictographic writing), જેમાં પ્રાકૃતિક પદાર્થોનાં ચિત્રો દ્વારા એમના એકત્રિત સમગ્ર રૂપમાંથી કાંઈ વિચાર કે સંદેશ કે કથા પ્રગટ થાય છે; વિચારસંકેત કે ઇડિયોગ્રાફિક લિપિ (ideographic writing), જેમાં મૂળ ચિત્રોમાંથી વિકાસ પામેલા સંકેતો વડે વિચાર કે પદાર્થ વ્યક્ત થાય છે; અને ધ્વન્યાત્મક લિપિ (phonetic writing), જેમાં ભિન્ન ભિન્ન મૂળાક્ષરો વડે (જે મૂળ તો ચિત્રાત્મક સંકેતોના અતિ સરસીકૃત રૂપો છે) ભિન્ન ભિન્ન ધ્વનિઓ દર્શાવાય છે. પ્રત્યેક મૂળાક્ષર એક એક ધ્વનિનું ચિહ્ન છે.

ચિત્રાલેખન લિપિ (Pictography; Picture-writing)

લેખનની આ સૌથી પુરાતન કે આદિમ (primitive) કક્ષા છે. આદિમ સમાજની સંસ્કૃતિનો ક્રમિક વિકાસ થતાં, જુદી જુદી ટોળાઓ કે જાતિઓ પરસ્પરના સંપર્કમાં આવતાં, જીવન વધારે સંકુલ બનતાં, કેવળ મૌખિક વાણી વિચારના વાહન તરીકે અપર્યાપ્ત લાગવા માંડી હશે. ભારે યુદ્ધમાં તેમજ સ્વરક્ષણ માટે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ સમજી શકે એની કાંઈ એજાઓ કે હાથની જુદી જુદી મુદ્રાઓની જનેલી સંકેતભાષા યોજવી પડી હશે, જે સુમેલના કરાર કરવા માટે કે સમેલનો ભરવામાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ હશે. ઉ. ત. હાથની પહેલી એ આંગળીઓ વારાફરતી હલાવીને ચાલવાની ક્રિયા, કે માથું નમાવીને ઊંધવાની ક્રિયા, અર્થાત્ રાત્રિ, દર્શાવી રાકાય. કળક્રમે આ સંજ્ઞાઓ ચિત્રાકારે આલેખવામાં આવી. ત્યારે સૂર્યની

આકૃતિ 'એક દિવસ', ચંદ્રની આકૃતિ 'એક માસ', મનુષ્યના પગની આકૃતિ 'ચાલવાની ક્રિયા', નમાવેલા માથાની બાજુએ અડકાડેલો હાથ 'બંધ', કે મુખ 'બોલવાની ક્રિયા' સ્વયંવતી હશે. આ સર્વમાં ધણુ અપૂરાપણુ હતું. એ સમગ્ર ચિત્રપટ કોઈ એક વિચારનું સૂચન કરતો; એના જુદાં જુદાં અંગઉપાંગ માટે હજી કોઈ અનિર્ણયો બની નહોતી.^૭ ચિત્રલેખનપદ્ધતિમાં ચિત્રિત પદાર્થો કરતાં એ સર્વના સમવાયમાંથી નિબ્બત્ત થતા અર્થનું સૂચન સચિરોપણે પ્રધાન રહેતું.

કોઈક વાર સમગ્ર ચિત્રપટમાંથી ધણુ અર્થ ઘટ્ટી શકતા; તો કવચિત્ એના કોઈ અર્થ તદ્દન વિસરાઈ ગયો હોય એવું પણ બનતું. આ સ્થિતિ એ લેખનના વિકાસમાં કેવળ એક શિશુઅવસ્થા હતી; જે જાતિઓ એમાંથી આગળ વધીને મીસરવારીઓ કે બેળિસોનિયનોની માફક વ્યવસ્થિત લેખનપદ્ધતિ વિકસાવી શકી નહિ, એમને સાર્વજનિક વિકાસ અટકી ગયો.

ચિત્રલેખનપદ્ધતિનાં અનેક અતિ પુરાતન ઉદાહરણો મળે છે. મિસર, મેસોપોટેમિયા, દ્વિનિશિયા, ક્રીટ, સ્પેન, દક્ષિણુ ફ્રાન્સ અને બીજા ધણુ દેશોના પ્રાગૈતિહાસિક નિવાસીઓ એમની સરકૃતિના આદિમ કાળે ચિત્રલેખનપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા. આજે મધ્ય આફ્રિકા, ઉત્તર અમેરિકા, અને ઓસ્ટ્રેલિયાની કેટલીક આદિમ જાતિઓમાં લેખનની આ જ પદ્ધતિ પ્રચલિત છે.^૮ ઝાડની છાસ ઉપર, હાકડાની તખતીઓ ઉપર, પ્રાણીઓનાં ચામડાં ઉપર, હાડકાં કે હાથીદાંત ઉપર, અને પહાડોની શિલાઓ ઉપર આ પ્રકારનું ચિત્રલેખન થયેલું મળે છે.

^૭ સરખાવો : "Intrinsic phoneticism is still absent; it is only a semantic representation."

— Düringer, *op. cit.*, p. 31.

^૮ જુઓ : Düringer, *op. cit.*, p. 33.

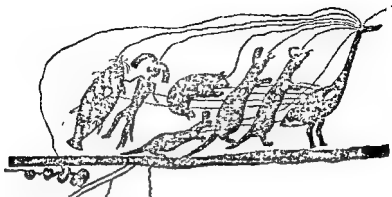
ચિત્રલેખનચિહ્નિનું નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ. એમાં એરિંગ સમુદાયને કાંઈ વસતા એક એરિંગમોએ ચિહ્નકારે જતાં પહેલાં એક લાકડાની તખતી ઉપર પોતાના પ્રવાસકાર્યક્રમની ચિત્રાંકિત નોંધ (pictographic note) આલેખાને પોતાના નિવાસસ્થાન (ઘર)નું ના

આકૃતિ ૮ થી (ચિત્રલેખનનો નમૂનો)

બારણા પાસે પોતાના મિત્રો કે સંબંધીઓની ગણતરી માટે તરત નજરે ચડે તેવી જગ્યાએ મૂકી છે. એની બોલીમાં આ ચિત્રનોંધ આ રીતે વંચાય : “હું ત્યાં તે (જગ્યાએ) જઈ છું, (હોડીને લઈને), ને તે ટાપુ ઉપર એક સમૃદ્ધિ (અર્થાત્, એક રાત રહીશ); પછી બીજા ટાપુ ઉપર જઈ ને બે સમૃદ્ધિ (=બે રાત ગાળીશ). એક સીક્કનો ચિહ્નકાર કરીશ. પછી પાછો આવીશ મારે રહેકાણે.”

બીજું ચિત્રાંકન એક સંકુલ વિચારોવાળી અરજ છે, જે લેક મુપિરિયરના ચિપ્પેવા ઇન્ડિયન જાતિના (Chippewa Indian) પ્રતિનિધિમંડળે અમેરિકાની (યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની) સરકારને ૧૮૪૬માં પેશ કરી હતી. ઝાડની સફેદ જાલનાં પાંચ પૃષ્ઠ ઉપર પ્રતિનિધિમંડળના જાતિસંકેત (totem) આલેખ્યા છે. નીચેના ચિત્રમાં એનું પહેલું પૃષ્ઠ દર્શાવ્યું છે. એમાં ટોળીનો મુખ્ય એ પ્રતિનિધિમંડળનો આલેખાન છે. એ જગલા જાતિ ('Osh cabawis' tribe = crane clan) નો છે. એની પછીના ત્રણ સભ્યો (Marten clan) ના

આકૃતિ ૫મી (ચિપ્પેવા ઇન્ડિયનોની અમેરિકાના પ્રમુખને અરજ)
 છે. એ પછી રોજ જાતિ, (Bear clan), મનુષ્ય
 જાતિ (Manishla clan), અને માર્શરમત્સ્ય જાતિ (Catfish
 clan) ના સભ્યો છે. મુખીની આંખમાંથી અને હૃદયમાંથી રેખાઓ
 અન્ય સભ્યોની આંખ અને હૃદયને સ્પર્શેલી છે; એ દૃષ્ટિ (=વિચારો)ની
 સમાનતા અને લાગણીની સમાનતા કે હાર્દિક એકતા સૂચવે છે.
 મુખીની આંખમાંથી આગળ નીકળતી રેખા આગળ જઈને મુનાઈટ
 રોડ્સ કોંગ્રેસના પ્રમુખ પોલ્ક (Polk) ની આંખ સુધી પહોંચે છે.
 મુખીની આંખમાંથી નીકળતી બીજી એક રેખા પાછળ નાનાં સરોવરોને
 અડકે છે. એ સરોવરોમાં માછલાં પકડવાના એમને હક જોઈએ છે, જે
 આ અરજીનો મુખ્ય હિદેશ છે. પ્રતિનિધિમંડળની નીચેની લાંબી
 સમાન્તર રેખાઓ સુપિરિયર સરોવર (Lake Superior) દર્શાવે
 છે. એમાંથી નીચેની બાજુએ જતી બે નાની સમાન્તર રેખાઓ
 લેક સુપિરિયરના દક્ષિણ કિનારે આવેલાં ગામડાંઓ ને સરોવરોનું
 સૂચન કરે છે, જ્યાં આ પ્રતિનિધિમંડળની જાતિઓ સ્થિર થઈ
 વસવાને ઈચ્છે છે.^{૧૦} સુવિકસિત ચિત્રાંકનલેખનપદ્ધતિનું આ એક
 અત્યુત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

આ ચિત્રાંકનલિપિ લેખનની આદિમ કક્ષાની સૂચક છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે ઇજિપ્તના પ્રાગૈતિહાસિક નિવાસીઓએ આ પ્રકારની ચિત્રાંકન-લિપિનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો એમ માનવું સચુકિત છે.

વિચારસંકેતલિપિ (Ideographic writing)

ચિત્રાંકનલિપિ (picture-writing) નો વિકાસ થતાં એમાંથી વિચારસંકેતલિપિનો ઉદ્ભવ થયો. ચિત્રાંકનલિપિમાં જિનન લિનન પદાર્થોનું આલેખન એ ઉદ્દેશ નહોતો, એ સમગ્ર પદાર્થસમવાયમાંથી સાહચર્યબળે (association) નિષ્પન્ન થતો કોઈ અભિપ્રેત વિચાર મૂકવા તરફ એની દૃષ્ટિ હતી. એમાં ચિત્રો વડે કોઈ સમ્બંધ વ્યક્ત થતો નહોતો; ચિત્રોનું ધ્વન્યાત્મક મૂલ્ય નહોતું. પછી જેમ જેમ વિચાર-વિનિમયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બનતું ગયું તેમ તેમ પદાર્થસમવાયને બદલે અક્ષર અક્ષર પદાર્થોનાં ચિત્ર તે તે પદાર્થની સંગ્રા રૂપે આલેખાવા લાગ્યાં. પછી ધીમે ધીમે એ વાસ્તવિક મટીને સરસ (simplified) અને સંકેતરૂપનાં (conventionalised) બન્યાં. આ પ્રકારના સંકેતોને વિચારસંકેત (ideographs; symbols representing ideas) કહે છે.^{૧૧} એમાં વિકાસ થતાં પ્રત્યેક સંકેત તે તે પદાર્થના નામોનો દ્યોતક બની રહે છે. અતિ પુરાતન ઇજિપ્તની 'હાયરોગ્લિફિક' લિપિ (hieroglyphic writing; = ચિત્રસંકેતલિપિ) ને એના જેવી જ પણ સ્વતંત્ર સુમેરિયન લેખનપદ્ધતિ અને તેમાંથી કાળક્રમે વિકસેલી પ્રાચીન બેબિલોનિયન અને ઓસિરિયન ક્ષીલાકૃતિ લિપિ (cuneiform writing),^{૧૨} અને ચીનની ચિત્રલિપિ આ પ્રકારની વિચારસંકેતલિપિનાં લાક્ષણિક ઉદાહરણો છે.^{૧૩} આદિમ જાતિઓની

૧૧ ખુમરીડ્ઝ idographs (= 'વિચારસંકેત') ને બદલે logographs (= word-writing, અર્થાત્, 'શબ્દસંકેત') નામ આપવું વધારે પસંદ કરે છે. જુઓ : Bloomfield, *Language*, p. ૨૬.

પુરાતન ચિત્રાંકનલિપિમાંથી કાળક્રમે વિચારસંક્રિતોનો ઉદ્ભવ થયાનાં ઉદાહરણો મળે છે. સાદા વિચારસંક્રિતો ઘણી પુરાતન લેખનપદ્ધતિઓમાં લગભગ એકસરખા હોય છે. પૃથ્વીને દૂર દૂરને છેડે ઉદય પાનીને વિક્સેલી પુરાતન (તેમ આદિમ) વ્યતિઓની લેખનરીતિમાં વિચારસંક્રિતો એકબીજાને પુષ્કળ મળતા આવે એ જેમ દૃઢદ્વચ્ચનક છે તેમ ભાષાની ઉત્પત્તિની સમાન પ્રણાલિકાનું પણ નિદર્શક છે. સામેના પૃષ્ઠ ઉપર બિન્ન બિન્ન વિચારસંક્રિતાત્મક ભાષાઓના ચોક્કસ વિચારસંક્રિતોની સરખામણી કરી છે તે જુઓ.

એ સંક્રિતો તે તે પુરાતન દેશોની પ્રાચીનતમ લેખનરીતિમાંથી ઉતાર્યા છે.^{૧૪} ઉત્તરકાલીન સમયમાં એનાં અસાધારણ રૂપાન્તર થઈ ગયું હોય છે. એનું મુખ્ય કારણ છે લેખનસામગ્રીને (ચીની લેખનમાં પીછી, એસિરિયન કીલકાકૃતિલેખનમાં માટીની તખ્તી ને લોખંડી લેખિની-stylus) અનુકૂળ રેખાંકનપદ્ધતિ અને લેખનત્વરા.

૧૨ સુમેરિયન પ્રબળનું આદિમ વતન કયું એ જાણી શકાયું નથી. સુમેરિયન (Sumerians) અને એકેદિયન (Accadians) ની લેખનપદ્ધતિ ઇબ્રિય જેટલી જ પુરાતન છે, અને સ્વતંત્ર રીતે વિકસાવેલી છે. એની પદ્ધતિ જુદી છે, એ કે એમાં પ્રવર્તતા સંજ્ઞાલિચ્છિલ્લિભ્યાપાર સમાન છે. એમાં પોથી માટીમાં લોખંડી લેખણ (stylus) થી છીલીતી માફક કાપીને અક્ષરો કાઢવાના એથી બધા ગોળાકાર ઠોંગ દળને કેવળ ફાયર (wedge) જેવી લીટીઓ વડે મૂળ નિર્માકૃતિ સંક્રિતોનું કીલકાકૃતિ રેખાઓમાં રૂપાન્તર થતું. માટે એને 'કયુનીફોર્મ' (cunei = of wedge) ઉપરથી) લેખનપદ્ધતિ' (=wedge letters) કહે છે.

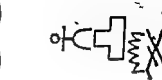
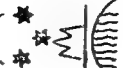
સુમેરિયનો પાસથી એમના વિજેતા બેબિલોનિયન (Babylonians) અને એસિરિયનોએ (Assyrians) એ મદદ લીધી.

૧૩ કીલવાસીઓ અને હિટ્ટાઇટ લોકોની લેખનપદ્ધતિ પણ આ જ પ્રકારની હતી. સરખાવો : Dinger, *op. cit.*, p 35

૧૪ જુઓ : Thompson, *op. cit.*, pp 12-13.

પ્રેરણાત્મક ચીન
સંકલ્પ

प्राचीन षण्ण-ग्रांतिषासिद्ध मेसापो-उत्तर अमेरिक्नीय
पयन नियसद्वत-दृग्भियन नियसद्वत ज्वातिओना नियसद्वत

નીચે પ્રાચીન ચીની વિચારસંકેતોને અર્વાચીન ચીની ભાષાના સંકેતો સાથે સરખાવ્યા છે તે જુઓ. ૧૫

પ્રાચીન સંકેત અર્વાચીન સંકેત પ્રાચીન સંકેત અર્વાચીન સંકેત

		ih સૂર્ય			ih મનુષ્ય
		yü વરસાદ			izu બાળક, પુત્ર
		huo અગ્નિ			shang દાર
		1 એક			K'ou મુખ
		erh બે			mu આંખ
		san ત્રણ			erh કાન

આકૃતિ ૭ મી

એવું જ અસાધારણ ફાંતર પુરાતન સુમેરિયન (=પુરાતન મેસોપોટમિયન) ચિત્રસંકેતવિધિમાંથી વિકસેલા ઉત્તરકાલીન એસીરિયન કીલકાકૃતિ સંકેતોમાં નજરે પડે છે. ૧૬

૧૫ જુઓ : Concise English-Chinese Dictionary, & Concise Chinese-English Dictionary, (Romanized) - James c Quo, pub. Charles E. Tuttle Co, Tokyo, Japan, 1959-1960.

૧૬ જુઓ : Thompson, op. cit., p. 45.

સુમેરિયન સંકેત

એસિરિયન સંકેત

તારો

સપ

મનુષ્ય

બળદ

માછલી

નિવાસસ્થાન

પ્રાગૈતિહાસિક માનવે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિચારસંકેતો પ્રથમ પ્રાકૃતિક પદાર્થો ઉપરથી બનાવ્યા હતા પછી ક્રિયાઓ દર્શાવવાને એણે માનવશરીરના અંગોના ચિત્રો આનેખ્યા - ચાનવાની ક્રિયા માટે પગનું ચિત્ર, જોવાની ક્રિયા માટે આંખનું ચિત્ર, રુદન માટે આંસુ ટપકતી આંખનું ચિત્ર ઈ. આ ચિત્રો પ્રતીકરૂપના (symbolic) હતા પછી એણે વિચારો વ્યક્ત કરવાને અમુક વિગિષ્ટ ગુણુવાળા પદાર્થોના ચિત્રો આનેખ્યા, જેમકે, શક્તિ દર્શાવવાને હાથનું ચિત્ર, વિવેકદર્શન (judgment) માટે આંખનું ચિત્ર ઈ.

આ રીતે વિચારસંકેત દ્વારા એક વિચારવિનિમયનું માધ્યમ નિર્માણ થયું હિત્ર લિત લાપાઓ બોલનાર માણસો એ ગ્રહણ કરી શકતા, એ એની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા હતી એ નોંધાસેન્યની સંપ્રતલાપા (code of signals)ની માફક સીધા વિચારો જ દર્શાવતા, એના ધ્વનિઓ નહિ એથી મૂર્ત વિચારો-પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, પ્રકૃતિના પદાર્થો ઈ - દર્શાવનામા તો કરી મુસ્કેરી જ નહોતી પણ એનાથી અમૂર્ત વિચારો - ઉત્ત શક્તિ, સામર્થ્ય, સંપત્તિ, ન્યાય, ઈ - દર્શાવવાનું અશક્યવત્ હતું ઉપરાંત આ સંકેતો ભાષાનું અતિ પ્રાથમિક રૂપનું વ્યાકરણ - નામ અને ક્રિયાપદ, નામના જાતિવચન, ક્રિયાપદના કાળ અને અર્થ, વિવિધ પદોના પરસ્પર સબધ, ઈ - દર્શાવના માટે પણ સર્વથા અસમર્થ હતા જેમાં પદક્રમ (word-order) વડે પદનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થતું હોય એવી ચીની જેવી ધ્વજ અવધાનુમારિણી ભાષાનું કામ કદાચ આનાથી નબી રહે, પરંતુ એ સિવાય કોઈ પણ પ્રત્યાયાત્મિક ભાષા માટે વિચારસંકેતનિષિ અપર્યાપ્ત હતી ચીની ભાષામાં પણ પૂર્ણ વિચાર-સંકેતોની (full signals) સાથે કેટલાક રિક્ત સંકેતો (empty signals) ઉમેરાયા. પૂર્ણ સંપ્રત સાચા ખાતી સંકેત જોડનાથી પૂર્ણ સંકેતનું પદસ્વરૂપ તેમજ અન્ય પદો સાથેના એનો સબધ સુનિર્મિત થતો

ખીજી ગંભીર મુશ્કેલી સંજ્ઞાઓના ગ્રાહ્યતાની હતી. પ્રત્યેક વિચાર માટે જુદા જુદા સંકેતો જેમાં હોમ એવી લેખનરીતિવાળી ભાષામાં અગણિત સંકેતો સંભવે. ચીની ભાષામાં આશરે ૪૫૦૦૦ સંકેતો છે, જેમાંથી વિદ્વાનો આશરે ૬૦૦૦ જોટલા સંકેતો વાપરે છે.^{૧૭} આમાં કેટલીં અપરંપાર મુશ્કેલી પડે અને સમયનો કેટલો દુર્વ્યય થાય ! કેટલાં વર્ષો સુધી સંકેતો શીખે ત્યારે વિદ્યાર્થીને સાહિત્ય બરાબર અવગત થાય ! ચીનમાં સેકાંઓ સુધી અજ્ઞાનતા અને સંપૂર્ણ કે આંશિક નિરક્ષરતા રહી તેનું કારણ આ જ છે.^{૧૮}

આ સર્વ અપૂર્ણતાઓને કારણે, તેમ સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાન્તિક્રમ અનુસાર લાંબા વખત સુધી કોઈપણ લેખનપદ્ધતિ કેવળ વિચારસંકેત-મૂલક (ideographic) રહી નથી. ચીની ભાષામાં રિક્ત સંજ્ઞાઓ પદોનો વાક્યગત (morphological) અર્થ દર્શાવવાને બિચારાઈ હતી એ આપણે જોઈ ગયા.

દ્રવિડની હાઈરિજવાદી અને પ્રાચીન મેમોપોટેમિયાની વિચાર-સંકેતચિત્રલિપિ મૂળ વિચારસંકેતલિપિમાંથી વિકાસ પામતાં પામતાં ધ્વન્યાત્મક બનતી ગઈ. આજે એના જે ઐતિહાસિક નમૂનાઓ આપણને મળી આવ્યા છે તે વસ્તુતઃ અંશતઃ વિચારસંકેત રૂપના અને અંશતઃ ધ્વનિસંકેત રૂપના છે.

મનુષ્યની સાહજિક માનસપ્રક્રિયાઓથી આ પરિણામ આવ્યું છે. ધ્વન્યાત્મક ભાષા શ્રાવ્ય રૂપે પ્રત્યેક જનતિને અતિ પુરાતન પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી પ્રાપ્ત થઈ જ હતી. પ્રત્યેક પદાર્થનું ભાષામાં ધ્વન્યાત્મક નામ તો હતું જ. લેખનમાં ચિત્ર રૂપે એ પદાર્થ અક્ષિત ધર્તાં

^{૧૭} Diringar, *op. cit.*, p 37.

^{૧૮} E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 26.

ચિત્ર એ પદાર્થના નામથી ઓળખાના લાગ્યું. પણ તે એ નામ ચિત્રની—તે દ્રો એ સરનીકૃત મ કેત ૩૫ થની ગયું હતુ—એક) ધ્વન્યાત્મક સત્તા મની રહી, અને એ ધ્વનિસમૂહની વેખનતંત્રા તે ચિત્રસંકેત બન્યો. આમાંથી ધ્વન્યાત્મક વેખનપદ્ધતિ (phonetic writing) નો પ્રારંભ થયો. ૧૯ લાપાના ધ્વનિઓનું આ રીતે સત્તાઓ દ્વારા આવેખન એ માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું પુરસ્ક્રમ (=આગળ પગલું) હતું. ૨૦

ચોડાક ઉદાહરણોથી આ ઢઁન સ્પષ્ટતર થયો. ઇજિપ્તની પ્રાચીન ચિત્રલિપિમાં (hieroglyph) એ માનવમુખ (ro)ની,

 એ સિંહ (labo) ની, એ ગોઠળગાય (fena)ની,

 એ પગ (bu) ની, એ પાણીની (nu),

 એ મૂર્ત (zst)ની સત્તા હતી પુરાતન ઇજિપ્તની

૧૦ સરખાવો : "The image and the sound could be substituted for one another. . The image could be treated, first as the emblem then as the graphic transcription of the sound. Then since the nature of the object was, in turn, linked with the object, this name came to be linked with the image which had invoked the idea. The sign representing the object likewise became the sign of the sound expressing the object. Phonetic writing had been created."

—J Vendryes, *Language*, p. 323.

ધ્વન્યાત્મક ભાષામાં મુખ્યત્વે નામ (ro), સિંહનું નામ (labo),
ઈં (ઉપર કૌંસમાં દર્શાવ્યા મુજબ) નામ હતાં. ક્રમશઃ

એ ro [કે hr] ધ્વનિનું, અને એ [labo] ધ્વનિનું
લેખનપ્રતીક બની રહ્યું.

ઇગિપ્તની હાઇરાગ્લિફિક પદ્ધતિ (=ચિત્રાલેખન પદ્ધતિ) -
ઈ. સ. પૂ. ૩૪૦૦ - ૨૪૭૫ સુધી ચાલુ રહી. ધાર્મિક રચનાઓની
મુખ્યતા જાણવાની દૃષ્ટિથી આ પદ્ધતિનું પુરોહિતોએ નિર્માણ કર્યું
હતું. એમાંથી પછી પેપિરસનો ઉપયોગ થતાં એ માટે અનુકૂળ ઝડપી,
વર્તુલાકૃતિ અક્ષરોવાળી, સરલરૂપની, હિએરેટિક (Hieratic) પદ્ધતિ
(ઈ. સ. પૂ. ૨૧૬૦ - ૧૭૮૮) વિકસાવી. એમનું ચિત્રાકૃતિઓ સાથે
સામ્ય રહેતું નહોતું. પછીરો ઉપર હાઇરાગ્લિફિક લખાતી અને
પેપિરસ (papyrus) ઉપર હિએરેટિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ થતો.
પછીના કાળમાં એનું પણ પુનઃ સંસ્કરણ થયું, જે પછી ધાર્મિકનર
(non-religious) - બહુધા વેપારઉદ્યોગ નિમિત્તનાં - લખાણમાં
વપરાતી રાહ ચઈ. (ઈ. સ. પૂ. ૧૫૮૦ બાદ). એને ડિમોટિક
(Demotic) પદ્ધતિ કહે છે.^{૨૧}

‘રેબસ’ (Rebus) કે ચિત્રધ્વનિસંકેત

વિચારસંકેત (ideograph) માંથી મૂળાક્ષરો (alphabets)
વિકસતાં વચ્ચે ‘રેબસ’ કે ચિત્રધ્વનિસંકેતની એક સ્થિતિ આવી
હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ચિત્રો દ્વારા - એ ચિત્રોનાં નામના ધ્વનિઓ
દ્વારા - કોઈ વ્યક્તિનું નામ કે કોઈ સમ્પદ દર્શાવાય તેને ‘રેબસ’ કહે
છે.^{૨૨} ‘રેબસ’ માં જે ચિત્રો આલેખેલાં હોય છે એ તે તે પદાર્થ

૨૦ સરખાવો : Drieger, *op. cit.*, p 36

૨૧ સરખાવો : Thompson, *op. cit.*, p 28.

વ્યક્ત કરવાને માટે નહિ પણ એ પદાર્થોના નામના 'ચિત્ર' વ્યક્ત કરવાને માટે આલેખાયેલા હોય છે. ઉ. ત. મધ્યયુગીન ઇંગ્લેન્ડમાં એક વખતે વ્યક્તિઓના કુલનામ (surname) દર્શાવવાને 'રેન્સ' નો પ્રાકૃત ઉપયોગ થતો ઓક્સફર્ડ (Oxford) વિશ્વ-વિદ્યાલયની પરિચાયક સંજ્ઞા (coat of arms) માં ગળદ (ox) ને નદીના છીછરા કિનારાણું (ford) માંથી પસાર થતો દર્શાવેલો મળે છે. આપણી જાણમાં 'સૂર્ય' અને 'મધ્ય' નાં ચિત્રો સાથે મૂકીને 'સૂર્યમધ્ય', અને 'દક્ષિણ' અને 'હાથ' નાં ચિત્રો સાથે મૂકીને 'દક્ષિણીકર' નામ વ્યક્ત કરી શકાય.

આથી લાગ્યાં, લગભગ વાક્ય જે કાં, 'રેન્સ' પણ બની શકે. ઉ. ત. I can not fly—એ વાક્ય નીચેના રેન્સ વડે વ્યક્ત કરી શકાય.

આકૃતિ ૯ મી

આમ catastrophy શબ્દ 'રેન્સ' માં દર્શાવેલો હોય તો cat શબ્દ અને trophy ના ચિત્રો સાથે મૂકીને દર્શાવી શકાય. ૨૩ "કાતરિયુ ગેપ" નામનું એક ગુજરાતી અર્ગબીર રમૂજી પત્ર પોતાનું શીર્ષક મુખપત્ર ઉપર 'રેન્સ' થી વ્યક્ત કરતું બતાવ્યું છે. ઉ. ત. 'કાતર', U, ગેપ, 'રેન્સ' નો ઉપયોગ વર્તમાનપત્રોની બહારખબરોમાં સંવિરોધ થાય છે.

૨૨ 'Rebus'—representation of name, word etc. by pictures'.

૨૩ જુઓ Vendryes, op cit., p. 324.

અતિ પુરાતન સમયમાં, લેખનકળાના ઉપકાળે, ‘રેબસ’નો ઉપયોગ થયાંનાં ઉદાહરણ મળે છે. ઉ. ત. ઇજિપ્તની હાઈરોગ્લિફિક લિપિમાં ટોલેમી પંદરમાના ઉદ્ઘાટન લેખમાં (lapis lazuli = એક પ્રકારનું અક્યક્તિ ભૂરું pigment), જેનું પ્રાચીન ઇજિપ્તીય ભાષામાં ‘ખેસ્તેબ’ (Khesteb) નામ હતું, તે માલુસને એક કુચરને પૂંછડેથી

આકૃતિ ૧૦ મી

પકડીને અટકાવી રાખતો દર્શાવતા ચિત્ર વડે વ્યક્ત કર્યું છે. પુરાતન ઇજિપ્તીય ભાષામાં ‘ખેસ’ (khesf) નો અર્થ થતો ‘અટકાવવું’, અને ‘ટેબ’ (teb) નો અર્થ હતો ‘કુચર’. અટકાવેલા કુચરના ચિત્રના ધ્વનિઓ જોડીને એમાં khesteb (=ભૂરો રંગ)

શબ્દ વ્યક્ત કર્યો છે. ૨૪ ‘રેબસ’ આમ અક્ષરાત્મક લેખન (syllabic writing) નું પૂર્વરૂપ બની રહે છે.

‘રેબસ’ માંથી મૂળાક્ષરમાં પરિવર્તન થવું સહજ હતું. ભાષા-વેકાસના સાહજિક ક્રમે ચિત્રસંકેતમાંથી ધ્વનિસંકેતમાં રૂપાંતર થયું હશે એમ સમજી શકાય છે. જે ચિત્રસંકેત પ્રથમ પદાર્થનું (સમગ્ર) નામ વ્યક્ત કરતો હતો, તે પછી કાળક્રમે એ નામના ધ્વનિઓમાંથી પ્રથમ ધ્વનિનો નિર્દેશ કરતો થઈ ગયો. ઉ. ત. પુરાતન ઇજિપ્તીય હાઈરોગ્લિફિકમાં સિંહનો ચિત્રસંકેત પ્રથમ ‘labo’ નામ વ્યક્ત કરતો, એ પછી માત્ર ‘l’ વ્યક્ત કરતો થઈ ગયો; મુખનો સંકેત ‘ro’ નામ વ્યક્ત કરતો એ પછી માત્ર r નો સંકેત બની રહ્યો. આ કેવી રીતે બન્યું એનો બાળકોની મૂળાક્ષરો શીખવાની રીત ઉપરથી ખ્યાલ આવશે. મૂળાક્ષરોનો ચિત્રપટ જોતાં જોતાં બાળક શીખે છે — ‘તરવાર’નો ‘ત’, ‘કરવત’નો ‘ક’, ‘મરચાં’નો ‘મ’, અને

સાથે નામે તે તે અક્ષરની આકૃતિ પણ જ્ઞાનના મેળનું દર્શક છે. આ જ રીતે પુરાતન કાળના ચિત્રનકેત એ સંસ્કૃત નામ જનિ-ચક્રદાપને બદલે એના નામ જનિના પ્રતીકકષ જની મેયો, જેના અનેક ઉદાહરણો ન ૧ ૬ ૭ ૧ નીચની ન ૧ થી, કાર્ટુચ (cartouche),

જુઓ એના મળી કીલોપાટ્રા (Cleopatra) નું નામ દર્શાવનારું પ્રિન્સિપા મુલાદાંગ દ્વારા લખેલું એના પ્રથમ ગોળાનુપાંગ (quadrant) K મુલ્યે છે, સિદ્ધ L બદલ કરે છે, ગરુ (reed) I (= અંગ્રેજ E) દ્વારે છે; નાક માંડુ ધોડું On નંને આડો પડો P નું પ્રતીક છે; નરુડ A, દાઘ T, નુખ R અને પડીની નરુડ આકૃતિ A દ્વારે છે. ઈંગ્રાની આકૃતિ આ નારી 'નનિનું' નામ છે એમ મુલ્યે છે. એની પડીની મુર્તિ આ યક્તિ દેવકોદિની છે એમ દ્વારે છે. ૨૫

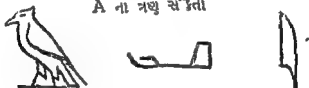
આકૃતિ ૧૧ મી

આ જન્યાત્મક લેખનની કેટલીક નજીર મધ્યાંધાઓ દ્વી મકેતો મમે લેટલા દોષ તોપણ તેની સંખ્યા પરિમિત જ દોષ, ન્તારે વિચારો અપરિમિત છે. એથી એક જ સંજ્ઞા દ્વારા અનેક વિચારો દર્શાવવા આવશ્યક થઈ પડે છે. ઉત્તર પુરાતન કીલોપાટ્રા લેખનમાં ગોળ આકૃતિ (disc) માન 'મુર્ધ' જ નહિ, પણ સાથે સાથે 'પ્રકાશ', 'દિવસ', 'ધરતી'નું પ્રતીક છે. દાક્ષિણનાર્ધ ચિત્રસંકેતોમાં આખનું ચિત્ર 'આખ' ઉપરાંત 'દષ્ટિ', 'જ્ઞાન', ઈં વિચારો દર્શાવે છે તે જાણાઓમાં આ વિચારોના જન્યાત્મક (જાણ) નામ જુદાં જુદાં છે. એવી ઉપરના પ્રતીકોને એની મુખ્ય જનિસંજ્ઞાઓ (phonetic value) ઉપરાંત બીજા અનેક નરી 'ચિન્તન'માં પ્રાપ્ત થાય છે. ક્યુનીફોર્મ લેખનમાં એક જ લેખનસંજ્ઞા ૧૫ થી ૨૦

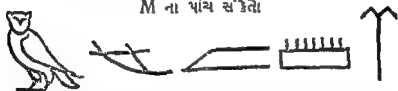
જેટલા લિન્ન લિન્ન ધ્વનિઓ વ્યક્ત કરે છે. આ સંજ્ઞાને બહુધ્વનિ (polyphone) સંજ્ઞા કહે છે. ૨૬

એથી જોવું દરેક લાપામાં એવા શબ્દો મળે છે કે જેના ધ્વનિ સમાન હોવા છતાં એના અર્થ જુદા જુદા હોય. ૨૭ આવા શબ્દો માટે ચિત્રસંકેતલિપિમાં સ્વાભાવિક રીતેજ અલગ અલગ ચિત્રસંકેત હોય. એ પંચીથી ધ્વન્યાત્મક બનતાં એક જ ધ્વનિ માટે સંખ્યાબંધ સંકેત નિર્માણ થાય. આ રીતે ઇન્ડોપ્સ્યન હાઇરોગ્લાફમાં M ને માટે સંખ્યાબંધ સંકેતો, A માટે ૨૦ સંકેતો, H ને માટે ૩૦ સંકેતો હતા. એમાંના કેટલાક નીચેની પેનલમાં દર્શાવ્યા છે. પ્રાચીન ઇન્ડોપ્સ્યનમાં આ પ્રકારના બધા મળીને ૬૦૦ ઉપરાંત સંકેતો હતા.

A ના ત્રણ સંકેતો

M ના પાંચ સંકેતો

આકૃતિ ૧૩ મી

૬ આપણી લિપિમાંથી સરખામણી માટે આવાં વિવેક હતાદરજો આપી શકાય તેમ છે. ઉ.ત. દેવનાગરીમાં જ એ 'ખ' તેમજ ર+વ ધ્વનિ દર્શાવે છે. ગુજરાતી લિપિમાં ર એ 'જે'નો અંક અને 'ર', પ એ 'પાંચ'નો અંક અને 'પ', વ શબ્દો તેમજ અનુસ્વાર દર્શાવે છે. આથી કોઈકે સર પુરાતન ઢલ્હીઈ લેખો કે પ્રાચીન હસ્તપ્રતો બેઠેલાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે.

ફ્યુનિકોર્મ (ફોનિકટિક) વેખનમાં 10૫ એ ધ્વનિ (વર્ણ) માટે જુદી જુદી સત્તર લેખનસંજ્ઞાઓ હતી ૨૮ એક જ ધ્વનિ માટે અનેક લેખનસંજ્ઞાઓ હોય તેમને સમધ્વનિ (સંજ્ઞાઓ) (homophones) કહે છે

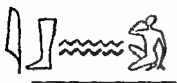
એસિરિયનોએ ફ્યુનિકોર્મ સંજ્ઞાઓની બહુધ્વનિવાની અગત્ય દૂર કરવાને ફેટલીક ધ્વનિસંજ્ઞાઓ (phonetic signs) ઉમેરી કાર્થ શબ્દનો સંકેત પ્રચલિત ફ્યુનિકોર્મમાં લખાને અસિરિયન ઉચ્ચાર નિશ્ચિતપણે વ્યક્ત કરવાને તેઓ વર્ણ (syllable) ધ્વન્યાનુસારી રીતે (phonetically) લખવાનો શરૂ કર્યો આ સમસકેત અને ધ્વન્યાનુસારી પદ્ધતિનું મિશ્રણ એસિરિયન વેખનપદ્ધતિની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતા હતી

અનેક સંદેહોની સમધ્વનિતા એ વિચારસંકેતપ્રધાન લેખન પદ્ધતિની ખીણ ગંભીર અપૂર્ણતા હતી એ દૂર કરવાને નિર્દેશક નિશાનીઓ (keys) વપરાતી શરૂ થઈ ધ્વન્યાત્મક સંકેત લખાને એની પછી આવી નિર્દેશક નિશાની ભેડાતી જેથી એ ધ્વન્યાત્મક સંજ્ઞાનો કયો વિશિષ્ટ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે એ નક્કી થતું જો ત નીચેના ઇજિપ્તિયન હાઈરોગ્લિફની પ્રથમ બે સંજ્ઞાઓ મૂળાક્ષર રૂપની (alphabetic) (A B) છે એના ધણા અર્થોમાંથી એક અર્થ

૨૭ ગુજરાતી લાખામાંથી ઉદાહરણ લઈએ તો ‘ગાય’ (cow), અને ‘ગાય’ (sing), ‘પરોણો’ (a goad), અને ‘પરોણો’ (a guest), ‘રાઈ’ (mustard), અને ‘રાય’ (a king), ‘બાઈ’ (a castle of that name હો તો બાઈબરેયા) અને ‘બાઈ’ (ab use), ઈ શબ્દયુ મોમાં ધ્વનિ સમાન છે હતા અર્થ કેવળ જિ ન છે

૨૮ જુઓ Vendryes, op cit, p 324

થાય છે 'તરસ'. એ એ ધ્વનિઓનો એ જ માત્ર એક અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ દર્શાવવા લેખકે પછી એ ચિત્રસંકેતો આલેખ્યા છે. પહેલો

આકૃતિ ૧૩ મી

એક અર્થ છે, અને અહીં લેખનસંદર્ભમાં અભિપ્રેત છે.

સંકેત 'પાણી' નો સૂચક છે, ખીજામાં પોતાના કુખ તરફ નિર્દેશ કરતા મનુષ્યની આકૃતિ છે. બન્ને એકત્ર થઈને 'પાણીની તરસ' સૂચવે છે, જે પુરાતન ઇજિપ્શ્યન ભાષામાં AB નો

ચીની ભાષામાં ચિત્રસંકેતલિપિની અગવડ દૂર કરવાને ધ્વન્યાત્મક સંકેત (phonetic ideogram) ની સાથે કેટલાક નિર્દેશક (ચિહ્નો) (exponents; radicals) જોડવામાં આવે છે, જેના વડે શબ્દનો અમુક જ અર્થ અભિપ્રેત છે એમ નિશ્ચિતપણે દર્શાવાય છે. અગાઉ તો આવા અસંખ્ય નિર્દેશકો (radicals) વપરાતા; ઇ. સ ૧૬૧૬ માં એમની સંખ્યા મર્યાદિત કરીને ખસોચોદ વાપરવાની પ્રણાલિકા શરૂ થઈ. આવી નિર્દેશક (radical) સંજ્ઞાઓને ચીની ભાષામાં *pu* કહે છે, જે 'પ્રકાર' (sort) કે 'વર્ગ' (class) દર્શાવે છે. આમ ચીની ભાષામાં એ તરવોનો સંયોગ થયો છે — ધ્વન્યાત્મક તત્ત્વ, જેમાં ધ્વન્યાત્મક જાગ્રા શબ્દસંકેત વડે શબ્દના ધ્વનિ (syllabic sound) વ્યક્ત થાય છે, અને ખીજા નિર્દેશકો (radicals) જેના વડે શબ્દનો ઉદ્દિષ્ટ અર્થ મુનિશ્ચિત થાય છે. અહીં ચીની ભાષા એક જ વર્ણુવાળા શબ્દોની ખતેલી હતી, ત્યારે પ્રાચીન ઇજિપ્શ્યન અને એસિરિયન આદિ ભાષાઓ પ્રત્યયાત્મિકા હોઈ ઘણા વર્ણુવાળા શબ્દોની ખતેલી હતી, એટલું સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે ક્યુનિફોર્મ લિપિ ઉત્તરકાળમાં અક્ષરાત્મક (syllabic) લિપિ બની ગઈ અને એમાં દરિયસ (Darius) ના પ્રાચીન ઇરાનિયન ઉત્કૃષ્ટલેખો કાતરાયેલા છે. શબ્દસંકેતમૂલક (ideographic) લિપિઓમાં કીલાકૃતિ સૌથી ઝાઝી જ્ઞાત લિપિ

હતી એનો ઝડપથી લેખ થયો અને એને સ્થાને સર્વિધ ધ્વન્યાત્મક ક્ષિપિઓ, વિગંધ તો ફિનિશિયન (Phoenician) લિપિમાંથી પ્રકટેલી એરમેઈક (Aramaic) લિપિ, ૧૫૨૫ની સુધી વર્ષ ગઈ ૨૮

વર્ણમાલા (=વ્યવજ્ઞાત્મક અક્ષરમાલા Syllabary)

એ લેખનપદ્ધતિની ઉત્ક્રાન્તિમાં તરત પછીનું પત્રનું હતું આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ઇટલાક ઇજિપ્શિયન હાઈગિગ્નાઈક (તેમના ઉત્તર કાલીન હાયપેટિક) સ કેતો એક જ (વ્યવજ્ઞાત્મક) વર્ણના નિર્દેશક હતા. એનો ઉપયોગ કરતી વખતે એની સાથે મળેલા સ્વરની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી એવી જેમાં સમાન વ્યવજ્ઞ હોય, પરંતુ સાનેના સ્વરો લિખ હોવાને કારણે ધ્વન્યાત્મક મૂલ્યમાં ફરક પડતો હોય તો તેવો ગૂંચસાડો દૂર કરવાને વર્ણસંગ્રહ સાથે સમ્બંધિત જેનીને સ્પષ્ટી કરણું કરવામાં આવતું હતું આના માત્ર એક જ વ્યવજ્ઞાત્મક વર્ણ દર્શાવતા હોય એવા સ કેતો પુરાતન ઇજિપ્શિયન લાપ્તામાં બધા મળીને ૨૪ હતા અતિ પ્રાચીન કાળમાં, ઈ. સ પૂર્વે ૧૫૦૦ ની ચે પહેલાં, સેમિટિક (Semitic) ભાષાઓ મેળનાર પ્રગ્નએને ઇજિપ્શિયન લેખનપદ્ધતિનો પરિચય થયો^{૨૦} એમને પોતાની ભાષાના નેખન માટે આ સૌથી સાદી ૨૪ ઇજિપ્શિયન સંગ્રહો ઝીકાગીને બાકીની વધારાની અનેક સંગ્રહો હોડી દીધી એમિટિ-ભાષામાં ધાતુ કે સમ-મૂળ માત્ર વ્યવજ્ઞો વડે દર્શાવાય છે. એથી ગમ્મરવડપમાં રાજ પડે ત્યાં વાક્યના સંદર્ભ ઉપરથી અર્થ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે

૨૬ જુઓ Vendryes op cit, p ૩૨૬

૩૦ પ્રો. ફ્લિન્ડર્સ પેટ્રિએ (Prof Flinders Petrie) ને ઇજિપ્શિયનની ખોદકામ કરતા સખ્યાબંધ કૌમિલિક અને ચિત્રકપના સ કેતો પ્રાપ્ત થયા છે, જેનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ સુધીનો સંબંધ છે એમાંથી કેટલાક સ કેતો ઉત્તરકાલીન સેમિટિક સ કેતોને એટલા બધા મળતા આવે છે કે આ પુરાતન સ કેતમાલા (ancient

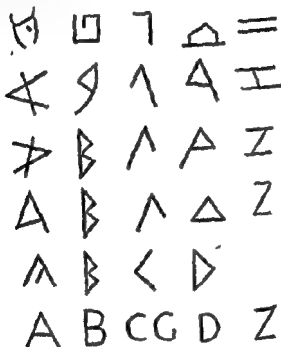
આ પ્રકારની સેમિટિક લેખનપદ્ધતિનું પ્રાચીનતમ ઉદાહરણ સિનાઈ ઉપકીર્ણ મેગ્ગો (Sinai Inscriptions) છે, જેનનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુધીનો છે. એનાં બે સ્વરૂપ છે: એક દક્ષિણ સેમિટિક પદ્ધતિ, જેમાંથી વર્તમાન એથિયોપિયન વર્ણમાલા નીકળી છે; બીજી છે ઉત્તર સેમિટિક પદ્ધતિ જે ફિનિશ્યન (Phoenician), હિબ્રૂ (Hebrew) અને એરેમિયન (Aramaean) લોકો વાપરતા હતા. એરેમિયન લોકોની એરેમેઈક (Aramaic) લેખનપદ્ધતિમાંથી વર્તમાન હિબ્રૂ, સિરિયન અને વર્તમાન અરબી પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ છે. આ ઉત્તર સેમિટિક લેખનપદ્ધતિ એશિયા અને યુરોપમાં—ખેસક ધણાં રૂપાંતરો સાથે—પ્રસારેલી છે. એમાંથી પછી ગ્રીક અને એલ્ફરેકન (જેમાંથી પછી રોમન વર્ણમાલા નીકળી) વર્ણમાલાનો વિકાસ થયો. ભારતીય વર્ણમાલાનો થોડોક અંશ એરેમેઈકમાંથી, અને પ્રધાન અંશ ફિનિશ્યન લેખનપદ્ધતિમાંથી આવ્યો છે એમ ધણા તદ્વિદો માને છે.

આ રીતે ચિત્રસંકેતમાંથી, સેમિટિક વર્ણમાલા (syllabary) દ્વારા ફિનિશ્યન લિપિ નીકળી એ ઉત્તરકાલીન લિપિઓના અક્ષરોના સેમિટિક નામોથી મૂલ્યવાય છે. ઉ ત. ગ્રીક લિપિની આલ્ફા, બીટા, ગામા, ડેલ્ટા એ સંજ્ઞાઓ ગ્રીકમાં કોઈ અર્થ વ્યક્ત કરતી નથી; એ સેમિટિક લાપાના Aleph (= બળદ), Beth (= ઘર),

signary) માંથી સેમિટિક વર્ણમાલાનો ઉદ્ભવ થયો હોય એ સંભવ અવગણી શકાય તેવો નથી. સેમિટિક વર્ણમાલા ઉપર કીટ, સાયપ્રસ, મેસોપોટેમિયા અને ઈજિપ્તના પ્રાચીન સંકેતોની સ્પષ્ટ અસર અવશ્ય પરતાય છે.

સરખાવો : "The characters of the first Semitic alphabets may have been adopted equally from the hieroglyphs or the widely used linear signs of the ancient signary." — Thompson, *op. cit.*, p 36

- Qimel (= જિંટ), Daleth (= દાર), Zayin (= ઝય) ખોડપાનતર માત્ર છે. સેમિટિક ભાષાઓમાં આ સંગ્રહ ઉદ્ધત તે તે પદ્યર્થના ચિન્નસંજ્ઞાઓથી ઊતરી આવી છે.

આકૃતિ ૧૪ બી

આ લિપિ-ગ્રંથોજ્જ્ઞ ક્રિસ્ટિયન લોકોનું ભૂમધ્ય સમુદ્રને પૂર્વ કિનારે નિવાસસ્થાન હતું. એની પાછળ લેબેનોન (Lebanon) પર્વત આવેલો હતો. યહૂદીઓ (Israelites) સાથે તેઓનો યતિસંબંધ હતો (racially allied). પશ્ચિમ અને પૂર્વના દેશો સાથે એમને ધીકતો વેપાર ચાલતો. સમુદ્રપર્યટન માટે તેઓ મરાહૂર હતા. ઈ કાળના સમગ્ર સભ્ય જગત સાથે તેમનો સંબંધ હતો. ઈ. સ. ૫

૧૬૦૦ થી ૬૦૦ સુધી આ પ્રબલ ઔદ્યોગિક વર્ચસ્વ રહ્યું એમણે આસપાસની (ઇજિપ્તન, ઇજિયન, આદિ) પ્રજાઓ પાસેથી મૂળાક્ષરે અપનાવ્યા એમાના વધારાના ઘણા નકામા સ કેતો એમણે છોડી દીધા પોતે હોશિયાર કારીગર હોઈ બાકીનાની આદૃતિઓ સરકારને સરળ બનાવી આ રીતે એમણે નિર્માણ કરેલી વર્ણમાના^{૩૨} પોતાની સાથે સપર્કવાળા દેશોમા પ્રસારી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ઉપર ફિનિશ્યન પ્રજાની પુષ્કળ અસર પડી

ફિનિશ્યન વર્ણમાનાના બે પ્રકાર હતા - મોએગાઈટ (Moabite) (ઈસ પૂ ૬ માં સદી), અને સિડોનિઅન (Sidonian) (ઈસ. પૂ ૬ થી સદી) મોએગાઈટ સ્વરૂપમાથી ગ્રીક વર્ણમાલાનો ઉદય થયો ^{૩૩}

આ સેમિટિક વર્ણમાના (syllabary) માં સયુક્ત વ્યંજન નથી જેમા પદ્મવદ્ધથી વ્યંજન સાથે રહેલો સ્વર પ્રદક્ષ્ય કરો શકાય છે એની સેમિટિક વર્ણની ભાષાઓને માટે એ અનુકૂળ છે ^{૩૪} એ ભાષાઓમા ૨૨૨સગ્ના પછીથી મોડે મોડે ઉમેરાઈ

એસિરિયન ક્યુનિકોર્મ લિપિ છેવટે વચભગ વર્ણમાવા ૩૫ બની ગઈ હતી સાયપ્રમની પુરાતન નિપિ વર્ણાત્મક (syllabic) છે પૂર્વમા, ગાપાની ભાષા ચીલી ભાષાના સ કેતોમાથી ૪૭ પ્રાથમિક સગ્નાઓ સીડોનીને વર્ણમાવા વડે લેખન કરે છે

૩૨ ફિનિશ્યન લોકોએ વર્ણમાલાના કેટલાક અક્ષરોનો સ્વરૂપ આ તરીકે ઉપરોક્ત રાકે થયો (ઉ ત $A=1, E=5, P=100, O=500$) એ અહીં નોંધવું ધો છે સરખાવે Thompson *op cit*, p 42

૩૩ ફિનિશ્યન લોકોએ ગ્રીસમા ઈ સ પૂર્વે ૧૨૦૦ માં ઉપનિવેસો સ્થાપ્યા હતા ઉપરાંત, ગ્રીકોનો પૂર્વની પ્રબલ સાથે તેમજ ઇજિપ્ત સાથે સપર્ક હતો ગ્રીકોએ ચોતે આ અક્ષરોને ફિનિશ્યન કલા છે જુઓ • Thompson *op cit*, p 50

૪ ઉ ત આવી વર્ણધટક લિપિમા fa-ma ly જેવો શબ્દ ત્રણ વ્યંજન-સ કેતોથી દર્શાવવામા મુશ્કેલી ન પડે (એના અવર્ગત સ્વરો કહી

ધ્વન્યાત્મક લેખનપદ્ધતિ (The Alphabet)

ધ્વન્યાત્મક લેખનપદ્ધતિ એ લેખનની સૌથી અુવિકસિત પદ્ધતિ છે. આજે સમ્ય જગત (civilized peoples) માં એનો ઉપયોગ લગભગ સાર્વત્રિક છે. ચિત્રલેખનમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતાં પામતાં પાંચ કક્ષાઓ પસાર કરીને ધ્વન્યાત્મક વર્ણમાત્રાનો ઉદય થયો છે. (૧) પ્રથમ તો ચિત્રો સરલીકૃત (simplified) અને સંકેતરૂપ (conventionalised) બન્યાં. (૨) એ પછી એ ચિત્રસંકેતો કેવળ સામાન્ય મનોમત વિચાર વ્યક્ત કરવાને બદલે તે તે પદાર્થોના ધ્વન્યાત્મક નામોના પ્રતીક રૂપ બન્યાં — અર્થાત્, એ સંકેતોને ધ્વન્યાત્મક મૂલ્ય પ્રાપ્ત થયું. (૩) ત્યારબાદ, એમાંથી કેટલાક સંકેતો સમગ્ર શબ્દને બદલે એક એક વ્યંજન વ્યક્ત કરતા થઈ ગયા. (૪) પછી તો એ અક્ષર અક્ષર વ્યંજનનાં પ્રતિકા જ અવશિષ્ટ રહ્યાં, બાકીની શબ્દધ્વનિસંજ્ઞાઓ કાલ્પપ્રસૂત થઈ ગઈ. (૫) આ રીતે ઉદ્ભવેલા વ્યંજનસમગ્રાયમાં સ્વરસંજ્ઞાઓ ઉમેરાઈ ને એ રીતે ધ્વન્યાત્મક લેખનપદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી. ૩૫ આવી રીતે, સામાન્ય રીતે, ધ્વન્યાત્મક લેખનપદ્ધતિ વિકસી હશે એમ દરેકી શકાય છે. વ્યંજનસંજ્ઞાઓ વધાર્યા વિના, એમાંથી જ કેટલીક વિરલપ્રયુક્ત સંજ્ઞાઓનો સ્વરસંજ્ઞા તરીકે ઉપયોગ થવો શક્ય થયો એ આ પ્રક્રિયાની વિશેષતા હતી. ધ્વન્યાત્મક લેખનપદ્ધતિનો પ્રારંભ ઈ. સ. પૂ. ૧૬૦૦ ના અરસામાં થયો હશે એમ વિદ્વાનો માને છે.

છર્ષ શકાય), પરંતુ strength જેવો ઘણા વ્યંજનસંયોગવાળો શબ્દ બનાવતાં ખરેખરી મુશ્કેલી પડે. એ Se-te-re-ne-ge-tho એમ (વ્યંજન) સંયોગોથી દર્શાવતાં ખૂબ અપૂર્ણતા અને અસ્પષ્ટતા નહીં બધ.

— જુઓ: Diringer, *op. cit.*, pp. 36-37.

૩૫ જુઓ : Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 24.

ફિનિશ્યનો પાસેથી ગ્રીકોએ પોતાની ધ્વનિમાલા (alphabets) પ્રાપ્ત કરી એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. હવે કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદો ઇજિપ્ત સંસ્કૃતિ (Aegean civilization) પાસેથી પુરાતન ગ્રીસે મૂળાક્ષરપદ્ધતિ મેળવી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે. એ અસંભવિત નથી. છતાં ફિનિશ્યન મૂળાક્ષરોની ગ્રીક મૂળાક્ષરો ઉપર પુષ્કળ અસર પડી છે અને ગ્રીકોએ પોતે આ મૂળાક્ષરોને ફિનિશ્યન કહ્યા છે એ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે. ગ્રીક મૂળાક્ષરોના નામો ફિનિશ્યન છે એ વાત પણ આ સંદર્ભમાં અત્યંત સૂચક છે.

ગ્રીકોએ ફિનિશ્યન લેખનના જે વ્યંજનાત્મક અક્ષરસંકેતો (syllables) પોતાની ભાષામાં નહોતા તેમને સ્વરધ્વનિ તરીકે અપનાવી લીધા. આ રીતે ફિનિશ્યનમાં કંઠમૂલીય સ્પર્શ (glottal stop) A, સ્વરતંત્રીય સંધર્ષી (laryngeal spirant) O, ય-કારદર્શક 'I' (ત્રણે સ્વરયુક્ત વણોને) ગ્રીકોએ એમના વર્તમાન ધ્વનિ-મૂલ્યવાળા સ્વરો બનાવી દીધા, ૩૬ અને (સંસ્કૃતની માફક) વ્યંજન-સાથે એમને બોડીને અક્ષર દર્શાવવાનો આરંભ કર્યો. ઉ.ત. TA, TO, TI. ૩૭ ગ્રીકોએ વર્તમાન અંગ્રેજી લિપિના કુલ ૨૬ કેપિટલ મૂળાક્ષરોમાંથી ૨૨ જેટલા વિકસાવ્યા; બેકે એમણે Q વિકસાવીને પછી વાપરવા બંધ કર્યો.

ગ્રીક લિપિમાં અપૂર્ણતા હોય તો કેવળ એટલી જ હતી કે પોતાની ભાષાના સર્વ સ્વરો માટે તેઓ પૂરતી સંજ્ઞાઓ નિર્માણ કરી શક્યા નહિ, અને સ્વરોનાં કાલમાન-હ્રસ્વદીર્ઘતાનો તેઓ ફરક

૩૬ એ જ પ્રમાણે એમણે એક u માટે સજ્ઞા શોધી (જે સેમિટિક wan નું એક રૂપ હતું), સેમિટિક heth માંથી E, અને હ્રસ્વ O માં ડાબાંતર કરીને ~ (દીર્ઘ O) બનાવ્યા.

૩૭ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p 290.

દર્શાવી શક્યા નહિ. ઉત્તરકાળમાં, એમણે એમના જે પ્રકારના સ્વરાધાત (accent) માટેનાં ચિહ્ન તેમજ કેટલાંક વિરામચિહ્નો યોગ્યતાં હતાં.

ગ્રીક પાસેથી આ ધ્વન્યાત્મક વર્ણમાલા જૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠે વસતી સભ્ય પ્રજાઓ પાસે પહોંચી ગઈ. ઇટાલિમાં લેટિન અને એફુરકન પ્રજાઓએ એ અપનાવી. એફુરકન પ્રજા એશિયા માઈનરમાંથી ઇજિપ્તને માગે ઈ.સ.પૂ. ૧૧મી સદીમાં ઇટાલિમાં જઈને વસી હતી એફુરકન પ્રજા પાસેથી રોમનો(લેટિનો)એ ગ્રીક ધ્વનિમાલા પ્રાપ્ત કરી હશે એમ મનાય છે. ૫મી તો ઈ.સ.પૂ. ૫ીજી સદીમાં રોમનોએ ગ્રીસ જત્યું; ત્યારે રોમન સંસ્કૃતિ ઉપર ગ્રીક શિષ્ટ, સ્થાપત્ય અને વર્ણમાલાનો પુનઃ પ્રભાવ પડ્યો. ગ્રીક ધ્વનિમાલા લેટિન ધ્વનિઓ માટે લગભગ સંપૂર્ણપણે પર્યાપ્ત હતી. માત્ર ગ્રીકમાં C [k] તેમજ [g] બંને ધ્વનિઓ દર્શાવતો; તેમાં લેટિનોએ સુધારો કરીને [g] માટે (C ઉપરથી) Q સંજ્ઞા બનાવી અને C [k] ધ્વનિ માટે રાખ્યો. Q, X, Z અને K વર્ણોનો સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં રોમનો વિરલ ઉપયોગ કરતા. ૩૮ F ગ્રીકમાં [w] ધ્વનિ દર્શાવતો તે રોમન (લેટિન)માં [F] ધ્વનિ બન્યો. Y, V, U તથા ગ્રીક upsilon [u]નાં રૂપાન્તરો હતાં, જેનું ધ્વનિમૂલ્ય ફ્રેન્ચ [y] જેવું હતું. સ્વરોની ધ્વસ્વદીર્ઘતા સંબંધે લેટિનમાં પણ અવ્યવસ્થા હતી. સ્વરસંજ્ઞા ઉપર દીર્ઘતાસૂચક ચિહ્ન મૂકીને કે સ્વરને એવડાવીને (ઉ.ત. વર્તમાન અંગ્રેજીના bazaar કે bazaar ની માફક) સ્વરની દીર્ઘતા દર્શાવાતી, લેટિનમાં સ્વરાધાત (accent) સૂચક ચિહ્નો મૂકવાની આવશ્યકતા નહોતી.

જર્મેનિક ભાષાભાષી પ્રજાઓએ આ ધ્વનિમાલા કેટલોક ફેરફાર કરીને સ્વીકારી. એમની ધ્વનિમાલાને Runic Alphabet કહેવાય છે. એમાં ધ્વનિક્રમ ગ્રીક-લેટિનથી જુદો હતો, એ ઉપરાંત

મની લાપામાં પ્રચલિત કેટલાક વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ માટે વિશિષ્ટ, વી સંજ્ઞાઓ ૐ [થ], w [વ્] (સંધર્ષી વ્-ધ્વનિ), j (સંધર્ષી ધ્વનિ) ઉમેરવામાં આવી હતી.^{૩૯} ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર તળે આવ્યા છી આ જર્મેનિક પ્રજાઓએ ટુનિક છોડીને લેટિન ધ્વનિમાલા સ્વી-કારી લીધી. પણ બિશપ ઉલફસ્કે (Ulfric) એવા સૈદ્ધાંતમાં એના ધ્વનિમાલા અનુવાદ માટે જે ધ્વનિમાલા ચોછ તેમાં કેટલીક ટુનિક (Runic) સંજ્ઞાઓ હતી. (ઉ ત. ૐ અને w). નોર્મન વિજય છી અંગ્રેજ લેખકોએ એને બદલે th અને v વાપરવાનું શરૂ થું. અંગ્રેજ માટે લેટિનની ફક્ત પાંચ સ્વરસંજ્ઞાઓ પૂરતી થતી હોતી; તો, એથી બચતું, અંગ્રેજમાં આવેલી c, q અને x એ ત્રણ ધ્વનિસંજ્ઞાઓ વધારાની હતી. આજે અંગ્રેજ ધ્વનિમાલામાં [ɑ:, , ɔ:, ɒ, ɔ, /, ʊ, ɪ, ʊ] એ ધ્વનિઓ માટે નિશ્ચિત સંજ્ઞાઓ થી. એમાંથી કેટલીક સંજ્ઞાઓ માટે બે ધ્વનિઓનો સંયોગ (digraph) h, dh, sh, ch, ng મૂકીને કામ ચલાવાય છે.

જેમ જર્મેનિક પ્રજાઓ માટે ધ્વનિમાલા ઉલ્લક્ષિત કરી તેમ કિરિલ (Cyril) અને મેથોડિયસ (Methodius) સ્લાવોનિક પ્રજાઓ માટે ધ્વનિમાલા ધરી. એમાં એમણે સર્ગિયન જેવી સ્લાવોનિક લાપાના કેટલાક વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ માટે વધારાની સંજ્ઞાઓ ઉમેરી. ઉલ્લક્ષિત એની ગોથિક (જર્મેનિક) ધ્વનિમાલા ખૂબ નિશ્ચિત અને સુંદર છે, મ સિસિલ ને મેથોડિયસે ધડેલી સ્લાવોનિક પર્લુમાલા અત્યુત્તમ છે. માથી બચતું લેટિન ધ્વનિમાલા આધારિત લાપાના ધ્વનિઓ યથાર્થ રીતે વ્યક્ત કરવાને અસમર્થ અને અધૂરી હતી.

પૂર્વના દેશોમાં એરેમેઈક ધ્વનિમાલાનો પ્રસાર થયો. જેમ જિહના હાઈ શેગ્લાઈક (ચિત્રસંકેતો)નું ઉત્તરકાલીન ત્વરિત] નો સતત ધ્વનિ તરીકે ઉલ્લેખ એક સ્ત્રોતથી જ ઉપયોગ થાય છે.

લિપિન હિએરેટિક (Hieratic - પુરોહિતોએ સરજેલી) વર્ણમાલામાં, અને એમાંથી પછી ડેમોટિક (Demotic - જાણુજનાર્થ) વર્ણમાલામાં ક્રમિક રૂપાંતર થયું હતું. તેમ દિનિસ્ત્યન લિપિના ત્વરિત લેખનમાં ખૂણાઓ ગોળ બન્યા; અને અક્ષરોનાં માથાં દૂર થયાં ને છેડા વાંકા વળ્યા, ને એ રીતે એરેમેઇક લિપિ અસ્તિત્વમાં આવી. એ ભારતમાં પ્રસરી અને એમાંથી મધ્ય એશિયાની ઘણીખરી લિપિઓ અવતાર પામી એમ મનાય છે. પૂર્વમાં દૂર મુઘી એ પહેાચી; આજે કારિસ્ત લિપિમાં એના અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે.

લિપિઓની અપૂર્ણતાનું મુખ્ય કારણ પ્રજાની રૂઢિચુસ્તતા છે. લખનાર પોતાની ભાષાનું જ્વનિસ્વરૂપ અક્ષિત કરવાને બદલે આગમની લેખનપદ્ધતિમાં જે પ્રજાલિકા હોય તેનું બહુધા અતુકરણ કરતો હોય છે. આથી ઘણીખરી ભાષાઓમાં જ્વનિઓનું ચોક્કસાધિ શાસ્ત્રીય રીતે અંકન થતું નથી. આમ ફ્રેન્ચમાં - [dʁ] સાત રીતે, [o] ત્રીસ રીતે, [d] બાવન રીતે અને [ε] પ્રત્યાવન રીતે લખાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ ઉચ્ચારવૈચિત્ર્યને કાર્ક માત્ર નથી : ઉ.ત. though the tough cough and hiccough plough me through જેનું [gh]નું ઉચ્ચારવૈચિત્ર્ય ફ્રેન્ચ જેની અન્ય યુરોપીય ભાષામાં આવે ન મળશે. ૪૦

ભારતીય લેખનપદ્ધતિ

ભારતમાં સૌથી પ્રથમ જે લેખનનાં ઉદાહરણો મળે છે તે મોહેન્-જો-દરો અને હરપ્પા (ઈ.સ.પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દ) ના પુરાતન અવશેષોનાં છે. એ ઉપરથી ભારતના ઉત્તરીય ભાગોમાં ઈ.સ.પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દમાં એક અત્યંત મુસમૃદ્ધ સંસ્કૃતિ વિકસેલી હતી એમ પુરવાર થાય છે. એમાંથી મોહેન્-જો-દરોના પુરાતન સ્થાપત્ય-

અવશેષો — એના વિશાળ રાજમાર્ગો, સ્નાનાગાર, ઈં ખંભારતો — ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે.

મોહેન્-જો-દરો અને હરપ્પાની સંસ્કૃતિને પુરાતન ઇતિહાસ-વેત્તાઓએ હરપ્પા સંસ્કૃતિનું નામ આપ્યું છે. એ મૂળ કયાગી આવી અને કેવી રીતે ભારતમાં પ્રસરી એનો હજી સુધી તામ મળ્યો નથી.

આ અવશેષોમાંથી અનેક મુદ્રાઓ (seals) મળી આવી છે, જેના ઉપર અજ્ઞાત લિપિમાં લખાયું છે. એ વ્યક્તિઓનાં નામો હશે એમ કહી શકાય છે.

આકૃતિ ૧૫ મી

(મોહેન્-જો-દરોની મુદ્રાઓ)

આ લિપિ પદાર્થ — આકૃતિમૂલક (schematic) અને સરલ-રેખાંકિત (linear) છે. મૂળ એ ચિનાંકન લિપિ હોવી જોઈએ. આ લિપિ અને જેમાંથી ક્યુનિકોર્મ લિપિ તેમજ પ્રાચીન એલાનાઈટ (Elamite) લિપિ નીકળી એ કોઈ આદિમ પુરાતન લિપિ વચ્ચે સંબંધ હશે એમ લાગે છે. હાં તો એ આવી કોઈ પુરાતન, હજી સુધી અજ્ઞાત, લિપિમાંથી નીકળી હશે, અથવા તો એ અહીં જ ઉદ્ભવી હશે, એ વિશે માત્ર તર્ક જ કરી શકાય તેમ છે.

આ લિપિ ધ્વન્યાત્મક (alphabetic) કે અલ્પાત્મક (syllabic) નથી લાગતી તેમ જો કેવળ વિચારસંકેતમૂલક પણ નથી, જારણ કે એના સંકેતો કેવળ વિચારસંકેતમૂલક (ideographic) પદ્ધતિમાં હોય તેના કરતાં સખ્યામાં ઘણા ઓછા છે એની ફેરનીક ચિત્રાકૃતિ જોતાં જો અંશતઃ વિચારસંકેતમૂલક અને અંશતઃ ધ્વન્યાત્મક (ઘણું કરીને અક્ષરાત્મક) લાગે છે. ૪૨ ઘણા વિદ્વાનોના પ્રયાગો છતાં આ લિપિ હજી સુધી ઉકેલી શકાઈ નથી.

ફેરનાડ વિદ્વાનો ૪૩ આમાંથી અશોડના શિલાલેખોની ઘાલી લિપિનો ઉદય દર્શાવે છે. પણ આ સિંધુનદપ્રદેશની લિપિ ઇ. સ. પ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દિના અંતભાગથી ઇ. સ. પૂ. પહેલી સહસ્ત્રાબ્દિના મધ્ય સુધી નાનું હતી એવો કોઈ પુરાવો મળતો નથી. લગભગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયના હાલકાળે પ્રગટેલી સિંધુનદપ્રદેશની લિપિ એવી જ રીતે ઇતિહાસના ગર્ભમાં વિલીન થઈ ગઈ છે. એની વચ્ચે અને અગાઉના લેખોની ઘાલી વચ્ચે કોઈ સાકળ ઉપલબ્ધ થતી નથી. આજે આ શક્યતાને નિશ્ચયાત્મક રીતે નકારી કાઢી શકાય તેવી સ્થિતિ પણ નથી. સવિધ્યમાં ઋગ્વેદના આર્યોની નિવાસભૂમિમાં સવિશેષ ખોદકામ થાય અને સિંધુનદલિપિનું કોઈ ઉત્તરકાલીન ૨૫૩૫ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ આ માન્યતાનો નિશ્ચયાત્મક રીતે ફરીકાર કે લાગ થઈ શકે.

લેખનકલા સંબંધે પ્રાચીન ભારતીય ઉલ્લેખો

ભારતીય લેખનકળાના ઐતિહાસિક નિદર્શનો ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાથી મળે છે પરંતુ, ભારતમાં લેખનકળાના અસ્તિત્વના ચુચક ઉલ્લેખો તો ભારતના પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં મળે છે.

૪૧ જુઓ Diringer, *op cit*, p 85

૪૨ જુઓ Diringer, *op cit* F 84

૪૩ ઉ. ડ. Langdon, Hunter, Hutton વગેરે

નિઆર્કસે (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) ૩નાં ચીંથરાંમાંથી ભારતવાસીઓ કાગળ બનાવે છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૪૪} મેગેસ્ટિનિસે ભારતવાસીઓ બન્મપત્ર બનાવતા હતા અને બેસતે વર્ષે વર્ષિક્ષ સંભળાવતા હતા એમ જણાવ્યું છે.^{૪૫}

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં એથી પણ પૂર્વેના લેખનના ઉદ્દેશો મળે છે. વ્રહ્મજાલમુત્તમાં અક્ષરિકા (અક્ષરિકા) નામની બાળકાની એક રમતનો ઉલ્લેખ છે, જેમાં પોતાની પીઠ ઉપર કે આકાશમાં આંગળાથી લખેલા અક્ષરો ઓળખવા પડતા.^{૪૬} દિનચવિત્કમાં લેખનકળાની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^{૪૭} જાતકકથાઓમાં ખાનગી તથા રાજકીય પત્રોનું તથા પુસ્તક (પોત્યક) નું તેમ સુવર્ણપત્ર ઉપર ફાતરાવેલા ધર્મનિયમોનું વર્ણન કરેલું છે.^{૪૮} લલિતવિસ્તરમાં ચંદનકાષ્ઠની પાટી (પલ્લક) અને સુવર્ણની લેખિનીનો ઉલ્લેખ છે. આ સર્વ ઉદ્દેશો લગભગ ભગવાન શુદ્ધની આસપાસના સમયની, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વની છઠી શતાબ્દિની સ્થિતિના નિદર્શક છે.^{૪૯}

બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં આથી પણ ઘણા પુરાતન સમયના સંખ્યાબંધ ઉદ્દેશો પ્રાપ્ત થાય છે. ઋગ્વેદમાં ગાયત્રી આદિ હોદાનાં નામ આપ્યાં છે; અયર્વેદમાં એક રથને હોદેની સંખ્યા અગિયાર લખી છે; અને દ્રાક્ષપદ્મબ્રાહ્મણમાં તો કેટલાક હોદા અને એમનાં ચરણોમાં આવતા અક્ષરોની સંખ્યા ગણાવી છે.^{૫૦}

૪૪ Max Müller. *History of Ancient Sanskrit Literature*, p. 387; જુઓ : એસીસકર હીરાચંદ્ર ઝોઝા, પ્રાચીન લિપિનાલ, તૃતીય બા. પૃ. ૩.

૪૫ *Indica of Megasthenes*, p. 126; જુઓ : ઝોઝા, સદર, પૃ. ૪.

૪૬ વ્રહ્મજાલમુત્ત ૧૮; જુઓ : ઝોઝા, સદર, પૃ. ૪.

૪૭ જુઓ : ઝોઝા, સદર, પૃ. ૪.

૪૮ જુઓ : ઝોઝા, સદર, પૃ. ૫.

૪૯ જુઓ : ઝોઝા, સદર, પૃ. ૬.

ઋગ્વેદ માં એક સ્થળે અષ્ટકર્ણી (અર્થાત્, 'જેના કાન ઉપર આઠના અંકનું ચિહ્ન છે તેવી') ગાયોના દાનનું વર્ણન છે. (ઋગ્વેદ ૧૦-૬૨-૭). વૈદિક કાલમાં ઘૂન રમવાનો પુરુષ પ્રચાર હતો. એના પાસાઓ ઉપર ૧, ૨, ૨, ૧ ના અંક કે ચિહ્ન કાતરેલાં હતાં. યજુર્વેદસહિતા (વાજસનેયી) ના 'ગણુક' (=ગ્ન્યોતિર્ગી)નો ઉલ્લેખ છે, તેમ અયુત (=દસ હજાર), નિયુત (=એક લાખ), પ્રયુત (=દસ લાખ), અયુર્દ (=એક કરોડ)થી પરાર્ધ સુધીની સંખ્યાઓ આપેલી છે. (યજુર્વેદ, વાજસનેયી સહિતા ૧૭-૨). ૫૧

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્ માં 'અક્ષર'નો, તેમજ ઈ-કાર, ઝ-કાર, વ-કાર એમ સ્વરોનો પણ ઉલ્લેખ છે. (છાંદોગ્ય ૧-૧૨). એ જ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ માં 'વર્ણ' અને 'ભાના'નો ઉલ્લેખ છે. એતરેય આરણ્યક માં ઉઘ્મ, રપર્ષ, રપર, અંતરથ, વ્યંગન, વ અને વ વચ્ચેનો ભેદ, સંધિ, દત્ત્યાન્તિનું વિવેચન કરેલું છે. (એત. આર. ૨-૨-૪; ૩-૨-૬). એતરેય બ્રાહ્મણ માં ઝને અ-કાર, ઙ-કાર અને મ-કારના સંયોગથી બનેલો દર્શાવ્યો છે. (એત. બ્રા. ૧-૩૨).

એવી ઉપરકાલીન સાહિત્યનાં-મહાભારત માં, સ્મૃતિગ્રંથોમાં, અને વૈદિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં જોખન અને ક્ષિપ્ત પુસ્તકોના અવારનવાર ઉલ્લેખો મળે છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીમાં લિપિ, લિપિ (=લખવું), લિપિકર (=લખનાર), ચવનાની (=ચવનોની લિપિ) શબ્દોનો, તેમ સ્વરિત ના ચિહ્ન અને ગ્રંથ વિશેનો ઉલ્લેખ છે. અષ્ટાધ્યાયીના ઉલ્લેખો ઉપરથી એ સમયે ચોપમાં પશુઓના કાન ઉપર સરવો, સ્વરિત આદિનાં, તે 'પાંચ' તથા 'આઠ' ના અંકનાં ચિહ્નો પણ કાતરાતાં,

વ્યાકરણની આટલી મુદ્દમાતિમુદ્દમ મીમાંસા, હંદોનું વિશ્લેષણ, તેમ અતિ વિચાળ સંખ્યાઓની ગણના લેખનકલાના અસ્તિત્વ વિના સંભવિત નથી એમ ભારતીય ઇતિહાસકાગે^{૫૨} અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓનું માનવું છે, જે અવસ્ય સચુક્રિત છે. ઋગ્વેદના અંતિમ મંડળનાં મુકતો જેટલી, અર્થાત્, ઈ.સ.પૂર્વ ૧૦૦૦ જેટલી પ્રાચીન ભારતીય લેખનકલા છે એમ આ વિદ્વાનો માને છે.^{૫૩}

ખરોઠ્ઠી લિપિ

પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં લગભગ એક જ સમયના ગાળામાં બે લિપિઓ મળે છે—‘બ્રાહ્મી’ અને ‘ખરોઠ્ઠી’. બ્રાહ્મી પ્રાચીન ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય લિપિ હતી—એમાંથી ઘણીખરી વર્તમાન ભારતીય લિપિઓ નીકળી છે.

‘ખરોઠ્ઠી’ને વિદ્વાનોએ બેક્ટ્રિયન (Bactrian) ‘બેક્ટ્રિયન’, ‘બેક્ટ્રો-પાલી’, ‘ભારતીય વાયવ્ય પ્રદેશની લિપિ’ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન સમ્માઓ આપી છે

એના નામની ઉત્પત્તિ સંબંધે એક તર્ક એવો છે કે ચર (= ગર્દભ) + પોસ્ત (ઇરાનિયન ‘postu’ = આમડું) ઉપરથી ‘ખરોઠ્ઠ’ શબ્દ નીકળ્યો છે—અર્થાત્, ‘ગધેડાના આમડા ઉપરનું’ લખાણ. ^{૫૪} એની વધારે સંભવિત વ્યુત્પત્તિ ‘ચરોષ્ઠ (કે ચરોટ્ઠ) નામના આઆર્ય દ્વારા સરકરણ પામેલી લિપિ તે ચરોષ્ઠી’—એ લાગે છે.

અરોઠના શિલાલેખોમાંથી કેવળ બે જ—ઉત્તરીય સીમાના (પંજાબના ગાન્ધાર પ્રદેશના) શાહબાઝમઢી અને મન્સેરાના શિલાલેખો ખરોઠ્ઠી લિપિમાં છે, બાકીના સર્વ બ્રાહ્મીમાં છે. ઈ.સ. પૂર્વ

૫૨ સરખાવો : ઓન્ઝ, સદર, પૃ. ૭-૧૧

૫૩ સરખાવો : બામુરામ સહસના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૨૦૯.

૫૪ સરખાવો : Diringer, op. cit., p 301.

૪ થી સતાબ્દિના ચાંદીના મોટા ગોળ ધરાની સિક્કાઓ ઉપર ખરોડી લિપિનો એક એક અક્ષર મળે છે. અરોહની પછી બેંકિટ્ટયન ગ્રીકો, શેકો, ક્ષત્રપો, પાર્થિયનો અને ક્રેટલાક કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કાઓ ઉપર પ્રાકૃત નામાદિક લેખ ખરોડીમાં લખાયેલા મળે છે. ખરોડીના શિલાલેખો તેમ તામ્રલેખો બહુ જ અદ્યસખ્ય છે, જેમાંના મોટાભાગના તો ગાન્ધાર દેશમાંથી જ મળી આવ્યા છે.

ખરોડી લિપિ ફારસીની માફક જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાય છે, ૫૫ જે એ સેમિટિક વર્ગની છે એમ દર્શાવે છે. એના ૧૧ અક્ષરો - ક, જ, દ, ન, વ, ચ, ર, વ, ષ, સ અને હ - સમાન ધ્વનિવાળા એરેમેઈક અક્ષરોની સાથે સવિશેષ મળતા આવે છે.

એસિરિયા અને બેબિલોનમાં 'ક્યુનિફોર્મ' લિપિ પ્રચલિત હોવા છતાં રાજકીય અને વેપારઉદ્યોગનાં કામોમાં એરેમેઈક લિપિનો ઉપયોગ થતો હતો. એકેમીનિઅન વંશના ધરાનિયન બાદશાહોના સમયમાં ધરાન રાજ્યનો પ્રતાપ વધ્યો એમની રાજકીય લિપિ તેમજ ભાષા એરેમેઈક હશે એમ લાગે છે. ધરાનિયન બાદશાહ સાધરિસે ઈ.સ. પૂર્વેની છઠી સદીમાં ભારતનો ચાંધારપ્રદેશ જીતી લીધો ત્યારે ત્યાં એરેમેઈક લિપિનો પ્રવેશ થયો, જેમાંથી પછી ખરોડી લિપિ ઉદ્ભવી.

એરેમેઈક લિપિમાં કેવળ ૨૨ અક્ષરો જ હતા, અને એમાં સ્વરોની અપૂર્ણતા હતી તેમ દ્વસ્વદીર્ઘનો ભેદ પણ નહોતો. તેથી ભારતવર્ષની ભાષાઓ માટે એ સંપૂર્ણપણે ઉપયોગી થાય એમ તો હતી જ નહીં. છતાં ધરાનની અસરથી ઉત્તરીય પ્રદેશના ભારતીયોએ ઈ.સ. પૂર્વેની પાંચમી સતાબ્દિની આસપાસમાં એને અપનાવી લઈને જરિયાત અનુસાર એમાં અક્ષરો ઉમેરીને, ઘટતો ફેરફાર કરીને,

૫૫ ચોરાક ઉત્તરકાલીન ખરોડી લેખોમાં ડાબી તરફથી જમણી તરફ જઈ લખાયું છે.

સ્વરસંયોજન કરીને, ૫૬ રાજકીય કામકાજ ને વેપાર આદિની સમગ્રો અર્થે કામચલાઉ રૂપની ખરોડી લિપિ જનાવી લીધી.

ખરોડીમાં સ્વરો તથા એમની માત્રાઓમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ નહોતો. સંયુક્તાક્ષરો બહુ થોડા હતા ને તેમની આકૃતિઓ પણ વિલક્ષણ હતી. એથી સંસ્કૃત લેખન માટે તો એ તદ્દન નિરુપયોગી હતી; પણ એમાં બૌદ્ધોનાં કેટલાંક પ્રાકૃત પુસ્તકો લખાયાં છે. કેટલાક, ત્રીજા સૈકાના, લાકડાં ઉપર, ચામડાં ઉપર, ને કાગળ ઉપર ભારતીય શાહીથી ખરોડી લિપિમાં લખાયેલાં લેખો પૂર્વ તુર્કસ્તાનમાંથી મળ્યા છે. ઈ. સ. ની ત્રીજી સદી સુધી પંજાબમાં એ થોડેવલે અંશે ચાલુ રહી; પછી, ચોથા-પાંચમા સૈકાથી એ ભારતમાંથી સદંતર લુપ્ત થઈ ગઈ. ૫૭

બ્રાહ્મી લિપિ

બ્રાહ્મી લિપિ એ પ્રાચીન ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ લિપિ હતી. એમાંથી જ ભારતની વર્તમાન બહુખરી લિપિઓનો ઉદ્ભવ થયો છે.

જૈનોના પજ્જવાસૂત્ર અને સમવાયોગસૂત્ર માં ૧૮ લિપિઓનાં નામ મળે છે. એમાં સૌથી પહેલું નામ વંમી (= વ્રાહ્મી) નું છે. મગધસૂત્રમાં વ્રાહ્મી લિપિ ને પ્રશ્ન્યમ કરીને સૂત્રનો આરંભ કર્યો છે. બૌદ્ધોના સંસ્કૃત ગ્રન્થ લલિતવિસ્તર માં ૬૪ લિપિઓનાં નામ આપ્યાં છે, જેમાં પહેલું વ્રાહ્મી અને બીજું ચરોણી છે. ૫૮ ચીની બૌદ્ધ વિશ્વકોષ 'જ્ઞા યુગ્મન ચુ લિન' (ઈ. સ. ૬૬૮) માં બ્રાહ્મી અને ખરોડીનો ઉલ્લેખ છે,

૫૬ આ સ્વરસંયોજનમાં બ્રાહ્મીની અસર સંભવે છે. સરખાવો :

Diringer, *op. cit.*, p. 302

૫૭ સરખાવો : બોઝા, સદર, પૃ ૩૧-૩૭;

Diringer, *op. cit.*, p 301.

૫૮ સરખાવો : બોઝા, સદર, પૃ. ૧૭.

અને એમાંથી બ્રાહ્મી ડાબી તરફથી જમણી તરફ, અને ખગેલી જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાતી હતી એવું વર્ણન છે ૫૮

બ્રાહ્મી નિપિની ઉત્પત્તિ સળધે મે મિલિત્ર પ્રકારની વિચાર સરણી પ્રવર્તે છે એક મત - જુધા ભારતીય વિદ્વાનોનો - એ અત્યંત છે એવો છે, બીજો મત એ બહારથી - ઇર્લ મેનિટિ પ્રજા પામેથી - આયાત થઈ છે એવો છે એનું વિવરણ કરતા પડેના આ પ્રશ્નની પશ્ચાદ્ભૂતિ લક્ષ્મી રાખતી ઘટે છે

નિપિશાસ્ત્રના તદ્દવિરો, જે જુધા વિદેશી વિદ્વાનો છે, તેમણે વનણ બ્રાહ્મી નિપિ ભારતીય આર્યોએ બહારથી મેળવ્યાને સંસ્કૃતી લીધી એમ માનના તરફ સંવિગ્રહ છે આ સળધી એમની વિચાર સરણી નીચે પ્રમાણેની છે

હરખા સમયની કે અન્ય કોઈ અત્યંત પ્રાગૈતિહાસિક નિપિમાંથી બ્રાહ્મી નિકળવાની સંભાવના ઓછી છે એક પ્રદેશમાં કાળક્રમે એક પછી એક મે નણ લિપિઓ ઉદ્ભવ પામી રોય, તો તેમાં પૂર્વકાલીન લિપિમાંથી જ ઉત્તરમાંની નિપિ નીચી રાની જોઈએ એ । માનવ સુસગત નથી બનેના સંકેતોની આકૃતિઓ મળતી આવી જોઈએ, તેમ તેમના ધ્વન્યાત્મક મૂલ્યો (phonetic values) એ સંસ્કૃતમાં હોવા જોઈએ હરખા સંસ્કૃતિની નિપિ અશત વિચારસંકેતપ્રધાન અને અશત અસંસ્કૃત - હતી જ્યાં બ્રાહ્મી લગભગ ઉદ્ભવકાળથી જ ધ્વન્યાત્મક નિપિ (alphabet) કે કોઈ અન્ય ધ્વન્યાત્મક નિપિની પ્રગળ અસર તમે જ વિચારસંકેત - અસંસ્કૃત (syllabic-ideographic) નિપિમાંથી ધ્વન્યાત્મક નિપિમાં સંક્રમણ થવું સંભવે

ભારતીય સાહિત્યના પુરાતન ઉત્તરે 'લેખન' કરતા શ્રુતિનું સંવિશેષ અનુચ્છે છે વેદાદિ સંહિતાઓનો વિવિધ રીતે 'પાઠ' થતો એ સુવિદિત છે

બ્રાહ્મી લિપિના લેખો સામાન્ય રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથાં અને ત્રીજાં શતકથી મળે છે અશોકના શિલાલેખો એનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. એ પહેલાંના લેખોમાં અવગમેર દિશાના બહુલી ગામનો એક માનો શિક્ષાલેખ, નેપાળની તરાઈમાં આવેલા પિત્રાવાના સ્તંભમાંથી મળેલા એક પાત્ર ઉપરનો લેખ, ગોરખપુર જિલ્લાના સોહગોરા (Soligaura) નું તામ્રપત્ર (ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થી સદી) અને એરણ (Eran) માંથી મળેલા સિલ્કા ઉપરનો લેખ^{૬૦} એટલા જ હજી સુધી મળ્યા છે. અર્થાત્, ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મી સદીથી આગળનો બ્રાહ્મીમાં લખાયેલો કોઈ લેખ મળતો નથી.

ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૬૦૦ સુધીના સમયમાં ભારતે હુનરઉદ્યોગો માટે ધણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. જાતજાતનું કાપડ, સોનારૂપાનું રૂઝિત કામ, ઇત્યાદિ કીમતી માલ નૈઋત્ય ભારતનાં બંદરોએથી એકત્રીત થઈને મહાન વેપારમથક (emporium) એશિયોન ચડતો. વેપારની સાથે જ સંસ્કૃતિવિનિમય ને લેખનપદ્ધતિનો સંપર્ક સહજ છે. પ્રાચીન ભારતના સેમિટિક પ્રજાઓ સાથેના વેપારને કારણે બને પ્રજાઓ વચ્ચે આ પ્રકારનો સંપર્ક થવાનાં ઉદાહરણો મળે છે. પુરાતન હિબ્રુ અને સેમિટિક ભાષાઓમાં ધણી પુરાતન 'ભારતીય આર્ય' (Old Indo-Aryan) અને દ્રાવિડી શબ્દો પ્રવેશ્યા છે. ઉ. ત. 'Kinnor' (=piphar - એક વાદ્યવિશેષ) (< સં. કિન્નરી ?), 'qophim' (=વાતર), 'almuqqam' (=અંપલ), 'tukkiyim' (=મરઘી), ઇ. ૬૧

આયેતિ ભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વેની બીજી સહસ્ત્રાબ્દિની અધ્યવસયમાં પ્રવેશ થયેલો સામાન્ય રીતે મનાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમા

૬૦ આ લેખમાં લખાણ જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ જાય છે.

સરખાવો : Durringer, op. cit., p. 332.

૬૧ સરખાવો : Durringer, op. cit., p. 333

શતકર્માં મગધના સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો. પછીના સૈકામાં મદાન ધાર્મિક પરિવર્તન થયું, જેમાં લેખનકળાએ મદત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આ ગાળામાં, ઇ. સ. પૂર્વે ૮ માથી ઇ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા સૈકા સુધીના સમયમાં આઠી લિપિ ભારતવર્ષમાં વિકસી હતી એમ માની શકાય.

આઠીના ઉદ્ભવ સંબંધે લિન્નલિન્ન મતો

એડવર્ડ થોમસ (Edward Thomas) આઠીનો મૂળ પુરાતન દ્રાવિડી લિપિમાંથી ઉદ્ભવ કર્યો છે. કનિંગહૅમ (Cunningham) અને ડાઉસન (Dowson) માને છે કે આઠી લિપિ આઠલોએ ચિત્રલિપિ (picture-writing) માંથી સરળતી છે. આ મતમાં ખાસ વજૂદ નથી.

પ્રિન્સેપ (Prinsep), રોચેટ (Rochette), મૂલ્લર (Mueller), સેનાર (Senart) તેમજ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનો આઠીની ઉત્પત્તિ ગ્રીક લિપિમાંથી થયેલી માને છે. આ મત સ્વીકાર્ય નથી. ભારતીયોને ગ્રીકોના આગમન પહેલાં અન્ય ઘણી પ્રજાઓ સાથે સંપર્ક થયો હતો.

વેબર (Weber), બૂલ્લર (Bühler) અને અન્ય વિદ્વાનોએ આઠીની ઉત્પત્તિ ફિનિશ્યન લિપિમાંથી કર્યો છે. પરંતુ, ભારતીયો અને ફિનિશ્યનો વચ્ચે આ યુગમાં સીધો સંબંધ હોવાના પુરાવા ઉપલબ્ધ થતા નથી.

ડીકે (Deecke) અને ટેલર (Taylor) દક્ષિણ સેમિટિકમાંથી અને રાઈસ ડેવિડ્સ (Rhys Davids) ગ્રીક - સેમિટિકમાંથી કીલાક્ષરલિપિમાંથી આઠીની ઉત્પત્તિ કર્યો છે, એમાં વજૂદ નથી.

ઉપરનામાંથી ઘણા વિદ્વાનોએ આઠી લિપિને સેમિટિક લિપિના મૂળને મૂળ પ્રકારમાંથી ઉદ્ભવેલી માની છે, બધી ઐતિહાસિક

અને સાંસ્કૃતિક પશ્ચાદ્દશ્યમાં લક્ષમાં લેતાં પુરાતન એરેમેઈક (Early Aramaic) લિપિને 'બ્રાહ્મી' પ્રભવસ્થાન માનવું સચુક્તિ છે એમ આજે ધણાખરા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે.^{૬૨} ભારતનો આ સમયમાં ઈરાન સાથે સંબંધ હતો અને ત્યાં એરેમેઈકનો (જે ઉત્તરીય સેમિટિક લિપિ છે) પ્રચાર હતો. બ્રાહ્મી અક્ષરોનું એરેમેઈક અક્ષરો સાથે કેટલુંક સામ્ય પણ જણાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. આ મતનો પુરસ્કાર બ્યુક્સરે પોતાના *Indian Paleography* એ ગ્રંથમાં કર્યો છે.

એરેમેઈકમાંથી કેવળ પ્વન્યાત્મક લેખનની પ્રણાલી (idea) લઈને બ્રાહ્મણોએ આ ભારતીય રાષ્ટ્રીય લિપિનો વિકાસ કર્યો. એના ધણા સંકેતો સેમિટિક સંકેતો સાથે મળતા આવે છે; એમ, બ્રાહ્મીની મૂળ જન્મભૂમિથી ડાબી તરફ લખવાની પુરાતન પદ્ધતિ^{૬૩} પણ સેમિટિક અક્ષર સૂચવે છે.^{૬૪}

ભારતીય લિપિઓમાં બધા વ્યંજનોમાં અંતર્ગત રહેલો જ એરેમેઈક અક્ષર દર્શાવે છે, જેમાં અંસ જ (aleph) નું પ્રાધાન્ય હતું.

૬૨ સરખાવો : Drieger, *op. cit.*, p. 336.

૬૩ એરણ (Eran) ના શેખમાં જમણેથી ડાબી તરફ લખાયું છે. યેરાગુડી (Yerragudi; Dt. Kurnool, Madras) ના અરોક્કના લઘુ શિલાલેખ (Minor Rock Edict) માં ૨૩ માંથી ૮ લીટીઓ જમણેથી ડાબી તરફ લખાયેલી છે. એ એમ દર્શાવે છે કે મૂળ બ્રાહ્મી એ પ્રમાણે લખાતી, પણ એમાંથી boustrophedon (દ્વિપાર્શ્વ) વારાફરતી પંક્તિઓમાં ચાલુ લખાણની માફક લખાતી થઈ.

સરખાવો : "It was probably mainly the idea of alphabetic writing which was accepted, although the shapes of many Brahmi signs show also Semitic influence and the original direction of the Brahmi character, from right to left, was also of Semitic origin. It is

અલેક્ષ (અ)	✂	f x	7	h
બેથ (બ)	9	y	7	□
ગિમેલ (ગ)	7	λ	4	λ
દાલેથ (દ)	△ A	7	5	7
હે (હ)	≡	ℓk	2	u L
વાવ (વ)	4	7	7	o b
ઝાઝન (ઝ)	I	ε	Y	E E
તથ (ત)	⊕		7 7	λ h
હેથ (હ)	□ H	λ n	2	u L
ચાધ (ચ)	z	^	λ	u ↓
તાવ (ત)	x	+	5 5	λ h

ॐ (क)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
आमेध (ल)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
मेम (म)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
नन (न)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
आमेध (स)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
आमेध (ए)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
ये (प)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
आमेध (स)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
देश (र)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
आमेध (स)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
देश (क)	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ

મહામહોપાધ્યાય ગૌરીચક્ર હીરાચંદ્ર ઓઝા જેવા ભારતીય વિદ્વાનો, બ્રાહ્મીની વિદેશીય ઉત્પત્તિ સ્વીકારતા નથી. પ્રથમ તો એક જ સમયમાં એક જ વિદેશી મૂલમાંથી એ ગ્રંથકારની, તદ્દન લિપ્ત લિપ્ત લેખનસ્વરૂપની, લિપિઓ - બ્રાહ્મી અને ખરોઢી - નીકળી એ સુસંગત નથી. ખરોઢીના અક્ષરો વધારે લાંબા ને વક્ર રેખાઓવાળા છે અક્ષરોની આકૃતિ ને કદ એકસરખા નથી, અને જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લેખન થાય છે. બ્રાહ્મી વર્ણોની રેખાઓ એકસરખી, ગોળાકારવાળી, સુદર છે. એનું લખાણ ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુ તરફ જતું હોય છે.

સેમિટિકમાંથી બ્રાહ્મીની ઉત્પત્તિ કાદતાં બ્યુલરે મૂળ સેમિટિક અક્ષરોને પુષ્કળ ઊલટસુલટ કર્યા છે. આટલું બધું પરિવર્તન કરીને તો કાઈ પણ એક લિપિમાંથી બીજી લિપિનો ઉદ્ભવ દર્શાવી શકાય ૬૫ સેમિટિકમાંથી નીકળેલા ખરોઢી અક્ષરોનું મૂળ સેમિટિક અક્ષરો સાથે સુનિશ્ચિત સામ્ય છે; જ્યારે બ્રાહ્મીમાં માત્ર એક નું કાઈક અંશે, અને અ, ઇ, ય, હ, અને જ નું અત્યદ્ય અંશે જ સામ્ય

generally admitted that the earliest known form of the Brahmi is a script framed by Brahmanas for writing Sanskrit, and it may be assumed that they were the inventors of this essentially national alphabet, regardless of the problem concerning the original source of the idea."

— Diringer, *op. cit.*, p 336

૬૫ ઓજાજીએ આ પદ્ધતિએ અંગ્રેજી ABCDEF માંથી સહેજસાજ વર્ણોના ૩૫ ઊલટસુલટ કરીને બ્રાહ્મી અ, ઇ, ય, હ, જ, ઇ, ઈ વ્યુત્પન્ન કરી બતાવીને આ પદ્ધતિની અસામોચિતતા સૂચવી છે.
જુઓ : ઓઝા સહર, પૃ ૨૬

કદાચ બતાવી શકાય; બાકીના સર્વ આહી અદારો સેમિટિક અદારોથી કેવળ જુદા પડી જાય છે.

ઓગ્રાજી જેવા અત્ય વિદ્વાનો (તેમજ એકાડ' યોમસ, ડાઉસન, કનીંગહેમ વગેરે વિદેશી ઇતિહાસપુરાતત્ત્વવિદો) આહી સિપિને ભારતવર્ષના આર્યોની સ્વકીય શોધ માને છે.^{૬૬} એની વિદેશીયતાનું કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. પ્રાચીન ભારતમાં ગ્રીક, ચીની, અરબી વગેરે વિદ્વાન યાત્રિકો આવી ગયા એમણે કોઈએ આ સિપિને વિદેશી ઠરાવી નથી. હાલને તબક્કે આ પ્રશ્ન સખધે નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય કરવો અશક્ય છે.

ઈ.સ. પૂર્વ ૩૫૦ પછી આહીનાં જે સ્વરૂપો - ઉત્તરી આહી અને દક્ષિણી આહી નજરે પડે છે. અશોક પછી થયે સમયે લખાવેલા મદ્રાસ પ્રદેશના બદ્દિગ્રોહના સ્તૂપ ઉપરના સેખની દક્ષિણી આહીમાં અશોકની (ઉત્તરીય) આહી સિપિ કરતાં કેટલીક ભિન્નતા તરત નજરે ચડે છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે એ ઉત્તરી આહીમાંથી નીકળ્યા નથી, પરંતુ ઉત્તરી અને દક્ષિણી બંને કોઈ પૂર્વકાલીન આહીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. લક્ષિતવિસ્તરમાં દ્રાવિડ સિપિનો ઉદ્ભવ છે, તે કદાચ આ દક્ષિણી આહી જ હોઈ શકે.

અશોકના શિલાલેખોની પૂર્વકાલીન મૌર્ય આહી પછી કશિંગના ખારવેલના હાથીગૃંહના શિલાલેખમાં (ઈ.સ. પૂર્વ ૧૫૦) દ્રાવિડી સ્વરૂપ મહશ્વ કરતી (કશિંગી) આહીનું નિદર્શન મળે છે. પાશ્ચાત્ય કે આ-પ્રદેશીય આહીમાં સઆરી નામાનિકાનો નાનાઘાટની ગુફાનો શિલાલેખ (ઈ.સ. પૂર્વ ૧૫૦), અને પછીના નાસિક, અગ્રતા આદિ પ્રસ્થાનોના શિલાલેખો છે. ઉત્તરકાલીન મૌર્ય પદ્ધતિની આહીનું નિદર્શન

ગ્રીક-ભારતીય સિક્કાઓમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૫ીજી સદી), અને શુંગકાલીન
આહીનું નિદર્શન દુદ્ધામનના ગિરનાર ઉપરના લેખમાં (ઈ. સ. ૧ી
ખીજી સદી) મળે છે. લગભગ આ જ સમયના ગાળામાં ઉત્તરના
ક્ષત્રપોની લિપિ, મથુરાના દેવાર્પણ (votive) લેખોમાં (ઈ. સ. પૂર્વે
૧ થી સદી) અને કુશાન રાજ્યોના શિક્ષાલેખોની લિપિ વિકસી છે.

ઉત્તરી આહીમાંથી પ્રાદુર્ભૂત યથેલી લિપિઓ નીચે પ્રમાણે છે.

ગુપ્ત લિપિનો પ્રચાર ઈ. સ. ૧ી સૌથીથી ૭મી સદી સુધી
રહ્યો હતો. ગુપ્ત સમ્રાટોએ ઉત્તર ભારતને રાજકીય એકતા આપી.
ગુપ્ત યુગ એ પ્રાચીન ભારતનો સુવર્ણયુગ હતો; ધર્મ અને સાહિત્યમાં,
રાષ્ટ્ર અને દલામાં, અપૂર્વ પુનરુત્થાન થયું. પ્રાકૃત ભાષા પશ્ચાદ્યક્ષિમાં
હદી ગઈ અને સંસ્કૃત ભાષાનો સાહિત્યમાં પુનઃ સમાદર થયો. ગુપ્ત
રાજ્યોના શિક્ષાલેખો આ લિપિમાં છે તેથી તેને ગુપ્ત લિપિ કહે
છે. એમાંથી જ ભારતની મોટા ભાગની લિપિઓ નીકળી છે.

સિદ્ધમાતૃકા અને કુટિલ લિપિ - ગુપ્ત લિપિના પશ્ચિમી
રૂપમાંથી સિદ્ધમાતૃકા પદ્ધતિનો જન્મ સૈકામાં ઉદય થયો. એ પ્રાચીન
(prae Gupta) લિપિ હતી. બ્રહ્મિયનો મહાનમનનો શિક્ષાલેખ
(ઈ. સ. ૫૮૮-૯) આ લિપિમાં છે.

ઈ. સ. ૧ા સદીમાં સૈકામાં કુટિલ લિપિ નીકળી, જેમાં વર્ણોના
નીચેના છેડાઓ વાંકા વળી જતા હતા. ૧૧મા સૈકા સુધી આ લિપિ
પ્રચારમાં રહી. એને 'નાગરી' પૂર્વરૂપ ગણી શકાય.

નાગરી કે દેવનાગરી લિપિ એ ભારતની સૌથી મહત્વની
લિપિ છે. ગુપ્ત લિપિમાંથી સિદ્ધમાતૃકા દ્વારા એની ઉત્પત્તિ થઈ
છે. એના નામની વ્યુત્પત્તિ અનિશ્ચિત છે. 'નાગરિક' જનોની

(=નગરવાસીઓની) લિપિ તે નાગરી' એવી વ્યુત્પત્તિ સંભવે છે. કોઈએ નાગર શબ્દો કે નાગર અપભ્રંશ સાથે આ લિપિ જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ માટે કશો આધાર નથી.

શામશાસ્ત્રીએ એક લેખમાં એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે દેવમૂર્તિઓ જાનેતાં પહેલાં દેવની ઉપાસના સાંકેતિક ચિહ્નોથી થતી. ત્રિકાણુ કે ચક્રો વચ્ચે (જેમને 'દેવનગર' કહેતા) સાંકેતિક ચિહ્નો લખાતાં. કાળક્રમે એ ચિહ્નો તે તે નામોનાં આદ્યાક્ષર બની રહ્યાં અને 'દેવનગર'ની વચ્ચે એ લખાવાથી એ લિપિ દેવનાગરી કહેવાઈ. આ તર્ક માટે પણ કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી. વસ્તુતઃ નગરજનોની સંસ્કારી લિપિ તે 'નાગરી', જેનો દેવવિષયક (ધર્મ) પ્રયોગમાં ઉપયોગ થવાથી 'દેવનાગરી' કહેવાઈ—આ માન્યતા જ વધારે સુસંગત લાગે છે.

સૌથી જૂના નાગરી લેખો ઇસવી સનના ૭ મા અને ૮ મા શતકના મળે છે. એના વર્ણો લાંબા અને છેડેથી વળેલા હોય છે અને પ્રત્યેક વર્ણનું નાની આડી લીટીથી માથું (સિરોમાત્રા) બાંધેલું હોય છે એ એનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. 'સિદ્ધમાતૃકા'માં વર્ણને માથે કેવળ ખાંચો જ (wedge) પાડેલો હતો, તેને રચાને નાગરીમાં સિરોમાત્રા બંધાવા લાગી. અગિયારમા સૈકા સુધીમાં તે ઉત્તર ભારતમાં એનું સર્વત્ર વર્ચસ્વ જામ્યું હતું. ગુજરાતમાં ખંભાત અને પાટણના જૈન ભંડારોમાં અને રાજસ્થાનમાં જેસલમેર આદિ પુરાતન ભંડારોમાં ૧૦ મા ને ૧૧ મા શતકમાં લખાયેલી સંખ્યાબંધ તાડપત્ર પ્રતિઓ મળી આવી છે.

પ્રાચીન નાગરીની પૂર્વીય શાખામાંથી અગિયારમા સૈકાના અંતભાગમાં ખજાણા લિપિ નીકળી. 'કેથી' કે ઉત્તર ભારતના

કાયસ્થોની લિપિ, મહાજની કે રાજસ્થાનના મારવાડી વેપારીઓની લિપિ, એને મળતી આવતી મહારાષ્ટ્રની વ્યાપારલિપિ 'મોડી' અને ગુજરાતી લિપિ, એ સર્વ નાગરીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લિપિઓ છે. દિલ્હીમાં નંદિનાગરી લિપિ એ નાગરીનું જ સ્વરૂપ છે. એમાં અક્ષરોના ટેડા જમણી તરફ વાંકા વળતા નથી. એનું ઉત્તરકાલમાં વિકસિત સ્વરૂપ કમડ પ્રદેશના ૧૩ માં થી ૧૬ માં સૈકાના શિલાલેખોમાં જોવા પડે છે.

શાસ્ત્રી લિપિ એ ગુપ્ત લિપિના પશ્ચિમી સ્વરૂપમાંથી, અર્થાત્ 'કુટિલ' લિપિમાંથી લગભગ ૮ માં સૈકામાં વિકસી છે. કાશ્મીરમાં આજે પણ એ પ્રચારમાં છે. ગુરુમુખીના ઘણા અક્ષરો એમાંથી દેવામાં આવ્યા છે. જરાજર દેવનાગરી જેટલા જ વર્ણો એમાં છે, પરંતુ એમની આકૃતિઓ દેવનાગરીથી ખૂબ જુદી પડે છે.

(પ્રાચીન) ખંગાળી લિપિનો ઉદ્ભવ નાગરીના પૂર્વીય સ્વરૂપમાંથી લગભગ ૧૧ માં સૈકામાં થયો. મહિપાલ ૧ લાના (ઈ.સ. ૬૭૫-૧૦૨૬ આશરે) બતમરના દાનપત્રમાં એનું પ્રથમ નિદર્શન મળે છે. એના ગોળાકૃતિ અક્ષરો, અને વર્ણના ઢંડની ડાબી બાજુએ બતતા ત્રિકોણોથી એ તરત જુદી પડી આવે છે. એમાંથી નેપાલી, વર્તમાન ખંગાલી, મૈથિલી અને ઉડિયા લિપિઓ નીકળી છે.

આ ઉપરાંત બ્રાહ્મી લિપિનાં નીચે પ્રમાણે રૂપો મળ્યા આવે છે.

પશ્ચિમી - ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, નાસિક, ખાનદેશ, હૈદરાબાદ, કોંકણ અને મહિસરના શિલાલેખોમાં ૫ મી થી ૯ મી સદી સુધી મળે છે. ૫ મી સદીથી એનો રાજસ્થાન અને મધ્ય ભારતમાં ચોડાક પ્રવેશ થયો છે.

મધ્યદેશીય - હૈદરાબાદનો ઉત્તરભાગ ને શુદ્ધલખંડમાં પનીથી ૮ મી સદી સુધી મળે છે આ અક્ષરોના માથા પેટીની આકૃતિના હોય છે

તેલુગુ - કન્નડ - હૈદરાબાદના દક્ષિણ ભાગમાં ને કર્ણાટકમાં તથા મદ્રાસના ઈચ્છાન પ્રદેશમાં ૫ મી સદીથી મળે છે. વર્તમાન તેલુગુ અને કન્નડ લિપિઓ એમાંથી જ નીકળી છે.

ગ્રંથ લિપિ - મદ્રાસમાં મળી છે. ૭ મી સદીથી ૧૫ મી સદી સુધી એ વિકસતી ગઈ એમાંથી હાલની મલયાલમ અને તુલુ લિપિઓ નીકળી છે મદ્રાસમાં, જ્યાં તામિલ લિપિનો પ્રચાર છે સાં પથ્રુ, સરકૂત ગ્રંથો આ લિપિમાં લખાતા રહ્યા છે તેથી એનું નામ 'ગ્રંથ' લિપિ પડ્યું છે

કલિંગ લિપિ માં ૭ મી થી ૧૧ મી સદી સુધી લેખો મળે છે. એના પ્રાચીન લેખો મધ્યદેશીયને અને પાછળના નાગરી, તેલુગુ કન્નડ ને ગ્રંથને મળતા આવે છે.

તામિલ લિપિ - ૪ થા કે ૫ મા સેકાની આઠીમાથી ઉદ્ભવી છે. એના ઉપર ગ્રંથ લિપિની પ્રુષ્ઠળ અસર છે. ૧૫ મા સૈકા સુધીમાં એનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. એમાં ૭ મી સદીથી ગ્રંથો મળે છે. વર્તમાન તામિલ લિપિ એમાંથી જ ઉદ્ભવી છે.

એનો સમાદર છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોનું મુદ્રણ આજે પણ દેવનાગરી લિપિમાં જ થાય છે. ભારતની આજે એ રાષ્ટ્રીય લિપિ છે, જેને માટે એ સર્વથા સુયોગ્ય છે.

દસમી સદી પછી એનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો. અગિયારમી સદીની નાગરી વર્તમાન નાગરીને ઘણી મળતી આવે છે; બારમી સદીથી નાગરીનું વર્તમાન સ્વરૂપ સંપૂર્ણ બંધાયેલું મળે છે. એનાં પરસ્પર થોડીક ભિન્નતાવાળાં બે સ્વરૂપો મળે છે—પૂર્વીય અને પશ્ચિમી. પશ્ચિમી સ્વરૂપ, જે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે એથી આપણે સુપરિચિત છીએ. પૂર્વીય સ્વરૂપમાં અ, ઇ, ઈ જેવા કેટલાક વર્ણોની આકૃતિ થોડીક જુદી પડે છે. મુંબઈના ‘નિર્ણયસાગર’ પ્રેસમાં કે પૂનાના ‘આર્યભૂષણ’ પ્રેસમાં છપાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથોને કલકત્તામાં કે કાશીમાં (ઔખમ્બા આદિ શ્રેણીમાં) છપાયેલા ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં આ ફરક તરત નજરે પડે છે.

ધ્વન્યાત્મક લેખન માટે આ એક સર્વોત્તમ લિપિ છે. એની મુખ્ય અપૂર્ણતા હોય તો એટલી જ છે કે પ્રત્યેક વ્યંજનસંજ્ઞામાં એ સ્વર અંતર્ગત રહેલો છે. તાડપત્ર આદિ લેખનસાહિત્ય કષ્ટપ્રાપ્ત હોઈ, રચનસંકોચને કારણે ઘણી પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં ઉપરની માત્રા આગળ—વર્ણની ડાબી બાજુએ—અને હ્રસ્વ ઉ તથા દીર્ઘ બિનાં ચિહ્નો પાછળ—વર્ણની જમણી બાજુએ—લગાડેલાં મળે છે. આશરે ઈ. સ. ૧૭૦૦ પછી ધીમે ધીમે માત્રા દર્શાવવાની આ સીતતો પ્રચાર શુભ થયો છે. મુદ્રણકળાના પ્રચાર પછી સંયુક્તાક્ષરો ઉપરનીયે

લખાતા ધીમે ધીમે બંધ થયાં અને મુદ્રણસૌકર્ય માટે સાધેસાધે લખાવા શરૂ થયા.

વર્તમાન નાગરીમાં વર્ણોનું લેખન ધ્વનિક્રમ અનુસાર થાય છે—માત્ર હ્રસ્વ ર વર્ણની પૂર્વે અને રૂ-કાર (રેફ) પછીના વર્ણ ઉપર લખાય છે. એ, ઓ, ઔ ની માત્રાઓ વર્ણની ઉપર લખાય છે, અને ડ, ક, જ નાં ચિહ્નનો વર્ણની નીચે અંદિત થાય છે. રૂંડ વિનાના વ્યંજનોમાં (ઉ. ત ટ, ઠ, ડ, દ આદિમાં) સંયુક્તાક્ષરો ઉપરનીચે જોડીને લખાય છે. હ્રસ્વ ઈ, ઓ માટે અલગ વર્ણ રૂંડ ચિહ્ન નથી.

ગુજરાતી લિપિ

ગુજરાતી લખાના ઉલ્લેખકાળ પછીનાં કેટલાયે સૈકાઓ સુધી ગુજરાતી ગ્રંથો માટે દેવનાગરી વપરાતી. ત્યારે આ જ લિપિ વ્યવહારમાં પણ સર્વત્ર વપરાતી હતી, કે પછી સંસ્કૃતના પિદ્ધાન લઢિયાઓને હાથે લિપિબદ્ધ થવાને કારણે જ આ ગ્રંથો દેવનાગરી લિપિમાં લખાયા હતા. પણ વ્યવહારમાં કદાચ 'મોડી' કે 'મહાજની' જેવી ગોળાકાર પરસ્પર જોડાયેલા અક્ષરોવાળી બીજી કેઈ લિપિ પ્રચલિત હતી—એ નક્કી કરવાનાં સાધનો ઉપલબ્ધ નથી.

ગુજરાતી લિપિ બહુધા દેવનાગરી સમી જ છે; માત્ર નીચેના જેવા કેટલાક વર્ણોમાં થોડાક ફરક નજરે પડે છે : ઉ. ત. અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઈ, ઐ, જ, જ, જ, ઝ, જ, ઞ, ણ, વા, લ, જ. ધીમે ધીમે લેખનસૌકર્ય માટે દેવનાગરી વર્ણો ઝડપથી લખાતા આ અક્ષર પરિવર્તનો થયાં. ઈ. સ. ના સોળમા સૈકાની આસપાસ (જેનેતર) પ્રતિઓમાં આ પરિવર્તનનો પ્રારંભ થાય છે. અક્ષરમા સૈકાની ત્રેમાનંદ, અઓ આદિ કવિઓની રચનાઓની હસ્તપ્રતોમાં આ

પરિવર્તન લગભગ સંપૂર્ણ થઈ ગયું જણાય છે, અને ગુજરાતી લિપિ એના વર્તમાન સ્વરૂપે આપણી પાસે પ્રકટ થાય છે. એમાં મણિયાઓના ચોપડાઓમાં હોય છે તેવી સળંગ આડી રેખા અક્ષરો ઉપર દોરેલી હોય છે, એ અવશેષાત્મક (vestigial) સમજવાની છે. અક્ષરોની આકૃતિ સાથે એનો સંબંધ અને સામંજસ્ય ઘટ્ટી ગયાં છે. એથી, મુદ્રણ માટે આવશ્યક બનતાં, આ લગભગ નિરર્થક બની ગયેલી શિરોરેખા સહજ રીતે છોડી દેવાઈ.

દેવનાગરી શિરોરેખા ગુજરાતીમાં ત્રયો મુદ્રણ થવાનો પ્રારંભ થયો ત્યાં સુધી રહી. પ્રારંભના શિક્ષાછાપના ત્રયો માટેની નકલમાં આખી પંક્તિ માટે એક જ સળંગ લીટી અક્ષરોની ઉપર દોરવામાં આવતી. ૧૯મી સદીની અધવચમાં લાકડાંનાં બીજાંથી છાપવાનો પ્રચાર થતાં મુદ્રણની અનુકૂળતા માટે એ પણ દૂર કરવામાં આવી અને વર્તમાન શિરોરેખાનાં બંધન વિનાની ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી. ત્યારથી ગુજરાતીને એતું વર્તમાન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું.

કેવે કને દેવનાગરીમાંથી ગુજરાતી લિપિની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ હશે એ નીચે દર્શાવી છે. એમાં પ્રથમ દેવનાગરી અક્ષર આપ્યો છે; પછી એમાંથી વિકસેલો ગુજરાતી અક્ષર દર્શાવ્યો છે, જે બહુધા ૧૪માંથી ૧૭મા શતક સુધીની હસ્તપ્રતોની લેખનપદ્ધતિમાંથી ઉદ્ભૂત કર્યો છે. એ પછી સકય હતું ત્યાં ત્યાં ૧૭મા-૧૮મા શતકની હસ્તપ્રતો તેમજ પ્રારંભકાળનાં મુદ્રિત પુસ્તકોમાં પ્રાપ્ત થતું અંતરાલ રૂપ આપ્યું છે, જે તે તે વર્ણનો કાલક્રમે થયેલો વિકાસ દર્શાવે છે. છેલ્લે વર્તમાન ગુજરાતી વર્ણ આપ્યો છે.

अ	अ अ	अ	अ
इ	ई	ई	ई
ऊ	ऊ	ऊ ॐ	ॐ ॐ
क	क क	क क	क
ख(ख)	ख	ख	ख
च	च	च	च
ज	ज	ज	ज
(झ)ञ	ञ	ञ	ञ
फ	फ	फ ५	५
ब	ब	ब	ब
भ	भ	भ	भ
ळ ७		७	७

વર્તમાન ગુજરાતી 'ખ' દેવનાગરી 'ख'માંથી નહીં, પણ
 'ખ'માંથી આવ્યો છે. મધ્યકાલીન પ્રતિઓમાં બહુધા 'ખ'ને સ્થાને
 'અ' દિશ્ત થયેલો મળે છે, જેનો યજુર્વેદ પ્રાતિશાખ્યના સમયથી
 'ખ' ઉચ્ચાર થતો હતો એ સુવિદિત છે. જ દેવનાગરી ઢ કરતાં
 દ્રાવિડી લાપાઓની જ સંજ્ઞામાંથી આવ્યો હોવાનું વિશેષ સંભવિત છે.

લિપિઓની ઉત્ક્રાન્તિ સાચીય વિકાસપરંપરા અનુસાર થઈ છે.
 લેખનમાં ત્વરા, લેખનસૌકર્ય, લેખનસાહિત્યની મર્યાદા, ક્વચિત્
 અન્ય સંસ્કૃતિની પ્રબળ અસર, એ સર્વ કારણો એમાં કારણભૂત
 હોય છે. ઉ.ત. અ, ઈ, ઉ, ક, જ, ળ આદિ વર્ણોનો વિકાસ
 લેખનત્વરા અને લેખનસૌકર્યને કારણે છે, તો મધ્યકાલીન પ્રતિઓમાં
 આડી માત્રા ('પાંડમાત્રા') તાડપત્રાદિ કિમતી લેખનસાહિત્યનો
 સંભાળથી, કસરથી ઉપયોગ થાય એ કારણે પ્રચારમાં આવી છે.
 અન્ય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની પ્રબળ અસર પણ લેખનપદ્ધતિને
 વિશિષ્ટ મરોડ આપી શકે. ઉદાહરણ તરીકે જે પેઢી પહેલાં સંસ્કૃત
 લેખનની પ્રજ્ઞાવિકામાં બહારેલા વિદ્વાનો બની સીધી રેખાઓથી
 લખતા. ક્ષિ દક્ષપતરામે કે શાસ્ત્રી વ્રજવાલે શિલાછાપ માટે પોતે,
 સ્વહસ્તે, તૈયાર કરેલી નકલો—એનું શિલાછાપ એ અક્ષરસઃ રૂપાન્તર
 છે—જુઓ. આજે વર્તમાન લેખકોના લેખનમાં વર્તુલાકાર અક્ષરો
 પ્રધાનપણે નજરે પડે. એનું કારણ વર્તમાન લેખકોનો રામન લિપિમાં
 અંગ્રેજી લખવાનો મહાવરો એ છે.

કૃત્રિમ રીતે લિપિને નવો ઘાટ આપી શકાતો નથી એ
 તાજેતરમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ દેવનાગરીનું સંસ્કરણ અને સરસીકરણ
 કરવાનો પ્રયાસ પરિણામે ફેલો નિષ્ફળ નીવડ્યો એ ઉપરથી જણાય
 કે. એશક, લાપા છરવી શકે એવા સામાન્ય સુધારાઓ કરી શકાય—
 રાજે કાળે એ થતા આવ્યા છે.

ઉર્દૂ અને રોમન — ભારતમાં વ્યાપ્તિથી ઉત્પન્ન નહીં થયેલી એવી એ લિપિઓ પ્રચારમાં છે તેની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. એમાંની એક છે ઉર્દૂ, જે અરબીમાંથી ફારસી રૂપાન્તર દ્વારા મોગલ સમયની આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ છે. એ જમણીથી ઠાળી તરફ લખાય છે. ભારતીય વિશિષ્ટ વર્ણો માટે મૂળ ફારસી લિપિમાં એ મધ્યકાળમાં પણ કેવા સુધારા થઈ શક્યા હતા એનું એ ઉત્તમ નિદર્શન છે. ઉત્તર ભારતમાં અને અન્યત્ર મુસલમાનોમાં એનો સર્વેશ્ય પ્રચાર છે. આજે એનું વર્ચસ્વ ઘટી ગયું છે.

રોમન લિપિનો ઉપયોગ વિદેશી વિદ્વાનોના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં તેમ ભારતીય પુરાતત્ત્વના ગ્રંથોમાં વિશેષ થયો છે. એ સિવાયના સામાન્યરૂપના વ્યવહારમાં એ લશ્કરમાં હિંદી લેખન માટે, ગોવામાં 'ક્રાંદણી' લખવા માટે વપરાય છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં હવે એનો વિશેષ પ્રચાર થવો શક્ય નથી.

પ્રકરણ સાતમું

પદવિચાર

"It would be impossible for any language to express every concrete idea by an independent word or radical element. The concreteness of experience is infinite, the resources of the richest language are strictly limited. It must perforce throw countless concepts under the rubric of certain basic ones, using other concrete or semi-concrete ideas as functional mediators."

—Edward Sapir, *Language*

વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ પદસિદ્ધેરર્થનિર્ણયો ભવતિ ।

અર્થજ્ઞાનાત્ તત્ત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં ષેયઃ ॥

—સિદ્ધહેમચન્દ્ર, પુષ્પિકા

પદરચના

પ્રાસ્તાવિક

આપણે વાક્યરૂપે વિચાર કરીએ છીએ. વાક્ય આપણા મનમાં રહેલી, વિચારપ્રતિમાને અનિસમૂહ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. એનો અર્થ અહીં કરતાં જે વ્યાપારો એક પછી એક પ્રવર્તતા હોય છે. પ્રથમ તો મન વાક્યનું વિશ્લેષણ (analysis) કરીને એનાં ભિન્ન ભિન્ન ઘટકો (elements) છૂટાં પાડે છે અને એમનો પરસ્પર સંબંધ સમજી લે છે. પછી એમનો સમન્વય (synthesis) કરીને સમગ્ર વાક્યમાં અંતર્હિત વિચારપ્રતિમા (verbal image) અહીં કરે છે. માનવમનમાં આ સમન્વય કેવી રીતે થાય છે એનો વિચાર કરીએ.

અર્થતત્ત્વ અને સંબંધતત્ત્વ

વાક્યમાં જે તત્ત્વો સંમીલિત હોય છે : કેટલાંક તત્ત્વો વિચારો (concepts) નો અર્થ પ્રકટ કરતાં હોય છે; તો અન્ય તત્ત્વો એમનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવતાં હોય છે. વિચારોનો બોધ કરાવતાં, અર્થાત્ અર્થ પ્રકટ કરતાં તત્ત્વોને અર્થતત્ત્વ (semanteme) કહે છે; લિન લિન અર્થતત્ત્વો વચ્ચે સંબંધ દર્શાવનાર તત્ત્વોને સંબંધ-તત્ત્વ (morpheme) કહે છે.^૧

“મહાભારત એ વ્યાસનું અમર સર્જન છે” — એ વાક્યમાં ‘મહાભારત’, ‘વ્યાસ’, ‘અમર’, ‘સર્જન’, એ અર્થતત્ત્વો છે —

- ૧ સરખાવો : “By *semantemes* we understand the linguistic elements which express the ideas of the concepts; and by *morphemes* we understand those elements which express the connexions between the ideas.... The morpheme is generally a phonetic element (a sound, syllable, or even several syllables) indicating the grammatical relations between the ideas in the sentence.”

—J. Vendryes, *Language*, p. 74

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ભાષાવિજ્ઞાનિક એડવર્ડ સેપિરો (Edward Sapir) એમના *Language* નામના પુસ્તકમાં શબ્દમૂળ કે ધાતુને *radical concepts* (ઉ. ત. [to] ‘farm’, ‘duck’), એમાંથી સાધિત શબ્દો બનાવતાં જે પ્રત્યયાદિક લાગે તેને *derivational concepts* (ઉ. ત. [farm]-er; [duck]-ling); અને વ્યાકરણ-સંબંધદર્શક પુરઃસર્જ (the આદિ), પરસર્જ કે પ્રત્યયાદિક (-s, -ed ઇત્યાદિ)ને *relational concepts* ની સંજ્ઞા આપી છે. કેરલી વાર, સહાયમાં, એમણે અર્થતત્ત્વને *radical elements* કે main concepts અને ઇતર તત્ત્વોને માત્ર *elements* કે secondary concepts તરીકે વર્ણવ્યા છે.

— જુઓ : Edward Sapir, *Language*, pp. 57, 59, 68.

એ વિશિષ્ટ વિચારો (concepts) નો બોધ કરાવે છે. એ વાક્યમાં 'એ', 'તું', 'છે' એ કોઈ વિશિષ્ટ વિચાર પ્રકટ કરતા નથી, પરંતુ ઉપરનાં અર્થતત્વોનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવે છે — 'એ' મહાભારતને ઉપલક્ષ્યે છે, 'તું' વ્યાસ અને મહાકાવ્યનો કર્તૃત્વ સંબંધ દર્શાવે છે; 'છે' એ આ સંબંધ તેમજ આ કૃતિનું વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ છે એમ સૂચવે છે. આ પ્રમાણે સંબંધતત્વો એ એવા ધ્વનિધટ્ટકો (phonetic elements) છે કે જે વાક્યમાંના શબ્દો નામ છે કે ક્રિયાપદ છે કે વિશેષણ છે ઈત્યાદિ દર્શાવે છે, અને એમનું વ્યાકરણાત્મક સ્વરૂપ (grammatical category) અર્થાત્, જાતિ, વચન, પુરુષ, પ્રમટ કરે છે, તેમજ વાક્યમાંના અન્ય શબ્દો સાથેના એમનો સંબંધ સૂચવે છે.

સંબંધતત્વના પ્રકારો

સંબંધતત્વ (morpheme) ના ભાષાભાષાએ વિભિન્ન પ્રકાર હોય છે.

(૧) સંબંધતત્વ અર્થતત્વથી સંપૂર્ણપણે અલગ હોય : ઉ.ત. સંસ્કૃત ક્ષિતિ, અપિ, ચેત્, ચ, તુ; ગ્રીક *ત્યાં, ત્યાં, ત્યાં, ત્યાં*, *ત્યાં, ત્યાં*; અંગ્રેજી *a, the, in, out* ઈત્યાદિ. ૨ ક્વચિત્ એક સંબંધતત્વ વ્યક્ત કરવાને જે શબ્દો આવે અને એ પણ વાક્યમાં વિભિન્ન સ્થાને પ્રયોજાતા હોય. ઉ.ત. *તો...તો*, અંગ્રેજી *no sooner...than*, ફ્રેન્ચ *ne...pas*.

અર્ધા સર્વનામો સંબંધતત્વ દર્શાવે છે; એ પૂર્વકથિત નામને ઉપલક્ષ્યતા હોય છે.

૨. વિભેદન ભાષામાં ભાષ્યપૂર્વક બહુવચનત્વ દર્શાવવાને *names* જેવા બહુવચનપૂર્વક વિશિષ્ટ શબ્દ મુખ્ય છે. ઉ.ત. *ngā-s mē mthong* (= 'by me a man see [= is seen]'); *ngā-s mē names mthong* (= 'by me man plural see').

—જુઓ : E. Sapir, *Language*, p. 106

(૨) સંબંધતત્ત્વ અર્થતત્ત્વ સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંબંધિત હોય ને શબ્દના અંગરૂપ બની જાય. એ શબ્દને આરંભે, મધ્યમાં કે અંતે પશુ આવી શકે. ઉ. ત. સંસ્કૃતના અનઘતન અને અઘતન ભૂતકાળનાં રૂપને આરંભે લાગતો, ભૂતકાલીન ક્રિયા સૂચવતો અ, (અગચ્છત્, અગમત્), તેમ નિષેધાર્થક પૂર્વગ અ (અચર્મ, અનિદ્રા), પદની મધ્યમાં લાગતો કર્મણિરચનાસૂચક ચ (ક્રીયતે, ગમ્યતે) કે પ્રેરણાર્થક અવ (કારયતિ, ગમયતિ); પદને અન્તે લાગતા વિભક્તિપ્રત્યયો, આખ્યાત-પ્રત્યયો, ને કૃત્ આદિ પ્રત્યયો (રામાય, રામસ્ય, ગચ્છન્તિ, ગત) ઇં. ગુજરાતીમાં આરંભે આવતો નિષેધાર્થક અ (અગણિત, અજૂગતુ), વચ્ચે લગાડાતો પ્રેરણાર્થક આવ (કરાવવું, બોલાવવું), અને અંતે આવતા નારીભતિના પ્રત્યયો આળી, અળ, (ગોરાણી, ધોળણ), વિભક્તિ પ્રત્યય ણ (ધોડે, માથે, ધરે) ઇં આ જ પ્રકારના સંબંધ-તત્ત્વનાં ઉદાહરણ છે.

સેમિટિક ભાષાઓમાં આ પ્રકારના સંબંધતત્ત્વનો અતિ પ્રચુરપણે ઉપયોગ થાય છે. એમાં અર્થતત્ત્વ વ્યંજનો દ્વારા - જે બહુધા ત્રણ હોય છે - દર્શાવાય છે, અને એ પ્રત્યેક વ્યંજનને લિન લિન સ્વરો લાગતાં લિન લિન રૂપો બને છે. ઉ. ત. હિબ્રૂ (Hebrew) ભાષામાં sh-m-r (= રક્ષણ કરવું) એ ધાતુમાં લિન લિન સ્વરોની મેળવણી કરીને shamar (=he has guarded), shomer (=guarding), shamur (=being guarded), shmor ([to] guard), ઇં રૂપો સિદ્ધ થાય છે.^૩ એજ પ્રમાણે અરબી ફત્લ (qtl) ધાતુમાં લિન લિન સ્વરોની ઉમેરણી કરીને કાતિલ (qātil, =killing), ફત્લ (slaughter) મક્તૂલ (maqtūl, =killed), કાતલ (qātal, =he sought to kill), ચક્તૂલ (yaqtulu, =he kills), કિત્તલ (=deadly), વગેરે રૂપો બને છે. આને આંતરિક રૂપસિદ્ધિ

બ-યાંનાં-) ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. wreath (નામ) (ઉચ્ચાર, રીધ) = 'માળા' કે 'હાર', [to] wreath (ક્રિયાપદ) (ઉચ્ચાર, રીધ) = 'હાર કે માળા ગૂંચવી'; house (નામ) (ઉચ્ચાર, હાઉસ) = 'ઘર', [to] house (ક્રિયાપદ) (ઉચ્ચાર, હાઉસ) = 'ઘરમાં રાખવું'. ૫

(૪) અર્થતત્વના ધ્વનિઓમાં સૂર (tone) કે બલાધાત (stress) માં પરિવર્તન કરીને પણ સંબંધતત્વ દર્શાવાય છે. અંગ્રેજીમાં બલાધાત દ્વારા શબ્દ નામ છે કે ક્રિયાપદ તેનું જ્ઞાન થાય છે. ઉ. ત. 'in-crease (નામ), in-¹crease (ક્રિયાપદ), 'conduct (નામ), con¹duct (ક્રિયાપદ), 'ex-tract (નામ), ex-¹tract (ક્રિયાપદ). એ જ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં black bird એ બે પૃથક્ પૃથક્ શબ્દ (= કાળું પક્ષી) છે કે એક સમાસ છે (= એક પ્રકારનું ગાનારું પંખી) એ સૂરભેદ વડે દર્શાવાય છે. સંસ્કૃતમાં પણ સૂરભેદે અર્થભેદ થયાનાં ઉદાહરણો બહુનીતાં છે: ઉ. ત. इन्द्रशत्रु (= ઈન્દ્રનો હથુનાર) અને इन्द्रशत्रु (= ઈન્દ્ર જેને હથુનાર છે તેવો).

ચીની ભાષામાં તેમજ આફ્રિકાની કેટલીક ભાષાઓમાં સૂરભેદે અર્થભેદ થાય છે. ઉ. ત. ચીની ભાષામાં ba (વ) શબ્દનો ધીમા સૂરે ઉચ્ચાર કરતાં અર્થ થાય છે 'ઝા'; ઉચ્ચ સૂરે ઉચ્ચારતાં એનો અર્થ થાય છે, 'મરડવું' 'ખેંચવું'; અને ઉચ્ચતમ, તીવ્ર સૂરે ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય 'સળનો કૃપાપાત્ર.' એજ પ્રમાણે ling સમ સૂરે (level tone) ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય 'પવન'; ધીમા સૂરે ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય 'સેવા દરી'; chang નો સમ સૂરે ઉચ્ચાર કરતાં અર્થ થાય 'મધ્ય', નીચે સૂરે ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય 'મધ્યે

લાગવું'.^૬ તાપ (સુ)ના ઉચ્ચારભેદે 'આંખ', 'ખ્યાલ કરવો', 'મુખ્ય', 'આવશ્યક' એ પ્રમાણે લિલ લિલ અર્થ થાય છે. ચીની ભાષાઓમાં આવા આઠ પ્રકારના સૂરભેદ ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ ગણાવ્યા છે. આફ્રિકાની કુલ (Fula) નામની ભાષામાં મિ વરત (mā wəraɪɪ) વાક્યમાં છેલ્લો ઘ-કાર અન્ય ધ્વનિઓ જેટલા જ સૂરે ઉચ્ચારાય તો એનો અર્થ થાય 'હું મારી નાંખીશ'; પણ જો એ અંત ઘ-ધ્વનિ એ વાક્યના ખીજા ધ્વનિઓ કરતાં જો એ સૂરે ઉચ્ચારાય તો એનો અર્થ મિશ્રકુલ ઊછરો - 'હું નહીં મારું' - એવો થાય.^૭ આ ઉદાહરણોમાં સૂરભેદ એ જ સંબંધતત્ત્વ (morpheme) બની રહે છે.

(૫) સામાન્ય રીતે અર્થતત્ત્વમાં સંબંધતત્ત્વરૂપ ધ્વનિઓ જોડવાથી, અથવા તો અર્થતત્ત્વના ધ્વનિઓમાં કોઈ પ્રકારનું આંતરિક પરિવર્તન કરવાથી રૂપો સિદ્ધ થાય છે; પણ ક્યારેક અર્થતત્ત્વમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ન કરવો - એનું સ્વરૂપ યથાવત રહેવા દેવું - એ પણ સંબંધતત્ત્વરૂપ બની રહે છે. ઉ. ત. સં. સરિત્, હુતમુક્, ય્યોતિઃ, યજઃ, ષણિઃ જેવાં વ્યંજનાન્ત નામોનાં પ્રથમા એકવચનનાં રૂપો, કે અંગ્રેજીનાં do, go, કે ગુજરાતી 'કર', 'જા' જેવાં આજ્ઞાર્થ ખીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમાં અર્થતત્ત્વમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થયો નથી, છતાં એ વ્યાકરણાત્મક સંબંધ દર્શાવે છે.

(૬) અર્થતત્ત્વનું વાક્યમાં સ્થાન (position of the semanteme), અર્થાત્ શબ્દક્રમ (word-order) એ કેટલીક વાર

જુઓ : Edward Sapir, *Language*, pp 79-80.

જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 77-78.

સરખાવો : ચીની ભાષામાં *maz* ધ્વનિ સૂરે (rising tone) ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય = 'ખરીડવું', *maz* નીચે સૂરે (falling tone) ઉચ્ચારતાં અર્થ થાય = 'વેચવું'.

—જુઓ : Edward Sapir, *Language*, p. 80.

સંબંધતત્વનો નિર્દેશક બની રહે છે. ઉ. ત. ગુજરાતીમાં ‘સીન્દ્ર પુસ્તક વાંચે છે’, ‘એ પુસ્તક ખરેખર મુંદર છે’, એ વાક્યોમાં ‘પુસ્તક’ની વિભક્તિ (કારક) પદક્રમ દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે. એજ રીતે કેન્દ્રમાં પણ શબ્દક્રમ કર્તા અને કર્મનો નિર્દેશ કરે છે.^૬ અંગ્રેજીનાં John hit Bill અને Bill hit John, કે He is here અને Is he here એ વાક્યો સરખાવીએ તો પદક્રમ દ્વારા અર્થ દર્શાવવામાં તેમજ વાક્યના વિધાનનું સ્વરૂપ પસંદાવી નાંખવામાં કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે એનો ખ્યાલ આવે છે.^૭ સંસ્કૃતમાં પણ સમાસમાં શબ્દના સ્થાન ઉપર શબ્દનો અર્થ અવલંબે છે. ઉ. ત. મેષનીલ (‘મેષ જેવો સ્થાન’ — પુણ્યા આદિ), નીલમેષ (‘સ્થાન મેષ’), પ્રીતૈન્દ્રિય (‘લક્ષ્મીનું સૌન્દર્ય’), સૌન્દર્યપ્રી (‘સૌન્દર્યની શોભા’), પ્રામસેવક (‘પ્રામનો સેવક’), સેવકપ્રામ (‘સેવકનું પ્રામ’) ઈ. અંગ્રેજીમાં નામને (શુશ્રુષામાંદિકથી) વિશિષ્ટ કરતાં (વિશેષણરૂપ) તત્વો નામની પૂર્વે જ આવે છે, પાછળ નહીં. આમ દરેક ભાષામાં અર્થવ્યક્તિ માટે પદક્રમનું વર્તણૂક અંશે મહત્વ રહે છે.

આ રીતે લિન લિન પ્રકારે સંબંધતત્વ વ્યક્ત કરવાને કારણે ભાષાધાતરનાં લિન લિન સ્વરૂપો નજરે પડે છે. કાઈ કાઈ ભાષાઓમાં અર્થતત્વ અને સંબંધતત્વ સંપૂર્ણપણે એકરૂપ (one unit)

૬ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 79.

૭ સરખાવો : “Every language shows part of its meanings by the arrangement of its forms.”

— Bloomfield, *Language*, p. 163.

૮ જો સરખાવો : “The English principle of word-order is as potent a means of expression as is the Latin use of case-suffixes or of an interrogative particle. Here there is no question of functional poverty, but of formal economy.” — Edward Sapir, *Language*, p. 64

યર્ષ ગયેલાં હોય છે. સંસ્કૃત, અને અરબી જેવી સેમિટિક ભાષાઓ આ પ્રકારની છે. સેમિટિક ભાષાઓમાં બહુધા સ્વરસ્ત્રમ વડે (જેની સાથે અનુગોનો પણ વિનિયોગ થયેલો હોય છે), અને સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન આર્ય ભાષાઓમાં ચબ્દના આદિ, મધ્ય કે અંતમાં પ્રત્યય લગાડીને સંબંધતત્વ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

કેટલીક ભાષાઓમાં તદ્દન અલગ શબ્દોથી સંબંધતત્વ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે એવી ભાષા પદ્ધતિ ઉપરાંત કેટલાક અપૂર્ણ કે રિક્ત શબ્દો (empty words) દ્વારા સંબંધતત્વ વ્યક્ત કરે છે. અર્થતત્ત્વવાળા શબ્દો પૂર્ણ (full words) કહેવાય છે. ઉ. ત. ti (તિ) સંબંધદર્શક રિક્ત શબ્દ છે : wo ti pa-tsu = 'મારો પુત્ર' (wo = મને; pa-tsu = પુત્ર). અહીં tiનું સ્થાન અગ્રેજી પછી-પ્રત્યય s જેવું છે. આવા પ્રત્યય કે અનુગતું કામ સારતા અન્ય કેટલાક શબ્દો એવીમાં છે ઉ. ત. ch'u (= -ness, 'પણું'); hāu (= good), hāuch'u (= goodness); ch'āng (= long), ch'āngch'u (= length). આ રિક્ત શબ્દો પૂર્ણ શબ્દોથી સંપૂર્ણપણે અળગા રહે છે. એ મૂળ પૂર્ણ શબ્દોના ધસાર્થ ગએલાં રૂપો છે. શબ્દકોશમાં એના કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ મળતા નથી. અન્ય ભાષાઓમાં પણ કોઈ કોઈ રિક્ત શબ્દોનાં ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં इति, કે અગ્રેજીના shall, will, do, એ રિક્ત શબ્દો છે.^{૧૦}

કેટલીક બાન્દ્ર જેવી ભાષાઓમાં સંબંધતત્વ પ્રકટ કરવાને ધણા નિર્દેશક શબ્દો (classifiers) વપરાતા હોય છે. ઉ. ત. બાન્દ્ર સમૂહની Soubiya ભાષામાં ba એ બહુવચન-નિર્દેશક છે.^{૧૧} 'ઠોકરીઓ ચાલે છે' એ વાક્ય 'ba-kazana ba-enda' એ રીતે નિર્દેશક ba શબ્દ શબ્દો બોડીને દર્શાવાય છે. બાન્દ્રમાં ૧૭ જેટલા નિર્દેશકો મળે છે, અને એના કેટલાક ભાષાપ્રબોધોમાં તો ૨૩ જેટલા હોય છે.^{૧૨}

એથી બરાબર બિઘડી પરિસ્થિતિ કેટલીક અમેરિકન ભાષાઓમાં પ્રવર્તે છે. એમાં પ્રથમ બધાં જ સંબંધતરવો વાક્યમાં આગળથી જ કહી દેવામાં આવે છે, અને એ પછી મહત્વનાં પદો, તે છેડે નામે મુકાય છે. ઉ.ન. અમેરિકાની Chinook ભાષામાં 'The man has killed the woman with a knife' એ વાક્યનું સ્વરૂપ આ રીતનું બનશે : he-her-that-with || to kill-man-woman-knife.^{૧૩} બાન્દૂ ભાષાઓમાં પણ મહત્વનાં બધાં વ્યાકરણમત સંબંધતરવો શબ્દમૂળ (radical element)ની પૂર્વે જ આવી જાય છે. ઉ.ત. te-k-o-ya-te એ Hupa ભાષાના વાક્યમાં ya = 'જનું' એ શબ્દમૂળ છે; અ-ય સર્વ સંબંધતરવો છે.^{૧૪}

એથી બિઘડું Nootka ભાષામાં કે મિસિસિપીની ખીણની Fox ભાષામાં એક જ શબ્દમૂળ (radical element)ને સ્વીકૃત સ્પષ્ટ અર્થવત્તાવાળાં થોડાં કે ઘણાં સંબંધતરવો (suffixes) ભોડવામાં આવે છે, જે શબ્દમૂળ સાથે અવિઘ્નેષ્યપણે જડાયેલાં હોય છે.^{૧૫}

કેટલાક ભાષાપરિવારોમાં (ફિનીશ, ઉમિઅન, તુર્કી, તાતારી આદિમાં) સંબંધતરવ અર્થતરવની સાથે લાગેલું હોય છે, પરંતુ

૧૧ બાજ પ્રકારે Yana ભાષામાં ક્રિયાપદના ધાતુને -ba- અનુસર્વે ભેગીને બહુવચન દર્શાવવામાં આવે છે. ઉ.ત. Ya-ba-hau-si (= It burns in the east'); Ya-ba-hau-si (= They burn in the east'). (ya ધાતુ છે).

—જુઓ : Edward Sapir, *Language*, p. 105

૧૨ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 86.

૧૩ જુઓ : Fr. Boas, *Handbook of American-Indian Languages*, (Washington, 1911), Introduction, ¶ 38.

૧૪ જુઓ : Edward Sapir, *Language*, p. 68.

૧૫ જુઓ : Edward Sapir, *Language*, pp. 66, 71.

એને અર્થતત્ત્વથી અતિ સરળતાથી જુદું પાડી શકાય છે. ઉ. ત. તુર્કીમાં *kiz* = પુત્રી, *kizi* = તેની પુત્રી, *kizlari* = તેની પુત્રીઓ (-lar બહુવચન દર્શાવે છે). *ev* = ઘર, *ev-den* = ઘરમાંથી, *ev-im* = મારું ઘર, *ev-lar-im-den* = મારાં ઘરોમાંથી. તુર્કીમાં અનુગો પ્રકૃતિરૂપ શબ્દો સાથે અતિ ચિથિલ બંધથી જોડાયેલા હોય છે.^{૧૬} ઉ. ત. *Sevmişlerdir* (= they have loved). *Sevmişler* એ રીતે પણ આવી શકે છે.

કેટલીક ભાષામાં વાક્યના આ પ્રમાણે બ્યાકરણાત્મક અંશો જ ધટાવી શકાતા નથી. ઉ. ત. ગ્રી-જે-ડની એરિકમો બોલીમાં એક એક વાક્ય એક એક શબ્દરૂપે વ્યક્ત થાય છે.^{૧૭}

ભાષા ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારોમાંથી કેવળ એક જ પ્રકારનું અવલંબન કરી રહેતી નથી. એક પ્રકારના સંબંધતત્ત્વનું એમાં પ્રાચુર્ય હોય છે,^{૧૮} તો અન્ય પ્રકારના સંબંધતત્ત્વોનાં ઉદાહરણો પણ એમાં મળતાં હોય છે.^{૧૯} ઉ. ત. સેમિટિક ભાષામાં સ્વરક્રમની સાથે જ શબ્દની પછી (કે કવચિત્ પૂર્વે) અનુગો (કે પૂર્વગો) લગાડેલા મળે છે.^{૨૦} જુનરાત્રી ભાષાનું જ ઉદાહરણ લઈએ તો એમાં સંસ્કૃતની માફક

૧૬ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, pp. 55-56

૧૭ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 89.

૧૮ સામાન્ય રીતે ભાષાઓમાં સંબંધતત્ત્વદર્શક રીતિઓમાંથી પૂર્વ-અનુગાદિકતું સંયોજન (affixing) — અર્થાત્, પુરઃસર્ગ (prefix), અંતઃસર્ગ (infix), અને અનુસર્ગ કે પ્રત્યય (suffix)નો ઉપયોગ વિશેષતઃ થતો હોય છે, અને તેમાં પણ અનુસર્ગ કે પ્રત્યયોનો ઉપયોગ સવિશેષપણે વ્યાપક હોય છે.

લેટિન કે રશિયન જેવી ભાષાઓમાં તો અનુસર્ગ (suffix) જ પદનો વાક્યગત અર્થ દર્શાવે છે, પુરઃસર્ગ (prefix) તો અર્થતત્ત્વને માત્ર વિશિષ્ટ કરતા હોય છે.

— સરખાવો : Edward Sapir, *Language*, pp. 67-68.

ધણા શબ્દોમાં સંબંધતત્વ અર્થતત્વની સાથે પૂર્ણપણે સમીક્ષિત હોય છે, તે ચીનીની માફક સમબંધતત્વ દર્શાવના અન્ય શબ્દો પણ પ્રયોજનયોગ્ય મળે છે કેટલીક વાર એક દરતા વધારે શબ્દોથી પણ સંબંધતત્વ દર્શાવાય છે (ઉ ત 'ને તો'); તે, ધણાથે શબ્દોમાં તુર્કી કે હિન્દીના ભાષાની માફક સમબંધતત્વ અર્થતત્વની સાથે બહુ શિથિલ બધથી જોડાયેલ હોય છે.

શબ્દ અને પદ—મમૃત વૈદ્યાકરણોએ શબ્દમાં પ્રયોજનયોગ્ય શબ્દને પદનું નામ આપ્યું છે સાર્થક ખનિસમૂહ તે શબ્દ; એને પ્રત્યયાદિક લગાડીને શબ્દમાં પ્રયોજવા યોગ્ય બનાવીએ ત્યારે એ પદ બને છે ૨૧ ન્યા સુધી શબ્દ (પ્રકૃતિ)ના પ્રત્યય લગાડાતો નથી

૧૯ ઉદાહરણ તરીકે બ્રિટિશ કોલમિયાની Nass નામની (આદિમ) Indian ભાષામાં બહુવચન વાર પકારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે ધણાખરા નામોના શબ્દમૂળના અંતનો અવસાસ (= આવર્તન) થાય છે (ઉ ત *hyat* = 'person', *gyagyat* = 'people'), તે કેટલીક વાર પુર સર્જો (prefixes) લગાડવામાં આવે છે (ઉ ત *an* = 'hand', *Ka-an on* = 'hands'), તે કેટલાક બહુવચનો આતરિક સ્વરક્રમથી સિદ્ધ થાય છે (ઉ ત *gwaila* = 'cloak', *gwaila* = 'cloak'), તે વળી અન્ય પ્રકારની બહુવચનો વ્યાકરણિક સંબંધતત્વ લગાડીને (suffixing) બનાવવામાં આવે છે (ઉ ત. *wahy* = brother; *wahyhu* = brothers)

—જુઓ Edward Sapir, *Language*, p 60.

૨૦ ઉ ત અરબી ભાષામાં ભૂતકાળ (Imperfect) માં શબ્દને આજે પૂર્વજ કે પુર સર્જો (affix) લગાડેલો હોય છે વર્તમાન ભૂતકાળ ૧ થી ૫૦ એક નું ૩૫ *aqulu*, અને બદલું ૩૫ *naqulu* થાય છે

—જુઓ : Vendryes, *op cit*, p. 83.

૨૧ સરખાવો : સુપ્તિહન્ત પદ્મ ૧-૪-૧૬, *The Ashtādhyāyī of Pāṇini* - ed S C. Vasu, 1962, Vol I, p 173

ત્યાં સુધી જોનો કસો અર્થ થતો નથી એમ વૈયાકરણો માને છે. ૨૨ એથી (તદા, ઉદ્યૈઃ જ્ઞેનાં) અન્યથોતે પણ પ્રત્યય લાગે છે અને એ પ્રત્યયનો પછી તત્કાલ લોપ થાય છે એવી કલ્પના એમને કરવી પડી છે. આટલી સૂક્ષ્મતા છોડી દઈને, વાક્યપ્રયોગ માટે સિદ્ધ થયેલ શબ્દને પદ કહીએ અને અસિદ્ધને શબ્દ કહીએ એ અનુચિત નહીં મળ્યામ.

ગ્રીન્લેન્ડની એરિક્મો ખેલીમાં એક પદ (શબ્દ) જ પૂરું વાક્ય બની રહે છે, અથવા સમગ્ર વાક્ય જ એક પદ (શબ્દ) બને છે, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા. ચીની ભાષામાં પણ કોઈ કોઈ વાર એક કરતાં વિશેષ શબ્દો મળીને અર્થતત્ત્વ બને છે. ઉ ત. ફૅ + કુ (= કપડું); કુ + ચા (= પિતા). હુંગ - હૂચી (lung - hōa = વસ્તુ) એ જે એકાદશરી શબ્દો lung (= પૂર્વ) અને hōa (પશ્ચિમ) એકત્ર થઈને બન્યો છે. ૨૩ ચીનીમાં જે શબ્દો એકત્ર થઈને પદ બન્યાંનાં અન્ય ઉદાહરણો મળે છે. આમ ભાષાએ ભાષાએ શબ્દો ૨૧૩૫ જૂઠું પડશે.

ઉપરની સર્વ સચાંને હક્ષમાં રાખીને પદની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી શકાય :- “વાક્યમાં ભાષાની પરંપરા અનુસાર જે ધ્વનિસમૂહ સંબંધતત્ત્વ, અર્થતત્ત્વ, કે બંનેને વ્યક્ત કરે તે પદ. એમાં એક કરતાં વધારે અક્ષરો હોય તો એ એકસાથે કે અલગ અલગ પણ રહી શકે.” ૨૪

૨૨ સરખાવો : અર્થાત્ પદં સામિધેયં પદાદ્ વાક્યમાર્થનિર્ણયઃ ।

પદસંઘાતજં વાક્યં વર્ણસંઘાતજં પદમ્ ॥

— ગુણરાજકૃત વાક્યપદીયટીકા ૧-૨૬

૨૩ સરખાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 55.

૨૪ સરખાવો : “A word is the result of association of a given meaning with a given combination of sounds,

પદસ્વરૂપનું વિશ્લેષણ - વ્યાકરણાત્મક કૌટિઓ

સંબંધનત્વો (morphemes) ને વિશિષ્ટ અર્થ વ્યક્ત કરે છે તેને વ્યાકરણાત્મક કૌટિઓ (grammatical categories) કહેવામાં આવે છે આ રીતે જે જે ભાષાઓમાં જાતિ, વચન, કારક (કર્તા, કર્મ, કરણ આદિ), પુરુષ (૧લો, ૨જો, ૩જો), કાળ (જૂન, વર્તમાન, ભવિષ્ય), અર્થ (mood), પ્રશ્ન, નિષેધ આદિ, વિશિષ્ટ સંબંધનત્વથી વ્યક્ત કરવામાં આવતાં હોય ત્યાં ત્યાં, એ વ્યાકરણાત્મક કૌટિઓ જાણે છે. જ્યાં આ રીતે વિશિષ્ટ અર્થ વ્યક્ત કરવાને વિશિષ્ટ સંબંધનત્વનો નિર્ણય થતો હોતો નથી ત્યાં એ વ્યાકરણાત્મક કૌટિ હુમ થઈ ગઈ છે એમ કહેવાય ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી કે હિન્દીમાં ક્રિયાપદના રૂપમાં કર્તાની જાતિ અનુસાર વિકાર થાય છે. (ઉ. ત. 'રતીન્દ્ર અભ્યાસ કરતો હતો', 'રત્ના વાંચતી હતી'), તેમ બંગાળીમાં કે અંગ્રેજી સમી કેટલીયે વિદેશી ભાષાઓમાં થતું નથી. ગુજરાતીમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા જિતરી આવેલી એ કૌટિ જળવાઈ રહી છે, જ્યારે અન્ય ભાષાઓમાંથી એ હુમ થઈ ગઈ છે. સંસ્કૃતમાં વિશેષણ વિશેષ્યની જાતિ ગ્રહણ કરતું હતું (ઉ. ત. વિદ્યાર પુરુષઃ, વિદુષી નારી; ચતુરઃ જનઃ, ચતુરા સ્ત્રી). વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં અધિકાંશ વિશેષણો અવિકારી છે સંસ્કૃતમાં આસીમિત અને વિધ્યર્થમાં લિંગ લિંગ રૂપો થતાં; પ્રાકૃતમાં એ એકરૂપ થઈ ગયાં, અને ગુજરાતી જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં એમાં આસીમિતતાં (તેમ સંકેતાર્થનાં) રૂપો પણ જાણી ગયાં. (ઉ. ત. 'ધમ્મર તમને સુખી રાખે' (આસીમિતાર્થ); 'વિદ્યાર્થીઓ ખેતથી અભ્યાસ કરે' (વિધ્યર્થ); 'તેઓ જલદી તૈયારી કરે' (આસીમિત); 'જો તેઓ સંપેતું કામ કરે' (સંકેતાર્થ). આ રીતે એમ કહી

capable of a given grammatical use." — M. Meillet

(cf. Vendryes, *op. cit.*, p 89.)

સકાય કે મુજરાતી જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં આશીર્વાદાર્થ, વિધ્યર્થ અને આગ્રાર્થ માટે ભિન્ન ભિન્ન ક્રાટિઓ નથી. એ જ પ્રમાણે પ્રાચીન ગ્રીક ભાષામાં ઇન્જાદર્શક અર્થ (optative) હતો તે કેન્દ્ય જેવી વર્તમાન યુરોપીય ભાષાઓમાં સંકેતાર્થમાં વિલીન થઈ ગયો, અને અદ્યતન અને પૂર્ણ ભૂતકાળ એકરૂપ થઈ ગયા. ૨૫

૧ આ પ્રમાણે વ્યાકરણ-ક્રાટિનું સ્વરૂપ ભાષાએ ભાષાએ જુદું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ એક જ ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના ભિન્ન ભિન્ન ક્રમે પણ એમાં રૂપાંતર થતાં રહે છે. આથી સામાન્ય રીતે કોઈ એક જ ભાષાનું અને તે પણ એની ઉત્ક્રાન્તિમાં કોઈ એક જ વિશિષ્ટ સમયનું વ્યાકરણાત્મક અધ્યયન કરી શકાય. અહીં આપણે ધણી ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થતી કેટલીક સર્વસામાન્ય વ્યાકરણ ક્રાટિઓની (જાતિ, વચન, કારક, કાળ, અર્થ ઇત્યાદિ) ચર્ચા કરીશું અને એમાં અંતર્ગત સામાન્ય સિદ્ધાંતો (principles)ની સમીક્ષા કરીશું.

જાતિ— વ્યાકરણમાં શબ્દોની ત્રણ જાતિઓ હોય છે—નર, નારી અને નાન્યતર. આદિમ ઇન્ડો-યુરોપિયન અને પ્રાચીન સેમિટિક ભાષાઓના સમયથી જાતિ શબ્દ સાથે સુદૃઢપણે સંકળાયેલી મળે છે. ખેલનારના મનમાં શબ્દ સ્ફુરતાં સાથોસાથ એ શબ્દની વિશિષ્ટ જાતિનો પણ તત્કાલ ખ્યાલ આવી રહે છે. જાતિ શબ્દની સાથે જ, એના લક્ષણરૂપે સંકલિત હોય છે.

શબ્દની વ્યાકરણાત્મક જાતિ (grammatical gender)ની પાછળ કોઈ તર્કબદ્ધ કારણ હોતું નથી. નૈસર્ગિક પુરુષત્વ કે સ્ત્રીત્વ સાથે શબ્દોની જાતિ સંકળાયેલી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃતમાં ‘સ્ત્રી’નો અર્થ દર્શાવતા શબ્દો ત્રણે લિંગ (જાતિ)માં મળે છે : પત્ની સ્ત્રી માર્યા (સ્ત્રીલિંગ); દારાઃ (પુલિંગ); કલત્રં (નપુંસકલિંગ).

એ રીતે સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી જેવી ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં તેમજ ફ્રેન્ચ, જર્મન જેવી યુરોપીય ભાષાઓમાં કે અરબી સહી સેમિટિક ભાષામાં નિર્જીવ પદાર્થો દર્શાવતા શબ્દોમાંથી પ્રાર્થ નર-જાતિના હોય છે, તે પ્રાર્થ નારી જાતિના હોય છે. ઉ. ત. સંસ્કૃત વાહુ: (પું.), સદ્ (સ્ત્રી.) (=માટી); ગુજ્જો ‘ચાહ’ (સ્ત્રી.) ‘સોપારી’ (સ્ત્રી.), ‘પહા’ (પું.); ફ્રેન્ચ ‘la table’ (=‘the table’; fem.) ‘une pomme’ (=‘an apple’; fem.), ‘le tabouret’ (=‘the stool’; masc.), ‘un arbre’ (=‘a tree’; masc.);^{૨૧} જર્મન ‘der stuhl’ (=‘the chair’; masc.), ‘die Uhr’ (=‘the clock’; fem.); અરબી ફરસી (fem. ‘a throne’), સંગ (masc. ‘a stone’), ઘાના (masc. ‘a house’).

મુઝા ભાષાઓમાં પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગનો ભેદ નથી.^{૨૭} જ્યાં નૈસર્ગિક જાતિ યાતાવવાની જરૂર પડે ત્યાં અવગૃહીત ફારસીની માફક ‘નર’ અને ‘માદા’નો અર્થ દર્શાવતા શબ્દો જોડવામાં આવે છે. ઉ. ત. અઘિયા વૂલ (=વાધ); ઇંઘા વૂલ (=વાધણ).^{૨૮} (સરખાવો અંગ્રેજી bull-elephant, cow-elephant; he-goat, she-goat; lady-students).

પ્રાચીન ભાષાઓમાં નામના એ પ્રકાર પડે છે—હિંચજાતિયુક્ત અને જાતિવિહીન. નર અને નારી જાતિ દર્શાવતી આવશ્યક હોય જ્યાં ફારસીની માફક નર અને નારી સૂચક શબ્દો જોડવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં ક્યારેક નિર્જીવ પદાર્થોમાં પણ પુરુષાત્વ અને સ્ત્રીવત્ત્વ

૨૧ જુઓ : Edward Sapir, *Language*, (New York, 1949), p. 97.

૨૭ આ જ પ્રમાણે Yana ભાષામાં પણ જાતિની કાઠિનો સર્વથા અભાવ છે. જુઓ : E Sapir, *ibid.*, p. 91.

૨૮ સંસ્કૃત, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૨.

આરોપ અથેલો મળે છે. ઉ. ત. the sun (masc.); the moon (fem.); the ship (fem.); the train (fem.). આપરિય બાપામાં પણ આવશ્યક હોય ત્યાં શબ્દોની પૂર્વે સ્ત્રી-વાચક શબ્દાંગ જોડીને નારીજાતિનો શબ્દ બનાવવામાં આવે છે. ઉ. ત. ban-din (= goddess; અર્હાં 'ban' સ્ત્રી-વાચક શબ્દાંગ જોડવામાં આવ્યો છે), ban-file (= poetess). ૨૯

ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં નાન્યતર જાતિ (= નપુંસકલિંગ) નૈસર્ગિક જાતિઓ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી પડે છે, અને એનું વ્યાપન મર્યાદિત છે. પુંલિંગ અને સ્ત્રીલિંગની એ પૂર્તિ કરે છે. એ બહુધા અચેતન અને બક્રિતત્વ સામર્થ્ય (personal power)નું આરોપણ ન કરી શકાય એવા પદાર્થો દર્શાવે છે તેમજ સમૂહનો અર્થ બક્ત કરે છે. કેટલીક અમેરિકાની અને આફ્રિકાની ભાષાઓમાં જાતિબદ્ધતા સાવ જુદા પ્રકારની મળે છે. ઉ. ત. એલ્ગોન્કિન (Algonkin) ભાષામાં બે જાતિઓ છે—ચેતન અને અચેતન. ચેતનમાં પ્રાણીઓ ઉપરાંત વૃક્ષો, પથરો, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારાઓ, ગાજવીજ, બરફ, અનાજ, દોડી, તમાકુ ચક્રમક ઈત્યાદિ સમાવેશ થાય છે. ૩૦ એ જ પ્રમાણે આર્મેનિયન (Armenian) ભાષામાં ચેતન અને અચેતન પદાર્થોની લિંગ લિંગ જાતિ હોય છે. પૂર્વ આફ્રિકાના મસાઈ લોકોની ભાષામાં જે જે મોટું અને પ્રબળ હોય તેની એક જાતિ, અને જે જે ન્હાનું અને નિર્બળ હોય તેની બીજી જાતિ—અર્થાત્, સજળ જાતિ, અને નિર્બળ જાતિ—એમ બે જાતિઓ મળે છે. આફ્રિકાની બાંદ્ર ભાષાઓમાં જાતિને એક વર્ગ (class) મણવામાં આવે છે. આવા અનેક વર્ગો એ ભાષાઓમાં હોય છે, જે વિવિધ પુરુષર્થ (affix)થી દર્શાવાય છે.

૨૯ જુઓ : J Vendryes, *op. cit.*, p. 93

૩૦ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 95.

આ ઉદાહરણો ઉપરથી ભતિનિર્ણયની પાછળ રહેલી તાર્કિક ભૂમિકા કદપી સકાય છે. નરભતિના શબ્દોનો નારીભતિમાં, કે નારીભતિના શબ્દોનો નરભતિમાં પ્રયોગ થયો હોય તો તે પુરુષ ભતિમાં સ્ત્રીના કોઈ વિશિષ્ટ ગુણો અને સ્ત્રીભતિમાં પુરુષના ગુણો હોવાનું સૂચન કરે. સ્ત્રીને માટે સં. દાગઃ એ નરભતિનો શબ્દ એની ગૃહવ્યવસ્થાના સામર્થ્યને ઉપલક્ષ્ય છે.

એ જ પ્રમાણે સજીવ વ્યક્તિ માટે નપુંસકલિંગ (નાન્યતરભતિ)નો પ્રયોગ એની નિર્ગળતાનો સૂચક છે. ઉ. ત. સં. કલત્રં (સ્ત્રી.) એ સ્ત્રીના અબલત્વનો ઘોતક છે.

નિર્ણવ પદાર્થ માટે નરભતિ કે નારીભતિનો પ્રયોગ એમાં સજીવતાનું આરોપણ સૂચવે છે. સમૃદ્ધતાના અગ્નિઃ, દહનઃ એ નરભતિના શબ્દો બલ-સામર્થ્યના ઘોતક છે, અને આપઃ (સ્ત્રી.) ઈ. શબ્દો શાન્તિદાયિત્વ, માર્દવ સૂચવે છે. આ રીતે શાંતિ, સૌકુમાર્ય દર્શાવતા પદાર્થો માટે સ્ત્રીલિંગનો અને તેજ, પ્રબલત્વ દર્શાવતા પદાર્થો માટે પુરુષલિંગનો પ્રયોગ થયો હશે એમ માનવું સમુચિત છે. પછી કાળક્રમે આ રીતે અન્ય પદાર્થોમાં પણ પુરુષલિંગ અને સ્ત્રીલિંગનું આરોપણ થયું હશે એમ કદપી સકાય છે. આજે તો હવે આ ભતિઓ શબ્દોના અંગ સમી બનીને શબ્દાર્થ સાથે દૃઢપણે સંકલિત થઈ ગઈ છે.

વચન — ભતિ કરતાં વચન અને કાળ જેવી વ્યાકરણ કોટિઓમાં વિશેષ વાસ્તવિકતા છે. જગતની ઘણીખરી વર્તમાન ભાષાઓમાં એકવચન અને બહુવચન વ્યક્ત કરી સકાય છે. પરંતુ કેટલીક ભાષાઓમાં એ ઉપરાંત દ્વિવચન પણ મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં વેદિક અને શિષ્ટ સંસ્કૃત કદાચ દ્વિવચન હતું, જે પછીથી પ્રાકૃત અને પાલિમાં લુપ્ત થઈ ગયું. પ્રાચીન દારસી ઝંદની ભાષામાં દ્વિવચનનો વ્યવસ્થિતપણે ઉપયોગ થતો હતો, પણ એમાંથી ઉદ્ભવેલી પહેલવી ભાષામાં એ મળતું નથી. આર્મેનિયન

અને લેટિનમાં દિવચન નહોતું, પણ પુરાતન સ્લાવોનિકમાં એ હતું. ગ્રીકમાં સર્વનામ અને ક્રિયાપદોનાં રૂપોમાં દિવચન દર્શાવાતું હતું, અને પુરાણી આર્ષ રિશ ભાષામાં નામનાં દિવચનનાં રૂપો મળે છે. પ્રાચીન ગ્રીકમાંથી એ ક્રમે ક્રમે લુપ્ત થઈ ગયું.^{૩૧}

દિવચનનો પ્રાદુર્ભાવ એ સમાન વસ્તુઓના નિલ્લ સહઅસ્તિત્વના દર્શનમાંથી થયો હશે. ઉ. ત. એ આંખ, એ હાથ, એ પગ, ઈ. એ પછી ધીમે ધીમે સમાન નહીં છતાં નિરંતર સાથે રહેનારી વસ્તુઓ કે વ્યક્તિઓ માટે એનો પ્રયોગ થયો શકે થયો હશે. ઉ. ત. મિત્રાવરુણી, દાવાષ્ટયિકી, પિતરૌ, દંપતી, ઈ. પછી તે દિવચનનો પ્રયોગ કેવળ સામાન્ય બની ગયો — કાર્ધ પણ એ વ્યક્તિ કે વસ્તુઓ માટે એ વપરાતું થઈ ગયું. ઉત્તરકાળમાં પાલિ અને પ્રાકૃતમાંથી એ લુપ્ત થઈ ગયું. એ સમયે દિવચનના વિશિષ્ટ અર્થનો ઉપયોગ રહ્યો નહીં હોય અને નામાદિક પૂર્વે સંખ્યાવાચક ‘એ’ મૂકીને બહુવચનનો પ્રયોગ કરવાથી કામ નબી રહ્યું હશે.

આદિકાની કેટલીક ભાષાઓમાં ત્રિવચન પણ મળે છે ત્યાં ત્રણ ત્રણ પદાર્થો કે વ્યક્તિઓનો અર્થ વિશિષ્ટપણે વ્યક્ત કરવાની જરૂર પડી હશે. સંસ્કૃતાદિ આર્ય ભાષાઓમાં બહુવચનનો પ્રયોગ ક્યાં વિના સમૂહવાચક શબ્દ બેઝીને પણ બહુવચનનો અર્થ દર્શાવી શકાય છે. એમાં બહુત્વ કરતાં સમૂહનો અર્થ વિશેષ ઉદ્દિષ્ટ હોય છે. ઉ. ત. ગણ, જન. મણ્ડલ, ત્રિતય, ચતુષ્ટય, ડાઝન, કોડી, સેંકડો, ઈ.

કાળ — કાળ ક્રિયાપદના રૂપ વડે વ્યક્ત થાય છે. કાળનો ભાવ વર્તમાન ભાષાઓ જેટલી સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરે છે તેવી રીતે પ્રાચીન ભાષાઓમાં વ્યક્ત થતો નહોતો. ઉદાહરણ તરીકે, ઈ-ડો-યુરેપિયન ભાષાઓ કાળ કરતાં ક્રિયાસાતત્ય (duration) વિશેષપણે દર્શા-

વતી. એને વ્યાકરણમાં aspect (ક્રિયાસ્વરૂપ) કહેવામાં આવે છે. ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં કાર્મ કાર્ય ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનના અમુક કાળબિંદુએ થાય છે એ કરતાં એ ચાલુ છે કે સંપૂર્ણ થયું છે, ક્યારે પૂર્ણ થયું, એક વાર થયું કે ફરીફરીને એનું આવર્તન થયું, ઈં (aspects) દર્શાવવા તરફ વિશેષ વલણ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, સંસ્કૃતમાં ભૂતકાળના ત્રણ પ્રકાર મળે છે: અઘતન કે સામાન્ય ભૂતકાળ (Aorist), અનઘતન ભૂતકાળ (Imperfect), અને પરોક્ષ ભૂતકાળ (Perfect). એ ક્રિયા આજ પૂર્ણ થઈ, કે (વક્તાએ નહીં જોયેલા કાર્મ) પુરાનન કાળમાં થઈ હતી એમ દર્શાવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક ભાષામાં પણ, આ રીતે, ક્રિયાસાતત્ય દર્શાવતો અપૂર્ણ-ભૂતકાળ (Imperfect), સામાન્ય ભૂતકાળ (Aorist), અને ક્રિયાસમાપ્તિ દર્શાવતો પૂર્ણ ભૂતકાળ (Perfect) હતા. લેટિનમાં આમાંથી બે કાળ—ચાલુ ક્રિયા દર્શાવતો અપૂર્ણ ભૂતકાળ (Imperfect) અને સામાન્ય (non-durative) ભૂતકાળ (Perfect)—મળે છે.^{૩૨} ઈન્ડો-યુરોપિયન વર્ગની આ સર્વ પુરાતન ભાષાઓમાં કાળ કરતાં ક્રિયાસમાપ્તિની અભિવ્યક્તિ પ્રધાન રહે છે. પુરાતન સ્લાવોનિક ભાષાઓમાં પણ ક્રિયાના કાળ કરતાં સાતત્યદર્શન (aspect)નું પ્રાધાન્ય હતું, જેના અવશેષો (traces) વર્તમાન રશિયન જેવી ભાષાઓમાં આજે પણ મળે છે.

સેમિટિક ભાષાઓમાં વસ્તુતઃ બે જ કાળ છે—અપૂર્ણ (Imperfect) અને પૂર્ણ (Perfect), જે અપૂર્ણને પૂર્ણ ક્રિયા દર્શાવે છે.^{૩૩} પરંતુ, એ ભાષામાં ક્રિયાનાં વિવિધ સ્વરૂપો—પ્રેરિત, ઇચ્છા-

૩૨ જુઓ : Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 59.

૩૩ આમ અરબીમાં અપૂર્ણ કાળ (Imperfect) સમાન રીતે ભૂતકાળ તેમજ વર્તમાનકાળ દર્શાવે છે. જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 100

દર્શક, તીવ્રતા યતી ક્રિયા — અનેક રીતે દર્શાવી શકાય છે.

ઈન્ડો-યુરોપિયન વર્ગની વર્તમાન ભાષાઓમાં કાલવ્યવસ્થા વધારે સમૃદ્ધ છે. ફ્રેન્ચમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે પ્રત્યેક છે, એટલું જ નહિ પણ એ દરેકમાં કાલભેદ દર્શાવી શકાય છે. ઉ. ત. ફ્રેન્ચ ભૂતકાલીન ભવિષ્ય કે ભવિષ્યકાલીન ભૂતકાળ દર્શાવી શકે છે. એથી બહુ જર્મનમાં ૨૫૯ કાળ એક ભૂતકાળ જ છે. જર્મન ભાષા ભવિષ્યને રચાને વર્તમાનકાળ વાપરે છે. એ જ પ્રમાણે રશિયન, વેશ્ત વગેરે ભાષાઓમાં પણ પુરાતન વર્તમાનકાળનાં રૂપો ભવિષ્ય માટે પ્રયોજાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ ભવિષ્યકાળ વ્યક્ત કરવાને અક્ષય રૂપો નથી — ધાતુને વર્તમાનકાળના *shall* ને *will* નાં રૂપો લગાડીને ભવિષ્યકાળ બનાવવામાં આવે છે ! ૩૪ અર્વાચીન હિંદીમાં વર્તમાનકાળ માટે ભૂતકાળનાં રૂપોને જોડીને ભવિષ્યકાળ બનાવવામાં આવે છે. ઉ. ત. જાયગા (= તે જશે) એ ભવિષ્યકાળનું રૂપ જાણે <સં. યાતિ અને ગા <સં. ગતઃ સલ્લમ યત્નિ બનેલું છે. ૩૫

અર્વાચીન રશિયન ભાષામાં ક્રિયાપદો ઈન્ડો-યુરોપિયનની માફક કાળ (tense)ની સાથે ક્રિયાસ્વરૂપ (aspect) પણ પ્રકટ કરે છે. રશિયનમાં ત્રણ ક્રિયાસ્વરૂપો છે : ક્રિયાસાતત્વદર્શક (durative), તત્કાલીન ક્રિયાસૂચક (momentaneous), અને ક્રિયાવર્તનસૂચક (iterative). ઉ. ત. અંગ્રેજી pity ક્રિયાપદ ક્રિયાસાતત્વદર્શક રૂપથી દર્શાવાયે; take pity on તત્કાલીન ક્રિયાસૂચક રૂપથી વ્યક્ત થશે; અને beat (મારવું) એ ક્રિયાવર્તનસૂચક રૂપથી દર્શાવાશે. ૩૬

૩૪ વસ્તુવઃ તેા સંસ્કૃતમાં પણ ધાતુ અને વર્તમાનકાળના પ્રત્યયોની વચ્ચે સ્પષ્ટ અંત જોડીને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો બનાવવામાં આવે છે.

૩૫ બુઓ : સકસેના, એજન, પૃ. ૯૬.

૩૬ બીજું એક ઉદાહરણ લઈએ. 'be crying' એ ક્રિયાસાતત્વદર્શક

રશિયનમાં ક્રિયાપદ આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક સ્વરૂપનું હોવું જોઈએ. ૩૭

ચીની ભાષામાં ક્રિયાપદનું રૂપ કોઈ કાળભેદ દર્શાવતું નથી; કાળ સૂચવવો હોય તો ‘હમણું’, ‘કાલે’ એવા શબ્દો મૂકવામાં આવે છે. વાંકુવર (Vancouver Island) ની Nootka નામની ભાષામાં તો નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે પણ ભેદ દર્શાવાતો નથી. ઉ.ત. inikw- શબ્દમૂળ (radical element) ‘અમિ’ કે ‘બાળયું’ બંને દર્શાવે છે એમાંથી કયો અર્થ પ્રહસ્ય કરવો તે સંકર્ષ ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. ૩૮ ક્રિયાપદોની કાળવ્યવસ્થા ઘણી રીતે અધૂરી છે. ઘણી ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં ભવિષ્ય અને ભૂતકાળ જે રૂપોથી દર્શાવવામાં આવે છે તે ભવિષ્યકાળ કે ભૂતકાળનાં હોતાં નથી. જર્મન ભાષામાં ભવિષ્યને સ્થાને વર્તમાન પ્રયોગ્ય છે. સામાન્ય રીતે ભાષાઓ વર્તમાન પાસેથી ભવિષ્યનો અર્થ કઢાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે પુરાતન વર્તમાનકાળ (Old Present) હજી પણ રશિયન, વેલ્શ અને ગેલિક ભાષામાં ભવિષ્યનો અર્થ વ્યક્ત કરે છે; જોકે, એથી બિલકુલ કેન્દ્રમાં સાદો ભવિષ્યકાળ (Simple Future) વર્તમાનને સ્થાને પ્રયોગ્ય છે. વર્તમાનકાળ ભૂતકાળનો અર્થ દર્શાવી શકે છે. ઐતિહાસિક કથનમાં તેનો વિરોધનયા ઉપયોગ થાય છે; એથી એને ઐતિહાસિક વર્તમાનકાળ (Historic Present) નું નામ

(durative) રૂપથી, ‘cry out’ વર્તમાન ક્રિયાપદ (momentaneous) રૂપથી, અને ‘cry now and again’ એ ત્રિ વર્તમાનકાળ રૂપથી દર્શાવાશે. આ ત્રણ aspects (ક્રિયાસ્થિતિ, ૫૨૧૫) પણ પાઠ્ય કેલ્સ પ્રસિદ્ધ છે.

— જુઓ : Edward Sapir, *Language*, p. 108 f.

૩૭ સરખાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 58

૩૮ સરખાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 59

૩૯ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 102

આપવામાં આવ્યું છે. પુરાતન ગ્રીક ભાષામાં સર્વકાલીન સત્યકથનમાં વર્તમાનને રચાને ભૂતકાળ (Aorist) વપરાયેલો મળે છે. એને બોધાર્થક ભૂતકાળ (Gnomic Aorist) કહે છે, કારણ કે એ ત્રિકાલાબાધિત સ્વયનો બોધ કરાવે છે.^{૩૯}

આ રીતે આધુનિક ભાષાઓમાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો જ સુનિશ્ચિત સ્વરૂપનાં છે, ભૂતકાળનું સ્વરૂપ એટલું સ્થિર નથી હોતું. અંગ્રેજી કે ફ્રેન્ચ જેવી આધુનિક યુરોપિયન ભાષાઓમાં વર્તમાનનો પ્રસ્તાર કરીને ભવિષ્ય કે ભૂતકાળ વ્યક્ત કરી શકાય છે.^{૪૦} હિંદીમાં વર્તમાન સાથે ભૂતકાળનાં રૂપો જોડીને ભવિષ્યકાળ વ્યક્ત કરાય છે એ આપણે આગળ જોઈ ગયા ફ્રેન્ચમાં સંકેતાર્થક ભૂતકાળ (Conditional Past) ભવિષ્યનો અર્થ દર્શાવી શકે છે; ઉ. ત. 'If this matter were left to me, I should soon have finished it.'^{૪૧}

ગુજરાતીમાં પણ સંનિશ્ચિત ભવિષ્યકાળ દર્શાવવાને વર્તમાન તેમજ ભૂતકાળનાં રૂપોનો ઉપયોગ થાય છે. ઉ. ત. 'તમે આલતા થાઓ, હું આ આગ્યો.' આ રીતે ભાષાઓની કાળવ્યવસ્થામાં અનેક રમળે સંકુલતા તેમજ અસ્પષ્ટતા નજરે પડે છે.

પ્રેરણાર્થક

સંસ્કૃત ભાષામાં કાળ કરતાં ક્રિયાના સ્વરૂપ ઉપર સવિશેષ દૃષ્ટિ હતી. કર્તા પોતે ક્રિયા કરતો હોય તો એને માટે એક રૂપ

૪૦ અંગ્રેજીમાં વર્તમાનકાલીન ક્રિયાપદ (ઉ. ત. He comes) સંદર્ભ અનુસાર ભવિષ્યકાળ વ્યક્ત કરી શકે છે (ઉ. ત. He comes tomorrow), તેમ અનિશ્ચિત કાળ પણ વ્યક્ત કરે છે (ઉ. ત. Whenever he comes, I am glad to see him).

—નુબ્લે : Edward Sapir, *Language*, p 97.

૪૧ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 102.

(ક્રોતિ), અને અન્ય કાષ્ઠ એને ગ્રેરીને એની પાને ક્રિયા કરાવતો હોય તો પીણુ ૩૫ (ચમચનિ) ૧૫૨૧૭ એ પ્રનાળે કામ કરવાની હેન્ડા કરવાને માટે વ્યુ, ૩૫ (ચિરીયનિ-તે) હતું. તેમ પારંવાર કરવામાં આવતી ક્રિયા માટે વળી અન્ય ૩૫ (લેટિગ્રાવિ-પારંવાર ચોટે છે, ચલકમ્યતે - પારંવાર (પામનુકો) ૨૭ છે: દેરીવતે - પારંવાર થતું છે; દેરીવ્યતે - ફરીફરીને, અગત્ય પ્રકારે છે) વપરાતું. વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાંથી આ સર્વ વ્યાકરણ-કાટિઓ ખુબ થઈ ગઈ છે—આજે જુદા જુદા સંદેશ વડે એ વિચારનવળો દર્શાવવામાં આવે છે. ઉ.ત. 'હું કરવા છું-હુ છું' 'એ ખૂન કરે છે', 'દીપક અવંત પ્રકારે છે', 'મેં કરી નાંખ્યું', ઈ. સંસ્કૃતનાં વિવિધ રૂપોમાંથી કેવળ પ્રેરણાર્થ (causals)નાં રૂપો વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં જળાયેલા છે. ઉ.ત. 'કરવું' - પ્રેરક 'કરાવવું'; 'કરવું' - પ્રેરક 'કેરવવું'; 'પડવું' - પ્રેરક 'પાડવું' ઈ.

સંસ્કૃતમાં ધાતુઓના દસ ગણ પાઠશાળાં આવ્યા છે અને એ પ્રત્યેકને એના વિશિષ્ટ વિસ્તરણ દોય છે (ઉ.ત. અ, ય, વચ, જ, ઙ, ના, ઈ), જે ધાતુને જોડીને પાંચ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે આ વિસ્તરણોના પૂર્વે કાષ્ઠ વિશિષ્ટ અર્થ થતા હશે એમ કદંબી સમાય છે. ૪૨ ઉપરાંત જે ગણોમાં ધાતુઓના આદિ વ્યંજન અભ્યાસ (આવર્તન) પામે છે તે પણ પૂર્વે પારંવાર થતી ક્રિયા દર્શાવતા હશે એમ માનવું સચુકિત છે. 'જુલોતિ' 'દશતિ' ઈ.નાં 'પૂર્વે ફરી

૪૨ સરખાવો : લેટિન *vincere* = 'I conquer', *vincere* = 'I conquered'. Bontoc Igorot નામની ફિલિપ્પાઈન ટાઇવી ભાષામાં *in* - અને *um* - અ.સર્વો (mix) વિસ્તરણની આરંભ લગાડવામાં આવે છે, જેનાથી ૧૫૫૪૫૦ અર્થજોડ સમાય છે. ઉ.ત. *layat* = 'wood'; *linayay* = 'gathered wood'; *sad* = 'to wait' *sumid-ak* = 'I wait'.

— જુલો : L. Ward Sapr, *Language*, p. 12

કરીને આહુતિ આપે છે', 'વારંવાર દાન કરે છે' એવો અર્થ થતો હશે. ૪૩

કર્તારિ, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ ✓

ક્રિયાપદોની ક્રિયાના કર્તા સાથેના સંબંધ ઉપરથી પ્રયોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. એ સંબંધ ત્રણ પ્રકારનો સંભવે છે — કર્તા પોતે જ ક્રિયા કરે, અથવા કર્તા યતી ક્રિયાનો અનુભવ કરે કે કર્તાને અનુસરીને (અન્ય કોઈ દ્વારા) ક્રિયા થાય. આમ ગ્રીકમાં ત્રણ પ્રયોગ મળે છે — સક્રિય કે કર્તારિ (Active), ઉદાસીન કે મધ્ય (Middle), અને અક્રિય કે કર્મણિ (Passive). ઉ. ત. 'I wash' (Active); 'I wash myself' (Middle); 'I am washed' (Passive). ૪૪ ગ્રીકમાં પણ આ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ વચ્ચે સુરપષ્ટ ભેદરેખા નથી જ.

સંસ્કૃતમાં ત્રણ પ્રયોગ મળે છે — કર્તારિ (કે કર્તૃવાચ્ય), કર્મણિ (કે કર્મવાચ્ય), અને ભાવે (ભાવવાચ્ય). કર્તારિમાં કર્તાના કર્તૃત્વ ઉપર જ ભાર હોય છે (ઉ. ત. 'અવનીન્દ્ર પુસ્તક વાંચે છે'); કર્મણિમાં કર્મ ઉપર જ ભાર હોય છે (ઉ. ત. 'આ પુસ્તક ધણું વંચાય છે'); ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાનો ભાવ પ્રધાન હોય છે (ઉ. ત. 'આમ વંચાય નહીં'). સંસ્કૃતમાં આ ત્રણ પ્રયોગો માટે અલગ

૪૩ જગતની ધણી આદિમ ભાષાઓમાં ચબ્દમૂળ (radical element) ના અંશનું આવર્તન કરીને ક્રિયાનું સાતત્ય કે આવર્તન દર્શાવવામાં આવે છે. ઉ. ત. Shill ભાષામાં *gen* = 'to sleep', *ggen* = 'to be sleeping'; Ful ભાષામાં *foica* = 'to lie', *fefeu-
'to* = 'those who always lie; liars'; Nass ભાષામાં *gyibayuk* = 'to fly', *gyigyibayuk* = 'one who is flying'. — Edward Sapir. *Language*, p 78.

સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, pp. 102-3.

અલગ રૂપો હતાં; વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગનાં રૂપો સમાન છે, અને ધર્મી ભાષાઓમાં સંયુક્ત ક્રિયાપદો દ્વારા એ દર્શાવાય છે.

કર્તારિ પ્રયોગ સકર્મક અને અકર્મક બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદોમાં સંભવે છે, જ્યારે કર્મણિ પ્રયોગ કેવળ સકર્મક ધાતુઓમાં, અને ભાવે પ્રયોગ કેવળ અકર્મક ધાતુઓમાં જ થાય છે. જે ક્રિયાપદોની ક્રિયાતું રૂળ વાક્યમાં વ્યક્ત કરેલું હોય તે સકર્મક ક્રિયાપદો છે, અને જે ક્રિયાપદોને વાક્યમાં એ રીતે ક્રિયારૂળની અપેક્ષા હોતી નથી તે અકર્મક ક્રિયાપદો છે.

ક્રિયારૂળને અનુલક્ષીને સંસ્કૃતમાં ધાતુઓના જે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા હતા—પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી. જેમાં ક્રિયાતું રૂળ કર્તાને પોતાને જ (આત્મને) મળતું હોય તે ક્રિયાપદ ‘આત્મનેપદી,’ અને જેમાં એ અન્યને (પરસ્મૈ) મળતું હોય તે ‘પરસ્મૈપદી’ હતાં. ઉ. ત. યજમાનઃ યજતે અને ધ્રાત્વિક્ યજતિ; સૂદઃ પચતિ (= ‘રસોઈઓ [બીજા માટે] રાંધે છે’); બ્રાહ્મણઃ પચતે (બ્રાહ્મણ [પોતાને માટે] રાંધે છે). આ રીતે ક્રિયાપદના પ્રયોગની વ્યવસ્થા ક્રમે ક્રમે સિદ્ધિ પામતી ગઈ ૪૫ અને પાસિ-પ્રાકૃતાદિમાંથી આ પદભેદ સંપૂર્ણપણે હુપ્ત થઈ ગયો.

આ જ પ્રકારે સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન આદિ ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં આશીર્વાદાર્થ, વિધ્યર્થ, આશ્ચર્ય આદિ વિવિધ ભિન્ન ભિન્ન

૪૫ કેટલાક સંસ્કૃત કવિઓએ પણ પોતાની રચનાઓમાં આ ભેદ નજીકથી નજીક દર્શાવ્યો અને દશકુમારચરિત્રમાં બંને પદો સમાન અર્થમાં વપરાયાં.

બર્થ (moods) માં ક્રિયાપદનાં બિન્ન બિન્ન વિશિષ્ટ રૂપો થતાં. ગુજરાતી-હિંદી વગેરે વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાંથી એ કુલ ચર્ચ ન્યાં છે, અને એમને સ્થાને બહુધા વર્તમાનકાળનાં રૂપો પ્રયોગ્ય છે.

વિભક્તિ — વાક્યમાં પ્રયુક્ત થતાં નામ, સર્વનામ અને વિશેષણનાં જે જુદાં જુદાં રૂપો અને છે તેને વિભક્તિ કહે છે. અંગ્રેજીમાં એ વિભક્તિઓ છે (he, him); જર્મનમાં કેટલાંક ક્રિયાપદો પ્રયોગ્યતાં આ ઉપરાંત સંપ્રદાન વિભક્તિ (Dative) પણ થાય છે (ઉ. ત. 'er dankte mir' = 'he thanked me'); તો હિન્દીય જેવી ભાષાઓમાં વીસ વિભક્તિઓ મળે છે.^{૪૬} સંસ્કૃતમાં સાત વિભક્તિઓ છે. એમાં સંબોધન વિભક્તિ પ્રથમા વિભક્તિમાં અતર્ગત છે. એને જુદી વિભક્તિ માનીએ. તો આઠ વિભક્તિઓ થશે. એમાંથી પાત્રિની કક્ષાએ ચતુર્થી અને પૃષ્ઠીનો ભેદ હુપ્ત થવાની શરૂઆત થઈ—ચતુર્થીની જગાએ પૃષ્ઠી અને પૃષ્ઠીની જગાએ ચતુર્થીના ઉપયોગનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. પ્રાકૃતમાં ચતુર્થીનો ભોપ થઈ ગયો અને એને સ્થાને પૃષ્ઠીનો પ્રયોગ વ્યાપક ગન્યો, એટલું જ નહીં પણ અન્ય વિભક્તિઓને સ્થાને પૃષ્ઠીનો પ્રયોગ છૂટથી થવા લાગ્યો. અપભ્રંશના કાળમાં તો ધ્વનિવિકાસ નિયમાનુસાર પ્રત્યયો ધસાઈને લમકમ સમરૂપ બની ગયા, અને તેથી તેમને સ્થાને અનુઓનો પ્રયોગ થવાનો પ્રારંભ થયો.

આજે ગુજરાતી હિન્દી સમી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં પશ્ચાંબરનાં નામોમાં જે જ વિભક્તિઓ અવશિષ્ટ રહી છે—એક અધિકારી (Direct), અને બીજી વિકારી (Oblique). બનિકારીમાં યાદનું મૂળરૂપ મથાવત રહે છે, વિકારીમાં એમાં ફેરફાર થયે છે. વિભક્તિઓનો અર્થ અનુઓ દ્વારા દર્શાવાય છે. અ-કારાન્ત

૧૫ી એમ બન્ને માટે એક જ પ્રત્યય-અનુગ 'થી' (દ્વિતીયાં છે) ના યોગથી મૂલ્યવાન છે. એ પ્રમાણે સંબંધ, સંપ્રદાન અને કર્મના મધ્યે વચ્ચે ખાન બેઠ રહ્યો નથી. તેથી જ એ અર્થો 'નો', 'ને', 'ત્યા' સમરૂપ પાંચનો (quintix) થી વ્યક્ત થાય છે. એ એમ મૂલ્યવે છે કે વિભક્ત્યર્થોનો સંસ્કૃતભાષાભાષીઓના મનમાં જોડો હોય છે. આથી હવે તેઓ વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓ બોલનારના મનમાં નથી.

કારક - વિભક્તિઓના ક્રિયાની સારેના સંબંધને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કારક કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમા વિભક્તિ ક્રિયાના કર્તાનો અર્થ દર્શાવે છે, દ્વિતીયા ક્રિયાનું કર્મ (ક્રિયાર્થ) વ્યક્ત કરે છે, તૃતીયા ક્રિયાનું કરણ (સાધન) દર્શાવે છે, તો ચતુર્થી પ્રપ્રદાન (વિદ્યાર્થ મદન કરનાર વ્યક્તિ)નો ઉલ્લેખ કરે છે. પંચમી અપાદન (= છૂટા પડવા) ના રથના માટે અને ચપ્તમી અધિકરણ (= ક્રિયાનું રથાન, અધિકાર) માટે પ્રયોગ્ય છે. ૪મી વિભક્તિનો ક્રિયા સાથે કાર્ક સંબંધ નથી; એ કાર્ક નામ કે કર્તાનામના અન્ય નામ કે કર્તાનામ નામેના સિલ્લ સિલ્લ પ્રદારના સંબંધો વ્યક્ત કરે છે. એથી એને કારક ન કહેતા સિમિલ વિભક્તિ કહે છે.

પદરૂપોની તાર્કિક ભૂમિકા - સદ્યમતથી પદરૂપોના વિચાર કરતાં એમ અવલોકાને છે કે આ સર્વ વ્યાકરણકોટિઓ (grammatical categories) તાર્કિક પદો નથી, તેમ તેમના વિદ્યાર્થ પાછળ કાર્ક તાર્કિક ભૂમિકા (logical status) રહેલી નથી. ઉદાહરણ તરીકે દેહીને આર્ય-કુલની ભાષાઓના નિર્ણય પદાર્થોના નરંગતિ કે નાગીજાતિનું આરોપણ કરે તો નથી, જે અસ્થાતારિક અને અનાવલ્યક છે. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં ક્રિયાપદોમાં કાળ કરતા ક્રિયા-રૂપની અસિદ્ધિ ઉપર સરિંગે જાર રહેનો; મન્ય (Mafiy) શાસમાં પ્રેરક અર્થ વ્યક્ત કરવાને વિશિષ્ટ ક્રિયાપદો

નામોના એકચયનના ઉપો અવિકારી હોય છે, અને બહુવચનના વિકારી હોય છે. અન્ય પ્રકારના નામોમાંથી કેટલાકના—ગુજરાતીમાં બોકારાન્ત નામો જેવાના—એકચયનમાં પણ વિકારી ઉપો થાય છે કેટલીક વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં સર્વનામના જે વિનારી ઉપો મળે છે—એક ૧૫૧નું પૂર્વ ભાષામાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલું ૩૫, અને બીજું અન્ય વિલક્ષિતઓનું ૩૫ નીચેના ઉદાહરણ જુઓ.

અવિકારી ૩૫ (Duet)

માણસ

ધર

હોકરો

ગામડું

હું, તું

ગાય (હિન્દી)

કોઈ (,,)

મેં (,,)

વિકારી ૩૫ (Oblique)

માણસો, માણસે

ધરે, ધરે

હોકરાઓ

ગામડાઓ, ગામડે

મ્હારું, મને, ત્હારું, તને

ગાય, ગાયો

કિસ

મુસ, મેરા

ચીની ભાષામાં શબ્દક્રમ વડે—અમ્હોના પૌર્નાપર્યથી—વિશેષણપદ શબ્દને વિરોધ્ય શબ્દની પૂર્વે મૂકીને પષ્ઠાત્થ દર્શાવવામાં આવે છે. ઉત Han chiau (the Han dynasty). ૪૭

જ્યાં (સંસ્કૃત સમી ભાષાઓમાં) વિલક્ષિતઓના વિલિન ઉપો મળે છે ત્યાં તે તે વિલક્ષિતઓના અર્થ વચ્ચે ૨૫૮૫ જે ભિન્નતા રહેલી છે એમ માની શકાય. ભાષાના ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં એ વિલક્ષિતઓ આજે હુપ્ત થઈ ગઈ છે એ એમ સૂચવે છે કે વર્તમાન ભાષાઓમાં વિલક્ષ્યર્થો વચ્ચે પૂર્વવત્ ભિન્નતા રહી નથી. આજે ગુજરાતીમાં તેમ પિંદીમાં કરણ અને અપાદાન અર્થો વચ્ચે વિરોધ ભિન્નતા ત

થી એમ બંને માટે એક જ પ્રત્યય-અનુગ 'થી' (હિન્દીમાં સે) ના યોગથી મુલ્યવાચ છે. એ પ્રમાણે સંજંઘ, સંપ્રદાન અને કર્મના મર્થો વચ્ચે ખાસ બેદ રહ્યો નથી. તેથી જ એ અર્થો 'નો', 'ને', જેવા સમરૂપ પરસર્ગો (suffix) થી વ્યક્ત થાય છે. એ એમ મુલ્યવે છે કે વિભક્ત્યર્થોનો સંસ્કૃતભાષાભાષીઓના મનમાં જેટલો ક્ષેત્ર ખ્યાલ હતો તેટલો વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓ બોલનારના મનમાં નથી.

કારક - વિભક્તિઓના ક્રિયાની સાથેના સંજંઘને સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં કારક કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમા વિભક્તિ ક્રિયાના કર્તાનો અર્થ દર્શાવે છે, દ્વિતીયા ક્રિયાનું કર્મ (ક્રિયાદ્વ) વ્યક્ત કરે છે, તૃતીયા ક્રિયાનું કરણ (સાધન) દર્શાવે છે, તો ચતુર્થી સંપ્રદાન (વિચારણ કેદમ્બ કરનાર વ્યક્તિ)નો ઉલ્લેખ કરે છે. પંચમી અપાદન (= છૂટા પડવા) ના રથળ માટે અને સપ્તમી અધિકરણ (= ક્રિયાનું સ્થાન, અધિષ્ઠાન) માટે પ્રયોગ્ય છે. વધી વિભક્તિનો ક્રિયા સાથે કોઈ સંજંઘ નથી; એ કોઈ નામ કે સર્વનામના અન્ય નામ કે સર્વનામ સાથેના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સંજંઘો વ્યક્ત કરે છે. એથી એને કારક ન કહેતાં વિશેષજી વિભક્તિ કહે છે.

પદરૂપોની તાર્કિક ભૂમિકા - મુદ્દમનાથી પદવિશ્લેષણનો વિચાર કરતાં એમ અવત્ય જાણે છે કે આ સર્વ વ્યાકરણકોટિઓ (grammatical categories) ત્વાભાવિક પદ્ય નથી, તેમ તેમના વિકાસ પાછળ કોઈ તાર્કિક ભૂમિકા (logical system) રહેલી નથી. ઉદાહરણ તરીકે કેટલીયે આર્યકુલની ભાષાઓમાં નિર્જંઘ પદરૂપોમાં નરત્તનિ કે નારીત્તનિનું આરોપણ કેદનું નવે છે, જે અસ્વાભાવિક અને અનાવશ્યક છે. પ્રાચીન ઇન્ડોયુરોપિયનમાં ક્રિયારૂપોમાં કાળ કરતાં દિશાસ્વરૂપી અભિવ્યક્તિ ઉપર સ્વિચેષ ભાર રહેતો; મત્રય (Metry) ભાષાનાં પ્રેરક અર્થ વ્યક્ત કરવાને વિશિષ્ટ ક્રિયારૂપો

નથી. ફિલિપ્પાઈન ટાગ્લોગ (Tagalog) ભાષામાં ઉદેશ્ય (subject) અને વિધેય (predicate) માટેનાં રૂપો સમાન છે—એ બંને ક્રાટિઓ પદ્ધતિ ઉપરથી અને પૂર્વે લગાડવામાં આવતા, બંને માટે જુદાજુદા પુરઃસર્ગ (particle) ઉપરથી નિર્ણીત થાય છે. Tagalog પુરઃસર્ગ કર્તા કે ઉદેશ્યને લાગે છે અને ક્રિયા કે વિધેયને laglag લગાડવામાં આવે છે.^{૪૮} આવી જાણ્યો દૂર દરવાને જૂની ક્રાટિઓનો લોપ કરીને ભાષા નવીનવી ક્રાટિઓ સરળભવે છે. આમ ક્રમે ક્રમે વિકાસ કરતાં વર્તમાન ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાંથી પુરાતન દ્વિવચન, વાચ્ય કે પ્રયોગના બેદ લુપ્ત થયા છે, અને ક્રિયાસાતત્ય (aspects) દર્શક ક્રાટિઓને લોપ થઈને તેને સ્થાને કાળ (tenses) ની સુરેખ અભિવ્યક્તિ આવી છે. એ જ રીતે સામાન્ય રીતે જગતની ભાષાઓના વિકાસક્રમનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીને ભાષા-વૈજ્ઞાનિકોએ એવો મત વ્યક્ત્યો છે કે માનવમન ક્રમશઃ સ્થૂળ વિચાર-ધારામાંથી સૂક્ષ્મ તરફ પ્રગતિ કરતું રહ્યું છે.^{૪૯} એવો વિકાસ સ્વાભાવિક પણ છે. પદાર્થવિશેષ કે વ્યક્તિવિશેષને જોઈને માનવ-મનમાં તે તે પદાર્થનું કે વ્યક્તિનું સામાન્ય રૂપ (general concept) બંધાય છે. સિત્ત સિત્ત ગુણધર્મવાળા પદાર્થો કે વ્યક્તિઓનું અવલોકન કરીને તે તે ગુણધર્મનું અમૂર્ત સ્વરૂપ માનવમન ગ્રહણ કરે છે. આ વિકાસનું પ્રતિબિંબ ભાષાની વ્યાકરણ-ક્રાટિઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં પણ પડ્યું હોય છે. જ ત. પ્રાચીન ઈન્ડો-યુરોપિયનમાં ‘હું કરું છું,’ ‘હું બોલું છું,’ એ પ્રકારનાં રૂપો હતાં, પણ સામાન્ય ક્રિયાવાચક નામ (Infinitive) – ‘કરવું’ (to do), ‘બોલવું’ (to speak) ઈત્યાદિ અમૂર્ત વ્યાકરણોપ-

૪૮ જુઓ : Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 60

૪૯ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 108.

નહોતી. ધીમે ધીમે પ્રત્યેક ક્રિડાપુરોપિયન ભાષામાં એ વિકસી. આ મૂર્તિમાંથી અમૂર્તની અભિવ્યક્તિ તરફ એક મહત્વનું પુરસ્ક્રમ (step forward) હતું.

સામાન્ય રીતે માનવમનની વિચારધારાના વિકાસની શ્રુતિક્રમાં એક અવસ્થિત તાર્કિકતા રહેલી છે. એમાંથી ભાષાની મિત્ર મિત્ર વ્યાકરણકોટિઓનો વિકાસ થયો છે. પરંતુ, ઘણીવાર તાર્કિક વિચાર-ધારા (logical category) અને વ્યાકરણધારા સમાન્તરપણે વિકસી નથી હોતી. ભાષાભાષાએ બને વચ્ચે જે વિસંવાદ કોઈ કોઈ વાર નજરે પડે છે તેનું કારણ આ છે. વ્યાકરણકોટિઓનું પ્રભવસ્થાન સામાજિક જીવન છે. એમાં પરિવર્તન થતાં ભાષાની કોટિઓમાં પણ સદૃશ રીતે જ પરિવર્તન થાય છે.

પદવર્ગીકરણ

પદોનું અવસ્થિત રીતે વર્ગીકરણ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. ગ્રીક વૈયાકરણોએ દસ વિભાગમાં પદોનું વર્ગીકરણ કરેલું. એ એટલું બધું અપૂર્ણ છે કે પ્રાચીન ગ્રીક ભાષા પણ એ વ્યવસ્થામાં યથારિખ્ત ગોઠવાઈ શકતી નથી. એ કરતાં સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ કરેલું પદ-વર્ગીકરણ વધારે સમુચિત છે.

તદનુસાર પદોનાં એ મુખ્ય વર્ગ પડે—અવ્યયો અને તે સિવાયનાં અન્ય, વ્યયી (=વાક્યમાં પ્રયોજાતાં જેનાં રૂપોમાં વિકાર થાય છે તેવાં) પદો (અર્થાત્ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ ઇત્યાદિ).

અવ્યયનાં પણ કેટલાક પ્રકાર પડે છે : ઉદ્ગારવાચક કે વિરમયમોધક અવ્યયો (interjections), સંયોજક કે સમુચ્ચય-વાચક અવ્યયો (conjunctions), પુરસ્કર્ષો (prepositions), પૂર્વગ-ઉપસર્ગો, અનુગો, ઇત્યાદિ.

ઉદ્દગારવાચક અવ્યયોનો વાક્યનાં અન્ય પદો સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી; એ વાક્યથી અળગા રહીને કેવળ લાગણીના ઉદ્દગારો વ્યક્ત કરે છે. કેટલીક વાર તો એમનું ધ્વનિસ્વરૂપ પણ ભાષાની સામાન્ય વર્ણુવ્યવસ્થા કરતાં જુદું પડે છે. ઉ. ત. કચ્છ દ્વચ્છ જોઈને મુખમાંથી સહસા નીકળતા અંતઃસ્ફોટાત્મક ચૂ ચૂ ચૂ ધ્વનિ. આ અવ્યયોને ભાષાના બંધારણ (morphology) સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ હોતો નથી.

સંયોજક કે સમુચ્ચયવાચક અવ્યયો ('અને', 'અથવા', 'કિંતુ', 'પણ', 'છતાં', ઈ.ત.), પુરઃસર્ગો (અંગ્રેજીના to, in, ઈ.ત.), પૂર્વગ-ઉપસર્ગો, અને અનુગ-પ્રત્યાદિક વિશેષતઃ તો અર્થતત્ત્વો (semantemes) નો પરસ્પર સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. સ્વતઃ કોઈ સ્પષ્ટ વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતાં નથી. પૂર્વગ-ઉપસર્ગોનો એકલા કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ થતો નથી, પરંતુ ધાતુને લાગતાં એ ધાતુના અર્થમાં કેટલુંક પરિવર્તન કરે છે. અંગ્રેજીના આદિકથા a, an, the મૂળ વિશેષણોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયા હોવા છતાં આગે કેવળ સંબંધતત્ત્વ (morphemes) બની ગયા છે, અને નામાદિક પદોનાં વચન તેમ નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતતાના નિર્દેશક (classifier) રૂપ છે.

આ પ્રમાણે સર્વનામો (હું, તું, કોઈ, જે, ઈ.ત.) પણ નામને સ્થાને પ્રયોજવા છતાં સ્વતંત્ર અર્થવત્ પદો કરતાં બહુધા સંબંધ-તત્ત્વરૂપ જ છે.

અવિશિષ્ટ રહેલાં પદોમાંથી વિશેષણ અને નામ વચ્ચે નહિવત જોડ છે. ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાઓમાં બંનેનો વિકાસ એક સાથે થયો છે અને બંનેનાં રૂપો પણ એકસરખાં મળે છે. વૈદિક ભાષામાં સૂરભેદથી જ કોઈ પદ નામ છે કે વિશેષણ એ નક્કી કરી શકાય છે. ૪૯ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ધણે સ્થળે નામને સ્થાને કેવળ વિશેષણ જ

વપરાય છે. ઉ.ત. ‘મોટો એટલો ખોટો,’ ‘ઝરીમને સૌ દયાવે.’ ‘મીઠી ફરી તું રાખ અને ખાટી મને આપી દે.’ ઈ. આ રીતે વ્યાકરણદષ્ટિએ નામ અને વિશેષણ વચ્ચે કોઈ સુરેખ ભેદરેખા જણાતી નથી, તેથી બંનેનો એક જ કાટિર્મા – નામમાં સમાવેશ કરવો ધો છે.

આમ છેવટે બે જ મહત્ત્વનાં પરસ્પર ખાફી રહે છે — નામ અને ક્રિયાપદ, જેમની વચ્ચે પરસ્પર મૌલિક ભેદ રહેતો છે. ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં બંને વચ્ચે તાર્કિક ભેદ નજરે પડે છે. ૫૦ સંસ્કૃતમાં નામને વિભક્તિપ્રત્યયો (સુષ; સુ આદિ) અને ક્રિયાપદને આખ્યાતપ્રત્યયો (તિષ્; તિ આદિ) લાગે છે. બંનેની ફરચના સ્વતંત્ર, પરસ્પરથી ભિન્ન છે.

પરંતુ, સેમિટિક ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે આવો સુનિશ્ચિત ભેદ નથી. ઉદાહરણ તરીકે અરબી ભાષામાં નામ અને

૪૬૪ ઉ.ત. વરઃ નો અર્થ છે ‘ઈચ્છા’; ન્યારે (સૂરભેદે) વર નો અર્થ

ધાય ‘પસંદ કરનાર’. સ્વયંવરઃ માં પહેલો અર્થ છે; સ્વયંવરા (પતિવરા—સ્વયંવરા ક્ષત્રવિવાહવેષા—સ્તુવંશ સર્ગ ૬-૧૦ સીકા)માં બીજો અર્થ છે. એ જ પ્રમાણે શોક = ‘પ્રકાશ’, શોક = ‘પ્રકાશમાન’.

—જુઓ, ડૉ. બેળાશંકર બ્યાસ, સંસ્કૃતમાં ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન, પૃ. ૧૪૨-૧૪૩.

૫૦ સરખાવો. “No language wholly fails to distinguish noun and verb, though in particular cases the nature of the distinction may be an elusive one. It is different with the other parts of speech. Not one of them is imperatively required for the life of language.”

—Edward Sapir, *Language*, p 119

ક્રિયાપદનાં સમ્પ્રદાન રૂપો મળે છે. ઉ. ત. નરબલિનાં નામોનાં બુદ્ધ-
વચનનો પ્રત્યય ક્ષ્મ (lām) ક્રિયાપદના નરબલિના ખીજ ને ચીની
પુરુષનાં અપૂર્ણકાળ (Imperfect) નાં રૂપો સિદ્ધ કરે છે. કિનીસ-
ઉમિઅન ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે એટલી બધી સમાનતા
છે કે અને વચ્ચે એક પાડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઉ ત એ વર્ગની
Wogulian ભાષામાં mām (=તે જાય છે), ali (=તે મારે છે)
એ ક્રિયારૂપો puri (=લેવું), pari (=પકડી રાખવું) એ નામરૂપોનાં
જેવાં જ છે—અંતે એક જ પ્રત્યય લાગ્યો છે, ૨.૫૧

દ્વિ-પૂર્વની ભાષાઓના બંધારણમાં નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચેની
અભિનતા એ તરી આવતું લક્ષણ છે. શિષ્ટ ચીની ભાષામાં એક જ
શબ્દ નામ કે ક્રિયાપદ બંને માટે પ્રયોજ્ય શકાય છે; ત્યાં એ નામ
છે કે ક્રિયાપદ એ પદ્ધતિથી બંધાયેલું થાય છે. ઉ. ત નીચેનું
પાક્ય જુઓ : lao lao yao yao, (અર્થાત્, ‘વૃદ્ધો સાથે
વૃદ્ધોચિત રીતે વર્તો, બાળકોની સાથે બાળોચિત રીતે’). અહીં
એક જ શબ્દ lao (=વૃદ્ધ જન) કે yao (=બાળક) પદ્ધતિ
અનુસાર પ્રથમ નામ તરીકે અને પછી ક્રિયાપદ તરીકે વપરાયો છે. ૫૨
આવા ઉદાહરણો વિરલ છે. ધણુખડુ તો ચીનીમાં શબ્દ ક્રિયાપદ
તરીકે વપરાય ત્યારે એનો સ્વર (tone) બદલાઈ જાય છે, અને
તેને કારણે આવશ્યક હોય ત્યાં આદિ વર્ણમાં રૂપાંતર પણ થાય છે
ઉ. ત. lao’ (=good), lao’ (=to love); ts’ang
(=treasure), ts’ang’ (=to hide). ઉપરાંત નામ અને
ક્રિયાપદ દર્શાવવાને બિન બિન પુરઃસર્ગો (affixes) વપરાય
છે—નામ માટે cul કે tseu અને ક્રિયાપદ માટે cho (cho =
‘to apply or put’ માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલું છે). ચીની વૈજ્ઞાનિકો

૫૧ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 118

૫૨ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, pp. 118-119.

‘પૂર્ણ’ શબ્દોના - એ ભેદ પાડે છે—‘જીવંત’ (living) અને ‘મૃત’ (dead). નામ અને વિશેષણો મૃત શબ્દો છે, જ્યારે ક્રિયાપદો, જે ક્રિયા દર્શાવતાં હોય છે તે ક્રિયાશીલ (active) કે જીવંત (living) ગણાય છે. જીવંત પદ સૂચક કરવાથી મૃત પદ બની જાય છે. ૫૩ અંગ્રેજીમાં પણ આને મળતી પરિસ્થિતિ છે. અંગ્રેજીમાં ઘણાં નામ ક્રિયાપદ તરીકે પણ વાપરી શકાય છે, એટલું જ નહીં પણ નામ તરીકે પ્રયોગનું પદ વિશેષણ તરીકે પણ આવી શકે છે. ઉ. ત. *Fire is burning* (નામ); *I fire a pistol* (ક્રિયાપદ); *A fire-fly* (વિશેષણ). અંગ્રેજીમાં કોઈ શબ્દ નામ છે કે ક્રિયાપદ એનો નિર્ણય જઘાઘાત (stress accent) થી થાય છે. ઉ. ત. *An 'in'-crease, to in-'crease*.

આમ કેટલીક ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં ભિન્નતા વધી હોતી એ અરૂં; છતાં ક્રિયાત્મક વાક્ય (the verbal sentence) અને નામાત્મક વાક્ય (the substantive sentence) વચ્ચે તો પ્રત્યેક ભાષામાં ભેદ હોય છે.

ક્રિયાત્મક વાક્ય ક્રિયા દર્શાવે છે. એ ક્રિયા કોઈ સમયે, અમુક અવાધમાં, કોઈ કર્તાએ કરેલી, અને કેટલીક વાર કોઈક કર્મ (object, હેતુ) થી સિદ્ધિને અનુલક્ષીતી હોય છે. ઉ. ત. ‘આ સંગીત સાંભળો’, ‘બાળકે જાંજી ખાધા’, ‘હવે ગાડીને એન્જિન લાગશે’, આ સર્વ ક્રિયાત્મક વાક્યો છે. એમાં ક્રિયા—સાંભળવું, ખાવું, લાગવું—એ જ પ્રધાન તત્ત્વ છે. ક્રિયારૂપોમાં આચાર્ય રૂપે ભાષા—

૫૩ પદક્રમ, સૂચક તેમજ ચિન્હ-શબ્દોની સહાયતાથી ચોની વાક્ય કરતાં, ક્રિયાપદ અને કર્મ એ ત્રણ જ કોટિઓ બચ્ત કરી શકે છે. નામરૂપ દર્શાવતી નિશ્ચિતતા-અનિશ્ચિતતા, વચન, ક્રિયાના કર્તાનો પુરુષ, કાળ ; નતિ દર્શાવવા એ સમય નથી.

—જુઓ : Edward Sapir, *Language*, p ૭૩

બંધારણની સીમાની લગભગ બહાર જ રહે છે—એમને રવાને નામ કે હેતુર્થ મૂકીને પણ દામ ચલાવી શકાય. એ પછી નિશ્ચયાર્થનાં (વર્તમાન કે ભૂતકાળનાં) રૂપો આવે, જે માત્ર દોષ બનાવ કે હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે. છેલ્લે અન્ય અર્થો (moods)—વિધ્યર્થ, સંકેતાર્થ ઇત્યાદિ આવે.

નામાત્મક વાક્યમાં નામ પ્રધાન તત્ત્વ છે, અને ક્રિયા એની સાથે વિશેષણના રૂપમાં રહે છે. સામાન્ય રીતે એમાં પ્રધાનતત્ત્વપૂર્ણ નામને અનુલક્ષીને કોઈક શુદ્ધિ આરોપણ હોય છે. ઉ. ત. ‘આંધર સુંદર છે’, ‘જમવાનું તૈયાર છે’, ‘દોડતા ધોડો’, ‘અણગમતા મહાન રાજા હતો’, ઇત્યાદિ.

પ્રાચીન ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં પ્રધાન નામ અને એને વિશિષ્ટ કરનાર તત્ત્વ વચ્ચે પ્રારંભમાં તે સંયોજક ક્રિયા (copula) પણ મળતી નથી. ઉ. ત. વેદમાં ઘનં રાજા યજ્ઞો (=‘હું રાજા વચ્ચે છું’); અહમિન્દ્રો વરુણઃ (=‘હું વરુણ ઇન્દ્ર છું’)^{૫૪} કે શં નો દેવી-રમિષ્ઠો । (=દેવી અમને દેવતાશ્રારક અને રક્ષણકર્તા^{૫૫} હોઈ) કે પ્રાચીન ઇરાનમાં manē pitā Vistāspa (=મારા પિતા {છે} વિશ્વારૂપ).^{૫૬} પછીના સમયમાં ખરેખરે સંયોજક ક્રિયા આવે છે; એ જેનો અર્થ ધાર્મિક ગયો છે એવાં ધાતુઓનાં રૂપ હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી ‘Life is short’.

ભારતીય ભાષાઓમાં અને આયર્લેન્ડની કેલ્ટિક ભાષામાં ક્રિયા-નામાત્મક વાક્ય (verbal-substantive sentence)

૫૪ બુદ્ધે : યજ્ઞવેદ-મં. ૪-સુ. ૪૨-શ્લોક ૨-૨.

૫૫ બુદ્ધે : પતંજલિવિરચિત વ્યાકરણમહામાળ્ય, અધ્યાય ૧, પાદ ૧. —ચંપાદિત યાજ્ઞવલ્ક્યી સ્મૃત્યંકર, ભાગ ૧, પૃ. ૧; અને મં. ૧૦-સુ. ૧-શ્લોક ૪.

૫૬ બુદ્ધે : Vendryes, *op. cit.*, p 122

આવે છે. સંસ્કૃતમાં છેક મહાભારતના સમયથી ક્રિયાપદનાં પુરુષવાચક રૂપો (તિવન્ત) ને રથાને શત્ (અ-પ્રત્યયાન્ત પરસ્મેપદી વર્તમાન કૃદંત), જ્ઞાનચ્ (જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પ્રત્યયાન્ત આત્મનેપદી વર્તમાન કૃદંત), ક્ત (ત-પ્રત્યયાન્ત કર્મણિ ભૂતકૃદંત), ક્તવતુ (તવત્ પ્રત્યયાન્ત કર્તારિ ભૂતકૃદંત) આદિ કૃદંત રૂપોનો વપરાશ શરૂ થયેલો જણાય છે. ઉ.ત. ક્વ મયાન્ ઈપિતઃ (= તમે ક્યાં રહ્યા હતા?), ૫૭ ક્વ ત્વમુપિતા (= તું ક્યાં રહી હતી?) એ પ્રયોગોમાં ક્રિયાપદના પુરુષવાચક રૂપનું સ્થાન કૃદંતે લીધું છે, જે વિશેષણની માફક કર્તાનાં જાતિવચન ગ્રહણ કરે છે^{૫૮}. આવા પ્રયોગો ઉત્તરોત્તર વધતા રહ્યા છે, અને વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં તો ક્રિયારૂપો બાહુધા સંસ્કૃત શત્ અને ક્ત પ્રત્યયાન્ત કૃદંત રૂપોમાંથી અવતીર્ણ થયાં છે. આનો ઉપયોગ કાળે કરીને વધતો ગયો, અને અને પરિણામે કર્તારિને સ્થાને કર્મણિ પ્રયોગનો વપરાશ પણ વધ્યો. ઉ.ત. ત્વયાઽપરાદમ્ (= 'તે' અપરાધ કર્યો છે'), મયા ઋતઃ સપાષ્વાયઃ ('મેં' ગુસ્તી વરણી કરી છે') એ વાક્યોમાં કર્તારિ વિચાર કર્મણિ રચના દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે. મહાભારતમાં જ આવાં સંખ્યાબધ ઉદાહરણો મળે છે.

હેતુવર્થ તેમ જ વર્તમાન અને ભૂતકૃદંત અંશતઃ નામ જેવાં અને અંશતઃ ક્રિયાપદ જેવાં છે. એમાં પ્રત્યયાદિક નામની માફક જાગે છે, જ્યારે જાવ ક્રિયાનો વ્યક્ત યાવ છે. ઉ.ત. 'જમવામાં મિતાહારી રહેવું', 'જમતી વખતે મૌન ધારણ', 'જમેલો બ્રાહ્મણ

૫૭ સરખાવો પત્તજ્ઞિવિરચિત વ્યાકરણમહાભાષ્ય, અધ્યાય ૩-પાદ ૨ -

સૂત્ર ૧૧૦; મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર સપાદિત, ભાગ ૩, પૃ. ૨૪૬.

૮ વૈદિક ભાષામાં તો હ્રુમન્ત પદો (= હેતુવર્થ કૃદંતો) પણ નામની માફક જ વિભાજિતપ્રત્યયો ગ્રહણ કરે છે. ઉ.ત. પાતવે (શ્રગ્વેદ, મં. ૧-સૂક્ત ૧૧૬ - શ્લોક ૨૨), સર્તવે (શ્રગ્વેદ મં. ૩-૩૨-૬), અવિતવે (શ્રગ્વેદ મં. ૭-૩૩-૧).

પ્રસન્ન હોય છે'—આ વાક્યોમાં 'જન્મવામાં', 'જન્મતી', 'જન્મેલો' પદોમાં પ્રત્યયો નામાદિની માફક જ લાગેલા છે, પણ એ લાવ વ્યક્ત કરે છે ક્રિયાનો.

નામની ઉત્પત્તિની વિચારણા કરતાં એનાં મૂળ ક્રિયારૂપોમાં મળે છે. ભજન, કાર્ય, ગમન, જમણ, રુદન, પૂજન, ધન ક્રિયાવાચક નામો જ નહીં, પણ ઘણા પદ્યરચનાં નામો કે પ્રાણીઓનાં નામો પણ પુરાતન ક્રિયારૂપોમાંથી નીકળેલાં માલૂમ પડે છે. ઉ. ત. લૅટિન *serpens*, સંસ્કૃત સર્પ, (=સાપ) (=જે પેટે ધસાઈને, સરીને ચાલે, છે તે); સંસ્કૃત દંત, લૅટિન *dens* (=દાંત) (=જે ખાય છે, તે); સં. રદ્ધન (=જે કરડે છે તે; અર્થાત, 'દાંત'), સાધન (=જેતાથી કાંઈ સિદ્ધ કરી શકાય છે તે), ધન

શુલ્કવાચક નામોની પણ પદ્માદ્ભૂતિમાં ક્રિયારૂપો મળ્યાં છે. ઉ. ત. 'ઉજળાપણું' એ 'ઉજળું' વિશેષણ ઉપરથી નામ બન્યું છે, જે ટચ્ચલ ક્રિયારૂપ ઉપરથી નીકળેલું છે. એ પ્રમાણે રંગ શબ્દ પણ ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ તો આ પ્રમાણે તમામ સંસ્કૃત શબ્દ ધાતુઓ ઉપરથી નિષ્પન્ન કર્યાં છે. આવું વ્યાપક વિધાન કરવું વર્તમાન ભાષાવિજ્ઞાન માટે શક્ય નથી; તોપણ એટલું સામાન્ય રૂપે કહી શકાય કે આપણી ભારતીય ભાષાઓમાં મોટા ભાગના શબ્દોનાં મૂળમાં કાંઈ ને કાંઈ ધાતુઓ રહેલા છે, તેમાંથી આપણાં શબ્દો (અર્થાત્તત્વો) ધડાયા છે.

ભાવવાચક નામ (abstract noun) ની ઉત્પત્તિ સામાન્ય રીતે નામાત્મક વાક્યમાંથી થયેલી છે. ઉ. ત. 'ઈશ્વર દયાળુ છે', એ નામાત્મક વાક્યમાંથી સહજપણે 'દયા' નો ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે. ભાવવાચક નામમાંથી અમૂર્ત ભાવને સ્થાને એનું મૂર્ત અધિષ્ઠાન મૂકતાં સામાન્ય નામ બને છે. દા.દ. વાર એક સમગ્ર વાક્ય નામ રૂપે પ્રયોગ્ય છે ઉ. ત. અહંપૂર્વ: (=હું પહેલો) એ શ્રાવેદ (૧-૧૮૧-૨) માં

‘રેય’નું નામ છે (=જે શરતમાં પહેલો આવવા મળે છે). ૫૯ સં.
 ૫. અહમહિકા (=હું, હું જ [સર્વ હું]) (=ગર્વ કે અહંકાર), સ્વસ્તિ
 (સુ=મંગલ + અસ્તિ થાય) (=કલ્યાણ); આ. અપ. સુહચ્છદી
 (સુહ < સુખ + અચ્છ < આસ ઉપરથી) (=કુશળવાર્તા; કલ્યાણ)—આ
 પ્રકારના વાક્યરૂપ શબ્દો છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે ઇન્ડો-યુરોપિયન વર્ગની
 ભાષાઓમાં પણ નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચે ફેલાય છે એટલો સ્પષ્ટ
 ભેદ નથી. ક્રિયા નામ સાથે સંબંધ છે, તેમ નામમાં વિશેષણ અંત-
 ગત છે. ૬૦ અર્થાતરવો સંબંધતત્વ (morphemes) કરતાં વિશેષ
 ધ્યાન ખેંચે છે; નામોનું ક્રિયાપદો કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ રહે છે; અને
 એમાં પણ પદાર્થાદિકનાં સામાન્ય (concrete) નામોનું અમૂર્ત
 (abstract) નામો કરતાં સવિશેષ મહત્ત્વ છે. વ્યક્તિઓનાં અને
 સ્થળોનાં નામો આપણું સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે છે. તો, એથી

૫૯ શ્રુણ્ઃ સ્થાતારા મનસો જ્ઞીયાનહંપૂર્વો યજ્ઞતો ધિષ્ણા યઃ ।

—ઋગ્વેદસંહિતા (વૈદિકસંશોધનમંડળપ્રકાશિતા), મં. ૧-૧૮૧-૩,
 (પૃ. ૧૦૭૨).

૧૭. સરખાવો : “Our conventional classification of words
 into parts of speech is only a vague, wavering,
 approximation to a consistently worked out inventory of
 experience. We say ‘it is red’ and define ‘red’
 as a quality word or adjective. Yet we say ‘it
 reddens’. No one denies that ‘reddens’ is as good a
 verb as ‘sleeps’. Various parts of speech not
 merely grade into each other but are to an astonishing
 degree actually convertible into each other.”

—Edward Sapir, *Language*, pp. 117-118

બિલ્દુ', વિશેષ નામો શુદ્ધાર્થ પણ સૌથી પહેલાં જાય છે. અમૂર્ત (abstract) નામો અને વિશેષણો કરતાં મૂર્ત (concrete) નામો સત્વર શુદ્ધાર્થ જાય છે. ક્રિયારૂપોમાં નિશ્ચયાર્થ (indicative) કરતાં નામરૂપ કૃદંત (તુમન્ત-infinitive) ની છાપ વધારે દૃઢ રહે છે. વ્યાકરણાત્મક ક્રાંતિઓ મનમાં સૌથી વધારે ટકી રહે છે.

દ્વંદ્વમાં બાપાનાં મૂર્ત કરતાં અમૂર્ત તરવો મનમાં સવિશેષપણે અકિત થઈ રહે છે, કારણ કે એનું ગ્રહણ મનમાં બૌદ્ધિક આયાસ પડી થયેલું હોય છે.

પદવિકાસનાં કારણો

દરેક બાપામાં નવાં પદરૂપો નિર્માણ થતાં જ રહે છે, જે કે એની સાથે અપવાદ રૂપે ઓછાવતા પ્રમાણમાં જૂનાં રૂપો પણ આણુ રહેતાં હોય છે. આની પાછળ જે વૃત્તિઓ કામ કરતી હોય છે—એક તો પદોમાં એકરૂપતા (uniformity) લાવવાની વૃત્તિ, જે નિર્ચયક બનેલાં સંબંધતરવોનો લોપ કરે છે; અને બીજી સવિશેષ અભિવ્યક્તિની વૃત્તિ, જે નવીન સંબંધતરવોના નિર્માણમાં કારણભૂત બને છે. આમ એક તરફ પદોમાં એકરૂપતા આવે છે, તો બીજી તરફ, આ પ્રવૃત્તિને કારણે સમરૂપ બનેલાં પણ બિન્નાર્થ પદો વચ્ચે સંબ્રાન્તિ ટાળવાને વિલિપ્તતા આણુવાને નવીન રૂપો સરજાય છે. દરેક બાપામાં સામાન્ય પદરૂપોની સાથે જ એના અપવાદો પણ મળે છે, જે ઉપરની બને પ્રવૃત્તિઓ બાપામાં એકસાથે પ્રવર્તે છે એમ દેશવિ છે.

પદરૂપોની એકતા સાધવામાં મહત્ત્વનું કારણભૂત તરવ શ્રમ-લાઘવ છે. શ્રમલાઘવની વૃત્તિ માનવમનમાં અતિ સદૃજ છે. એથી જ્યાં ધણાં રૂપો એક પ્રકારનાં હોય અને થોડાંક જ બિન પ્રકારનાં હોય ત્યાં એ થોડાંક રૂપોને ખાતર રમૂતિ ઉપર ઘણો ભોળો પડે છે. એથી

૧ સ્મૃતિ એ અદ્યપ્રચારવાળાં થોડાંક રૂપો ખંખેરી નાંખે છે, અને એને સ્થાને અધિકાંશ પદોનાં સમરૂપ રૂપો સરખાવે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં અકારાંત નામોની સંખ્યા ધણી વિપુલ છે; તેથી બોલનારની સ્મૃતિમાં અકારાંત નામોની ઓપ ધણી દૃઢ હોય છે. ફકારાંત, ટકારાંત કે બ્યંજનાંત નામોનું પ્રાચુર્ય ને પ્રાબલ્ય પ્રમાણમાં ઓછું છે. તેથી પ્રાકૃતોમાં બધાં જ નામોનાં રૂપો અકારાંત પ્રમાણે ચાલે છે. ઉ. ત. નરસ (< નરસ્ય), સવ્યસ (< સર્વસ્ય) તેમ અગિસ્ત (= સં. ઘમ્ને), મગવંતસ (= સં. મગવતઃ).

સંસ્કૃતમાં ધાતુઓના દસ ગણ છે, જેના વિકરણાદિક વિભિન્ન વિભ છે. પ્રાકૃતોમાં એ સર્વ ધાતુઓનાં રૂપો પ્રથમ ગણ (અ વિકરણ) ના મૂ આદિ ધાતુઓનાં રૂપો પ્રમાણે ચાલે છે. ઉ. ત. ગૃહ્ણતિ (હમો ગણ), યતોતિ (હમો ગણ) ને સ્થાને ગહેર કે કરહ છં. અંગ્રેજીમાં વર્ત^o work ના ભૂતનાં રૂપ wrought (જે ક્વચિત્ પ્રયોજાય છે) ની સાથેસાથે workedst રૂપ વિપુલ પ્રચારમાં આવ્યું છે, st એ આ એકરૂપતાની પ્રશ્નિતું ઉદાહરણ છે.

પદોની એકરૂપતા સાદૃશ્યવ્યાપારથી સધાય છે. સંસ્કૃતનાં નામોનાં લિંગોમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં આ કારણે જ પુષ્કળ રૂપાંતર થયું છે. ઉ. ત. પ્રાકૃતમાં અચ્છી (< સં. અક્ષિ નપું) (ગ્રા. લચ્છી < સં.

૬૧ અંગ્રેજી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના પ્રારંભકાળે drove કે sank જેવાં સ્વર-ક્રમથી સિદ્ધ થતાં ક્રિયાપદરૂપો worked કે killed જેવાં પ્રત્યય-સાધિત રૂપો કરતાં અર્થમાં સહેજ ભૂદાં—ભલે અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે અત્યસ્પર્શે પણ ભૂદાં—પડતાં હશે એમ ભાષાવૈજ્ઞાનિકો માને છે.

—ભુજો : Edward Sapir, *Language*, p. 98

૬૨ અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં તો પાત્રોની બોલચાલની ભાષામાં આવાં, સાદૃશ્યવ્યાપારથી અન્ય પદરૂપો સાથે સમરૂપ બનેલાં અનેક પદરૂપો મળે છે. ઉ. ત. 'Pickwick Papers' માં knowed (know ને બદલે) અને seed (saw ને બદલે) રૂપો વપરાયેલાં મળે છે.

લક્ષ્મીના સાદૃશ્યે), જમ્મો (< સં. જન્મ નપું) (પ્રા. ઘમ્મો < સં. ધર્મ: નાં સાદૃશ્યે), જસો (< સં. યજ્ઞસ્ નપું) (પ્રા. વંસો < સં. વંશ:; પ્રા. સેસો < સં. શેષ: નાં સાદૃશ્યે); તેમ અપત્રંશમાં અચ્ચા (પું.) (સં. અત્રાણિ) (પ્રા. અપ. દચ્ચા < સં. દર્મા. નાં સાદૃશ્યે), સિદ્ધ (પું.) (સં. શિરસ્ નપું.) (અપ. નર, < સં. નર: નાં સાદૃશ્યે).^{૬૩} ગુજરાતીમાં 'મિત્ર', 'પત્ર'ની નરંગતિ સમાનાર્થ 'ભાઈબિધ' 'કાગળ' ઈત્યાદિ ની નરંગતિને કારણે છે, અને 'વનરપતિ'ની નારીજાતિ દ્વારાંત નારીજાતિનાં નામોનાં સાદૃશ્યને કારણે છે.

સાદૃશ્યવ્યાપાર ભાષામાં પણ લગભગ ગણિતની માફક પ્રવર્તે છે. ઉ. ત

૨ ૭ વિભક્તિનું ૩૫

મિત્ર

પત્ર

કંત

પવસંત

ભગવંત

૩ ૭ વિભક્તિનું ૩૫

મિત્રેણ

પત્રેણ

કંતેણ, તેજ પ્રમાણે

પવસંતેણ

ભગવંતેણ

સમાન રૂપોના સાદૃશ્યને કારણે અહીં પ્રવસતા ને રથાને પવસંતેણ અને ભગવતા ને રથાને ભગવંતેણ રૂપો સિદ્ધ થયાં છે. પણ આ રીતે સર્વાં ભાષામાં એકરૂપતા સધાતી નથી. એકરૂપતા સિદ્ધ કરતાં કરતાં વિભિન્નાર્થ પદો સમરૂપ ન થતી જાય એ તરફ પણ ભાષાની દૃષ્ટિ રહે છે.

સાદૃશ્ય દ્વારા એકરૂપતાનાં ધણાં ઉદાહરણો આળોકોની ભાષામાં મળશે. ઉ. ત. 'કરી ચકાતું નથી', 'ખાઈ ચકાતું નથી', ઈત્યાદિ પ્રમાણે 'ચકી ચકાતું નથી' પણ ગાળક બોલી નાંખશે. આવા ધણા પ્રયોગો પછી એ વડીલો કે શિક્ષકની મૂલ્યાંકી સુધારી લે છે, તોપણ

કેટલાક પ્રયોગો — જે ભાષાની પરંપરામાં અત્યંત સુઘટિત હોય છે, તે — યથાવત્ રહી જાય છે અને ઉલ્ટે ભાષામાં રથાન પામે છે. આવી રીતે ‘સાળાના સમારંભમાં ઘણા વાલીઓ અને બાળકો હતા’ જેવાં નિરનુસ્વાર રૂપો કે ‘એસનું’, ‘ચાલવું’, ના સાદસ્યથી (સૌરાષ્ટ્રની ભાષામાં) ‘જિશવું’, બાલભાષામાંથી શિષ્ટ ભાષા-પ્રયોગમાં સ્થિર થયેલાં રૂપો છે. ક્વચિત્ કાષ્ઠિક કાળે સર્વ માણસો સમાન રીતે કાષ્ઠિક જોડો પ્રયોગ અપનાવી લે તો તે પણ પછીના સમયમાં શિષ્ટ ભાષામાં સ્વીકારાઈ જાય છે. જેમકે, એક સમયે સરકારી વાચનમાળાની લેખનપદ્ધતિની અસરથી ‘નાનું’, ‘મોડું’, ‘ખહેન’, ‘કહેવું’, જેવાં રૂપો સૌ ભરોશા માણસો વાપરતા. એ રૂપો ગુજરાતી ભાષાની પરંપરાને અનુરૂપ નહીં હોવા છતાં શિષ્ટ ભાષામાં પ્રચલિત થઈ ગયાં. ઘણા લેખકો ચાહુ ક્રિયા-દર્શાવવાને ‘કરે જવું’, ‘ક્યાં કરે છે’, ‘જોલે ગયા’, ‘જોલ્યા કરે છે’, ‘કરે પ્રયોગો શુદ્ધ ‘કરે જવું’, ‘ક્યાં કરે છે’ ‘જોલ્યા ગયા’, ‘જોલ્યા કરે છે’ ઈ ને રથાને કરે છે, એ ભાષામાં બહુજનસંમેત ક્ષતિના સ્વીકારનું ઉદાહરણ છે. ૬૪

જે રૂપો આ પ્રભાવે સાદસ્ય-વ્યાપારની અસર નીચે આવતાં નથી તે અનિયમિત (irregular) કે સખળ (strong) રૂપો, કહેવાય છે, અને જે સાદસ્ય-વ્યાપાર દ્વારા પરિવર્તન પામીને અન્ય રૂપો સાથે સમરૂપ બને છે તે નિર્બળ (weak) રૂપો કહેવાય છે. ભાષામાં વારંવાર પ્રયોજાતાં રૂપો સખળ રૂપો છે — સ્મૃતિ ઉપર એમની પ્રબળ છાપ હોય છે તેથી એ સચવાઈ રહ્યા હોય છે.

૧૪. આ જ રીતે અંગ્રેજીમાં જોલ્યાલની ભાષામાં It's me; me, I like coffee, જેવા પ્રયોગો (વ્યાકરણશુદ્ધ I ને રથાને) ખૂબ જ પ્રચલિત છે, જેમને હાલવા દુષ્કરવત્ છે. સરખાવો :- E H Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 54.

ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં સાહાયકારક ક્રિયાપદનાં રૂપ — ગુ. 'છે', મરાઠી અસળે, હિંદી है, નેપાલી छु, કાશ્મીરી छुह, આસામી-ખંગાળી আছি, ઓરિયા ଅଛୁ (સં. આક્ષેતિ, પાલિ અચ્છતિ, પ્રા. અચ્છદ માંથી અવતીર્ણ થયેલાં) ^{૬૫} તેમ અંગ્રેજ is, ફ્રેન્ચ est જેવાં રૂપો અન્ય ક્રિયારૂપોથી અતિ વિલિન સ્વરૂપનાં હોવા (ઉ. ત. ગુજ. 'છે', ભૂત. 'હતું'; હિંદી વર્ત. 'है', ભૂત. 'था') છતાં નિરંતર પ્રયોગને કારણે યથાવત્ સચવાઈ રહ્યાં છે. એકંદરે વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં કે અંગ્રેજ ફ્રેન્ચ જેવી યુરોપીય આર્યભાષાઓમાં સમળ ક્રિયારૂપો વિરલ, અપવાદરૂપ હોય છે.

ભાષાના ધ્વનિવિકાસમાં કેટલાંક અર્થતરવો (morphemes) એટલાં બધાં ઘસાઈ જાય છે કે એનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો દુષ્કર બને છે. તેથી એમને કાં તો મૂળ સ્વરૂપે ફરી સ્થાપવાં પડે છે (restore), અથવા એમને સ્થાને બીજાં નવાં અર્થતરવો યોજવાં પડે છે. સંસ્કૃત કે લેટિન જેવી પ્રત્યયાત્મિક ભાષાઓમાં ત્યારે આ પ્રકારના ઘસારાથી છેલ્લા ધ્વનિઓ લોપાય છે ત્યારે સમસ્ત પ્રત્યય-વ્યવસ્થા બદલાવવી પડે છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં અકારાંત નામોનાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં બહુવચનનાં રૂપો પુત્રાઃ અને પુત્રાન્ પ્રાકૃતોમાં અત્યવ્યંજનહીન કરવાને કારણે સમરૂપ (પ્ર. પુત્તા, દ્વિ. પુત્તા) બન્યાં હશે, જે દૂર કરવાને પ્રાકૃતોમાં દ્વિતીયાનું નવું રૂપ પુત્તે નિર્માણ થયું. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં કરિ એ રૂપ ડળે પુ. એક., આદ્યર્થ રળે પુ. એક., તેમજ સંબંધક ભૂતકૃદંત ત્રણે સંબંધોમાં એકસરખું

૬૫ જુઓ : R. L. Turner, *Dictionary of the Nepali Language*, London, 1931, p. 191.

નરસિંહરાવ સં. અસ્તિ માંથી 'છે' વ્યુત્પન્ન કરે છે (સં. અસ્તિ

> * અસ્સદ > અચ્છદ > અહદ > હદ > 'છે' એ કમે).

—જુઓ : *Gujarati Language & Literature*, Vol. I, 263

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વર્તમાનકાળના રૂપમાં સાહાચરક
'ઉમેરવામાં આવ્યું' ('કરે છે'), આગ્રાથનું રૂપ ધ્વનિવિકાસ દ્વારા
બન્યું, અને સંબંધક બૂતકદંતમાં સંયોજક ને જોડીને એનો
કાલીન અર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો. સિદ્ધ ગુજરાતીમાં નરજાતિ ને
ડીજાતિ બનેલા પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય એક જ ઓ છે :
ન - પુરો, સ્ત્રી - સ્ત્રીઓ, ગાય - ગાયો, ઈ. સૌરાષ્ટ્રી બોલીમાં
બંને વચ્ચેનો લિંગભેદ સુરપટપણે વ્યક્ત કરવાને એને બદલે
પ્રત્યય મૂકવામાં આવે છે : ઉ. ત. 'બાવડીઉં', 'ગાયું', 'દીકરીયું'.

આ પ્રમાણે સાદસ્યાદિને કારણે રૂપોમાં એકરૂપતા આવતી
જવાને નવાં રૂપો ધડામ છે એમાં સંબંધસ્વરૂપક અનુગા કે
સર્ગો (suffixes) વિશિષ્ટ ઉદાહરણીય છે. ગુજ. 'થી' - 'મકી',
'નો', 'કને', 'પાસે', કે હિંદી 'મેં', 'સ', અંગ્રેજી
an, -ly (<like), એ પૂર્વે તો સ્વતંત્ર શબ્દો હતા, જે
સાઘસાધિને પોતાનો વિશિષ્ટાર્થ બોધીએકા અને જ્વળ વ્યાકરણ-
દિ બની ગયાં. ગુજ. 'શું' ('ભાર લાગે શું?') મૂળ વિશેષણમાંથી
જ પ્રત્યયસૂચક સંબંધતત્વ, 'છે ને...', 'છે તે...' જેવાં જ્વળ
કથપ્રારંભક તત્ત્વો, 'મા'જી' એ મૂળ સર્વનામમાંથી હવે વિરમવ-
ધક તત્ત્વ, ઈ. પણ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. સાહાચરક
શબ્દો આવા રિક્તાર્થ શબ્દો જ છે, જે હવે માત્ર વ્યાકરણસંબંધસ્થ
સ્વરૂપ બની ગયાં છે ઉ. ત. Do you see? I don't see—માં
જો, અને I will go, I shall see માં જીલ અને
ને shall નો સ્વકીય અર્થ હ્રુમ છે, અને એ જ્વળ વ્યાકરણનાં

સંબંધતરવે બની ગયાં છે. અંગ્રેજીમાં concerning, past (half past three) કે જર્મનમાં trotz (=despite) પૂર્ણ શબ્દ કરતાં સંબંધતરવ૩૫ - પુરઃસર્ગ (preposition) ૩૫ ગણવાં થયે છે. ફ્રેન્ચમાં વિશેષણને -ment પરસર્ગ લગાડીને ક્રિયા-વિશેષણ બનાવવામાં આવે છે એનો લેટિન mente (mens = 'મન', એનું પંચમ્યન્ત—ablative—૩૫)માંથી ઉદ્ભવ છે. આ પ્રમાણે શબ્દમાંથી પરસર્ગ બની જતાં પહેલાં શબ્દ ધીમે ધીમે અને અગ્રાતપણે પોતાનો સ્વક્રીય અર્થ ગુમાવતો જાય છે.^{૬૬} ઉ. ત. જર્મન Bergmann (=miner), Kaufmann (=merchant), કે સં. વન્ધુજનઃ, સહીજનઃ, ગુજ. 'અબળાજન' (=શ્રીઓ) ઈર્મમાં mann ને જન પોતાનો સ્વક્રીય અર્થ છોડીને વ્યાકરણના સંબંધ-તરવે બનવાને પંથે છે. પોતાના અર્થનો લોપ થવા છંદિને અનુગ્રહે પરસર્ગ૩૫ બનેલા શબ્દો અમૂર્ત લાવકોટિ વ્યક્ત કરવાને માટે સવિશેષ યોગ્ય હોય છે. એમાંના કેટલાક ગુણ કે સ્થિતિ દર્શાવતા હોય છે; તે અન્ય ક્રિયાત્મક (active) કર્તાર્થ (agential) નામેને લાભતા હોય છે. રિક્ત શબ્દનું લાક્ષણિક તત્વ એની અમૂર્તતામાં રહેલું છે. એથીજ કેટલાક શબ્દો કેવળ બીજગણિતની સંજ્ઞા (algebraic symbols) સમ બની રહે છે. ઉ. ત. સં. इति, કે ફ્રેન્ચ પ્રશ્નાર્થક—ti. ઈન્ડો-યુરોપિયન અને સેમિટિક ભાષાઓના પ્રત્યયો મૂળ આ પ્રકારના સ્વતંત્ર શબ્દગો કે તરવે (elements) હતા કેજે મૂળ અંગ કે પ્રાતિપદિક (stem) ની

૬૬ ઉ. ત. ચીની અને કમ્બોડિયન (Cambodian) ભાષામાં 'givre' ક્રિયાપદ અમૂર્ત અર્થમાં વપરાય ત્યારે લગભગ સંપ્રદાનનો ('for' જેવો) અર્થ દર્શાવે છે. અંગ્રેજીમાં full પ્રથમ 'પૂર્ણતા'નો અર્થ દર્શાવતું (ઉ. ત. tea-spoonful); એ કમે કમે કેવળ સંબંધતરવે—અનુસર્ગ (suffix), ૩૫ બની ગયું (ઉ. ત. dutiful).

—ન્યુઓ; Edward, Sapir, *Language*, pp. 102-103

સાથે પ્રથમ શિથિલ અંધથી જોડાયેલા (agglutinated) હતા, તે કાળક્રમે એની સાથે સંપૂર્ણપણે ભળી ગયા. ૬૭ જેમ જેમ એમનું ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ઘટતું ગયું તેમ તેમ એ કેવળ વ્યાકરણાત્મક ઠાટિ સમાં બનતાં ગયાં. ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાના પ્રત્યયોનો ઇતિહાસ મહદ્દ અંશે આ પ્રકારનો જ સંભવે છે.

* ૧૭ ક. ટ ફ્રેન્ચ ભવિષ્યકાલીન રૂપો—*irai* = 'I shall go' જેવાં—મૂળ સ્વતંત્ર રાબ્દો સંપૂર્ણપણે એકાદ થઈ જવાથી બન્યાં છે : *ir* & *ai* = 'to-go I have.' —Edward Sapir, *Language*, p. 112.

प्रकरण आठमं

अर्थविचार

“अथ गोरित्यत्र कः शब्दः । किं यत्तत्सास्नालाङ्गलक्ष्मदुदुरविपाण्यर्धं स शब्दः । नेत्याह । द्रव्यं नाम तत् ॥ यत्तर्हि तदिद्वितं चेष्टितं निमिषितं स शब्दः । नेत्याह ॥ क्रिया नाम सा ॥ यत्तर्हि तच्छुक्रो नीलः कृष्णः वपितः करोत इति स शब्दः । नेत्याह । गुणो नाम सः ॥ यत्तर्हि तद्विज्ञेयभिन्नं विज्ञेयच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः । नेत्याह । आकृति नाम सा ॥ यत्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गलक्ष्मदुदुरविपाणिनां संप्रययो भवति स शब्दः ॥ अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः इत्युच्यते ॥

—पातञ्जल व्याकरणमहाभाष्य १-१-१

“Substantives are signs attached to things: they contain exactly that amount of truth which can be contained by a name, an amount which is of necessity small in proportion to the reality of the object. That which is most adequate to its object is the abstract noun, since it represents a simple operation of the mind. But if I take a real entity, an object existing in nature, it will be impossible for language to introduce into the word all the ideas which this entity or object awakens in the mind. Language is therefore compelled to choose. Out of all the ideas it can choose one only; it thus creates a name which is not long in becoming a mere sign.

For this name to be accepted it must, no doubt, originally possess some true and striking characteristic; it must satisfy the minds of those to whom it is first submitted. But this condition is imperative only at the

outset. Once accepted, it rids itself rapidly of its etymological signification."

—M. Bréal, *Semantics*

શબ્દાર્થનું સ્વરૂપ

પદ્ધતના અને શબ્દના સ્વરૂપ વચ્ચે સામંજસ્ય હોયું અનિવાર્ય નથી. ઘણી વાર એક કુદની ભાષાનું પદસ્વરૂપ પરંપરાતુગત હોય પણ તેનો શબ્દકોશ સંપૂર્ણપણે કે અધિકાંશે અન્ય પ્રકારનો હોય. ઉ. ત. સાહિત્યની ઉર્દૂ ભાષાનું પદ્ધતન ભારતીય સ્વરૂપનું છે, પણ શબ્દકોશ અધિકાંશે ફારસી છે. તો વળી ફારસીમાં ત્રીજા ભાગના શબ્દો અરબીમાંથી લીધેલા છે. તેનુગુમાં અર્ધ ઉપરાતના શબ્દો સંસ્કૃતના તત્સમ અને તદ્ભાવ શબ્દો છે. ગેમાની નિષ્પત્તિ ભાષાની સ્વરૂપદ્ધતના, નિષ્પત્તિ લોકો મળ ભારતના હોવાથી, ભારતીય આર્થ સ્વરૂપની છે, તો શબ્દકોશ ઘણી સદીઓ સુધી વિદેશમાં વસવાટ કર્યાથી વિદેશી છે.

શબ્દોની અર્થવત્તા સ્થિર હોતી નથી; એમાં નિરંતર ફેરફાર થતા રહે છે. બાહ્યાવસ્થામાં બાળક શબ્દના જે અર્થો સમજતું થાય છે તેમાં પણ વિશેષ અનુભવે મુધારાવધારા, પરિવર્તન થાય છે. એ જ પ્રમાણે એક જ સમાજમાં કાળક્રમે શબ્દના અર્થો પદ્ધતતા રહે છે. કેટલીક વખત એ પરિવર્તન આચિક હોય છે, તો કોઈ વખત એ આમૂલ્ય હોય છે. આથી શબ્દોનો અર્થ સ્થિર કે ચામત નહીં પણ શબ્દ પ્રયોગનય તે દેશકાળમાં જે અર્થ પ્રચલિત હોય તે જ સમજવાનો છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં વિહાર શબ્દનો અર્થ 'વિચરણુ દરખું' થતો; પાલિમાં એનો અર્થ 'સાધુઓનું નિવાસસ્થાન' એવો થઈ રહ્યો; અને એમાંથી બૌદ્ધવિહારો વિશેષ હોવાને કારણે ભારતના એ પ્રદેશનું નામ 'ગિહાર' પડ્યું. સંસ્કૃતમાં નિતિનગર એ પર્વત પાસે વસેલા નગરનું નામ હતું; વર્તમાન ગુજરાતીનાં 'ગિરનાર' પર્વતનું જ નામ થઈ રહ્યું. સંસ્કૃતમાં સ્નાતનો વ્યયકે અર્થ હતો 'પ્રસાસ'; વર્ત-

માન ભારતીય ભાષાઓમાં ('યાત્રા', 'જાત્રા') એ શબ્દ 'તીર્થયાત્રા'ના અર્થમાં બદલ થઈ ગયો. સંસ્કૃતમાં દેવનો જે અર્થ (= દેવતા) છે, એથી બરાબર ઊલટો અર્થ ધરિનિયન ભાષામાં દેવનો મળે છે.^૧ અસુરનો ઋગ્વેદના પ્રાચીનતર ભાગોમાં તેમ પ્રાચીન ધરિનિયન ભાષામાં (અસુર) દેવતા-વાચક અર્થ છે, તે પછીના સમયમાં પદ્મટાઈને 'રાક્ષસ' કે 'દૈત્ય' એવો થયો છે.^૨ આફ્રિકાની 'કાફિર' નામની જાતિ ઉપરથી મુસલમાનો હિંદુ આદિ વિધર્મી લોકોને અવ-હેલનામાં 'કાફિર' કહેતા. મુસ્લિમ વિજેતાઓમાંથી કેટલાક તુર્ક^૩ હતા. એમાંના કેટલાક ઝૂનીને તકરારી જણાયા હશે; એથી ગુજરાતી જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં અત્યંત તકરારી કે મિત્રજી માણસને અવહેલનામાં 'તરકડો' કહે છે

- ૧ અથર્વવેદમાં કથયિત્ 'અનિષ્ટ સર્વો' કે 'રાક્ષરો' માટે દેવ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો મળે છે.

સરખાવો : . ધમ્ને સાત્વ્જો દેવાન્ હવિષા નિ પેધ ।

—અથર્વવેદ ૩-૧૫-૫,

જુઓ : અથર્વવેદસહિતા, સપા. ૩ થી ૬ સાતવલેકર, ૧૯૪૩, II ૪૧

Trans : "O Agni, put down (નિપેધ) with the oblation the gainslaying gods" — *Atharva Veda*, Whitney's Translation & Notes, Harvard Oriental Series, Vol. 7 p. 112.

Notes : "The sense 'devas who shut off again' has an Avestan rather than a Vedic ring." — *Atharva Veda*, Maurice Bloomfield, SBE Vol. XLII, Oxford, 1897, p. 354

- ૨ અસુરના આદિ અને નિવેધાત્મક સમજતા એમાંથી પછીના કાળનો સુર શબ્દ બન્યો

કેટલીક વાર આવાં અર્થપરિવર્તનોની પદ્ધતિઓમાં ઐતિહાસિક કારણો રહેલાં હોય છે. ઉ. ત. ફ્રેન્ચ ‘plume’ (=feather; pen)નો વર્તમાન અર્થ છે ‘કલમ’ કે ‘કેપિની’.^૩ મૂળ પક્ષીનાં પીંછાંમાંથી કલમો બનાવાતી એ સમયથી કલમના અર્થમાં આ શબ્દ પ્રયોજાતો થયો છે. પ્રથમ એ ‘પીંછાં’ના અર્થમાં, પછી વચ્ચેની અવાન્તર સ્થિતિમાં ‘પીંછા (માંથી બનેલી) કલમ’ એમ રૂપક રૂપે, અને વર્તમાનમાં કેવળ ‘કલમ,’ એ પ્રભાણે આ અર્થસંક્રમણ થયું હશે એમ માની શકાય. આવાં ઉદાહરણોમાં ભાષાવૈજ્ઞાનિકો ‘plume’ (=feather) અને ‘plume’ (=pen) એ બેને બિન્ન બિન્ન શબ્દો ગણવાનું વધારે સમુચિત ગણે છે,^૪ કારણ કે ભાષાપ્રયોગમાં એક શબ્દનો એક સમયે એક જ અર્થ હોઈ શકે. આ રીતે ગુજરાતીમાં ‘ગ્લાસ’ શબ્દ હવે કેવળ ‘કાચ’નો ઘોનક નથી રહ્યો, ધાતુના ‘પ્યાલા’ માટે પણ એ વપરાય છે.

ધારી વાર જનસમુદાયમાં બિન્ન બિન્ન વ્યવસાયના મનુષ્યો એક જ શબ્દનો પ્રયોગ પોતપોતાના જીવનવ્યવહાર અનુસાર વિભિન્ન અર્થમાં કરતા હોય એમ બને છે. શિકારીની ‘કમાન’ (=ધતુખ્ય) પિંજરાની ‘કમાન’ (પીંજવાનું ધતુખ્ય જેવું સાધન), માળીનાં ફૂલ અને ભરતકામનાં ફૂલ, વકીલનો ‘કેસ’ અને ડાકેદરનો ‘કેસ’, દપાલની ‘ટિકીટ’ અને રેલ્વેની ‘ટિકીટ’, શાળાના ‘માસ્તર’ અને રેલ્વેના ‘માસ્તર’ પરસ્પરથી કેટલે બધે અંશે વિભિન્ન છે !

એક જ શબ્દના બધાં બિન્ન બિન્ન અર્થ થતા હોય ત્યાં વાક્યસંદર્ભ (context) તત્કાલે ઉદ્દિષ્ટ અર્થ નિશ્ચિત કરી આપે છે. ઉ. ત. સૈન્યને જ્ઞાનય એ આજ્ઞા સ્મૃતિરમાંથી થઈ હોય તો સૈન્યવં નો અર્થ ‘મીઠું’ થાય, અને બહાર જતા કે પ્રવાસે નીકળતા

૩ સરખાવો : અંગ્રેજી ‘quill’ = ‘feather,’ ‘pen,’ etc.

૪ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 177.

અધિકારીની એ આજ્ઞા હોય તો એ જ શબ્દનો અર્થ (સિંધુ પ્રદેશનો ઉત્તમ વ્યતિનો) ‘ ઘોડો ’ થાય દરેક શબ્દને એના તત્કાલ પ્રયોગ અનુસાર તાત્કાલિક અર્થ (present value) હોય છે, જે સંદર્ભ નિશ્ચિત કરે છે પણ આવા લિન્ન લિન્ન સંદર્ભોમાં થતા લિન્ન લિન્ન અર્થોમાથી અર્થનું કોઈ મધ્યવર્તી તત્ત્વ (median), પુદ્ગલ કાઢી શકાય નથી — લિન્ન લિન્ન અર્થોની છટાઓ પરસ્પરથી એટલી બધી વિલિન્ન હોય છે !^૫ કોઈપણ શબ્દની મનમાં એકાદી અવસ્થિતિ હોતી નથી; પરસ્પર સળદ શબ્દવર્ગો મનમાં એક વ્યવસ્થિત સુસંકલિત જૂથ (linguistic family) રૂપે ગોઠવાઈ રહે છે. ઉ.ત. આકાર-આકૃતિ કે વિકાર-વિકૃતિ-વિકરણનું શબ્દજૂથ મનમાં ગોઠવાઈ રહે છે. શબ્દોનું ‘ પ્વન્યાત્મક સાદસ્ય લૌકિક વ્યુત્પત્તિનું’ એક મહત્વનું કારણ છે.^૬

પ્રત્યેક શબ્દની આસપાસ એને સર્વતઃ સ્પર્શતું, આવરી લેતું એક મૂલ્ય, ભાવાત્મક પાતાવરણ હોય છે, જે એના પ્રત્યેક અર્થને વિશિષ્ટ છાયા અર્પણ હોય છે. સામાન્ય માણસને પણ શબ્દના અમૂર્ત, સાધારણીકૃત (general) અર્થની સાથે એની વિશેષાભિવ્યક્તિની નિરનિરાળી છટાઓનું જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી, એટલી એ ઉત્કટ હોય છે. ઉ.ત. કાન્તનાં કાવ્યોમાં ‘ કુમુદવનનો માતરિશ્વા ’ માં એ પવનની લોકોત્તરતાનું, કે ‘ વિચરતી હતી દેવતાઓ ’ માં વનદેવી કે જલદેવી સમાં સર્વોની સુકુમારતાનું જ્ઞાન થયાં વિના રહેતું નથી.^૭

આવી વિશેષાભિવ્યક્તિની પાછળ ધણી વાર શબ્દનો અર્થ અને શબ્દના ધ્વનિઓ વચ્ચે કાંઈ વિલક્ષણ સામંજસ્ય રહેલું હોય છે. શબ્દના ધ્વનિઓનું સ્વરૂપ એવું હોય છે કે એમના ઉચ્ચારમાત્રથી સહજપણે, સહસેવ શબ્દનો અર્થ જાગૃત થાય છે. ઉ. ત. ‘સરવું’, ‘સરસ’, ‘સ્રોત’ ઈતિ ત્વરિત અભિસરણનો; ‘ગંભીર’ ગહનતાનો, કે ‘ઘેર’ ભયાનકતાનો ભાવ સહજપણે જ જાગૃત કરે છે. પ્રત્યેક સંગીતકારને ધ્વનિઓની આ ભાવોત્તેજ્ય શક્તિનો ખ્યાલ હોય છે. અમુક પ્રકારના સૂરોથી ફરણું, તો અન્યથી વીરનું, તો અમુકથી મંગલતાનું વાતાવરણ એ સરજી શકે છે — જોકે સમર્થ સર્જક આ ઉપકરણો વિના પણ અભીષ્ટ કાર્યસિદ્ધિ કરી શક્યા સમર્થ હોય છે. પણ સામાન્ય રીતે શબ્દોમા અર્થથી અતિરિક્તપણે, કેવળ એમના ધ્વનિ વડે જ, પ્રસન્ન કે ઘેરી, મનોહર કે ભીયાણ, લઘુતાની કે વિશાળતાની ઢાયા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે એ સ્વીકારવું પડશે. ઉદાહરણ તરીકે અર્થથી સ્વતંત્રપણે ‘પ્રસન્ન’ શબ્દ પ્રસન્નતાની, ‘કંઠોર’ કંઠોરતાની, ‘ઘેર’ કે ‘ભીયાણ’ ભયાનકતાની, ‘વિશાળ’ વિશાળતાની, ‘દૂર’ દૂરતાની, કે ‘ધીમે’ મંદતાની ઢાયા સહજભાવે વ્યક્ત કરે છે.

૧૧ શબ્દોની આ શક્તિને કારણે જ પુરાતન કાળમાં નામોને

૭ જુઓ : ‘પૂર્વાશાપ’ ના ‘દેવયાની’ અને ‘ચક્રવાત્તમિથુન’ એ કાવ્યો.

૮ ઉ. ત. કાવ્યોમાં ‘વૈતાલીય’ કે ‘વિથોગિની’, ‘હરિભી’, ને ‘લલિત’ કરણ માટે, ‘મનહર’ કે ‘કવિત’ વીર માટે, અને શાદુલ્લવિહારિત મંગલવચન કે આશીર્વાદ માટે વિશિષ્ટપણે પ્રયાન્ય છે.

૯ સરખાવો : ‘વજ્રાદપિ કઠોરાણિ’, ‘અયિ કઠોર યસઃ કિલ તે પ્રિયમ્’ (નવમૂર્તિ); ‘દૂર, દૂર, સુદૂર એ’ (નરસિંહરાન, ‘નુપુર-અંકાર’); ‘ધીમે ધીમે હટાધી’ (કાન્ત, ‘વસંતવિવચ’); ‘મન્દ મન્દ નુદતિ પવનઃ’ (સાલિદાસ, મેઘદૂત, પૂર્વમેઘ ૧૦).

શબ્દોનાં અવિશાલ્ય અંગ ગણવામાં આવતાં, અને ધ્વનિરૂપ શબ્દોમાં અભિહિત પદ્યોના ગુણોનું અસ્તિત્વ કલ્પવામાં આવતું હતું. શબ્દમાં મહાન આંતરિક શક્તિ રહેલી છે એમ મનાતું.^{૧૦} મંત્રનંત્ર પ્રક્રિયાઓ અને જપથોમની ઉત્પત્તિ આમાંથી છે. શબ્દના જ્ઞાનથી એ વડે અભિહિત પદ્યાર્થ ઉપર પ્રભુત્વ છે એમ મનાતું.^{૧૧} આજે પણ ડોક્ટર દરદીના રોગનું નિદાન કરે છે ત્યારે માત્ર દરદનું નામ જાણીને પણ દરદીના મનમાં હિમત આવી જાય છે કે હવે રોગ પરખાયો એટલે તરત સાજા થવાશે.

આ રીતે આપણી ચેતનામાં સ્ફુરતા શબ્દો એકાકી અવસ્થિતિમાં હોતા નથી. એમની સાથે એમના ધ્વનિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી વિવિધ અર્થઘટનાઓ અને ભાવઅજ્ઞાયાઓ, એમની સાથે પરિસંકલિત સંબંધ શબ્દરૂપે અને એમનો અર્થવિસ્તાર ઈં પણ સહજ જ સ્ફુરી રહે છે, અને આવશ્યક હોય ત્યાં એ અર્થની અભિવ્યક્તિને વિશિષ્ટ રૂપે સહાયક બને છે.

૧૦ સરખાવો : 'एक शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः शुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामकुम्भवति' । — पतञ्जलिविरचित व्याकरणमहाभाष्य ६-१-८४; म. म. वासुदेवशास्त्री अर्थकर संपादित, (१९५३), भाग ५ भा, पृ. ११६.

૧૧ સરખાવો : 'ह्रूदु नामासि हरितस्य देव स नः संविद्वान् परि यद्विधि त्वमन् ।' अथर्ववेद, १-२५-२. अथर्ववेदसंहिता, संपा० श्री. दा. सांतवळेकर, १९४३, पृ. १०.

Trans : "Hrūdu by name art Thou, O god of the yellow : do thou feel for us, and spare us, O lakman !"
— *Hymns of the Atharva Veda*, M. Bloomfield, SBE XLII, p. 3.

શબ્દકોશ

લિંગ લિંગ સ્તરના વકતાઓનો શબ્દકોશ (vocabulary) કેટલો હોય એનો અડસટો કાઢવાનો ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. મેક્સમૂલરે ગામડાના કેઈ પાદરીએ આપેલી માહિતી ઉપરથી ઇંગ્લાંડનો સામાન્ય અશિક્ષિત ખેડૂત જીવનવ્યવહારમાં આશરે ૩૦૦ જેટલા શબ્દો વાપરે છે એવો અડસટો કાઢ્યો હતો. શેક્સ્પિયરની સર્વ રચનાઓમાં બધું મળીને ૧૫૦૦૦ — કે અન્ય ભાષાવિદોને મતે ૨૪૦૦૦ — શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. મિસ્ટને સાતથી આઠ હજાર શબ્દો વાપર્યા છે. હોમરનાં કાવ્યોમાં આશરે નવ હજાર શબ્દો છે, અને બાઈબલના જૂના કરારમાં ૫૬૪૨ શબ્દો અને નવા કરારમાં ૪૮૦૦ શબ્દો છે.^{૧૨} સંસ્કૃત મહાકવિઓની કૃતિઓ કે વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓના સમર્થ કવિઓની કૃતિઓ લઈને આવી કોઈ શબ્દગણતરી કરવામાં આવી નથી. તોપણ વ્યાસ કે વાલ્મીકિનો શબ્દભંડાર અમૂલ્ય હશે, તેમ બાણ અને માધની શબ્દસમૃદ્ધિ અતિ વિશાળ હશે એ નિઃશંક છે.^{૧૩} (પુરાની) અવધીમાં દુલસી કે બલસીની, મજબાયામાં સુરદાસની, અને પુરાની હિંદીમાં કબીરની, કે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદની શબ્દસમૃદ્ધિ અસાધારણ હતી. પ્રેમાનંદની ‘મામેરું’ જેની એક નાનીસરખી રચના પણ એની વિપુલ શબ્દસમૃદ્ધિથી આપણને ઇક કરી દે છે.

તોપણ એકંદરે ભાષાવૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિએ આ ગણતરીઓનો ખડુ અર્થ નથી. ઘણા શિષ્ટ લેખકો પોતાને જાત શબ્દભંડોળમાંથી અમુક અંશ માત્ર જ પોતાની સાહિત્યરચનાઓમાં વાપરે છે. પોતે

૧૨ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 166; Bloomfield, *op. cit.*, p. 277; Sturtevant, *op. cit.*, p. 123.

૧૩ સરખાવો પ્રસિદ્ધ શ્લોકો : ‘बाणोच्छिष्टं जगत् सर्वम्’, ‘नवसर्गमे माये नवशब्दे न विद्यते.’

શબ્દસ્વામી હોઈ અહોનિશ નવીન, નવીનતર પ્રયોગોની શોધમાં એ રહે છે. એથી એના સ્વાભાવિક દૈનંદિન શબ્દભંડોળમાં જાતજાતના શબ્દસમૂહો—પુરાતન શબ્દો, શાસ્ત્રીય શબ્દો, સામાન્ય બોલચાલની વિશિષ્ટ ભંજિઓ, ઈ. નો ઉમેરો થતો રહે છે. એના પોતાના દૈનંદિન ઉપયોગના શબ્દકોશનો વિખાર કેટલો છે તેનો આંક કાઢી શકાતો નથી. દૈનંદિન વ્યવહારના અનેક શબ્દો લેખકને જ્ઞાત હોવા છતાં એની કૃતિઓમાં એ કદીએ વપરાતા ન હોય એમ બને. વળી, આવી ગણતરીઓમાંથી સંબંધાર્થો (morphemes) ને બકાત રાખવાં પડે. ઉપદાંત, જ્યાં એક શબ્દના વિવિધ પ્રકારના, અનેક, અર્થ થતા હોય ત્યાં એટલા વિવિધ શબ્દોનું અસ્તિત્વ ગણવું પડે. વળી, સંજ્ઞાવાચક નામો, તેમ જેમને વિષે ટાઈપલુ પિશિષ્ટ આકૃતિ કે કલ્પના (concept) મનમાં બંધાઈ નથી એવાં અનેક સામાન્ય નામો (ઉ. ત. ‘ચાતક’, ‘હમા’, જેવાં પંખીઓનાં નામો, કે અપરિચિત વનવૃક્ષોનાં નામો) પણ વસ્તુતઃ તો વક્તાના શબ્દકોશનો અંશ ન ગણાય. આવા પણ શબ્દો સુચિદિત મનુષ્યોના ચિંતાતંત્રમાં નિર્મર્થક ભારરૂપ હોય છે. તેમ, વિવિધ ભાષાઓ જાણનાર માણસ (polyglot) એક જ પદાર્થનાં અનેક નામો—વિવિધ ભાષાઓમાં એ પદાર્થ માટેનાં વિવિધ નામો—જાણતો હોય તેથી જ એનો શબ્દકોશ વિપુલ કદી શકાય ખરો? આમ, અનેક રીતે, વ્યક્તિઓના શબ્દકોશનું આકલન કરવું વિકટ કામ છે.

જો અશિક્ષિત માનવી જીવનભરના વ્યવહારમાં કેવળ ત્રણસો શબ્દ જ વાપરતો હોય^{૧૪} તો શિક્ષિત માનવી એથી બહુ વધારે

૧૪ કેટલાક ભાષાવૈજ્ઞાનિકો અનુસાર સામાન્ય વક્તાનું શબ્દકોશ ધણું વિશાળ હોય છે. સરખાવો : “The myths about peasants, working men, or savages who use only a few hundred words have no foundation in fact; every adult speaker uses at least somewhere round 20,000 to 30,000 words;

વાપરતો હોતો નથી—માત્ર એના શબ્દકોશનું સ્વરૂપ સામાન્ય પૃથગ્-જન કરતાં નિરાશુનું હોય છે. જદ્દ જનની ભાષામાં સામાન્ય દૈનંદિની ભાષા ઉપરાંત એના વ્યવસાયની, એના સમકક્ષ શિષ્ટ સમાજની, તેમજ સાહિત્યની ભાષાનો પુટ લાગેલો હોય છે.

ભારતીય ભાષાઓના શબ્દકોશ પાંચ પ્રકારના શબ્દોથી બંધાયેલો છે. સંસ્કૃતના જેવા જ, સંસ્કૃતમાંથી તે જ સ્વરૂપે યથાવત્ જિતરી આવેલા, તત્સમ શબ્દો (ઉ. ત. કર્મ, કાર્ય, કૃષ્ણ, કર્ણ, યમુના, ગૃહ, ઈં); સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતઅપભ્રંશ દ્વારા આવેલા, ધ્વનિવિકાસ દ્વારા ઉદ્ભવેલા તદ્ભવ શબ્દો (ઉ. ત. કરમ, કાળ, ક્ષાન, કાન, જમના, ધર, ઈં); આ દેશના અતિ પ્રાચીન વતનીઓની ભાષામાંથી આવેલા દેશ્ય શબ્દો (ઉ. ત. કુંગરો, વેંકળો, ટેકું, ઝાડ, હેલી, ઈં); આ દેશની ભગિનીભાષાઓમાંથી ઉછીના લેવાયેલા શબ્દો (ઉ. ત. દિંદીમાંથી આવેલા ચીન, ચાલ, વહાની, મિલાપ આદિ, મરાઠીમાંથી આવેલા પરિચટ, ટ્ફાટ, કાદંવરી, ચલ્લવઝ, હલકટ, આદિ શબ્દો); અને વિદેશી શબ્દો (ઉ. ત. અક્ષય, અક્સીર, અનામત, અરજ, આદિ અરબી શબ્દો; અવાજ, આસમાન, અંજીર, અદાજ વગેરે ફારસી શબ્દો; કલગી, જળમ, તોપ, બેગમ, મુગલ આદિ તુર્કી શબ્દો; આફ્રુસ, અનનાસ, છાનેર, ડાજુ, કપ્તાન, તમાકુ, બટાટા આદિ પોર્ટુગીઝ શબ્દો; અને ઓફીસ, માસ્તર, રસીદ, રેશન, દિલ્લિદ, કાકટર, બેન્ક, કારટ, હોટેલ આદિ અંગ્રેજી શબ્દો).

આમાંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોનું—તત્સમ, તદ્ભવ અને દેશ્યનું—અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રાધાન્ય છે, પછીના બે

if he is educated — that is, if he knows technical and learned words—he uses much more. Everyone, moreover, understands more words than he uses."

—Bloomfield, *op. cit.*, p. 277.

પ્રકારના ચબ્દોની સંખ્યા પરિમિત છે. સંસ્કૃતમાં પણ વિદેશી ચબ્દો મળે છે^{૧૫} પણ તેમની સંખ્યા અતિ મર્યાદિત છે. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં વિદેશી ચબ્દોની સંખ્યા એવી ઘણી વધારે છે. ગુજરાતીમાં ફારસી-અરબી ચબ્દો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વપરાય છે, પણ પંજાબી, સિંધીમાં એમનો પ્રચુરપણે ઉપયોગ થાય છે, અને ઉર્દૂમાં તો એની સીમા જ રહી નથી.

આવા વિદેશી ચબ્દો ભારતીય ભાષાઓમાં અવતરણ પામતી વખતે ભારતીય ધ્વનિસ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. ઉ. ત. મજબૂર, જબર, ફિક્ક, જુલ્મ, ગરીબ ઇં ચબ્દો ગુજરાતીમાં ગુજરાતી ભાષાને અનુરૂપ ધ્વનિવિકાસ પામીને મજૂર, ખજર, ફિકર, જુલમ, ગરીબ ઇં રૂપે પ્રચલિત થયા છે. તે જ રીતે પોર્ટુગીઝ મેચે, ટબાકો, ફ્લિક્કોરિઓ, તેમ અંગ્રેજી ટિકેટ, માસ્ટર, સિગ્નલ, મેડલ ઇં ચબ્દો મિસ્ટ્રી, તમાકુ, ઇરકોતરો, ટિકીટ, માસ્ટર, સિગ્નલ, મેડલ ઇં રૂપે અવતીર્ણ થયા છે, અને એ જ સમુચિત સ્થિતિ છે. મૂળના ધ્વનિઓ મથાવત રાખતાં ભાષામાં વ્યર્થ આડંબર અને અપરિચિતતા લાગે છે. જરૂર પડે ત્યારે અન્ય ભાષાઓમાંથી—વિશેષતઃ તો ગ્રામીન શિષ્ટ ભાષાઓમાંથી—ચબ્દો લેવાનું વલણ ઘણું સામાન્ય છે. અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન આદિ ભાષાઓ લેટિન અને ગ્રીકમાંથી અને હિંદી, ગુજરાતી, બંગાળી આદિ વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી નૂતન ચબ્દો મેલણ

૧૫ ઉ. ત. કીચક, ગજા ચીનીમાંથી; બમ્બ, કદમ્બ, નિમ્બ, ઉદુમ્બર, જમ્બુ, નારિકેલ, જંઘા, ઇં મુંડા ભાષાઓમાંથી, ઉલ્લસલ, ફજ્જલ, ફુરાલ, સુવલ્લય, ઘૂક, ચન્દન, પળિલ, હેરમ્બ આદિ દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી; મો અને લોહ સુમેરિયન (guy) અને (urudu)માંથી; દ્રમ્મ ગ્રીક drakhmō માંથી આવ્યા છે. —સરખાવો : ડૉ. લોનારાંકર વ્યાસ, સંસ્કૃતના ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન, પૃ. ૨૭૨-૨૭૫; Suniti Kumar Chatterjee, *Indo-Aryan and Hindi*, p. 24.

કરે છે, પણ તેમને અપનાવતાં આવશ્યક હોય ત્યાં એમાં પોતાના ધ્વનિતંત્રને અનુરૂપ રૂપાન્તર કરી લે છે. આ પ્રમાણે નવી વિદ્યાકળા, શોધખોળ, ફેશન ઇં ના શબ્દો (ઉ. ત. રેડિયો, હોટી, ક્રિકેટ, ટેલિફોન, સિનેમા, ઇં) ઇતર ભાષાઓમાંથી સ્વભાષામાં, આવશ્યક હોય ત્યાં એના ધ્વનિતંત્રમાં સ્વરૂપ ફેરફાર સાથે, લેવામાં આવે છે.

અંગ્રેજીએ આ પ્રમાણે જરૂર પડે લિત લિત ભાષાઓમાંથી શબ્દો ગ્રહણ કર્યા છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીએ જર્મનમાંથી frankfurter (= a preparation of beef and pork sausage), hamburger (= a kind of beef-steak) ઇં ખાદ્યપદાર્થોનાં નામ, અને wanderlust (= unconquerable longing for wandering), umlaut (= vowel mutation) ઇં દાર્શનિક કે શાસ્ત્રીય પરિભાષાના શબ્દો; ફ્રેન્ચમાંથી chauffeur (= driver of a motor-car), garage, chef (= head-cook), beef, champagne (= a kind of wine), ઇં અનેક શબ્દો; ઇટાલિયન ભાષામાંથી piano, sonata (= an instrumental composition), virtuoso (= a person with special knowledge of art) જેવા સંગીત કે કલાના શાસ્ત્રીય શબ્દો; ભારતીય ભાષાઓમાંથી sugar (મૂળ સં. શર્કરાનાં પ્રાચીન રૂપાન્તરો દ્વારા), pundit, curry, calico, bungalow ઇં શબ્દો; અમેરિકન-ઈન્ડિયન ભાષાઓમાંથી tomahawk (= war-axe), wampum (= a decoration of shells), moccasin (= foot-wear of deer-skin) ઇં; અરબીમાંથી algebra, alcohol, alchemy, આદિ; ચીની ભાષામાંથી typhoon અને tea આદિ લીધા છે, અને એમના ધ્વનિતંત્રમાં આવશ્યકતા અનુસાર રૂપાન્તર કર્યું છે.^{૧૬}

અર્થપરિવર્તન

ભાષાનુ ધનિતત્ત્વ તો માણસને પોતાના શૈલવકાળ દરમિયાન જે સિદ્ધ થઈ જાય છે, તેમ એનું પદ્મવારણ પણ એને જાત્યાવસ્થામાં જ અંવગત થઈ જાય છે પરંતુ એનો શબ્દકોશ કદીએ સ્થિર થઈ શકતો નથી; એમાં નિરંતર સુધારાવધારા, ઉમેરા, ઈત્યાદિ થયાં કરે છે. અનેક નવા શબ્દો એ પ્રહાર કરે છે, તો ઘણા જૂના શબ્દોનો એ ત્યાગ કરે છે. પણ શબ્દોની ભરતી થવાને કારણે જ જૂનાનો ત્યાગ થાય એમ હંમેશાં બનતું નથી—ઘણીવાર બને પ્રકારના શબ્દો એકબીજાના પર્યાયવાચક (synonyms) બનીને કે પરસ્પર પૂરક (doublets) બનીને રહે છે. ઉ. ત. ફ્રેન્ચ chaire (=pulpit, desk) અને chaise (=chair, seat); ૧૭ ગુજરાતી 'ગોર' અને 'ગુરુ'. પરિવર્તન પામતી સામાજિક પરિસ્થિતિ, નૂતન વ્યવસાયો, કે વિવિધ ટેકનિકલ સાધનસામગ્રી (technical equipment)—એ સર્વ આ પ્રકારે જૂના શબ્દોના પરિત્યાગમાં કે એમના અર્થપરિવર્તનમાં અને નૂતન શબ્દોના નિર્માણમાં કારણભૂત બને છે.

મનુષ્યોની માફક શબ્દોની આયુષ્યમર્યાદા હોય છે, શબ્દો જન્મે છે ને નાશ પામે છે, એમ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે. આવું વિધાન બ્રામક હોય છે. શબ્દો નથી જન્મતા, નથી નાશ પામતા. એવું બને કે કોઈક વખત કોઈ શબ્દનો પ્રચાર અમુક કાળે બધે થઈ જાય, ને પાછો અન્ય સમયે તે જ રૂપે કે પરિવર્તિત રૂપે ફરી શરૂ થઈ જાય. ઉ. ત. મૂળ fleurette (=floweret) અને bogette (=a little bag) એ ફ્રેન્ચ શબ્દો અંગ્રેજીમાં flirt અને budget એમ રૂપાંતર પામ્યા, અને અંગ્રેજીમાંથી પાછાં આ નૂતન રૂપાંતરો ફ્રેન્ચમાં એ નૂતન અર્થોમાં ઉછીનાં લેવાયાં. સરખાવો : સં. મૃગ > ફા. મુર્ગ (=મરધો) > ગુજરાતી આદિ નૂતન ભારતીય

‘ભાષાઓમાં’ ‘મરસો’. શબ્દોના આ-પ્રકારના આગમનનિર્ભરનું ‘એને
વિકાસનું’ અધ્યયન વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર (science of etymology.)
કરે છે.

શબ્દો મનમાં અલગ-એકમો (isolated entities) તરીકે
રહેતાં નથી પણ એક સુસંકલિત સમૂહ રૂપે—જેમાં કં તો શબ્દમૂળ
(radical element) સમાન હોય, અથવા તો પરસર્ગ-પ્રત્યયાદિક
(affixes) સમાન હોય—ચિત્તમાં અવસ્થિત હોય છે. કેટલીક વાર
પરસર્ગાદિકની શબ્દ ઉપર એટલી ગંધી પ્રજળ અસર પડે છે કે શબ્દ
એવા જ પરસર્ગાદિકયુક્ત પણ અન્ય અર્થવાળા શબ્દોની અર્થ-ઝાણા
ઝહણ કરી લે છે. ઉ. ત. meurtrir (= to bruize) માંથી
ખતેલું નામ vitre-vitrier જેવા અન્ય શબ્દોની અસરને કારણે
પોતાનો અર્થ ટોડી દઈને નવો અર્થ (= murderer) ધારણ કરે
છે—vitre (= [window]-pane) : vitrier (= glazier) :
meurtre (= murder) : meurtrier (= murderer). ૧૮
શુજરાતી ઉદાહરણ—ઉત્તમ : અનુત્તમ (= અત્યુત્તમ), શુદ્ધ : અનશુદ્ધ
(અત્યંત શુદ્ધ), ધોર (= ભયંકર) : અધોર (= અતિ ભયંકર)
(સંસ્કૃતમાં મૂળ અર્થ ‘ભયંકર નથી તેવું’). એ જ પ્રમાણે,
તાગ : અતાગ (રૂપાન્તર ‘અથાગ’) (= ‘જેનો તાગ ન લઈ શકાય તેવું’);
(‘થાક’ : ‘અથાક’ ના સાદૃશ્યે) ‘અથાગ’ = ‘અવિરત’, ‘થાક્યા
વિના’, ‘અત્યંત’.

શબ્દોની અનેકાર્થતા અર્થપરિવર્તનમાં નિમિત્તરૂપ બને છે.
ધણી વાર એક શબ્દ સદૈવ એક જ સંદર્ભમાં વપરાયાં કરતો હોય
તો ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભમાં વપરાતાં શબ્દોના અર્થની જે સુરેખ ઝાપ
મનમાં ઊપસે તે ઊપસી શકતી નથી ને મનમાં બ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થાય
છે, અને તેથી કાળે કરીને અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. એથી ઊલટું

કાઈ શબ્દ વારંવાર લિન્ન લિન્ન સંદર્ભોમાં પ્રયોજતો હોય તો તેથી એની અર્થવત્તા ધસાર્ધ જાય છે, અને તેને કારણે અર્થપરિવર્તન થવાનો સંભવ રહે છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી emeritus professor (ફ્રેન્ચ professeur émérite) નો મૂળ અર્થ છે 'retired professor'. વારંવાર એક જ સંદર્ભમાં વપરાતાં એમાં emeritus (=retired) ની merit સાથે શ્રાન્તિ થતાં એનો અર્થ બદલાઈને 'a distinguished professor' એવો થઈ રહ્યો. આ અર્થપરિવર્તન (inversion of meaning) નું ઉદાહરણ છે.

આથી જિલ્લું એક જ શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન સંદર્ભોમાં વપરાતો હોય તો એને કારણે એના અર્થમાં પરિવર્તન થાય છે. એને અનેકાર્થતા (polysemeia) કહે છે. એમાં જુદા જુદા સંદર્ભોમાં શબ્દના જુદા જુદા અર્થ થતા હોય છે અને એ સર્વનો યથાપ્રસંગ ભાષામાં પ્રયોગ થતો હોય છે.

અનેકાર્થતાનું સરસ ઉદાહરણ ફ્રેન્ચ શબ્દ bureau છે. 'ફ્રેન્ચ bureau નો અર્થ પ્રથમ 'ટેબલ-કલેક્ટર' (drugget), પછી 'ટેબલ-કલેક્ટર નાંખેલું હોય એવું ફર્નિચર', પછી કમરાઃ, લખવાનું ટેબલ, એવા ટેબલવાળા ઝોરડો, એમાં થતા વ્યવસાય, એ વ્યવસાયમાં શકાયેલા મનુષ્યો, અને છેલ્લે, કાઈ સંસ્થા કે સમાજના સંચાલકો—એમ ભિન્ન ભિન્ન અર્થો થાય છે. આવી જ કૃમિક અર્થસંક્રાન્તિ અંગ્રેજી dress (ફ્રેન્ચ dresser) માં નજરે પડે છે. એનો મૂળ અર્થ હતો 'to make straight' (ઉ.ત. dress timber). એમાં વધારાની સામગ્રી કાપી નાંખવાનો ભાવ હતો, એટલે એમાંથી ખીજે કમે dress hides, dress poultry જેવા પ્રયોગો નીકળ્યા. ફ્રેન્ચ પ્રયોગોમાં 'બનાવવું', 'તૈયાર કરવું' એવો અર્થ અનિત હતો. એમાંથી dress a salad, dress a wound, dress the hair ઈ. પ્રયોગો નીકળ્યા. છેલ્લાં પ્રયોગમાં 'સુસાંભિત કરવું' એવો

ભાવ સૂચિત રહે છે. એમાંથી, છેલ્લે, ‘પોપાક’નો અર્થ નીકળ્યો. (ઉ.ત. he dresses well).^{૧૯} આ જ પ્રમાણે અંગ્રેજી શબ્દ game નો મૂળ અર્થ ‘રમત’, પછી ‘મૃગયા (ની રમત)’ ‘જેનો શિકાર થાય છે એવું કોઈ પણ પ્રાણી’, અને છેલ્લે, ‘જંગલી પશુપંખી’, એમ મૂળ એક અર્થમાંથી વિકાસ પામીને વિવિધ અર્થો થયા છે. સંસ્કૃતમાં મૂળના કોઈપણ ‘જંગલી પ્રાણી’, ‘હરણ’, ‘આકાશનું મૃગ નક્ષત્ર’ ઇં; જનના ‘જન્મેલું’, ‘કોઈપણ જીવન્ત વ્યક્તિ’ (living being), ‘માણસ’, ‘લોકો’, ‘પ્રજા’; સજ્જના ‘આધેલું’, ‘ભોજન’, ‘ભાત’, ‘અનાજ’; અને શિક્ષાના ‘ગાન’, ‘શિક્ષણ’, ‘પાઠ’, ‘ઉચ્ચારસાસ્ત્ર’, ‘સગ્ન’, એમ વિવિધ અર્થો થાય છે. આ ઉદાહરણોમાં એક પ્રચલિત અર્થમાંથી બીજાને નવીન અર્થ નીકળ્યો છે, અને ભાષામાં એ સર્વ એકસાથે પ્રચારમાં છે. ભાષાવિજ્ઞાન અનુસાર જ્યાં જ્યાં એક શબ્દના તદ્દન નિરનિરાળા, પરસ્પરથી સ્વતંત્ર ધણા અર્થો થતા હોય ત્યાં એટલા સ્વતંત્ર (સમ-ધ્વનિ પણ હિતાર્થ) શબ્દો અસ્તિત્વમાં છે એમ ગણવું જોઈએ. કોઈક વાર શબ્દના જૂના અર્થને હડાવીને નવીન અર્થ જ પ્રચલિત થઈ જાય એમ પણ બને છે, ત્યાં શબ્દનું અર્થપરિવર્તન થયેલું ગણવાનું છે. શબ્દોના અર્થ પણ સમજાઈ નિર્માણ હોય છે. શબ્દોના સમજાઈ અર્થ મન ઉપર સુદૃઢપણે અક્રિત હોય છે, અને સવિશેષપણે પ્રચરિત થતા રહે છે; નિર્માણ અર્થો વિરલપ્રયુક્ત હોઈ મનની પશ્ચાદ્-ભૂમિમાં રહે છે, અને ઘણી વાર એમનો પ્રયોગ કરતાં અન્ય શબ્દોના ટેકાની એમને આવશ્યકતા રહે છે. ઉ. ત. ‘લિંગ’ (= જનતિ, ચિહ્ન), ‘ગાણ’ (= તીર), ‘રીત’ (= રીતિ, પ્રકાર), ‘રંગ’, ‘તાર’, ‘જોડણી’ (= જોડેલું, વચન), ‘ધર્મ’, ઇં શબ્દોના દર્શાવેલા અર્થો । સમજાઈ અર્થો છે; એ તરત જ, શબ્દના ઉચ્ચારના સાથેસાથ, મનમાં

રકુરી રહે છે. એ શબ્દોના વિરલપ્રયુક્ત અર્થો સમુચિત અભિવ્યક્તિ માટે અન્ય ટેકારૂપ શબ્દોનો આશ્રય લે છે : જેમકે ‘શિવસિંગ’ કે ‘શિવનું બાણ’, ‘રીતભાન’ (=વર્તણૂક, સમ્યક્તા), ‘રંગરંગાન’ (=મકાનનાં), ‘રંગરાગ’ (=આનંદપ્રમોદ, વિલાસ), ‘તારકસમ’, ‘ખેલધુઆલધુ’ (=અપ્રિય વાણી, વર્તન), ‘ધર્મધ્યાન’ (=ધાર્મિક ક્રિયાઓ).

બ્રેઆલે અર્થપરિવર્તનના ત્રણ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે : અર્થસંકોચ (restriction), અર્થવિસ્તાર (extension), અને અર્થદિશ (displacement).

અર્થસંકોચમાં શબ્દના સંકેત (connotation) નું ક્ષેત્ર સીમિત થઈ જાય છે; જે નામ પ્રથમ સામાન્ય રૂપે જાતિ (species) દર્શાવતું તે પછી એમાંથી કોઈ એક વર્ગ (particular group) નું નિર્દેશક બની રહે છે. ભાષાના ચાલુ વપરાશમાં તો ઘણુંખરું સામાન્ય રૂપના શબ્દો (general terms) સામાન્ય અર્થ (general significance) માં લાગે જ વપરાતા હોય છે; એ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિશિષ્ટ (particular) અર્થમાં જ પ્રયોજાતા હોય છે. ઉ.ત. operation એ સામાન્ય રૂપના શબ્દનો વૈદ્યકીય સંદર્ભમાં એક અર્થ (=વાહકાપ), લશ્કરી પ્રવૃત્તિ માટે બીજો અર્થ (=લશ્કરી હિલચાલ), અને ગણિતની પરિભાષામાં ત્રીજો અર્થ (=કોઈ પ્રમેય ખેસાડવો) થાય છે. એ પ્રમાણે season માણી માટે એક પ્રકારની, દરજી માટે બીજા પ્રકારની, હવા ખાવાનાં સ્થળોમાં ત્રીજા પ્રકારની કાલ-અવધિ સૂચવે છે—જોકે એ સર્વમાં ‘કામના ખૂબ ભરાવાનો સમય’ એવો અર્થ કેન્દ્રવર્તી છે.

અર્થસંકોચનાં ઉદાહરણો પ્રત્યેક ભાષામાંથી મળશે. અંગ્રેજીમાં Old Eng. mete (=food) > meat (=ખાદ્ય માંસ); O. E. deor (=beast) > deer (હરણ); O. E. hund (=dog) >

hound (= શિકારી કૂતરો) આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. સંસ્કૃતમાં
 વેત્ર કે નયન નો મૂળ અર્થ છે ‘નેતા’, ‘માર્ગદર્શક’; એ સંક્રાંત્ય
 પામીને પછી ‘આંખ’ના અર્થમાં મર્યાદિત થઈ ગયો. એ પ્રમાણે
 ર્ષ નો અર્થ પ્રથમ ‘સરકનાર પ્રાણી’ ને પછીથી ‘સાપ’; ‘વૃત’નો
 અર્થ પ્રથમ ‘છાંટેલું’ (sprinkled) અને પછીથી ‘ઘી’; ‘મલ્લ’નો
 અર્થ પહેલાં ‘લાગ પાડેલો’ અને પછી ‘ભોજન’ અને ‘ભાત’;
 રજ નો અર્થ પ્રથમ ‘ખાધેલું’ અને પછીથી ‘ભોજનનો પદાર્થ’,
 અર્થાત્ ‘ભાત’ કે ‘અનાજ’—આમ અનેક શબ્દોના અર્થમાં કાળ-
 ક્રમે સંક્રાંત્યન થયું છે. ગુજરાતમાં સં. ગન્ધ, ફા. વૂ (=કોઈ પણ
 પ્રકારની ગંધ) માંથી હવે ‘દુર્ગંધ’, જ્ઞાતિ (=‘સુપરિચિત જન’,
 ‘સંબંધી’) માંથી ‘ન્યાત’, કે મહત્તર માંથી ‘મહેતર’ (=‘ભંગી’)
 ઈ, કે મરાઠીમાં વઢીલ (=૫૬, મોટા) માંથી ‘પિતા’, ઈ આવાં
 અર્થસંક્રાંત્યનાં ઉદાહરણો છે.

અર્થવિસ્તાર—ઉપરનાથી જરાબર બિલ્લટી પ્રક્રિયા છે. એમાં
 વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવતા શબ્દો વધારે વ્યાપક બનીને સામાન્ય
 (general) અર્થ પ્રદર્શિત કરે છે. અર્થાત્, કોઈ એક વર્ગ
 (species) માટેનો શબ્દ સમસ્ત જાતિ (genus) માટે વપરાતો
 પાપ છે. ઉ ત. Middle English ‘bridle’ (=young
 birdling) > bird; M. E. ‘dogge’ (=dog of a particular
 breed) > dog.

દક્ષિણ સ્લાવોનિક ભાષાઓમાં ગુલાબને માટેનો શબ્દ સમાન
 રૂપે ‘રૂલ’ ને માટે વપરાય છે. ઉ. ત. Slovenian ‘roža’
 Croatian ‘rožica’ એ બંને મૂળ ‘ગુલાબ’ ના અર્થના શબ્દો હવે
 માત્ર ‘રૂલ’ ના અર્થમાં પ્રયોજાય છે.^{૨૦} સંસ્કૃતમાં તૈલ નો મૂળ

૨૦ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 426; Vendryes, *op. cit.*, p. 202.

અર્થ હતો 'તલનું સ્વપ્ન'; એ પછી કોઈ પણ પ્રકારના તેલ માટે વપરાતો થઈ ગયો. (ઉ. ત. 'મગફળીનું તેલ', 'સુખડનું તેલ'). સં. કુશલ અને પ્રવીણના મૂળ યૌગિક અર્થો (derivational meanings) હતા 'કુશ તોડવામાં નિષ્ણાત', અને 'વીણા વગાડવામાં હોશિયાર'. એ ભૌતિક અર્થો વધારે વ્યાપક બનીને પછી 'નિષ્ણાત' કે 'ચતુર' એ અર્થમાં વપરાવા શરૂ થયા. મોઢનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ હતો 'ગાયત્રી કાઢ' (cow-pledge, ગૌરાળા); એમાંથી પછી વિકાસ પામીને 'પરુઓનો વાડો' એવો અર્થ પ્રચલિત થયો. એ જ પ્રમાણે અમ્બાસ નો પ્રારંભમાં અર્થ હતો 'શર આદિ વારંવાર ફેંકવાં (અમિ + અસ)', અને દ્રવ્યનો અર્થ થતો 'દુ (દૃઢ)માંથી બનેલી વસ્તુ'. એ બંને અર્થો વિસ્તરીને અમ્બાસ = 'કોઈ ક્રિયાનું ફરી ફરીને આવર્તન' અને દ્રવ્ય = કોઈ પણ 'પદાર્થ કે વસ્તુ' એવા અર્થો રૂઢ થઈ ગયા. મહાભારતમાં કલ્પ = 'આવતી કાલ', અને પરશ્વ = 'આવતી કાલ પછીનો દિવસ'— એવો અર્થ થાય છે. વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં એનો વિસ્તાર થઈને 'ગઈ કાલ' અને 'ગઈ કાલનો આગળનો દિવસ' એ અર્થમાં પણ ક્રમશઃ પ્રયોજ્ય છે (ઉ. ત. 'કાલે હું અમદાવાદ ગયો હતો'; 'પરસોં મેં બાપકે ઘર બાવા થા'). સંસ્કૃતના મત્તા શબ્દનો ભારતીય ભાષાઓમાં સામાન્ય 'નદી'વાચક અર્થ પણ મળે છે—ઉ. ત. 'દમણગંગા', 'બાણગંગા', ઇં.

અર્થાદેશમાં બંને અર્થો વ્યાપકતાની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર હોય છે—એમને પરસ્પર સંબંધ હોતો નથી. ઉ. ત. સંસ્કૃત હિત્તાનો યૌગિક અર્થ છે 'દોહનારી'; આવું અદ્વપત્રમી કામ સામાન્ય રીતે પુત્રીને સોંપવામાં આવતું તેથી એનો અર્થ સંપૂર્ણપણે, પરિવર્તિત થઈને 'પુત્રી' એવો થયો. અમુરનો પુરાતન અર્થ હતો 'દેવ'; એનો અર્થાદેશ થઈને ઉત્તરકાળમાં એનો અર્થ થયો 'દાનવ' કે 'રાક્ષસ'.

અર્થાદેશનાં ઉદાહરણો વનસ્પતિનાં નામોમાં, શરીરનાં અંગોનાં નામોમાં, રાગનાં નામોમાં, અને રંગનાં નામોમાં ઘણાં મળશે. રૂપક આદિ અલંકારો પણ અર્થાદેશના જ પ્રકાર છે. ઉ.ત. એકજ મૂળ શબ્દમાંથી નીકળેલા લેટિન *quercus* (=oak) અને જર્મન *forha* (=pine) ના અર્થો ભિન્ન ભિન્ન છે. એ પ્રમાણે Old Eng. 'cēace' (=jaw) માંથી અંગ્રેજી શબ્દ *cheek*, અને Old French 'joue' (=cheek) માંથી અંગ્રેજી શબ્દ *jaw* આવ્યા છે. સં. તિક્ત ('< <તિજ્' = 'to sharpen') ના 'કડ્ડું' (*bitter*) તેમજ 'તીખું' (*pungent*) એવા બંને અર્થો મળે છે, અને કદ્દ નો અર્થ 'તીખું' 'તીવ્ર' ('*pungent*', '*sharp*') એવો છે. અહીં ભાષામાં અર્થનિધિતિ નથી. વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં એ અર્થો પરિવર્તન પામીને નિધિત થયા છે : તિક્ત (કમ્) > 'તીખું' (*pungent*), કદ્દ (કમ્) > 'કડ્ડું' (*bitter*).

શરીરનાં અંગોનાં નામોમાં અર્થવ્યવય (transference of meaning) થયાનાં સંખ્યાબધ ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. લેટિન *coxa* (=hip), આર્ધરિસ *cosq* (=foot); લેટિન *bucca* (=cheek), ફ્રેન્ચ *bouche* (=mouth). આમાંનાં કેટલાંક પરિવર્તનો સભાનપણે શરીરના ગોપ્ય અંગોનો ઉલ્લેખ કરવાની અનિચ્છાની નાભરિક મનોવૃત્તિને કારણે ઉદ્ભવેલાં હોય છે. જ્યત (મૂળ અર્થ 'નિર્ભય') અને ઉપસ્ય (પ્રાચીન અર્થ 'સુરક્ષિત જગા') ગોપ્ય અંગો માટે, અને 'પૂક' (< પૂક = 'બરડો', 'પૂક-ભાગ') 'નિર્ભય'ના અર્થમાં પ્રયોજવા રૂઝ થયા હશે. અનુલ્લેખ શબ્દો (*taboo words*) વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું.

ભાષામાં અલંકારોનો ઉપયોગ વિચારને વધારે સુસ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરવાને તેમજ કાષ્ઠ વિશેષાર્થ વ્યંજિત કરવાને પ્રચુરપણે યાગ્ય છે, એથી જ કાષ્ઠ એ ભાષાને ધસાઈ ગયેલા રૂપકોના જંઙારની

ઉપમા આપી છે.^{૨૧} ઉ. ત. 'clear' (thought), 'iris' (of the eye), daisy (= a small garden flower; < Old English 'daeges eage' = 'day's eye') હવે એનાં પ્રાથમિક અર્થો 'clear' (water), 'rainbow', કે 'day's eye'નો નિર્દેશ કરતા નથી. તેમ right (originally = straight), hard, simple (originally = without fold) ઈ. એના યૌગિક અર્થો દર્શાવતા બંધ થયા છે, અને હવે લાક્ષણિક અર્થમાં જ એ પ્રયોજાય છે. સં. મધુર કે ગુજ. હિંદી. મીઠી (વાણી), સં. ઋણ કે ગુજ. 'સીધો' (માણસ) મૂળ તો રૂપકો જ છે; પણ આજે હવે એમાં કોઈ પ્રકારનું અવકારત્વ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી.

લક્ષ્યોક્તિ (Metonymy)માં સજ્જને ગદ્યો એની સાથે સંકલિત અન્ય સજ્જ પ્રયોજાય છે. ઉ. ત. board (= meals) (ઉ. ત. boarding), bar (= lawyers) (ઉ. ત. the bar-council), chair (= professorship) (ઉ. ત. university chair in philosophy), (count one's) beads (મૂળ અર્થ = prayers; પછી 'પ્રાર્થનાની સંખ્યા ગણવા માટેની માળાના મણકો'), ગુજ. 'કંક' (= સૂર), 'દષ્ટિ' (= સમજણ), ઈ. '.

વ્યાપ્તિ (Synecdoche)માં કોઈ પદાર્થના એકદેશ કે ગુણ દ્વારા એ પદાર્થનું અભિધાન કરવામાં આવે છે. ઉ. ત. labour (unrest) (= of the labourers), the youth (of the country) (= young men and women); Justice (= ન્યાયમૂર્તિ); Primitive Germanic *'tu : naz' (= fence) > town,^{૨૨} સં. ગ્રામ (= 'શ્વસોઽદ્વાસ') > 'ગ્રાણી' ઈ.

૨૧ cf. "Language is a book of faded metaphors."

—Bloomfield, *op. cit.*, p. 443

૨૨ સરખાવો: Bloomfield, *op. cit.*, p. 427.

અત્યુક્તિ (Hyperbole)માં પ્રબળ અર્થવાળો શબ્દ નિર્ગળ અર્થ વ્યક્ત કરતો થઈ જાય છે. ઉ. ત. pre-French 'ex-tonāre' (=to strike with thunder) > French 'étonner' ('to astonish'); સં. નટઃ (=‘નાચ પામેલો’) > ગુજ. ‘નાટો’, સં. ભગ્નઃ (=‘ભાંગેલો’, ‘ટૂટી પડેલો’) > ગુજ. ‘ભાગ્યો’, ઈ. ૦.

વ્યંગ્યોક્તિ (Litote)માં નબળો અર્થ દર્શાવતો શબ્દ પ્રબળાર્થ બને છે. ઉ ત. pre-English 'kwalljan' (=‘to torment’) > O. E. 'cwellan' ('to kill'); પ્રા. ગુજ. કારિમ (=કૃત્રિમ) > વર્ત. ગુજ. ‘કારમુ’ (=ભયંકર); પ્રા. ગુજ. કામા સારહ, મૂળ અર્થ ‘કામ પતાવે છે’ > ‘આત્મબલિદાન આપે છે’, ૨૩

અપકર્ષ (Degeneration)માં શબ્દનો મૂળ સારો અર્થ કાળક્રમે હીન અર્થ દર્શાવતો થઈ જાય છે. ઉ. ત. O. E. 'cnafta' (=‘boy’, ‘servant’) > knave (=લુચ્ચો, હરામી); સં. શ્યાલ કે શકર ('રાજાનો સાળો') > ('મૂર્ખ', 'અધમ', 'કૂર') ('રાજસંબંધી') (સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં); સં. આર્યા (=સંમાન્ય સત્તારી) > બજ્જુઆ, બજ્જુકા ('કુટ્ટણી'). ૨૪

ઉત્કર્ષ (Elevation)માં મૂળ સામાન્ય અર્થવાળો શબ્દ ઉત્તમ અર્થ દર્શાવતો થાય છે. ઉ. ત. O. E. cniht (=‘boy’, ‘servant’) > knight; સં. ગણિકા > મધ્ય ગુજ. ‘ગુણીજન’; ૨૫ સં. દ્વિજ ('બે વાર જન્મેલ') > દ્વિજ (=બ્રાહ્મણ); નાગરિક ('નગરનું' > 'સંસ્કારી'), ઈ. ૦.

૨૩ લુચ્ચો : કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ૪-૨૩૪; સંપા. કન્તિલાલ બ. બ્યાસ.

૨૪ લુચ્ચો : મગવદજ્જુસીયમ્ એ પ્રહસન.

૨૫ સરખાવો : 'ગુણીજન આવે ગીત રસાળ.'

—પ્રેમાનંદકૃત 'મુદામાચરિત્ર', કંડુ ૬

આ અર્થપરિવર્તનોના અભ્યાસમાંથી કેટલીક રસપ્રદ વીગતો જાણવાની મળે છે. દેશવાચક અને કાલવાચક શબ્દો બહુધા એકજ હોય છે એ નોંધપાત્ર છે. ઉ. ત. સં. અષ્વજ્ઞ શબ્દ ‘પ્રવાસ’ તેમજ ‘સમય’ બંનેનો નિર્દેશ કરે છે. સં. ‘વાર’નો અર્થ પણ ‘દેશકાળમાં નિબદ્ધ પદાર્થ’ (‘anything enclosed in space and time’) એવો છે. ગુજૃ ‘વાર’ તેમજ ‘વખત’ જેમ સમય બતાવે છે તેમ ‘વારો’ ‘turn’, કે ‘જેપ’ (journey) પણ દર્શાવે છે. (ઉ. ત. આ મહિનામાં તમે કેટલી વાર મંદિરે ગયા છો?’, ‘કાલે કેટલી વખત તમે મારે ત્યાં આવ્યા હતા?’)

અન્યને સંતાપવા, પીડવા એ શક્તિ અને સામર્થ્યનું દ્યોતક મનાયું છે. ઉ. ત. પ્રતપ્ (= ‘તાપથી સંતાપવું’, ‘પીડવું’) ઉપરથી ‘પ્રતાપી’ (= તેજસ્વી, ગૌરવવંન). તો, સ્વભાવની ઝગજગત, બલાપણું કે સીધાપણું મૂર્ખતાની સાથે સંકલિત થયું છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી તેમજ ફ્રેન્ચ simple (= મૂર્ખ), ‘બલોબોલો’ (< મદ્ર), સં. ઋજુક (= સીધાસાદો). અંગ્રેજી શબ્દ ‘silly’ નો પ્રથમ અર્થ હતો ‘happy’; પછી ‘innocent’, ‘helpless’, ‘insignificant’; એમાંથી હવે સત્તરમા સૈકા પછી ‘foolish’ એવો અર્થ છેલ્લે રૂઢ થયો છે. ૨૬ ફ્રેન્ચ શબ્દ innocent (= harmless, guileless) નું પણ આવું જ અર્થપરિવર્તન થયું છે. ૨૭

દયાના ભાવમાંથી રનેહભાવનો ઉદ્ભવ સહજ છે. શબ્દોનો અર્થરૂપાન્તરોમાં એનું પ્રતિક્ષેપન થયું છે. ઉ. ત. ‘kind’ (= ‘દયાળુ’) માંથી ‘kind’ (‘રનેહપૂર્ણ’), કે સં. દયા માંથી દયિત (‘પ્રિયતમ’) રૂપાન્તર સહજ છે.

૨૬ સરખાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 128.

૨૭ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, pp. ૨૦7-208.

આવાં ઘણાં અર્થપરિવર્તનોની જૂમિકામાં માનસશાસ્ત્રીય અનુભવ રહેલો છે. ઉ.ત. brigand (= લૂટારો) કે assassin (= ધાતક) જેવા શબ્દો મૂળ કેટલીક સરસ ટોળીઓનાં નામ ઉપરથી આવ્યા હોઈ એવા ઓછાની ધાતકતા ને લૂટકાટટ્ટિ દર્શાવે છે.

કેટલીક વાર અત્યંત ક્રોધ અને ધિક્કાર સૂચવતા શબ્દો પણ મૃદુ સંદર્ભમાં વપરાય છે. ઉ.ત. મા પોતાના જાળકને બહાણમાં 'હુઓ' કે 'જદમાય' કહેશે કે પત્ની પોતાના પ્રિયનમને 'ધૂત' કે 'જૂદા' કહેશે. ૨૮ અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓમાં પણ આવા પ્રયોગો થાય છે. ઉ.ત. (માતાનું જાળકને સંબોધન) 'you little rogue' ! આવા પ્રયોગો જાડુષા રૂઢિનું પરિણામ હોય છે.

શબ્દનાં અર્થપરિવર્તનો લોકમાનસનું તેમ સામાજિક પરિસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. ઉ.ત. જર્મનમાં Onkel (= uncle) ક્રોઈ પણ 'જદ અને માયાશુ સભજન' માટે વપરાય છે, ત્યારે die Tante (= aunt) 'જ્ઞાતજ્યોત્સના અને છિદ્રો સોધનારી સ્ત્રી' ને માટે વપરાય છે. એ લોકમાનસની નર્મશક્તિ સૂચવે છે. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજીમાં madame નો અર્થ સારો છે, ત્યારે જર્મનમાં એ ઉછીનો શબ્દ હોઈ એનો અર્થ હલકો છે. એ જ પ્રમાણે મરાઠી પંતોજીનો અર્થ (પ્રાણશુ વિદ્યાશુર) સારો છે; ત્યારે એના ઉપરથી ગુજરાતીમાં ઉછીનો લીધેલો શબ્દ 'પંતૂજ' હીન અર્થમાં

૧૮ સરખાવો :

दृष्टः स्वप्ने कित्वा समयमपि त्वं मयेति। -मेघदूत, उत्तरमेघ ५२
'સ્વપ્ને દીક્ષા બીજીયું રમતાં, ભવ મૃદુલા વનોને'

—ગીતાભાઈ દેવ અનુવાદ.

"કેરીડા સ્વપ્નમાં ધૂત ! વનને બીજ

મેમણ સંય મે રંચ દનય"

—વિદુષી ગોરીશંકર બા.સ.૬૮ અનુવાદ.

(=વેદિયો) પ્રયોજ્ય છે. સંસ્કૃતમાં ઞાતૃવ્ય (=પીતરાઈ બાઈ)નો એક અર્થ 'પ્રતિસ્પર્ધી, યત્રુ' એવો છે.^{૨૯} પશુપાલક પ્રજ્ઞઓમાં પોતાની પાસેનાં પશુઓની સંખ્યા ઉપરથી માણસની સમૃદ્ધિ મપાતી. એથી ઈન્ડો-યુરોપિયન પ્રજ્ઞઓમાં પૈસાના નિર્દેશક શબ્દોનો મૂળ અર્થ 'પશુ' એવો છે : ઉ. ત. લેટિન pecunia, અંગ્રેજી pecuniary લેટિન pecu (સરખાવો : સં. વજ્રઃ) ઉપરથી આવ્યા છે. જર્મન શબ્દ 'vieh' આજે માત્ર 'પશુ'નો નિર્દેશક છે, પણ એનો સમાન્તર અંગ્રેજી શબ્દ fee (<O. E. feoh = cattle) 'વેતન'નો અર્થ દર્શાવે છે. સ્લાવોનિકમાં skotu શબ્દ 'દોરઠાંખર' તેમજ 'સમૃદ્ધિ' ખંને દર્શાવે છે. જર્મન શબ્દ feder અને ફ્રેન્ચ plume એ યુગમાંથી બેતરી આવ્યા છે, જ્યારે પક્ષીઓનાં પીંછાની કલમ પડાતી. ગ્રીક 'પ્લાસ' (=ખાલો) શબ્દ સત્યવે છે કે આવાં પાત્ર મૂળ કાચનાં બનેલાં હતાં અને યુરોપમાંથી આયાત થતાં. આવાં સંખ્યાબદ્ધ ઉદાહરણો ઉદ્ઘૃત કરી ચકાવ તેમ છે. વસ્તુતઃ તો પ્રાગૈદિક આર્યોની હ્રવનચર્યાની આછીપાતળી રૂપરેખા ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાના તુલનાત્મક અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દપ્રયોગલોપ અને નૂતનશબ્દનિર્માણ

શબ્દોના અર્થપરિવર્તનથી બરાબર વિરુદ્ધ પ્રકારની પ્રક્રિયા શબ્દપ્રયોગો દ્રુમ થવાની અને એમને સ્થાને નૂતન શબ્દો નિર્માણ થવાની છે.

શબ્દોનો ઈતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે ભાષામાં કેટલાક શબ્દો એ જ અર્થમાં નિરંતર વપરાયાં કરે છે, જ્યારે અન્ય કેટલીક વસ્તુઓ કે ક્રિયાઓનાં નામ ફરીફરીને કાળે કાળે બદલાયાં કરે છે. આ પ્રકારના શબ્દપરિવર્તનનાં બે પ્રકારનાં કારણો હોય છે : માનસ-

^{૨૯} સરખાવો : કહેવત—'સો મણુ રાઈ અને એક પિતરાઈ.'

૪ સાત્ત્વીય, (ખોલનાર વ્યક્તિના મનને—એની વિચારપ્રક્રિયાને—
સ્પર્શતા); અને સામાજિક, (એ ભાષા ખોલનારા સમાજની રીત-
રસનો—customs—સાથે સંગઢ).

આમાંથી આપણે પ્રથમ માનસશાસ્ત્રીય કારણો લઈએ.
નિરંતર વપરાયને કારણે કેટલાક શબ્દોને એટલો બધો ઘસારો,
એમના ધ્વનિતંત્રમાં કે અર્થનિર્દેશમાં, લાગે છે કે ભાષામાંથી એ
શબ્દો સહજ જ હુમ થઈ જાય છે. ધ્વનિવિકાસને કારણે અતિ
ઘણાં થઈ ગયેલાં શબ્દરૂપો અર્થાભિવ્યક્તિ માટે નિર્જળ મનતાં હુમ
ઈ જાય છે. ઉ. ત. લેટિન *os* (=mouth) માંથી ઉદ્ભવેલું કોઈ
શબ્દરૂપ લેટિનમાંથી આવેલી ફ્રેન્ચ આદિ રોમાન્સ (*Romance*)
ભાષાઓમાં સચવાયું નથી.^{૭૦} લેટિન '*apis*' (= 'bee') ફ્રેન્ચ
માંથી આવ્યું ગયું, કારણ કે ફ્રેન્ચમાં એનું અવતરણ થતાં કેવળ
પેક જ ધ્વનિ [o] બાકી રહેતો હતો.^{૭૧} આ પ્રમાણે કેટલાંક
રાતન ઈન્ડોયુરોપિયન ક્રિયારૂપો અતિ દુસ્વતાને કારણે પ્રચારમાંથી
તાં રહ્યાં. ક્વચિત્ ભાષા અતિ દૂંકા શબ્દોને અન્ય શબ્દોના ટેકા
સાપીને સાચવી લે છે. આ રીતે ફ્રેન્ચમાં *saum* (=sourd) અને
sauf (=sauf) શબ્દો ભાગ્યે જ એકલા આવે છે; સામાન્ય રીતે
તે બંને જોડાઈ જઈને *saum et sauf* એમ સંયુક્ત રૂપે વપરાય
છે.^{૭૨} (સરખાવો ગુજ. 'હેમખેમ'.) અતિ દૂંકાં રચનાઓને પણ
માવી રીતે સંદર્ભમાં અનુરૂપ સામાન્ય નામનો ટેકો આપવામાં
માવે છે. ઉ. ત. 'સેર' કે 'સેરિયા'ને બદલે 'મુનિની સેર', કે
'ખેડ' [ખજા]ને બદલે 'ખજાની ખેડ', *Ed* કે *Batz* ને બદલે *la*

૭૦ સરખાવો: Vendryes, *op. cit.*, p. 213.

૭૧ સરખાવો: Bloomfield, *op. cit.*, p. 395.

૭૨ સરખાવો: Vendryes, *op. cit.*, p. 214.

ville d' Eu (Eu [નામ]નું ગામ), le Bourg de Batz (Batz [નામ]નું નગર).

ધ્વનિવિકાસને કારણે સમધ્વનિ શબ્દો (homonyms)માંથી કેટલીક વાર એકનો પરિભાગ કરીને એને સ્થાને નવો શબ્દ પ્રચલિત થાય છે. ઘણીવાર સમધ્વનિ શબ્દોનો વાક્યમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રયોગ થતો હોઈ એમની વચ્ચે ગોટાળો થવાનો સામાન્ય રીતે સંભવ રહેતો નથી. ઉ.ત. bear (= 'રીઠ' નામ), bear (= 'સહન કરવું'; ક્રિયાપદ); bare (= 'ઉઘાડું'; વિરોપણ). તોપણ, સામાન્ય રીતે સમધ્વનિ શબ્દોનો લોપ કરવાનું ભાષામાં વલણ હોય છે, કારણ કે, એથી અર્થની અભિવ્યક્તિમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા આવે છે. ઉ.ત. O. E. lettan (= to hinder) અને O. E. lettan (= to permit) બંને ક્રિયાપદોનું અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં એક જ રૂપ let થતાં પહેલું ક્રિયાપદ સામાન્ય પ્રચારમાંથી હુપ્ત થઈ ગયું, ને આજે માત્ર 'without let or hindrance' જેવા વિરલ પ્રયોગમાં અવશિષ્ટ રહ્યું. આજ રીતે સંસ્કૃત પ્રકાર, પ્રચાર, પ્રતાર એ સર્વનો પ્રાકૃતોમાં ધ્વનિવિકાસ થઈને એક જ રૂપ 'પયાર' અવશિષ્ટ રહ્યું. એથી ઉત્તરકાલીન ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચાર > પ્રા. પયાર > પ્રા. ગુજ. પહર > વર્ત. ગુજ. પેર એ જ માત્ર એક શબ્દરૂપ સચવાયું અને બાકીનાં સૌ હુપ્ત થયાં.

ધ્વનિવિકાસને પરિણામે શબ્દો પોતાના સમૂહમાંથી અલગ પડી નૂતન અને એમના અર્થનો વિપરીત થઈ નવો એમ બને છે. ઉ.ત. અંગ્રેજી ready ride થી, holiday holy થી, sorry sore થી, whole heal થી, disease ease થી અળગા પડી ગયા છે, જે કે એમનું મૂળ એક જ છે.

આવા અળગા થયેલા શબ્દોના અર્થને એકાંકી અર્થો (marginal meanings) કહે છે. O. E. wæd (= garment),

O. E. weed (= weeds) થી લિલ શબ્દ છે. એ આને એક પ્રયોગ (widow's weeds) સિવાય લુપ્તવત્ છે. ગુજરાતીમાં પણ ધન (< અપ. ધન < સં. ધન્યા = 'નાયિકા', 'સુંદરી'), ધણુ (= પરુઓનું દોષ) થી વિલિન શબ્દ છે, અને વર્તમાનમાં એ માત્ર સીમંતપ્રસંગ સિવાય વપરાતો નથી. ઉ. ત. 'ધણુ (= સીમંતિની સ્ત્રી) શણગારી.' આવા એકાકી અર્થોનાં અન્ય ઉદાહરણોમાં 'please do this' (= if it pleases you), 'proof of pudding lies in eating' (= test) ગણાવી શકાય. એના મૂળ અર્થ 'to give pleasure' અને 'to give conclusive evidence' એવા છે.^{૩૩}

અત્યંત વપરાશને કારણે અર્થનાં ઘસારાનાં પણ અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. માનવ લામણીઓ વ્યક્ત કરતા શબ્દો અત્યધિક વપરાશને કારણે ધીમે ધીમે પોતાની અર્થાભિવ્યક્તિ ગુમાવી દે છે. ઉ. ત. 'વહાલા' (= પ્રિયતમ)^{૩૪} શબ્દ પોતાની વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિ ગુમાવીને માત્ર 'પસંદ'નો અર્થ વ્યક્ત કરતો થઈ ગયો છે. ક્યમિત્ તો એ કેવળ અર્થવિહીન (રિક્તાર્થ) થઈ રહ્યો છે. (ઉ. ત. 'એમને મમ વહાલા છે, માટે આને મમ રાધો'; 'મારો વાલો ! આપણને છેતરી ગયો !')

આવી જ રીતિ ધનતા (quantity) બતાવનાર શબ્દોની પણ થઈ ગઈ છે. અધિક (> મધ્ય ગુણ 'અદક'), 'અતિ' ઈં જૂનાં શબ્દોને સ્થાને વર્તે ગુણમાં બહુધા 'બહુ' 'વધારે' ઈં નવા શબ્દો પ્રચલિત થયા છે. ત્યાં ક્રિયાવિશેષ મૂકીને સર્વાધિકતા (superlative) દર્શાવવામાં આવતી હતી ત્યાં ધીમે ધીમે

૩૩ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, pp. 434, 435, 438.

૩૪ નુઓ : 'સરખાવવામાં ગુણસુંદરી અને સોભાશ્વરેણીને પાવાના પતિને કરેલાં સંબોધનો.'

એનો અધિકતાદર્શક અર્થ ધસાતો ગયો અને એને જ સ્થાને નવાં, એથી વધારે પ્રબળ ક્રિયાવિશેષણો મુકવાં લાગ્યાં. ઉ. ત. અત્રે *very* (good), *much* (loss) ને બદલે *exceedingly* કે *perfectly* (good), કે *great* (loss) વિશેષ આવે છે. એ પ્રમાણે ફ્રેન્ચમાં આજે *très* (= very) ને બદલે અધિકતા દર્શાવવાને *parfaitement* (= perfectly) કે *complètement* (= completely) વિશેષ વપરાય છે. આ પ્રમાણે વધારે ને વધારે સખળ અધિકતાદર્શક ક્રિયાવિશેષણો જોડવાને કારણે એમનો અર્થ ક્રમશઃ નબળો પડતો જાય છે. ઉ. ત. ‘આજે વરસાદનું ધણું તોફાન છે’ એમ કહેવાને બદલે, પ્રબળ અધિકતાર્થ દર્શાવેલો હોય તો ‘આજે વરસાદનું ભયંકર તોફાન છે’ એમ કહેવું પડે છે. (સરખાવો સમાન અત્રે પ્રયોગો *terribly sweet*, *awfully nice*, ઈં). આવાં અધિકતાદર્શક તરવો પાછાં વપરાયથી ધસાઈ જાય અને એમને સ્થાને પાછા નવા શબ્દો પ્રચલિત થાય એવું પણ જાને છે. અધિકતાદર્શક પ્રયયો કે પુરઃસર્ગો પણ આવી રીતે ધસાઈ ગયાનાં અને રિક્તાર્થ બન્યાનાં ઉદાહરણો મળે છે. જેમકે, ‘આ ભોજનમાં સૌથી સ્વાદિષ્ટ વાની બાસંદી છે’, ‘આ પુસ્તક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે’, કે ‘સંપૂર્ણ’ કે ‘પરિપૂર્ણ’ સુખ જેવા પ્રયોગોમાં સર્વાધિકતાદર્શક પ્રત્યય *દુષ્ટ* કે અધિકતાર્થ ઉપસર્ગો (પરિ કે સમ્) ના અર્થ લગભગ સંપૂર્ણપણે ધસાઈ ગયા છે. અત્રે *very best* જેવા બોલચાલના પ્રયોગોમાં પણ વિશેષણનો અધિકતાર્થ ધસાઈ ગયો છે.

સવિશેષ ઉપયોગથી શબ્દ ધસાઈ જવાનાં અને એને સ્થાને અન્ય શબ્દો પ્રચલિત થયાનાં ઉદાહરણો ઘણી ભાષાઓમાં મળે છે. ઉ. ત. ‘પગ’ ને માટેના શબ્દ ઘણી ભાષાઓમાં પુરાતન સમયથી એના એજ સમવાર્ધ રહ્યા છે, જ્યારે ‘હાથ’ ને માટેના શબ્દો ફરી ફરીને બદલાયાં કર્યાં છે. (ઉ. ત. *કર*, *પાણિ*, *હસ્ત*, *હાથ*, ઈં). એ

પ્રમાણે 'બોલવું' ક્રિયા માટેના શબ્દો ધસાર્થ જવાથી ભાષાએ ભાષાએ બદલાયા છે. લેટિન loqui ક્રિયાપદ હ્રસ્વ થયું, અને એને રયાને અગ્રેજી to speak, જર્મન sprechen, વેદ્ય siarad, લિથુએનિયન tarti અને kalbeti અને સ્લાવોનિક glagolati પ્રચારમાં આવ્યાં.

કેટલીક વાર આ રીતનો શબ્દવિવર્ત જે સાથે રહેતાં તત્ત્વો (objects) વચ્ચેની વિભિન્નતા સુરકુટ કરવાને કારણે ઉત્પન્ન થાય છે. જે જુદી જુદી જાતિઓ માટેના જુદા જુદા શબ્દો ધણી ભાષાઓમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે તેવું કારણ આ છે. ઉદા. father, mother; brother, sister; husband, wife; માતા પિતા કાર્થ બહેન; વર વહુ. ભાષાના વિકાસની કાર્થ પુરાતન કક્ષાએ આમાંથી કાર્થ કાર્થ જોડકાં સમાન હશે એમ ધારી શકાય. ઉ. ત. ફ્રેન્ચ dame (f.) કે જર્મન Frau (f.) નાં કે સં. કન્યા નાં નરજાતિનાં રૂપો (ઉ. ત. જર્મન frou, કે સં. *કન્ય: ૩૫ ધ્રિ) ભાષાના કાર્થક કાળે અવસ્થા હતાં.

પ્રાણીઓનાં નામોમાં જાતિભેદ સંજ્ઞાભેદ ધણી ભાષાઓમાં મળે છે—bull, cow; horse, mare; મોર, ઢેક, ધ્રિ. લાં પણ આ રીતે જાતિભેદ સમુદ્ભૂત રીતે વ્યક્ત કરવાની વૃત્તિ સ્ત્રી છે.

હવે શબ્દપરિવર્તનનાં સામાજિક કારણો જોઈએ.

નિપિદ્ધ શબ્દો (taboo words)— કેટલાક શબ્દોનું ભાષામાં અસ્તિત્વ હોવા છતાં એક કે બીજે કારણે એનો ઉપયોગ કરવો નિપિદ્ધ ગણાય છે. એને નિપિદ્ધ કે વર્ન્ય શબ્દો (taboo words) કહે છે. જે દૈહિક ક્રિયાઓ અતિ સ્થૂલ કે અપ્ય હોય છે

૩૫ ઉ. ત. [ગૌતમીપુત્ર] શાતકર્ણી કે શાતકર્ણ (પ્રા. શાતકર્ણી) માં ૬૮૨૫૬

* કન્ય: હશે (* શાતકન્ય: , = શાત નો પુત્ર) એવા તર્ક થઈ શકે છે.

તેને અંગેના શબ્દો સભ્ય સમાજમાં વર્ત્ય ગણાય છે. જગતભરની લિલ લિલ પ્રજાઓની ભાષામાં આવા નિર્ગિદ્ધ કે વર્ત્ય શબ્દો મળે છે. જાતીય સંબંધ (sex), દૈનિક ઉત્સર્ગ ક્રિયા (excretion) ના સંબંધના શબ્દો સર્વત્ર, અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ, ભોજન, પોષાક, સામાજિક દરજ્જે આદિને લગતા શબ્દો લિલ લિલ પ્રજાઓમાં અનુદોષ્યનીય ગણાય છે. આવા પરંપરાપ્રાપ્ત શબ્દોને રથાને અન્ય, વધારે સભ્ય, પરોક્ષ રૂપના શબ્દો પ્રયોગ્ય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં દૈનિક કે જાતીય ક્રિયાવિશેષોને લગતા ચતુરક્ષરી શબ્દો (four letter words), કે ગુજરાતી જેવી ભારતીય ભાષાઓના આવા જ દ્વયક્ષરી શબ્દો નિર્ગિદ્ધ ગણાય છે, અને એમને રથાને વધારે સભ્ય દેખાતા શબ્દો પ્રયોગ્ય છે. ઉ. ત. દૈનિક પ્રાતઃક્રિયા માટે અંગ્રેજીમાં પ્રથમ privy (= ખાનગી, ગોપ્ય) શબ્દ વપરાતો; પછી એ પણ સભ્ય સમાજમાં વર્ત્ય ગણાયો અને એને રથાને આજે toilet, bathroom, cloak-room, ઈતિ પર્યાયો વપરાય છે. મૂળ-લેટિન પરંપરાગત શબ્દનો એ જ પ્રમાણે ફ્રેન્ચમાં લોપ થઈને પ્રથમ pisser, અને પછી એને રથાને uriner (= to urinate) શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો. ગુજરાતી હિંદી જેવી ભારતીય ભાષાઓમાં ઉત્સર્ગ-ક્રિયા માટે રથૂળ શબ્દો છોડીને ‘દિશા’, ‘જંગલ’, ‘સંડાસ’, ‘ટફી’, આદિ શબ્દો વપરાય છે.

જાતીય અંગોના પ્રાથમિક શબ્દો એટલે જધે અંશે નિર્ગિદ્ધ ગણાય છે કે એનો ઉપયોગ સભ્ય સમાજમાં કદી નથી થતો એટલું જ નહીં પણ એની સાથે ખનિસામ્યવાળા અન્ય સીધાસાદા શબ્દો પણ વર્ત્ય ગણાયા છે. ઉ. ત. અમેરિકન અંગ્રેજીમાં ass શબ્દ ઉચ્ચાર (આસ)માં arse (= buttocks) જેવો લાગવાથી અસભ્ય ગણાય છે અને એને રથાને donkey શબ્દ વપરાય છે, જૂની ફ્રેન્ચનો connil, connin અને અંગ્રેજીનો coney (= સસલું), શબ્દ

અસભ્ય શબ્દોની સાથેના અનિસામ્યને કારણે હુમ્મ થયો. એ જ કારણે અમેરિકન અંગ્રેજીમાં cock શબ્દને બદલે બહુધા rooster શબ્દ વપરાય છે.^{૩૬}

બ્રિટિશ અંગ્રેજીમાં bloody શબ્દ અને અમેરિકન અંગ્રેજીમાં leg શબ્દ ધણા વખત સુધી વર્ન્ય ગણાતો રહ્યો હતો. આજે એ નિષેધ થોડો હળવો થયો છે. એ જ પ્રમાણે અમેરિકન સભ્ય સમાજમાં bitch, whore, bastard, belly, guts, harlot જેવા શબ્દોના ઉપયોગ ક્વચિત જ, ખૂબ સંકેત સાથે, થતો; અને vomit (જેને બદલે throw up હવે વિશેષ વપરાય છે), breast (જેને બદલે bosom કે chest નો ઉપયોગ વિશેષ સમુચિત ગણાય છે), pants, sweat જેવા શબ્દો પણ ઝોઝા વપરાતા.^{૩૭} અમેરિકન અંગ્રેજીમાં 'knocked up' શબ્દ વર્ન્ય ગણાય છે, કારણ કે એનો અર્થ 'સગર્ભા થયેલી' એવો થાય છે.^{૩૮} ભારતીય ભાષાઓમાં પણ 'સગર્ભા' સ્ત્રીને માટે 'ખેજવસોતી છે', 'ખેજવવાળી છે', કે 'એને દિવસ જાય છે' ઇતિ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે.

આવા નિષિદ્ધ શબ્દોને રથાને અન્ય શબ્દો યોગ્યતામાંથી અને ચાતુ વપરાશના શબ્દોને રથાને વધારે ચટાકેદાર (racy, spicy) શબ્દો વાપરીને વિશેષ અભિવ્યક્તિ સાધવામાંથી slang ની ઉત્પત્તિ થઈ છે. સમાજના નર્મ-નર્મવિદ્ લોકો (wits of the community) આવા પ્રયોગો સરજાવે છે, જે અમુક સમય પરંતુ અતિ પ્રચલિત રહી પાછા વિલય પામે છે અને એમને રથાને નવા શબ્દો નિર્માણ થાય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં બે ત્રણ પેઢી પહેલાં 'you

૩૬ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 396; તેમજ, Sturtevant, *op. cit.*, p. 125.

૩૭ સરજાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 126.

૩૮ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 396.

are off the base', 'I have done my bit' જેવા પ્રયોગો નવીનતા કે વિશેષાભિવ્યક્તિ માટે યતા. આજે એ પ્રયોગો વાસીય થઈ ગયા છે. ગુજરાતીમાં 'એનું ચસડી ગયું છે', ૩૯ 'એનો ટાંટિયો લાંગી નાંખીય', 'ભાઈસાહેબ ચારસોવીસ છે', ૪૦ 'ઔદકેરેટિયો' ૪૧ ઈં જેવા પ્રયોગો રહે-ગની સરજત છે.

અમુખ કે અમંગલ વસ્તુઓ અન્ય હળવા શબ્દો દ્વારા ગોળ-ગોળ રીતે કહેવામાં આવે છે. 'એ માંદા છે' એમ કહેવાને બદલે 'એમને અમુખ છે', કે 'એમની માંદગી આજે અતિ ગંભીર છે' એમ કહેવાને બદલે 'એમને આજે વધારો છે' એમ શિષ્ટ સમાજમાં સામાન્ય રીતે કહેવાય છે. એ પ્રમાણે, 'મરણ પામ્યા' કહેવાને બદલે (ગૃહસ્થ વિશે કહેતાં) એમનો 'સ્વર્ગવાસ' - 'વૈકુંઠવાસ' - 'કૈલાસવાસ' થયો, કે સંતપુરુષના અવસાન માટે કહેતાં એ 'કાળ-ધર્મ' પામ્યા-દેવ થયા' ઈં કહેવાય છે. સામાન્ય અભણ અદ્ય-શિક્ષિત લોકો 'પાછ થયા', 'ગામતરું કર્યું' એવા પ્રયોગો કરે છે. અંગ્રેજીમાં dead ને બદલે 'the departed', 'the deceased', અને died ને બદલે 'passed away' કહેવાય છે.

અમંગલ ક્રિયાઓને પણ એવી રીતે ગોળગોળ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ઉ.ત. 'બહેન વિધવા થઈ' એમ કહેવાને બદલે, 'બહેન

૩૯ સરખાવો : 'વાવડી ચસડી' એ પ્રયોગ અને એની ઉત્પત્તિ વિશેની હાસ્યકથા.

૪૦ 'શીમાન ૪૨૦' શીર્ષક ચલચિત્ર ઉપરથી — જેમાં નાયક બજારો કમ-મૂલારો છે — આ પ્રયોગ નીકળેલો સંભવે છે. કન્યાઈ માટે પિનલોકોડની કલમ ૪૨૦ લગાડવામાં આવે છે, એનો સંદર્ભ અહીં છે. સરખાવે અમેરિકન અંગ્રેજ પ્રયોગ 'twenty-three' (= 'get out' | | (જુઓ : Bloomfield, *ibid.*, p. 402)

૪૧ 'ગુજરાત સમાચાર'ના તાજેતરના એક વ્યંગચિત્રમાં આ નવી-રહે-ગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

દુખાણી—દુખાર્થ' એમ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે અત્યેષ્ટિ ક્રિયાઓ માટે 'સ્નાન', 'મુક્ત' એ વિશિષ્ટ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે, જ્યારે સામાન્ય વ્યવહારમાં એ ક્રિયાઓ માટે 'નહાવું' અને 'હાળમત કરાવવી' એ ચાલુ શબ્દપ્રયોગો વપરાય છે. આ જ રીતે આધાતજનક શબ્દો પણ જનતાં સુધી ટાળવામાં આવે છે. ઉ.ત. ફ્રાન્સના તેમ કેટલીક વાર ઈંગ્લાંડના સર્જનો operation શબ્દને જગ્ગે 'surgical intervention' શબ્દ વાપરવો વધુ પસંદ કરે છે તૂટેલું હાડકું બેસાડવાને (to set the bone) ને જગ્ગે manipulate શબ્દ સર્જનોમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.

કેટલીક વાર અમુક શબ્દોની નિર્દિષ્ટ પદાર્થો ગહન (magic, mystic) તત્ત્વના અધિકાનરૂપ મનાય છે. એથી એમનો સીધો નામોલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી, પણ નામાન્તરોથી એમનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. ૪૨ આવા જ કોઈ કારણસર ધણીખરી ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાઓમાં 'જમણા' અગતે માટે એકજ શબ્દ છે, જ્યારે 'ડાખા' અગતે માટે લિન્ન લિન્ન શબ્દો પ્રયોજાય છે. આયરિશ ભાષામાં 'રીછ' ને માટે અને 'સામન' (salmon) ગાછડી માટે ડક્ટનેક શબ્દો છે, જે એ શિકારનાં પ્રાણીઓ હોઈ અનુલ્લેખ્ય (taboo) હતાં એમ દર્શાવે છે. રીછ માટેનો આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયન શબ્દ સંસ્કૃતમાં ઋક્ષઃ, ગ્રીકમાં arktos, લેટિનમાં ursus, એ રૂપે સચવાઈ રહેલો, તે જર્મેનિક અને બાલ્ટો-સ્લાવિક સમૂહની ભાષાઓમાંથી લુપ્ત થઈ ગયો. રશિયન ભાષાનો રીછ માટેનો શબ્દ medved સમાસ છે, જેનો અર્થ 'મધ-ખાનાર' છે. Menomini માં રીછને માટે જે શબ્દ પ્રયોજાય છે તેનો અર્થ 'little what-you-may-

૪૨ સરખાવો : 'નામાન્તરૈર્નિરુપ્યેષા, નામ્ના નાન્યેન કેનચિત્ ।'

—માર્કાન્ડેય પુરાણ, સપ્તદશી

call-him' એવો થાય છે.^{૪૩} સંસ્કૃતમાં વાનર, ઘાણામૃગ આદિ શબ્દો આવી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે એમ તર્ક કરી શકાય. ગુજરાતીમાં સાપને માટે લોકભાષામાં વિવિધ શબ્દો વપરાય છે—‘જનજનાવર’, ‘જ્યજન્ત’, ‘મોટો જ્ય’ ‘એડુઝાંડુ’ ઈત્યાદિ—તેનું કારણ પણ કાંઈક આવું જ હશે.

કાંઈક વાર પ્રચલિત શબ્દોમાં કાપકૂપ કરીને સંક્ષેપ દરવામાં આવે તે પણ એક પ્રકારનું શબ્દનિષેધ (verbal taboo)નું સ્વરૂપ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સોગંદ ખાવાનો નિષેધ છે તેથી અંગ્રેજીમાં ‘By Mary’ કે ‘By Our Lady’ જેવા સોગંદશબ્દો (oaths)નું ‘Marry’ ને ‘bloody’ ઈત્યાદિ રૂપાન્તર થઈ ગયું છે.

કેટલીક વાર શિષ્ટાચારને કારણે કેટલાક શબ્દો વર્જ્ય ગણાય છે અને તેમને સ્થાને બીજા શબ્દો મુકાય છે. ઉ.ત. સરીરનાં અંગોની ખોડના શબ્દોનો ઉલ્લેખ અસભ્ય ગણાય છે. તેથી અંધ માણસને ‘આંધળો’ નહીં કહેતાં ‘પ્રતાયશ્તુ’ કે ‘મુરદાસ’ કહેવામાં આવે છે. બંગીને ‘મહેતર’ કહેવામાં કે ડોશીને ‘માજી’ કહેવામાં આ પ્રકારનો શિષ્ટાચાર રહેલો છે.

શિષ્ટાચારને નિમિત્તે જ માનાર્થ પ્રયોગોનું અસ્તિત્વ છે. ઉ.ત. ઈટાલિયનમાં પોતાની સ્ત્રી માટે mia moglie (= my wife), પણ અન્યની પત્ની માટે la sua signora (= your lady) વપરાય છે. એ જ પ્રમાણે જર્મનમાં meine Frau (= my wife), પણ Ihre Frau Gemahlin (= your Mrs. Consort), એવો પ્રયોગ થાય છે. Algonquian ભાષાઓમાં ‘my wife’ અને ‘thy wife’ એ પ્રયોગો થતા નથી; એને બદલે ‘the old woman’ અથવા તે ‘the one I live with’ એમ કહેવા છે.^{૪૪} ગુજરાતીમાં સામાન્ય વર્ગમાં પત્નીને ‘કાકીની બા’

^{૪૩} સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 400.

‘ધરમાંથી’ એમ મોઢમ કહેવું એમાં શિષ્ટાચારની મર્યાદા ગણાય છે.

જ્યાં બાપામાં તત્સમ અને તેમાંથી ઉદ્ભવેલા તદ્ભવ બંને પ્રકારના શબ્દો પ્રચારમાં હોય ત્યાં તત્સમ શબ્દ ઉચ્ચતર કક્ષાનો અર્થ દર્શાવે અને તદ્ભવ શબ્દ નિમ્ન કક્ષાનો અર્થ બતાવે એમ ખતે છે. ઉ.ત. સગર્ભા (સ્ત્રી), ગાભણી (ગાય આદિ); સ્તન (સ્ત્રીનાં), યાન (ગાય આદિનાં); લક્ષણ (‘સારાં લક્ષણો’; ઉ.ત. ‘સુલક્ષણી’, ‘ખત્રીસલક્ષણો’), લખખણ (‘ખરાબ લક્ષણ’); ક્ષેત્ર (ઉ.ત. ‘અખ્યાસત્રું ક્ષેત્ર’), ખેતર; પુત્ર, પૂત (ઉ.ત. કપૂત); ભાયાં (સ્ત્રી), ભારણ (‘કભારણ’) ઇતિ.

સામાજિક જીવનવ્યવહારમાં જે ફેરફારો થાય તેનું બાપામાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ઉ.ત. વર્તમાન યુરોપિયન સમાજમાંથી હાથે કાંતવાવણુવાનું હુપ્તપ્રાય થઈ ગયું, જમીનદારશાહી અદસ્ય થઈ ગઈ, ધોડાગાડીનું સ્થાન ટ્રામ, મોટરકાર, રેલ્વે, એરોપ્લેન વગેરેએ લીધું, એની સાથે જ distaff કે flail જેવા કાંતવાવણુવાની ક્રિયાઓના શબ્દો, flie ઇતિ જમીનદારશાહીને લગતા શબ્દો, અને ધોડા, ધોડાગાડી, જન વગેરે ધોડાગાડીના સામાનના શબ્દોનો પ્રચાર આશ્ચર્ય ગણે અને એમને સ્થાને locomotive, automobile, aeroplane, jetplane, radio, telegraph ઇતિ અર્વાચીન શબ્દો પ્રચલિત બન્યા.

આ પ્રક્રિયા ધણા જૂના વખતથી ચાલતી આવી હશે એમ લાગે છે. માનવ ઉદ્યોગોમાં નવાં સાધનો ને નવી પદ્ધતિઓ શોધાતાં નવા શબ્દો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. ઉ.ત. જર્મેનિક ભાષાઓમાં ‘રોટી’ માટે ગોચિક hlaihs (=loaf) માંથી નીકળેલા શબ્દો પ્રચારમાં હતા, જે પછી લિથુએનિયન અને સ્લાવિક

ભાષાઓએ પણ ઉછીના લીધા હતા. ઉ.ત. O. Eng. 'hlāfweard' = loaf-ward (Mod. Eng. 'lord') અને 'hlæfdige' = loaf-server (= Mod. Eng. 'lady'). ગ્રીક hlaifs (= loaf) નો અર્થ 'ખમીર નાખ્યા વિના તૈયાર કરેલી રોટી' (unleavened bread) થતો હતો. ક્ષેત્રમાં ખમીર નાંખવાનું શોધાયું ત્યારે રોટી માટે નવો શબ્દ "brōt" Old High German માંથી લેવામાં આવ્યો, જેમાંથી જર્મન "brōt" અને અંગ્રેજી "bread" નીકળ્યા. ૪૫

આથી જોઈને પણ કેટલીક વાર બને છે. ઉ. ત. આજે ગુજરાતી કે હિન્દી જેવી ભારતીય ભાષાઓમાં પણ શબ્દ 'કાગળ' (letter) તેમજ 'પુસ્તકનાં પાનાં' (pages) નો નિર્દોષ કરે છે; એ જોવા યુગનો અવશ્ય છે જેમાં તાકપત્ર અને ભૂર્જપત્ર ઉપર કાગળો તથા પુસ્તકો લખાતાં હતાં.

આવા જ કારણસર ધણીખરી ઈન્ડોયુરોપિયન ભાષાઓમાં 'ધોડા' માટેના શબ્દો ગદ્યામાં કર્યા છે, જ્યારે 'ખજૂર' અને 'ગાય' માટેના શબ્દો મથાવત્ રહ્યા છે. સંસ્કૃતમાં અશ્વઃ, ગ્રીકમાં ἵππος, લેટિનમાં equus પ્રચલિત હતા, એ તે તે ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી ઉત્તરકાલીન ભાષાઓમાંથી લુપ્ત થઈ ગયા, અને એને સ્થાને સંસ્કૃતમાં હયઃ તથા ઘોટકઃ, અંગ્રેજીમાં horse, ફ્રેન્ચમાં cheval, જર્મનમાં Pferd ઈં શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. આવા સાર્વાત્રિક શબ્દપરિવર્તનનું કારણ ધોડા ઉછેરનારી પ્રજાઓએ ધોડાની લિન્ન લિન્ન જાતિઓ માટે વિશિષ્ટ નામો યોજવાં આવશ્યક ગણ્યાં હશે એ હોઈ શકે.

ફ્રેન્ચમાં અને કેટલેક અંશે અંગ્રેજીમાં (વેતન, પગાર ઈન્ના). પૈસા માટે અનેક શબ્દો મળે છે. એની ભૂમિકામાં પણ સામાજિક

કારણે રહેલાં છે. ઉ ત. નોકરનું વેતન wages (= રોજી), અમલદાર કે સૈનિકના વેતન માટે pay (= પગાર), ધંધાકીય સંસ્થાના નોકર (business employee) નો salary (= પગાર), વકીલ કે ડોક્ટરની fees (= ફી), જાહેર અમલદાર (public official) નાં emoluments (= વેતન), શેરહોલ્ડરનું વ્યાજ કે dividend, ધંધા કે કારીગરીનું કામ શીખનાર (apprentice) નું stipend કહેવાય છે.

લિથુએનિઅન ભાષામાં જુખરા રંગ (grey colour) માટે પાંચ શબ્દો પ્રચારમાં છે, અને એમની અર્થવ્યાપ્તિ નિરનિરાળા છે. (સરખાવો : ગુજ૦ કાળરો, જુખરો, રાખોડી ઇતિ). ગુજરાતીમાં કાળા રંગના પદાર્થ માટે ‘કાળો’ શબ્દ વપરાય છે, પણ માણસના વર્ણ વિષે કહેવું હોય તો વધારે પડતા કાળા વર્ણ માટે ‘સ્વામ વર્ણ’, અને થોડા કાળા વર્ણ માટે ‘જીને વાન’ કહેવાય છે.

પૈસાની લેવડદેવડ કરનાર, અર્થાત્ શ્રીમંત માણસો માટે શેઠી (> ગુજ૦ શેઠ) અને સાધુ (> ગુજ૦ સાહ) (= ‘શેઠ પુરો’, અને ‘સન્નમ માણસો’) શબ્દોનો પ્રયોગ સમાજસ્થિતિ અને સામાજિક માનસનો દ્યોતક છે. કડિન કે જુગુપ્સાજનક કામ કરનાર માણસો માટે સરસ ગૌરવવાળા શબ્દો યોગ્ય છે, (ઉ.ત. મહારાજ = રમોઈયો; મહેતર = ભંગી) એ લોકમાનસનું સ્વયંસ્ફુર્ત શાણપણ સૂચવે છે. મૂળ આવા શબ્દો સમાજના ઉચ્ચ સ્તરના કોઈ શાણા માણસે યોગ્યા હશે, જે કાળક્રમે પ્રચલિત થઈ ગયા.

House ને માટે વર્તમાનપત્રોની જાહેરખબરોમાં વારંવાર વપરાતો home શબ્દ, કે કેટલાક દેશોમાં લોકલ ગાડીનો express train તરીકે ઉદ્દેશ્ય પણ વ્યવહારુ શાણપણનો સૂચક છે.

આ રીતે જ કેટલીક વાર સરસ શબ્દોનો વ્યંગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉ.ત. ‘તમે તો ધણુ ડાવા નીકળ્યા!’ ‘

તમારી હોશિયારી !' આ રીતે અગ્રિય અને કલેશકર શબ્દો સ્ફુટપણે વાપર્યા વિના વક્તા પોતાનો વિરુદ્ધ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકે છે.

સમાજમાં સંવનનની ભાષા પણ કાળે કાળે કેવી બદલાતી રહી છે એનો આપણે શાકુન્તલ કે વિદ્યમોર્વશીય જેવી પુરાતન શિષ્ટ રચનાઓ, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો આદિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિઓ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભકાળની 'સરસ્વતીચન્દ્ર' જેવી પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ અને મુનશી કે રમણુસાહ દેસાઈની અદ્યતન રચનાઓની પરસ્પર તુલના કરીએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે.

શબ્દોનાં અર્થપરિવર્તન કેવી રીતે થાય એ આપણે અત્યાર મુધી જોયું. કેટલીક વાર કેવળ અર્થપરિવર્તનથી જ કામ સરતુ નથી. સમાજની સંસ્કૃતિમાં જ્યારે નવીન તત્ત્વોનો પ્રવેશ થાય છે, નવી શોધખોળો થાય છે, નવીન સમાજરચના કે રાજ્યવ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવે છે ત્યારે એને માટે નવીન શબ્દ ધડવા આવશ્યક થઈ પડે છે. આવા નૂતન શબ્દો કેવી રીતે નિર્માણ થાય છે તેનો વિચાર કરીએ.

કેટલીક વાર આવાં નૂતન સામાજિક તત્ત્વો માટે એક સમગ્ર શબ્દસમૂહ (phrase) યોજવામાં આવે છે. ઉ. ત. મોટરકારના માટે horseless carriage, railway, moving picture, wireless telegraph, ઈ.ત. આ પછી કાળક્રમે એક શબ્દરૂપ બની જાય છે, અથવા તે એ હ્રસ્વ થઈને નવીનતર શબ્દ એનું સ્થાન લે છે. ઉ. ત. 'railway, movies, wireless, કે પછીથી નવીનતર નિર્માણ થયેલા motorcar, automobile, aeroplane આદિ શબ્દો.

૪૬ કેટલીક વાર આ રીતના શબ્દસમૂહ દૂકાઈને નવીન શબ્દ નિર્માણ થાય છે. ઉ. ત. મોટર હાંકનારાઓની ભાષામાં green light > green, red light > red; તેવી રીતે લેટિન momentum temporis (= movement of time) > અર્વાચીન "moment" ઈ. સંક્ષેપશબ્દો બન્યા છે.

અન્ય પ્રસંગોએ એક પ્રધાન શબ્દને અન્ય શબ્દ જોડીને એક સમસ્ત પદ બનાવવામાં આવે છે. ઉ. ત. Old Eng. frēond-lic (ફ્રેન્ડ લીસ) (= friend-form) > Mod. Eng. friendly; O. E. cild-hād (= child-rank) > Mod. Eng. childhood; O. E. cyni(n)g-dōm (= king-jurisdiction) > Mod. Eng. kingdom. ફે-અ બોટલ (= high boot) > bottine (= half boot); અરબી મૌજ > ગુજ. મોજડી; ફ્રા. ગુલ > ગુજ. ગુલામ. ધણી ઇન્ફ્લેક્શનલ પ્રત્યયાન્તરૂપો (inflectional endings) અને પ્રાતિપદિક અનુસર્ગો (stem-forming suffixes) ની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ હશે એમ કદાચી શકાય છે. ૪૭

શબ્દોમાં ઉપજનતત્વ (pleonasm) કેટલીક વાર શબ્દોની અભિવ્યક્તિને નિર્ણય કરે છે. ઉ. ત. fight with માં 'with' કે લેટિનમાં is respondit (= he replied) માં 'is'; કે 'સૌથી સ્વાદિષ્ટ' માં 'સૌથી' આ પ્રકારનું ઉપજનતત્વ છે.

ઘણી વાર નવીન પદાર્થોનું અભિધાન એના શોધકો, વિકેતાઓ કે એની સાથે અંતરંગ સંબંધવાળા વ્યક્તિઓનાં નામ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. ઘણી મોટરગાડીઓનાં નામ એમના પ્રયોજકોના નામ ઉપરથી પડ્યાં છે. ઉ. ત. ફોર્ડ, ઓરિન્ટ, મોરિસ, ઈં. રેમિઝન (ટાઇપરાઈટર), એરટરફીલ્ડ (સોફ્ટ) ઈં નામો આ પ્રકારનાં છે. 'લેન્ડો,' 'ફાઈટન' (ઘોડાગાડીઓનાં નામો) એ બંન્ની બનતી હતી એ સ્થળોનાં નામ ઉપરથી આવ્યાં છે. (સરં ગુજં મોરરી, દરિયાઈ ઈં સાડીઓનાં નામો).

અન્ય ક્ષેત્રોમાં વ્યક્તિઓનાં વિશેષ નામ ઉપરથી નામાદિક પદો બન્યાંનાં ઉદાહરણો મળે છે, જે બાબાની એક વિશેષ સ્વરૂપની પ્રક્રિયા

સમજવી ઘટે છે. ઉ. ત. પદ્ધતિ વિશ્વયુદ્ધ પૂર્વેના જર્મન અને રશિયન સમ્રાટોનાં નામ Kniser (કાયઝર) અને Tsar (સાર) અને રોમન વિજેતા Julius Caesar ના નામ ઉપરથી નીકળેલાં છે. હાલ અપ્રયુક્ત ક્રિયાપદ ‘to burke’ (= to suppress) Burke નામના એક હત્યારાના નામ ઉપરથી, to pander (= હાલી વાસનાઓમાં સહાયમૂત થવું) Pandarus ઉપરથી, Tawdry (= ભાડક દેખાવનું, પણ મામુલી કિંમતનું) St. Audrey ઉપરથી, dollar જર્મન Taler ઉપરથી નીકળ્યાં છે.^{૪૮}

પડોશની કે સંસર્ગમાં આવેલી પ્રજાઓ પાસેથી પણ ભાષામાં સંખ્યાબંધ શબ્દો ઉછીના લેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એ પ્રજાઓ પાસેથી જે નવીન સાંસ્કૃતિક તત્ત્વો લેવામાં આવ્યાં હોય તેનાં નામ આ રીતે અપનાવવામાં આવે છે. ઉ. ત. સરકૂતમાં ચીની (Ki-cōk) માંથી ફીચક (= વાંસ), અતિ પુરાતન ઓસ્ટ્રિક (Austrie) માંથી સં. ગદ્દા — તેમ ઈન્ડો-ચાઈનીઝ ભાષાને Khong, અને ચીની ભાષાને Kiang (ઉ. ત. ચાંગ-ત્સે ક્યાંગ) આદિ નીકળ્યા છે—સુમેરિયનમાંથી ગો, લોહ આદિ, ફારસીમાંથી પાતંગાહ, મુરત્રાણ, શાહાનુશાહિ, તરવારિ આદિ, દ્રાવિડી ભાષાઓમાંથી અનલ, ઉદગ્રલ, કઝલ, કુંતલ, પગ્ગિલ, હેરમ્બ આદિ, મુંડા ભાષાઓમાંથી કદમ્બ, નિમ્બ, રમ્મા^{૪૯} આદિ અનેક શબ્દો ઉછીના લેવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતી હિંદી જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓએ ફારસી-અરબીમાંથી અનેકાનેક સાંસ્કૃતિક શબ્દો લીધા છે. ઉ. ત. ગુલબ, અત્તર, તોપ, ગાલીચો, તિરંજ, કસન, કચેરી, ઇન્સાફ, ટંકશાલ; પોર્ટુ-

^{૪૮} સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 429.

^{૪૯} સરખાવો : ડૉ. જોનાસનર બ્યાસ, સંસ્કૃતવા માધ્યાસાસ્ત્રીય અધ્યયન, પૃ. ૨૭૨, ૨૭૪-૨૭૫; અને Suniti Kumar Chatterjee, *Indo-Aryan and Hindi*, 1942, pp. 35, 36, 73.

ગીઝમાંથી નવીન શબ્દો લીધા છે—ઉ. ત. વાંક, તમાકુ, ફ્લોર, ફ્લોરોસેટ ; તેમ ભગિનીભાષાઓમાંથી શબ્દો અપનાવ્યા છે.

સામાન્ય રીતે અર્વાચીન ભાષાઓ એમની પુરોગામી શિષ્ટ ભાષાઓમાંથી અવારનવાર શબ્દોની ભરતી કરે છે. ભારતીય આર્ય-ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી, ફ્રેન્ચ આદિ પશ્ચિમ યુરોપની ભાષાઓ અને અંગ્રેજી ભાષા લેટિનમાંથી, રશિયન ભાષા ગ્રીકમાંથી, નવીન શબ્દોની ભરતી અવારનવાર આવશ્યકતા અનુસાર કરે છે. સ્પાનિશ જર્મન ભાષા જરૂર પડતાં એની પ્રાદેશિક બોલીઓમાંથી શબ્દો લે છે.

ફ્રેન્ચ નવીન શબ્દોનું સર્જન અતિ વિરલ ઘટના ગણાય. ધણી વાર નવીન લાગતો શબ્દ અન્ય શબ્દસ્વરૂપમાં કાપકૂપ થઈને નિર્માણ થએલો હોય છે. ઉ ત. jingo (= જોખીખોર, અધઘખોર) by jingo એ સોગંદમાંથી દૂંધાઈને આવ્યો છે. આ રીતે મધ્યકાલીન યુજ્જરાતીમાં ઘોડાને માટે તેજી શબ્દ ફારસી તાજીવ (= અરખી ઘોડો) માંથી રૂપાન્તરિત થઈને બન્યો છે, છતાં એમાં વિલક્ષણ સ્વયંબૂતા અને સાર્થકય છે. કાન્તે સરજેલો ‘હાવાં’ શબ્દ (‘હવે તો’—by now’ એ અર્થમાં) આ પ્રકારનો સહજ રીતે નિર્માણ થએલો અતિ મર્મગામી શબ્દ છે. કેમેરા માટે સ્વયંબૂ ઉદભવેલો ‘l'objectif’, શબ્દ કેમેરાની ચાંપનો ખટકારો (click) મૂર્ત કરતો હોઈ અદ્ભુત અર્થવત્તાવાળો છે. છતાં એકંદરે શબ્દોનું આવું નવનિર્માણ અતીવ વિરલ છે. સામાન્ય રીતે તો ભાષા પોતાને ગ્રાપ્ય શબ્દભંડોળમાંથી નવીનતર જોઈતા શબ્દો ઘડી લે છે.

પ્રકરણ નવમું

વાક્યવિચાર

‘વાક્યં ત્વાકાદ્ધાયોમ્યતાસનિધિમતાં પદાનાં સમૂહઃ ।’

‘ધ્વાકાદ્ધ્વા પ્રતિપત્તુર્જિજ્ઞાસા । યોમ્યતા પદાનાં પરસ્પરસમ્યન્ધે શાયા-
ભાવઃ । પદાનામવિલમ્બેનોચારણ સંનિધિઃ ।’

—કેશવમિશ્રપ્રણીતા તર્કભાષા ; શબ્દ્યપ્રકાશ - શાલ્યોધિની ટીકા

વાક્યભાવમવાપ્તસ્ય સાર્યકસ્યાવયોધતઃ ।

સંપદ્યતે શાબ્દ્યોધો ન તન્માત્રસ્ય યોધતઃ ॥

— જગદીશતર્કાલંકારવિનિર્મિતા શબ્દશક્તિપ્રકાશિકા

“ Sentences have two other properties. The first of these is that they are composed of words, and have a meaning derivative from that of the words that they contain; the second is that they have a certain kind of unity, in virtue of which they are capable of properties not possessed by their constituent words.”

—Bertrand Russel, *An Inquiry into Meaning and Truth*

વાક્યનું તાત્વિક સ્વરૂપ— શાયા જેમ વાક્યસમૂહની ખતેલી છે તેમ પરસમૂહથી વાક્ય બને છે. વૈષ્ણકરજો પદોને બિન્ન બિન્ન પ્રકારેનાં વિભક્ત કરે છે, પણ વક્તાના મનમાં તો એ પદો પરસ્પર સુશ્રીય, સુસંકલિત સ્વરૂપે—એક વિચારના પ્રતીક રૂપે—અવરિયત હોય છે.

પરસ્પર વાતચીત કરતી વખતે મનુષ્યના વિચારની અભિવ્યક્તિનો ન્હાનામાં ન્હાનો પણ સ્વયંપૂર્ણ ખંડ તે વાક્ય. વાતચીતમાં એવાં એક કે અનેક વાક્યો આવે. કોઈ વાર્તા કહેવાતી હોય, કોઈ પ્રસંગનું વર્ણન થતું હોય, કે બાપણુ થતું હોય, ત્યારે એમાં અનેક વાક્યો હોય છે, જેમની વચ્ચે પરસ્પર કથાનો, પ્રસંગનો કે વક્તવ્યનો સદ્ભ અનુબંધ હોય છે. એ સર્વ—કથા, વર્ણન કે બાપણુ વક્તાનાં પૂર્વકથન સાથે સંબદ્ધ હોય છે—અર્થાત્, વક્તાની વિચારધારાનો એ એક અંશ છે. મનુષ્યની વિચારપ્રક્રિયા ઉપર પાછી સમાજની વિચારધારાની અસર પડે છે. આ રીતે, તાર્કિક દૃષ્ટિએ, કોઈ પણ સંદર્ભમાં બોલાયેલું વાક્ય સમષ્ટિની વિચારધારાનું એક બિંદુ છે.

વાક્યનો સમુચ્ચય તે બાપા એ આપણે આમળ જોઈ ગયા. વાક્યઘટનાભેદે બાપાનું સ્વરૂપ પણ ફરી જાય છે. જેમ માનસ-શાસ્ત્રીઓ માનવમનમાં ત્રણ તત્ત્વો—બુદ્ધિ, ઇચ્છા અને લાગણી—ની અવસ્થિતિ માને છે, તે પ્રમાણે બાપાવૈજ્ઞાનિકો બાપાનાં પણ તર્કબદ્ધ (logical), ક્રિયાશીલ (active), અને ભિર્મિશીલ (affective) એવાં ત્રણ સ્વરૂપો દર્શાવે છે. બાપાનું વ્યાકરણનિબદ્ધ સ્વરૂપ તે તર્કબદ્ધ બાપા (logical language); માનવબાપાના ઉદ્ભવ કાળે પરસ્પર જીવનવ્યવહારના અનુબંધમાં પ્રગટેલી સાદુજનિક વાણી તે ક્રિયાશીલ બાપા (active language)—જે વર્તમાન બાપાઓમાં આત્માર્થિક ક્રિયારૂપોમાં અને નામનાં સંબોધનરૂપોમાં અવશિષ્ટ છે; અને વિચારને માનવભાવો અને લાગણીઓનો પુટ આપતી બાપા તે ભિર્મિશીલ બાપા (affective language).

। Active languageનો નૈસર્ગિક વાક્યપ્રવાહ એકજ વિચારભાવને શિલ્પ શિલ્પ વ્યાકરણકોટિઓ વડે દર્શાવે એમ જાને છે. ઉ.દ. 'Be quiet' (ક્રિયા), 'Silence' (નામ), 'Shh!' (ઉદ્ગારવાચક અભ્યય), કે 'શાન્ત થાવ', 'સમન્ત', 'ચૂપ', એકજ વિચાર વ્યક્ત કરે છે.

ભાષામાં તાર્કિક તત્ત્વ અને ઊર્મિતત્ત્વ બંને અનેક પ્રસંગે ઓતપ્રોત હોય છે. પ્રત્યેક વિચારની સાથે કંઈક ઊર્મિતત્ત્વ હમેશાં સંમીલિત હોય છે જ. માત્ર ઐતિહાસિક વર્ણનો આમાં અપવાદરૂપ છે—પુરાતન જૂતકાળ સાથે એ સંગદ્દ હોઈ વક્તાની ઊર્મિયા એ અલિપ્ત હોય છે.

વક્તા બોલતો હોય ત્યારે આ ઊર્મિતત્ત્વ વિવિધ પ્રકારે—એના સ્વરમાં, એના વાક્યપ્રવાહના વેગમાં, લિન્ન લિન્ન શબ્દો ઉપર સહજ આવી જતા બાર (stress) માં, અને કથયિત્ત બોલતાં બોલતાં થતા એના અગવિન્યાસ (gestures) માં—પ્રગટ થાય છે. કોઈ કુશળ અભિનેતાની વાક્યઘટામાં આ તત્ત્વોનો આપણને ઉત્કટ રીતે અનુભવ થાય છે,

આ રીતે વાક્યનું સંપૂર્ણ કથયિતવ્ય કેવળ એના ઘટક શબ્દોના અર્થમાં સીમિત થઈ જતું નથી—એ સર્વથા અતિરિક્ત એવો ઊર્મિવત્ વિશેષાર્થ પણ એમાં અંતર્નિહિત હોય છે.^૨

ભાષામાં અંતર્નિહિત રહેલું ઊર્મિતત્ત્વ કેટલીક વાર ભાષાના રૂપબંધ ઉપર અસર કરે છે. આ અસર એ રીતે વ્યક્ત થાય છે: એક એના શબ્દકોશ (vocabulary) માં, અને બીજું એના પદ્યમ (syntax) માં. શબ્દોનાં અર્થપરિવર્તનમાં ઊર્મિતત્ત્વ કેટલો મહત્ત્વનો

૨ જુઓ : ‘આપદ્ધાયોગ્યતાસંધિવિવશાદ્વક્ત્યમાણસ્વરૂપાનાં પદાર્થાનાં સમન્વયે તાત્પર્યાર્થો વિશેષવપુરપદ્યાર્થોઽપિ વાક્યાર્થઃ સમુદસનીત્યભિહિતા-ન્યયવાદિનાં મતમ્ ।’

—મમ્મટૃત્ત કાવ્યપ્રચ્છસ, રાજસ ૨, પૃ. ૭ શ્રુતિ

સરખાવો : “The complete content of a sentence, therefore, is not exhausted when the words composing it are known and its grammatical elements analysed. It still has an affective value which must be taken into account.”

—Vendryes, *op. cit.*, p. 139.

ભાગ લગ્નવે છે એ આપણે પૂર્વ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. ગર્ભિતસ્ત્રીનો પ્રભાવ કેટલીક વાર શબ્દના અનુસર્ગ—પ્રત્યાદિકમાં પણ નિહિત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, લઘુતાવાચક પ્રત્યયોથી અનેકાં રૂપો કેવળ લઘુતા જ દર્શાવતાં નથી હોતાં; અર્થ સાથે સુંદરતા, મુકુમારતા, અનુકંપા ઈત્યાદિ લાવે પણ એ ધ્વનિત કરતાં હોય છે. જેમકે, ફ્રેન્ચ-
maison (=house, home); maisonette (=bungalow);
jardin (=garden), jardinet (=small garden) માં લઘુતાર્થ રૂપો કેવળ લઘુતા ઉપરાંત મુકુમારતા, સુંદરતા આદિ લાવે પણ વ્યંજિત કરે છે.^૩ અગ્રેજી dearest (< O. E. deoro =beloved), darling (< O. E. deorling, =best loved); સં પુત્ર, પુત્રક (=પ્રિય પુત્ર); નગર, નગરી; વધૂ, વધૂટી ('ગિયારી, મુકુમાર, વધૂ')^૪ ગુજ્ઞ 'મા', 'માડી'; 'ભાઈ', 'ભાઈલો'; 'બેન', 'બેનડી'; 'આંખ', 'આંખડલી'; 'સત', 'સતલડી'; 'મોર', 'મોરલો'; 'દેલ', 'દેલડ'; 'પોપટ', 'પોપટલ' ^૫ ઈ.

૩ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p 141.

૪ સરખાવો : 'રથે વધૂટીમારોપ્ય પાપઃ ક્ષાપ્યેષ ગચ્છતિ ।'

— મયમૃતિકૃત મહાવીરચરિત, અદ્ધ ૫, શ્લો ૧૭

'અપિ નામ ષ્ચ સ્પૃશ્ય મમ વધૂટિકા નિશાચરેણ ।'

— જયદેવકૃત પ્રસન્નરાયન, અદ્ધ ૫

૫ સરખાવો : 'આંખડે વિસારી એની બહેનડી' (બોટાદકર, 'સસતરંગિણી')

'બાપુને આંતરથી છૂટી બેટડી' (બોટાદકર, 'સસતરંગિણી')

'આંખડલીનાં આંસુ ખૂટ્યાં' (કાન્ત, 'પૂર્વાધાપ')

'રૂપલા રાતલડીમાં બિધડે કરના બારણાં હો બહેન'

(નંદાનાલાલ, 'નંદાના નંદાના રાસ'—૧)

'મનનો માનેલ મળ્યો મોરલો રૂપાણી રાવ' (બોટાદકર, 'સસતરંગિણી')

'દેલડ ટૂંકો કરે' (નંદાનાલાલ, 'જ્યા-જ્યાન્ત')

'આબ્યા ત્યાં કોક વનેથી બેડતા પોપટલ રહ્યાના'

(ચેવનાં કાવ્યો, 'સરમી કંદાણી')

વાક્યમાં પદક્રમ

વાક્યના પદક્રમનું વ્યાકરણમાં અત્યંત મહત્ત્વ છે. સામાન્ય રીતે કેટલીક ભાષાઓમાં પદક્રમ મુક્ત (free) હોય છે, તો અન્યમાં એ બદલ કે મુનિશ્ચિત (fixed) હોય છે. ઉ ત. સંસ્કૃતમાં કે ગ્રીક - લેટિનમાં પદક્રમ મુક્ત છે; તો ચીનીમાં, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ કે જર્મન જેવી યુરોપીય ભાષાઓમાં, કે ગુજરાતી - હિંદી જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓમાં પદક્રમ મુનિશ્ચિત હોય છે. એમ છતાં મુનિશ્ચિત પદક્રમવાળી ભાષાઓમાં પણ અમુક અંશે મુક્તતા રાખ્ય છે—પદક્રમમાં ફેરફાર થતાં એ એકદમ દુર્ગમ જાતી જતી નથી. (ઉ ત. અંગ્રેજી Here he comes !; ગુજ૦ 'આવી રહો તમે જલદી'). એવી ઊણું, મુક્ત પદક્રમવાળી ભાષાઓમાં પદક્રમમાં સ્વેર ફેરફાર ભાષાની પ્રતિ કે પરિપાટી (genius) ને અનુકૂળ થતો નથી; એમાં પણ પદક્રમમાં ફેરફાર થતાં અર્થબળમાં કેટલેક અંશે પરિવર્તન થઈ જાય છે. ઉ.ત. લેટિનમાં homo avarus est (= man avaricious is) એ પદક્રમવાળા વાક્યમાં homo (= man) ઉપર અર્થભાર (emphasis) છે; તો પદક્રમ ઉલટાવીએ તો avarus est homo એમાં avarus (=avaricious) ઉપર ભાર આવે છે. મદ્દત્તો નામ રાજા માં મદ્દત્ત ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે; રાજા મદ્દત્તો નામ માં રાજા ઉપર ધ્યાન સવિશેષ કેન્દ્રિત થાય છે. આ પ્રકારનાં નામાત્મક વાક્યો (substantive sentences) માં ઉદ્દેશ્ય (subject) પ્રથમ આવ્યું હોય તો ઉદ્દેશ્ય ઉપર, અને વિધેય (predicate) પ્રથમ આવ્યું હોય તો વિધેય ઉપર અર્થભાર આવે છે.

ક્રિયાત્મક વાક્યો (verbal sentences) માં પણ સંસ્કૃત કે ગ્રીક લેટિન જેવી ભાષાઓમાં પદક્રમ ફેવળ મુક્ત નથી—એમાં પણ ઉદિષ્ટ અર્થ પ્રમાણે કેટલેક અંશે મુનિશ્ચિત વ્યવસ્થા નજરે પડે છે.

ઉ. ત. સામાન્ય વ્યવહારમાં સંસ્કૃતમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ એ વ્યવસ્થા બહુધા નજરે પડે છે — જોકે એમાં વક્તા ઇચ્છાનુસાર પરિવર્તન કરી શકે. તોપણ, યવનઃ સાકેતમ્ અસ્મત્ એ સામાન્ય પદક્રમવાળું વાક્ય, અને અસ્મદ્ યવનઃ સાકેતમ્ એ પરિવર્તિત પદ-ક્રમવાળું વાક્ય બંનેમાં અર્થ—ભાવ—અઝાયા કેવળ સમાન નથી; પ્રથમ વાક્યમાં એક હકીકતનું વિધાનમાત્ર છે, જેમાં હુમલો કરનાર યવન હતા એવો નિર્દેશ છે, તો બીજામાં આશ્ચર્ય—આધાતનો ભાવ પડ્યો છે (કે 'સાકેત જેવી નગરી ઉપર હલ્લો કરવાની યવનોની હિંમત આલી—શી વાત !')

કેલ્ટિક ભાષામાં અતિ પુરાતન આખરિય રચનાઓના સમયથી પદક્રમ સુનિશ્ચિત થયો છે—પ્રથમ ક્રિયાપુરઃસર્ગો (verbal prefixes), પછી ક્રિયાપદ, એ પછી કર્તા અને છેલ્લે કર્મ. ક્રિયાપુરઃસર્ગ અને ક્રિયાપદની વચ્ચે કેવળ નિર્દેશાત્મક, રિક્તવત્ બનેલાં (enclitic) સર્વનામો મુકાય છે. આ પદક્રમની વ્યવહારમાં કેટલીક મર્યાદાઓ હતી; તેથી કાળક્રમે એનું અનુવર્તન સિધ્ધિ થતું ગયું.^૭

જર્મેનિક ભાષાઓમાં પદક્રમની સ્થિતિ આથી જુદા પ્રકારની ઈએ છે. જર્મનમાં બે પ્રકારના સુનિશ્ચિત પદક્રમ—વાક્યના સ્વરૂપ અનુસાર—મળે છે : પ્રધાન વાક્યબંડ (principal clause) માં ક્રિયાપદનું સ્થાન બીજું હોય છે; કર્તા કે કર્મ (કે વિધેયાદિક) ક્રિયાપદની પૂર્વે કે પછી, વક્તાની ઇચ્છાનુસાર આવી શકે છે. ઉ. ત. *der König ist blind* = *the king is blind*; અથવા *blind ist der König.* પરંતુ, ગૌણ વાક્યબંડમાં ક્રિયાપદ

પ્રત્યક્ષલિવિરચિત વ્યાકરણમહાભાષ્ય ૩-૨-૧૧૧;

સંપા. મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી અધ્યક્ષ, ભાગ ૩, પૃ. ૨૪૬-૨૪૭.

૭ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 144

હમેશાં છેલ્લે—કર્તા અને કર્મ આદિની પછી આવે છે. ઉ.ત. [man weiss das] “der König blind ist,” = [(the) man points out that] “the king blind is.”^c

અંગ્રેજીમાં અને ફ્રેન્ચમાં પદ્યમ સુનિશ્ચિત હોય છે : કર્તા, ક્રિયાપદ, અને કર્મ (કે વિધેય). ઉ.ત. ફ્રેન્ચ ‘Pierre frappe Paul,’ (= Pierre hits Paul); અંગ્રેજી ‘Peter strikes Paul.’ આ પદ્યમમાં ફેરફાર કરીએ (ઉ.ત. ફ્રેન્ચ ‘Paul frappe Pierre,’ અંગ્રેજી ‘Paul strikes Peter’), તે વાક્યાર્થ તદ્દન ફરી જશે. ગુજરાતી દિંદી જેની વર્તમાન ભારતીય આર્થ બાપાઓમાં કર્તા, કર્મ (કે વિધેવાદિક પદો) અને છેલ્લે ક્રિયાપદ એવો પદ્યમ સામાન્ય છે.

વાક્યપ્રકાર (sentence-types)

એક જ ભાષામાં અર્થઅજ્ઞાના ભેદ અનુસાર વાક્યના પ્રભેદો સંભવે છે. અંગ્રેજીમાં સરભેદે ત્રણ વાક્યપ્રકાર (sentence-types) બને છે, જે ભિન્ન ભિન્ન અર્થઅજ્ઞાના પ્રગટ કરે છે. ઉ.ત. છેલ્લે અવરોહાત્મક સૂરે (falling pitch) ઉચ્ચારાયેલું—John ran away [.]—એ વાક્ય નિશ્ચયાત્મક વિધાન દર્શાવે છે; છેલ્લે આરોહાત્મક સૂરે (rising pitch) ઉચ્ચારાયેલું એ જ વાક્ય—John ran away [!]^d—આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે; અને પ્રારંભે આરોહાત્મક વાક્ય—Who ran away [?]^e—પ્રશ્નાર્થ કે પૂછાણ દર્શાવે છે.^f

પછી ભાષાઓમાં વાક્યના બે મહત્ત્વના પ્રભેદ મળે છે : એક પૂર્ણ વાક્ય (full sentence), અને બીજું ગૌણ વાક્ય કે લઘુ

^c જુઓ : Vendryes, *ibid.*, p. 144

^e સરખાવો : Bloomfield, *Language*, pp. 170-171.

વાક્ય (minor sentence) કેટલાક વાક્યરૂપો ભાષાને અભિ-
મત (favourite) હોય છે એનાથી પૂર્ણ વાક્ય બને છે, અન્ય
વાક્યરૂપો ગૌણ હોય છે ઉ ત અંગ્રેજી ભાષામાં બે પ્રકારના
વાક્યરૂપો સવિશેષ અભિમત છે એ- કર્તા-કાર્ય (actor -
action) ૩૫ના વાક્યખંડ (ઉ ત પૂર્વોક્ત 'John ran away
Who ran away ? આદિ), મીલુ, કર્તાના નિર્દેશરહિત
સામાન્ય ૩૫ના ક્રિયા રદો (infinitive verbs) થી બનેલા આદા-
રૂપના વાક્યો (ઉ ત Come ! Do this !) અંગ્રેજીની માફક
કદનીયે વર્તમાન ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં ' કર્તા-કાર્ય ' ૩૫નું
વાક્યરૂપ અભિમત વાક્યરૂપ (favourite sentence) હોય છે
અંગ્રેજીમાં આના પણ પેગમેદ બળે છે ઉ ત સુચક કાર્ય
(explicit action) દર્શાવતું વાક્ય (ઉ ત I did hear him,
નકારાર્થ રૂપ I didn't hear him) નકારાર્થ ૩૫ના આવા
વાક્યરૂપો ફિનીશ, રશિયન, ચીની, તમિલ આદિ ભાષાઓમાં પણ
બળે છે ૧૦

અભિમત ૩૫૩૫ સિવાયના ઇતર વાક્યરૂપને ગૌણ કે લઘુવાક્ય
(minor sentence) કહે છે એ કોઈ વાર કેવળ ઉદ્ગારવાચક
અન્યથો (interjections) ના બને છે (ઉ ત Oh, hello,
ar, yes, સ યુજ્યતે, અથ કિમ્ ગુજ્ઞં રીક, સાડુ, હારતો, ઈં),
તો કોઈ વાર એ ઉદ્ગારવાચક વાક્યખંડ (phrases) ૩૫ના બને
છે (ઉ ત 'dear me' 'goodness gracious', 'thank you',
good-bye', સં કો દોષ કલ્યાણમલુ શત જીવ, ગુજ્ઞં 'બડુ
પ્રાડુ', 'બવ બવ', 'હોય નહીં' ઈં)

સામાન્ય રીતે ગૌણ વાક્યો પૂરકાર્થ (completive) કે
ઉદ્ગારાર્થ (exclamatory) હોય છે પૂરકાર્થ વાક્ય આગળના

સંદર્ભમાં આવે છે ને પૂર્વકથનમાં અનુપૂર્તિ કરે છે. ઉ.ત. This one. To-morrow morning. Certainly. When ? ; ગુજૃં હારતો, ના ના, બહુ સારું, કાલે, ઈં.

ઉદ્ગારવાચક લઘુવાક્યો અચાનક, કોઈ પ્રસંગના આવેશમાં, બોલાઈ જાય છે. ઉ.ત. અંગ્રેજી damn it ! This way please ! ; સં. હા થિક્ ; હતો હતો મવતી ગુજૃં ‘ હાય હાય ’, ‘ આમ આમ (આવો) ’ ‘ પછી ’ ? ઈં

ગૌણ કે લઘુવાક્યો ક્યારેક સૂત્રાત્મક રૂપનાં હોય છે; ત્યારે એ લગભગ પૂર્ણ વાક્યની અરજ સારે છે. ઉ.ત. અંગ્રેજી ‘ First come, first served ’ ; ‘ The more, the merrier ’ ; ગુજૃં ‘ વહેલો તે પહેલો ’ ; ‘ નામ મોટાં, પણ દર્શન મોટાં ’ ઈં ૧૧

કથ્યભાષાની વાક્યઘટના

પ્રત્યેક ખેડખેડી ભાષામાં કથ્યભાષા, અર્થાત્ નિત્યવ્યવહારની, બોલચાલની ભાષા (spoken language) અને લિખિત ભાષા (written language) વચ્ચે ધણું અંતર હોય છે. બોલચાલની ભાષાનો સખ્દકોશ, અને વિશેષતઃ તે એનો પદ્ધતિ લિખિત ભાષા કરતાં જુદો પડે છે, તેમ એનાં વાક્યો પણ ન્હાનાં ન્હાનાં હોય છે. ઉ. ત. લિખિત ભાષાનો વાક્યસમુચ્ચય (period)—એનાં અનેક પેટાવાક્યો, એમને સાંકળી લેતાં સંયોજકો ને સાપેક્ષ સર્વનામો ઈં નો પયરાટ—કથ્ય ભાષામાં સંભવતો નથી. ઉ.ત. નીચેનાં જેવું સંક્રંષ્ણ વાક્ય કથ્ય ભાષામાં ક્યાંયે મળશે નહીં.

“ When we have traversed the wood and reached the keeper's house of which you know with its ivy-hung walls, we shall turn to the

left till we find a suitable spot in which to have our open-air lunch."

એને બદલે બોલચાલની ભાષામાં એ ધણુખરું આવી રીતે બોલાશે :

"We go through the wood, and then on to the house, you know the one—the keeper's with ivy on the wall—and then off to the left, where we ought to find a nice place to picnic." ૧૨

જે વિચારખંડો લિખિત ભાષામાં એક એકમરૂપે બરાબર સુસંકલિત ગોઠવાયેલા હતા, તે બોલચાલની ભાષામાં છૂટા પડી ગયા છે, ને તેમનો ક્રમ પણ જુદો છે. એમાં વક્તાની દૃષ્ટિમાં વિચારોનું જે મહત્ત્વ છે તદ્દનુસારનું સંયોજન છે. કથ્ય ભાષા વ્યાકરણશુદ્ધ સંકલનનો સમાવેશ કરતી નથી; એની ઘટનામાં તરક્કતા અને વેગ હોય છે. જુદા જુદા વાક્યખંડો વચ્ચેનું સંકલન (bond) એ અતિ સહેજ રીતે, ઝગજગતાથી અને સંક્ષેપમાં જ કરી શકે છે.

ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓના વિકાસક્રમમાં આરંભકાળે સૌ એક મહત્ત્વનું વાક્યસંકલનનું સાધન હશે એમ ધારી શકાય છે. પછી કેટલાંક અવ્યયોનું વાક્યે વાક્યે પુનરાવર્તન કરીને વાક્યસંકલનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હશે એમ લાગે છે. મનમાંથી ઉત્કટ લાગણીને મળે વિચારોનો જે સ્વયંબૂ ધોધ વહી રહે તે સાહજિક વાસ્તવિક એ જ કથ્યભાષા એમાં વક્તાની ચેતનામાં જે સખ્દોનું મહત્ત્વ હોય તે પ્રધાન સ્થાને આવે છે; એમને ભાષાની પરંપરાનુગત તાર્કિક વ્યવસ્થામાં ચચારિયત મર્યાદા કરવાને વક્તા પાસે અવકાશ હોતો નથી. એમાં કથ્ય ભાષા બાલભાષાને ખૂબ મળતી આવે છે.

કથાસાધનાનું સાહજિય ૨૧૩૫ આપણને પુરાતન લોકસાહિત્યમાં અને વિગેયનઃ કથાસાહિત્યમાં મળે છે નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ :

“મગધદેસિ રાજગૃહનગરે, શ્રેણિક રાજા । તેહનહ વેટહ અનર મંત્રીશ્વર અમયકુમાર । તે ચતુર બુદ્ધિનિધાન । વાપનટં રાજ્ય વૃદ્ધિવતં કરહ । સિદ્ધિ શ્રેણિકરાજા વહહ-વત્સ, તહ રાજ્ય લહ । અમયકુમાર પાપભણ વીહતહ રાજ્ય ન વાછહ ॥”

—સોમસુન્દરચરિત્ર ‘યોગદાસકથા’ ૧૩

આ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યકથાનું (વિક્રમ સંવત ૧૫ માં રાતકનું) ઉદાહરણ છે.

ખીજી, આ જ પ્રકારનું, રાજસ્થાની કથાનું ઉદાહરણ જુઓ :

“એક ગાવમે રાસ મંડવા લાગો । આજમ વિહારે । કાલર ઘજારે । તર મરદંગ્યાને તસ લગી । તર ગાવકા છોરા ન પૂછે । શરે ડાવકા પાળી રી જુગત વતાઓ । તવ છોરા કીયો । ક વૂઝો વાયા છત્ર હેરે છે । તર મરદંગ્યો વૂઝે ગીયો । આગે દેરે તો એક અછી પાળી કે કિનારે સ્ઠી વૈઠી છે । તવ મરદંગે વૈઠી—હે વારે તૂ વૂળો છે । તર કન્યા કહી—હૂં મહાજનકા વેટાકી વહુ છૂં । તર મરદમે વૈઠી—તૂ અઠે કૂ આંદે હૈ ॥”

—પત્તહરામકૃત ‘પંચાલ્યાન’ ૧૪

હવે અવધી ભાષાની કથારીતીનું એક ઉદાહરણ જોઈએ.

“એક રાજ્ય રહઈ અઠ મહતારી રહહ । અઠ દુલહિન રહહ મહતારી રોજુ છપ્પન પરમાલ કે ભોજન બનાવહ અઠ અપના રાઈ અ

૧૩ જુઓ : ‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસર્વસ્વ’, સપ્તાન્ન મુનિશ્રી જિનવિજયજી પૃ. ૧૧૦-૧૧૧.

૧૪ આ ૧૬ માં રાતકના રાજસ્થાની કથાસાહિત્યની પ્રસિદ્ધ રચના છે.

જુઓ : ધર્મચન્દ્ર રાન્ત, ‘હિન્દી ગદ્યકા આર્ચિર્માર્ગ જૌર વિકાસ’ પૃ. ૧૧.

અપને લલિતન ક સવાવડ । દુલ્હિન ચાતિર એક વેતરિ કિ રોટી સંકડ ।
આઘી રોટી અડ લેજુ સમેરે ઢેંઢ બઝ ઘાધી સત્તર ॥”

— ગુલગુલવાલી કથા^{૧૫}

છેલ્લે નજીસાના કથાસાહિત્યમાથી (૧૭મી સત્તાબિંદુ) એક ઉદાહરણ લઈએ

“સો વહ વ્રજગાસી બાન્ધોર ન રહતો । સો એક સમ વહ અપને બેઠાવા વિવાહ કૈં ધાને ઘર વહૂ હે કૈં બાયો । સો વહ વહૂ પઠી હુતી । સો ઘાકે સાસ-સસુરને વાકાં ધ્રી ગુલાઈનીસા નામ દિવાયો । તન વહ ધ્રી ગુલાઈજીકી સેવરિની ભર । તા દિન તેં વહ વહૂ નિત્ય ધ્રી ગોવર્ધનનાથજીકે દરસન કો જાંઈ । મો વાસેં ધ્રી ગોવર્ધનનાથનીમ બાસકિ ભરે । સો ધ્રી ગોવર્ધનનાથજીકે દરસન મિયે મિતુ અવજઝ ન હે । ઇસી યાકી ટેક । સો વહ વહૂ વહી ભગવદીય ભરે ॥”

—ગો ધ્રી હરિરાયજી પ્રણીત, ‘દોસી વાવન વૈષ્ણવનરી વાર્તા’^{૧૬}

આ ઉદાહરણોમાં બોલનારની બાણતુ ૨૫૩૫ ૫તુ થાય એ લાગ્યા વાક્યસમુચ્ચયને રચાને ન્દાનાઈ ન્દાના સાદા નકરો—ગુલાઈ કર્તા અને દિવાય ના બનેલા—સમેરેઝકેને ગલ્લે સર, સો, બઝ જેના અભ્યયોથી એક વાચ્યનુ બીજા નામ સાથે મંકરન, કેટલીક વાર પૂર્વ વાક્યનો કોઈ અલ ઉત્તર વાચ્યમાં મેલગરનો ઈં બિલિટતાઓ બિન્ન બિન્ન ભારતીય આર્થ બાણઓનારી ઉદ્યુત કરના આ ઉદાહરણોમાં નજર પડે છે

કરના માણની આડી વિગેરતાઓનુ સાહિય-શાખીઓ બનાવતન અનુકરણ કરીને પોતાની રચનાઓમાં નગીનનાનુ, બારોદે-નુ

૧૫ બુઓ બાનશા । સમ્બેતા, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ ૧૬૧

૧૬ બુઓ ‘દોસી વાવન વૈષ્ણવનરી વાર્તા’, દ્વિતીય ગ્રંથક, સપાઠ ગો. ધીનજીભૂષણ ઘના, ટ્રારક્યરાસ પરીચ, પ્રથમ પ્રસાદિત પરગા, વાઘરોજી, ૩ ૨૦૦૧, પૃ ૨

વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. કવચિત્ એમાં કાઈ સજ્જ કે વાઙ્મયજાને
પથારથાન કરતાં આગળ ખેંચ્યો હોય છે, તો કોઈક વાર પાછળ ધકેલ્યો
હોય છે, તો કવચિત્ વાઙ્મયને અર્થેથી અટકાવીને એવી વિવશાણુ
સ્વરૂપનું અન્ય વાક્ય એની પછી સરૂ કયું હોય છે. એવી ભાષા-
શૈલીમાં નારીન્યને કારણે સચોટતા, તરલતા, વેગ આવે છે. નીચેનાં
ઉદાહરણો જુઓ :

“ચંદરમાઈ, તમને લટયા નથી; હું તમને ઝાળખું છું. મારે
તમારું કામ છે આમની સાથે જાવ —

* જા! જાવ છે કે નહીં? ચંદન, ખેંચી જા આ જુવાનને!
સખત જાવતો રાખજો! એકદમ અઘાવ હથિયાર, ન માને તો. સાળી
બ્રાહ્મણની જાત! — માર વગર માનેજ નહીં ને!” ૧૭

અહીં આમળનાં વાક્યોનો વ્યવસ્થિત ક્રમ ધીમેથી સમજાવટ
દર્શાવે છે. એનો અનાદર થતાં, પછી ન્હાનાં ન્હાનાં વાક્યો, એમાં
આત્માર્થ ક્રિયાપદોનું બાહુલ્ય, પદક્રમનો વ્યસય, ઈં ત્વરા, ધમકી,
ક્રોર આત્મા, ઈં સૂચવે છે.

ખીલું ઉદાહરણ જુઓ :

“મોઈ રાંડ, કાણુ જાણુ કયાંયે હશે ને શરીર પર દાગીના
છે।” “મનહરપુરી પાસે છે એટલે હરકત નથી.” “બામડીની
જાત — કાયા ને માયા જેનો જો.” “રાંડ, આજ ઠીક પાંચરી થશે.”
“કયાં આ બહારવટીઆમાં રોત્તી રખડતી હશે?” “બધાને પૂરી
પડે એવી છે.” “કાચી માયા છે?” “મોઈ રાંડ.” “એતું શું
થશે? હું — મને એના જેવી ખીણ નહીં મળે?” “હો રાંડ
અધડાતી — માંઠ કરીને બેડી છે તે.” ૧૮

૧૭ ‘સરસ્વતીચન્દ’, ભાગ-૨, પૃ. ૧૧.

૧૮ ‘સરસ્વતીચન્દ’, ભાગ-૨, પૃ. ૨૦.

એમાં અતિ દૂર વાક્યો, નિગમાર્થ અને પ્રસાર્થનું પરસ્પર-
નુવર્તન (internation) વિતર્ક — પ્રથમ વિતા અને પછી એનું
સમાધાન — સૂચવે છે

વાક્યની ઊર્મિવત્ વ્યાકરણિકોટિઓ

વાક્યધટનાની વિવિધતા કેવી રીતે ભાષા કે ઊર્મિતત્વ પ્રગટ
કરે છે તેની આપણે નવાં ફરી પણ કેટલીક સામાન્ય વ્યાકરણ-
કોટિઓનો ઉદ્ગમ જ ઊર્મિવત્ ભાષામાંથી થાય છે. ઉ ત ક્રિયા-
પદોના કાળમાં ભવિષ્યકાળમાં સંવિરો ઊર્મિતત્વ નજરે પડે છે
જૂતકાળ તો એક સિદ્ધ થયેલો, અપરિવર્ત્ય, પડેલ રચપનો કાળ
છે — એ કદીયે પાડે આવતો નથી, તેમ આપણો એના ઉપર જો
અધિકાર ચાલતો નથી ભવિષ્યકાળમાં અને સલાવનાઓની શક્યતા
છે, તેથી એમાં અપેક્ષા કે આશા, ઈચ્છા, આશા, ભય ઈ
લાગણીઓને અવકાશ રહે છે. ઉ ત ‘એ કામ હું કાવે જીરા’
(કે, ‘કરનાર છું’, ‘કરવાનો છું’) — એ શક્યમાં આવતી કાવ
પડે નિર્દિષ્ટ સમયાવધિમાં એ કામ કરાની ‘મારી ઈચ્છા છે’,
‘મારી ધારણા છે’, ‘મારી સમતિ છે’ એવો અર્થ પ્રગટ થાય છે.
એથી ભવિષ્યકાળના ઉપો સામાન્ય રીતે ઈચ્છા કે ખુશી પ્રદર્શિત કરે
છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં ‘I will go to-morrow’, ‘I shall
do that’ એ રીતે; ચીનીમાં (ક્રિયાપદને ‘૩ ૧૦’ = to will
લગાડીને) ‘૩ ૧૦ ૧૫’ (= I will come), જર્મનિયનમાં
choteti (= to will) એ સાદાચ્છારક ક્રિયાપદ વડે — આમ
લિન લિન ભાષાઓમાં ભવિષ્યકાળના ઉપોમાં ઈચ્છાદર્શક તત્વ
સંમીલિત છે.

શબ્દ કે શબ્દાંગનું પુનરાવર્તન — અવ્યાસ (duplication)નો
ઉદ્ગમ પણ ભાષાના ઊર્મિતત્વમાંથી છે. ધણી ભાષાઓમાં

સર્વાધિક્ષતા (superlative) વિશેષણ એવડાવીને દર્શાવાય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી 'It is very very good', ફ્રેન્ચ 'c'est beau, beau' (= 'that is exceedingly good'—lit. 'good, good'); સં. મન્દં મન્દં (નુદતિ પવનઃ); ગુજ્ઞ 'એ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો,' ઈ.

ઈન્ડો-યુરોપિયન ને સેમિટિક ભાષાઓમાં ક્રિયારૂપોમાં ધ્વનિતું પુનરાવર્તન ઊર્મિતત્વ દર્શાવે છે. ઉ. ત. ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં ધાતુના આદિ ધ્વનિનો અભ્યાસ (duplication) પૂર્ણ થયેલી ક્રિયા દર્શાવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક કે સંસ્કૃતમાં પરોક્ષ ભૂતકાળ આ રીતે જન્યો છે. સેમિટિક ભાષાઓમાં ક્રિયાપદનો વ્યંજન (અહુધા મધ્ય વ્યંજન) એવડાવવાથી નીવતાવાચક અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે. ઉ. ત. અરબી *chābat* (= he struck), *chābbat* (= he struck hard); *kāsar* (= he broke), *kassar* (= he broke into pieces), ૨૦ ઈ.

તર્કબદ્ધ ભાષા ધસાર્ધને ઊર્મિઉદ્ગારમાં રૂપાન્તર—આ ઉદાહરણોમાં ઊર્મિતત્વ ભાષાના અંધારણમાં સ્થાન પામ્યું છે. આથી ઊલટી પરિસ્થિતિ પણ ભાષામાં કેટલીક વાર નજરે પડે છે. ઉ. ત. એવા કેટલાયે ન્હાના ન્હાના રાખ્દો આજે ભાષામાં વપરાતા હોય છે, જે મૂળ તર્કબદ્ધ ભાષાના અંગરૂપ હતા, પણ પછી ધસાર્ધ ધસાર્ધને કેવળ ઊર્મિઉદ્ગાર સમ જાતી ગયા એમાં અતિ પ્રયોગને કારણે મૂળ અર્થ કેવળ ધસાર્ધ ગયો હોય છે. આવા રાખ્દોમાંથી ઊર્મિતત્વ પણ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ જાય છે અને એ કેવળ રિક્તાર્થ, વાક્યરેખા સર્માં (punctuation) જાતી ગયાં છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી 'You see', 'I mean'; ફ્રેન્ચ 'allez-y' કે

‘penses-tu’ (=you know), સં. તાવત્, તુ, હિ, કિલ્; ગુજ. ‘જાવ જાવ’, ‘મે કહ્યું’ (સરતી બોલીમાં ‘મકુ’) ‘છે તે’, ‘બહુ’, ‘બા’ (સ્ત્રીઓની ભાષામાં); ‘જો’ (સજ્જથાનીમાં); હિંદી તવ, ફિર, ઈં

દાર્શનિકો અનુસાર શબ્દ અને વાક્યનું સ્વરૂપ

પ્રાચીન ભારતીય દાર્શનિકોએ શબ્દોના ચાર વિભાગ પાડ્યા હતા — જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય વૈયાકરણોએ શબ્દોના નામ, સર્વનામ, ફલંત (ક્રિયાદર્શક પદો), તદ્વિત અને અવ્યય એવા પ્રકારો પાડ્યા છે એરિસ્ટોટલે વાક્યના પદોના ચાર વિભાગ પાડ્યા હતા—નામ, નિશેષણ, ક્રિયાપદ અને અવ્યય—જેમાંથી આગળ જતા પેટાપ્રમેદો પડતા દસ વિભાગ થયા આમ વાક્યના શબ્દોને ભાષાભાષાએ બિન્ન બિન્ન પ્રકારે વિશ્લેષણ થયું છે, પણ એમાંથી કેઈ પ્રકાર સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો નથી વાક્યના પદોનો યોગ્ય અન્વય (correspondence) થવો જોઈએ અન્વય એટલે પદોની સંગતિ. પ્રત્યયાત્મક ભાષાઓમાં પદોનો પરસ્પર અન્ય અત્યાવશ્યક છે હિ ત સંસ્કૃતમાં વિશેષણ નિશેષ્યના જ્ઞાતિવચનવિભક્તિ સાથે અન્વિત હોયુ જોઈએ (નિવિઙાત્ વનાત્, રૂપવર્તો કન્યકામ્), તેમ કર્તારિ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદનો કર્તા સાથે, કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ સાથે અન્વય થયો આવશ્યક છે

વાક્યના પદોમાં પરસ્પર આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિ એ ત્રણ ગુણો આવશ્યક છે આકાંક્ષા શ્રોતાની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણ કરે છે. હિ ત ‘ધોડો’ એ એક જ પદ વપરાયું હોય તો તેથી સાલગનારની જિજ્ઞાસા પૂરી થતી નથી. ‘ધોડો દોડે છે’, ‘દોડતો ધોડો’, કે ‘ધોળો ધોડો’ ઈં એમ અન્ય પદો આવે સારે જ શ્રોતાની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ થાય છે, અને સમુચિત અર્થગ્રહણ

થઈ શકે છે. અર્થદૃષ્ટિએ પદોની પરસ્પર સંગતિ કે ઔચિત્યને યોગ્યતા કહે છે. ઉ ત વહિના સિદ્ધિ એમ કહેવામાં દશી સંગતિ નથી - એવી સમુચિત અર્થપ્રતીતિ થતી નથી; એને બદલે પચસા સિદ્ધિ એમ કહીએ તો યોગ્ય અર્થપ્રતીતિ થાય છે. વાક્યનાં અંગભૂત પદોનું વચ્ચે અકારણ વિલંબ વિના ઉચ્ચારણ કરવું એને સંનિધિ (= 'પદોનું' પરસ્પર સામીપ્ય') કહે છે. ઉ. ત. ગામ્ એમ એક શબ્દ કલા પછી પડે તો સમય જવા દઈને બાન્ય કહેવાથી શ્રોતાના મનમાં અર્થગ્રહણ થતું નથી. ૨૧ વાક્યનાં અંગભૂત પદો સાથેજ—આશુઘટતા વિલંબ વિના—ઉચ્ચારાય ત્યારે એમાંથી એ બધાં પદોના અર્થસમુચ્ચય ઉપરાંત, એનાથી અતિરિક્ત કોઈ વિશેષાર્થ પણ પ્રતીત થાય છે એમ મીમાંસકો માને છે. કાવ્યની વ્યંજના વાક્યની આવી વિશેષાભિવ્યક્તિ ઉપર પૂર્ણપણે નિર્ભર છે.

પ્રકરણ દસમું

ભાષાનું ઘટતર

“ Language moves down time in a current of its own making. It has a drift. If there were no breaking up of a language into dialects, if each language continued as a firm, self-contained unity, it would still be constantly moving away from any assignable norm developing new features unceasingly and gradually transforming itself into a language so different from its starting point as to be in effect a new language ”

— Edward Sapir, *Language*

“ The greatest and most important phenomenon of the evolution of language in historic times has been the springing up of the great national common-languages—the ‘standard languages’ which have driven out, or are on the way to drive out, the local dialects purely conditioned by geographical factors. The tendencies to ‘splitting’ having been counteracted, linguistic forms are created so far independent of place, that the person using them does not betray by his speech where he comes from.”

— Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual*

ભાષામાં વિલિખતામાં, એકતા-ભાષા સમસ્ત પ્રગતી દૃષ્ટિએ તાર્કિક રીતે એક જ છે, તો બોલનાર બોલનારે એમાં વિલિખતા પણ નજરે પડે છે. જે વ્યક્તિઓ કદી પણ કેવળ એકસરખી રીતે બોલતી હોતી નથી; દરેક વક્તામાં કેટલીક પોતાની આગલી વિશિષ્ટતા રહે જ છે. એક કુટુંબની ભાષા અન્ય પડોશી કુટુંબો કરતાં કેટલેક અંશે જુદી પડતી જ હોય છે હિન્દુ સ્તરના કુટુંબની

ભા.૧ નિમ્ન સ્તરે શ્રતા વેપારીઓની ભા.૧ મેદૂતો વરતા, સરકૂતર યાદીથી ભા.૧ કે વિન્યવિદ્યાનયમા અભ્યાસ વરતા વિદ્યાર્થીની ભા.૧ અસિમિત આમ્ય નવ શ્રતા અમર જુદી પડતી હાય કે એ જ પ્રમાણે એક ગામની મોની મીઝા ૧૧મી મોની કરતા કઈક અંગે જુદી પડતી હાય છે તોપણ એક દર ગીતે જોના એમ કહી સકાય કે સમગ્ર ગામની મોની એ જ છે પામે પામે વમેતા, પરંપર મેળવમેળવ ધનિષ્ઠ સપર્કમા રેના ગામોની મોની એક જ પ્રકારની હાય છે ભાષાવૈજ્ઞાનિકો એને 'મોની' (dialect) ની સહા આપે છે

તાર્કિક રીતે એમ કહી સકાય કે સમસ્ત વિશ્વની ભા.૧ઓનું સ્વરૂપ વળે અંગે સમાન છે જગતનો સમગ્ર ભા.૧સમુદાય એ તત્ત્વત એક જ માનવભા.૧ છે—એનું ઉપાતન સરખું છે, એનું ધ્વનિત ન સમાન સામાન્ય નિયમોને અનુસરતું, હાય છે, એની રૂપધટના ન ગુચ્ચાર વ્યવસ્થિત પ્રતિક્રિયા (patterns) માં ગોઠવાઈ રહે છે, જે પાજ એકમાળી મીઝા સ્વરૂપમા સદૃશ રીતે સદાન્ત થતાં રહે છે, અને એના વિશિષ્ટ ધ્વનિઆમસમૂહો અમુક નિશ્ચિત વિચાર ઘોષિત કરના હાય છે. અનુધ્વની વિશિષ્ટ તારીરિક શક્તિઓ અને મનો માપારામાધી ભા.૧નો ઉદ્ભવ છે

ભાષા અને જાતિ વચ્ચે સબંધ?

ફેટનાક વિદ્વાનોએ જિન્ન જિન્ન ભા.૧ઓ તે ભા.૧ઓ જોલનાર માનવ જાતિઓ (races) ની પોતાની જાતિગત, નૃપશીલ (ethnographic) વિશિષ્ટતાઓ સાથે સામ્યવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ભા.૧માં સ્વરૂપાન્તર સાથે જાતિની વિભિન્નતાને ફેટનેક અંગે સબંધ હશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે ભા.૧, ધર્મ, કે સરકૂતિ જેવી માનવસંસ્થાઓ (institutions) ને આનુવંશિક જાનિગુણ સાથે સબંધ નથી, આ સારકૂતિક તત્ત્વોનું પ્રગ્ન પ્રગ્ન વચ્ચે છૂટથી

આદાનપ્રદાન થતું રહ્યું છે. ઉ. ત. ભારતવાર્ષીમાં ઇસવી સનને પ્રારંભે
 ઊતરી આવેલા શકાએ પ્રાકૃતભાષા પરિપૂર્ણપણે અપનાવી લીધી, અને
 શૈવધર્મનો સ્વીકાર કરીને તેઓ એના આધારસ્વરૂપ બની રહ્યા.

પ્રત્યેક ભાષામાં એ પ્રગ્નની વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ પ્રતિફલિત
 થાય છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. ઉ. ત. જર્મન ભાષામાં
 જર્મન પ્રગ્નની, ફ્રેન્ચ ભાષામાં ફ્રેન્ચ પ્રગ્નની, અંગ્રેજી ભાષામાં
 અંગ્રેજીની વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે એમ તેઓ પ્રતિપાદિત
 કરે છે. ભાષામાં મનોવૃત્તિની અભિવ્યક્તિ થાય છે એ સ્વીકારીએ
 તોપણ કેવળ આનુવંશિક જાતિવિભિન્નતાને કારણે વિચારવિભિન્નતા
 ઉદ્ભવે છે એમ કોઈ રીતે માન્ય થઈ શકે તેમ નથી. અંગ્રેજી અને
 જર્મનો વચ્ચે, કે જર્મનો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે એવા કયો જાતિભેદ
 રહેલો છે? પ્રગ્ન પ્રગ્ન વચ્ચે વિચારસરણીમાં, પ્રકૃતિમાં, રુચિઓમાં
 અવશ્ય ભેદ હોય છે; પણ તેનું મૂળ તે તે પ્રજાઓના સંસ્કૃતિભેદમાં
 છે. માનવપ્રકૃતિમાંથી ભાષાનું સ્વરૂપકેતર, કે ભાષામાંથી માનવ-
 પ્રકૃતિની ઉત્કાન્તિ કદપચાને કશો આધાર નથી.

વસ્તુતઃ તો ધણી વાર અનેક જાતિઓનું ઐતિહાસિક પરિણામે
 કારણે એક જ પ્રદેશમાં સંમીલન થયું હોય છે, જ્યાં એમની ભાષા
 એક જ સ્વરૂપે સમુદ્ધાન્ત થઈ છે. ભાષાઓ પોતાની મૂળ ભૂમિમાંથી
 વિસ્તરીને અન્ય જાતિઓ અને સંસ્કૃતિઓના પ્રદેશમાં જઈને રિથર
 થયાનાં ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. આજે અંગ્રેજી ભાષા લાખો
 હજારીઓની માતૃભાષા બની ગઈ છે; તેમ, અમેરિકામાં જઈને
 વસેલી અનેક યુરોપીય પ્રજાઓએ પણ એનફ્રેસીય અંગ્રેજીને સ્વભાષા-
 રૂપે અપનાવી લીધી છે. વળી, એક અંગ્રેજ પ્રજામાં જ ઉતરીય
 જર્મન, નોર્મન ફ્રેન્ચ, સ્કોન્ડનેવિયન, કેલ્ટિક, ઈં કેલકેટલી જાતિઓનું
 મિશ્રણ થયેલું છે! આમ, ભાષા સમાન હોય અને જાતિ વિભિન્ન
 હોય એવાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. ઉ. ત. ઉત્તર ભારતમાં ગર્દ

ભાષા મુસ્લિમ મૌલાના જેટલી સ્વાભાવિકતાથી પ્રયોગે છે તેટલી જ સહજતાથી ને પ્રભુત્વથી ખાણેલું વિદ્વાન પણ વાપરે છે.

ભાષા જેમ જાતિ સાથે અવશ્યપણે સંકળાયેલી નથી હોતી, તેમ સંસ્કૃતિ સાથે પણ એના સમવાયસંબંધ મળતો નથી. સંસ્કૃતિ એ સમાજની કૃતિ (action) અને વિચાર (thought)નું પ્રતિબિંબ છે; ભાષા એ વિચારની અભિવ્યક્તિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. સમાજની અનુભૂતિ (=સંસ્કૃતિ) અને એની અભિવ્યક્તિરીતિ (=ભાષા) વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ કદાપી શક્યતો નથી. ભાષાને પોતાનું એક આગવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ એના જ્ઞાનિતંત્ર અને રૂપતંત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થયું છે, જે વક્તાનાં માનસિક વલણોથી સ્વતંત્ર છે. એ ભાષાઓ વચ્ચેના બેઠ એના અંતર્ગત ભાષાકીય તરફોને કારણે હોય છે, એ બોલનારી પ્રજાઓની મનઃસ્થિતિ (mentality) ની ભિન્નતાને કારણે નહીં. ઉ. ત. જર્મન, આર્ધરિશ, કે અર્વાચીન આર્મેનિયન ભાષાઓમાં વિભિન્ન પદક્રમ—જે ભાષાનું અતિ મહત્ત્વનું અંગ છે—તે તે ભાષાઓનાં સ્વરૂપબંધારણના વિશિષ્ટ વિધાસનું પરિણામ છે; તે તે પ્રજાઓનાં મનોવલણ સાથે એને સંબંધ નથી. ઉ. ત. લેટિન *liber Petri* (=the book of Peter) એ વિભક્ત્યન્ત પદ દ્વારા વ્યક્ત થતું સંબંધતત્ત્વ ફ્રેન્ચ *le livre de Pierre* (=the book of Pierre) એ પુરઃસર્ગ વડે વ્યક્ત થતા સંબંધતત્ત્વથી કાઢી રીતે નિરાળું નથી.^૧ તેમ સં. જિવમિપતિ કે ગમિપ્યતિ ની અર્થાભિવ્યક્તિ ગુજૃં 'તે જવાને પૂચ્છે છે', અને 'તે જશે' કરતાં તાત્ત્વિક રીતે જુદી પડતી નથી.

શબ્દકોશની ભિન્નતા પણ અમુક અંશે જ પ્રજાનાં મનોવલણોની ભિન્નતા સૂચવી શકે. ઉ. ત. જર્મન *leihen* જેવો શબ્દ જે વિભિન્ન અર્થો 'ઉછીનું આપવું' ('to lend') અને 'ઉછીનું લેવું

(‘to borrow’) દર્શાવે છે, એટલા ઉપરથી જ જર્મન પ્રજામાં અન્ય પ્રજાઓના કરતાં ઉંઝીનું આપવા-લેવાનો વિચાર-ભાવ (idea) નિરાળા પ્રકારનો છે એવું અનુમાન કરી શકાય નહીં. માનવની મનોભૂમિકામાં જે અસંખ્ય વિચારભાવો સ્ફુરી રહે છે, એ સર્વને નિરનિરાળી રીતે વ્યક્ત કરાવ એટલો પરિસમૃદ્ધ શબ્દકોષ કોઈ ભાષાનો હોતો નથી. તેથી જ મર્યાદિત શબ્દો વડે ભાષા સંદર્ભનો ટોકા લઈને કામ ચલાવી લે છે. આ રીતે જ સં. વધૂનો અર્થ તત્કાલે ‘પત્ની’ કે ‘પુત્રવધૂ’ છે, કે મૂળનો અર્થ ‘હરણ’ કે ‘પ્રાણી’ છે એ સંદર્ભ નક્કી કરી આપે છે.

એશક, લિન લિન ભાષાની વિશિષ્ટ ઉક્તિભંગિઓ વક્તાની-પ્રકૃતિની વિશિષ્ટતા સૂચવે છે એમ કહી શકાય ઉ. ત. ન્યાં કોઈ ફ્રેન્ચ ‘charmant’ (=charming, delightful) કે ‘ravis-sante’ (=ravishing) કહેશે ત્યાં અંગ્રેજ ‘not bad’ કે ‘rather good’ કહેશે; અને ન્યાં જર્મન ‘kolossal’ (=colossal, huge) કે ‘fabelhaft’ (=amazing, marvellous) કહેશે ત્યાં અંગ્રેજ માત્ર ‘great’ કે ‘big’ કહેશે. એ અંગ્રેજ પ્રજાની લાગણી વ્યક્ત કરવામાં સંકાયશીલતા, સંયમ દર્શાવે છે.^૨

એ જ પ્રમાણે ન્યાં ગુજરાતી ‘પધારો’ કે ‘આવો’ કહે ત્યાં ઉત્તર ભારતીય (હિંદી) તથા તીર્થ લોકો (‘આપનું ગૌરવ લાવશે’; અર્થાત્ ‘પધારો’) કહેશે, એ ગુજરાતીઓની વ્યવહારુતા અને ઉત્તર ભારતીયોની રાજદરગારી વાકપદ્ધતિ કે વિવેકનું સૂચક છે.

આ ભાષાની લિન લિન ઉક્તિભંગિની વાત મર્ઝ. બોલનાર પ્રજાની રહેણીકરણીનું એમાં અવશ્ય પ્રતિબિંબ પડે. વિલાસી પ્રજાની

૨ નુઓ : Otto Jespersen, *Growth and Structure of the English Language*, 1945, p. 8.

ભાવની અભિવ્યક્તિમાં ઊર્મિતત્ત્વની કમી ન હોય, બ્યારે વ્યવહાર પ્રજ્ઞની ઉક્તિ પ્રમાણમાં વધારે વાસ્તવદર્શી હોય, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, એથી પ્રજ્ઞની મનોદશા અને ભાષાના તાત્ત્વિક બધારણ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપિત થઈ શકતો નથી એવી ઊલટું, ભાષાના સ્વરૂપ-બધારણની અસર પ્રજ્ઞની વિચારશૈલી ઉપર અવશ્ય પડે છે. હળવા વ્યાકરણબધવાળી ભાષામાં જે રીતે મુક્તપણે વિચારની અભિવ્યક્તિ થાય તે ભારે વ્યાકરણબધમાં જકડાયેલી ભાષામાં સંભવતી નથી. એ રીતે વર્તમાન ભારતીય આર્યભાષાઓ પ્રાચીન ભારતીય (સંસ્કૃતાદિ) અને ગમ્ધ્યભારતીય (પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ) આર્ય ભાષાઓ કરતાં વિશેષ મુક્ત અને તરલ છે. છતાં, એકંદરે તો, સમર્થ વક્તાને માટે કોઈ પણ ભાષા પોતાના વિચારોની પરિપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ માટે પયામિ વાહન બની રહે છે, એમાં શંકા નથી.

ભાષા એ સમાજને સુગ્રંથિત, સુસંકલિત કરનાર એક મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. સમાજના સદૃશ્યવનનું, એની વિશિષ્ટતાનું ભાષા એક પ્રતીક છે. સમાન ભાષા સહજ રીતે જ બોલનારાઓના મનમાં બ્રાતૃભાવની લાગણી જન્માવે છે એવી ઊલટું, ભિન્ન ભાષાભાષી પ્રત્યે શંકા, સ્પર્ધા, ક્વચિત્ વૈમનસ્થની વૃત્તિ સહજ રીતે થાય એવું બને છે.

સર્વ બોલનારાઓ ભાષાના અંતર્ગત નિયમોનું અનુવર્તન કરીને ભાષાનો વ્યવહાર કરતા હોય છે. એ નિયમો, રૂઢિ કે પરંપરાએ સ્થાપેલા હોય છે. એમાં સ્વૈરતા હોતી નથી; પણ પરસ્પર વિચારવિનિમયમાં કેમ સુગમતા રહે એ જ દૃષ્ટિ એમાં પ્રધાન હોય છે. કોઈ ભાષારૂઢિનું પાલન ન કરતાં નવનર સ્વૈર પ્રયોગ કરે તો સમાજની અન્ય વ્યક્તિઓ એની હાંસી ઉડાવે છે. સમાજનું આટલું શાસન પૂરતું યઈ પડે છે. એનાથી ભાષારૂઢિની પરંપરા જળવાઈ રહે છે. ભાષારૂઢિનું આ પ્રાબલ્ય ગ્રામ્ય બોલીઓમાં પણ આટલું જ સળંગ હોય છે. વસ્તુતઃ તો ભાષાના પ્રયોગોમાં શંકા પડે ત્યારે

લોકોમાંથી ઉપરથી જ એની સત્યાસત્યનાનો નિર્ણય થઈ શકે છે કેઈ પણ એક વક્તાની ભાષા — એ પોતે ગમે તેમનો મહાન હોય છતાં — ‘આદર્શ ભાષા’ ગણાતી નથી એમાં ક્વચિત્ કયાંક કયાંક સમ્બંધનો કે અપૂર્ણતાઓ હોવાની જ. ‘આદર્શ ભાષા’ એ કેવળ એક કલ્પના કે આદર્શ માત્ર છે — એ સમાજના સર્વ બોલનારાઓની ભાષાનો એ નિર્દેશ છે કેઈ પણ પ્રગતિમાં નિખિત ભાષા (written language), કથ્ય બોલીઓ (dialects), અને તેની પેગમોલીઓ (sub-dialects), સમાજના જિન ભિન્ન વર્ગોની (ઉત્તર સૈનિકાની, વેપારીઓની, કોર્ટ-કચેરીની ઈત્યાદિ) વિશિષ્ટ ભાષાઓ, ઈત્યાદિ ભાષાસ્વરૂપો હોય છે, જેનો એકમીત્વ ઉપર પ્રભાવ પડતો હોય છે આમ ભાષામાં વિભિન્નતા (differentiation) તેમ સામાજિક સંપર્કોને કારણે એકીકરણ (unification) બંને પરિણામો એક-બીજાને કામ કરતા હોય છે આ રીતે એક તરફ જિન જિન કથ્ય બોલીઓ અને વિશિષ્ટ ભાષાઓ ધકાય છે, તો બીજી તરફ એક પ્રમુખ સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષા (standard language) ઉદય પામે છે આ ભાષાસ્વરૂપોની હવે કમલ ચર્ચા કરીશું.

બોલીઓ (Dialects)

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પામેપાસે વમેજા અને એક બીજાના નિલ સંપર્કમાં રહેતા ગામોની બોલી સામાન્યતઃ એક પ્રકારની હોય છે એને બોલી (dialect) કહે છે.

ક્વચિત્, કેઈ મહત્વના ભૌગોલિક કે ઐતિહાસિક કારણોને લીધે પામેપાસેના ગામોની બોલીમાં વિભિન્નતા આવી જાય છે જેમકે, અતિ વિશાળ નદીને સામસામે કિનારે વમેજા મે ગામો વચ્ચે પુરાતન સમયમાં સંપર્ક ઓછો રહેતો, તેથી એમની બોલીમાં નોંધપાત્ર ગણાય તેવા ભેદ નજરે પડે છે કે એ જ પ્રમાણે બે સ્થળો વચ્ચે

ગાઠ જંગલો કે દુર્ગમ પર્વતો આવ્યા હોય તો તેમની વચ્ચે સંપર્ક રહેતો નહીં અને તેથી બોલીબેદ ઉત્પન્ન થતો. બોલીબેદમાં એનું જ મહત્વનું ખીલુ કારણ માનવ ભૂગોળ (human geography) વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ હોય છે કે ત. સિવંત્ઝર્નેન્ડમાં સમા. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિવાળા એકબીજાની તદ્દન. પાસે આવેલાં બે ગામે La Ferrière અને Les Bois ની બોલી તદ્દન નિરનિરાળી છે. એકની Franco-Provençal (દક્ષિણ ફ્રાન્સની બોલી)ને મળતી અને બીજાની North French ને મળતી બોલી છે. આ વિદ્યાર્થ પરિસ્થિતિ માટે સામાજિક પરિસ્થિતિની વિચિત્રતા કારણભૂત છે. એક ગામના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ છે ને હુન્નરહોગોથી જીવનનિર્વાહ કરે છે; બીજાની વસતિ રોમન કેથોલિક છે અને પશુપાલનથી જીવન ગુજારે છે. બંને વચ્ચે લક્ષસખધો થતા નથી. એક ગામ, Le Bois ૧૪મા સદીમાં ફ્રાન્સના એક પ્રદેશમાંથી આવેલા લોકોએ વસાવ્યું હતું; ખીલું ગામ બે સદી પછી અન્ય સ્થળેથી આવેના લોકોએ જંગલો સાફ કરીને વસાવ્યું હતું. આથી બંને વચ્ચે એટલો બધો ભાષાભેદ પડી ગયો હતો કે એકની બોલી બીજાની સમજી શકાતી નહોતી.^૩

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે એક ગામની બેલી કરતાં પાસેના બીજા ગામની બોલી મહત્વના અંશેમા સમાન હોવા છતાં કંઈક કંઈક અંશેમાં જુદી પડતી હોય છે. ત્રીજા ગામની બોલી વળી બીજા કરતા કોઈક કોઈક અંશેમાં જુદી પડતી હોય છે, તો

૩ સરખાવો : " ... a broad river like the Garonne did in old days separate the people on its two banks and led to marked differences of language "

— Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual*, p. 41

૪ સર : *Encyclopaedia Britannica*, 1946, Vol. 13, ('Language'), p 698

અન્ય કોઈ અશોભા વળી એ પડેલા ગામને મળતી હો

બાપાલક્ષણોવાળા પ્રદેશવિસ્તારને isogloss (સમભાષી પ્રદેશવિસ્તાર) કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક બાપાલક્ષણની વિસ્તારસીમા (isogloss) નિરનિરાળી હોય છે.^૫ બિન્ન બિન્ન બાપાલક્ષણોના સમૂહની એક-સરખી જ વિસ્તારસીમા હોતી એનું સામાન્ય રીતે યત્ન નથી.^૬

ઉ. ત. ભારતના પ્રાચીનતમ ઉત્કૃષ્ટલેખોમાં અનોકના શિલા-લેખોમાં પશ્ચિમ ભારતના ગિરનાર, અને ઉત્તરીય ભારતના શાહ્યાત્રગઢી અને મન્સેરામાં એકજ-પશ્ચિમી બોલી (western dialect) — અકિત થઈ છે; જ્યારે પૂર્વ ભારતના કાસી, ધૌલી અને જૈમડાની બાપા એનાથી વિભિન્ન—પૂર્વીય બોલી (eastern dialect)— છે સામાન્ય રીતે પશ્ચિમી બોલી સંયુક્ત વર્ણોભિના ૬ સાચવે છે, જ્યારે પૂર્વીય બોલીમાં એનો વેપ થાય છે. ઉ ત જ્ઞાના (ગિરનાર શિલાલેખ-૯), ધ્રાતુના (શાહ્યાત્રગઢી શિલાલેખ-૧૦); પણુ માતિના કાં. ધૌ. દ્રાહ્મણ (ગિર. શિ લે ૪), વ્રામણ (શાહ. ૦), પણુ વામણ (કાં. ૦), વામન ધૌ. ૭ના પ્રિયદર્શિ શાહ. ૦, પણુ (પ્રિયદર્શિ ઉપરાંત) પ્રિયદર્શિ ગિર. ૦ અને પ્રિયદર્શિ ધૌ. ૦. તે જ પ્રમાણે (સં. પર્વિત) વધિતે શાહ. ૦, વધ્યતિ (ગિર. ગિ લે ૧૨), વધ્યિસતિ (ધૌ. શિ લે. ૮)

આ જ પ્રમાણે શિ'ટ નુજરાતી 'નહી' સુરતીમાં ની (ઉ ત ની મઢે), સૌરાષ્ટ્રી (અર્થાત્, કાઠિયાવાડી)માં નો (ઉ ત નો મઢે),

૫ સરખાવો : Vendryes, *op cit*, p 245.

૬ સરખાવો : "As a rule we find that the frontiers for one phenomenon do not exactly coincide with the frontiers for another, so that the isoglosses sometimes agree, sometimes run somewhat parallel with one-another, but fairly often cross one-another in the most distracting manner". —Otto Jespersen, *Man and Nation and Individual*, p. 41.

— ગુજરાતની કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રાદેશિક બોલીઓ —

સમાન્તર શિષ્ટ રૂપો—નહી, નાખ, ન્હાનું, ઘેર, [કરશે], કરે છે, ગયા, [લાવીશ], ત્યાં, ત્યારે, છોકરો, આપો, તેઓ ॥

બનાવ્યું | આદ્યું, પલું | બવાયું, પેલું | કયું, ખેયું, જઈઓ |

પદ્મી (કે ઉત્તર ગુજરાતીમાં) તેમજ ચંગતરી (કે મધ્ય ગુજરાતીમાં) ને (કે ત ને મઠ) એમ બોનાય છે છતાં સુરતી ચાવુડ કે ચાફુડ (=શિષ્ટ ગુજ 'ચા યુ') અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રી વફુડ (=શિ ગુજ 'ક્યુ') માં સમાનતા છે તેા સુરતી લાલ (શિ યુ નાલ), કે નાલુ (શિ યુ ન્હાનુ) સૌરાષ્ટ્રી નાલ, મધ્ય ને ઉત્તર ગુજ નોલ કરતાં ભિન્ન છે.

આ જ રીતે પદરચનામાં તેમ જ મ્હના વપરાવમાં પણ બોલી-બોલીએ ધપી વાર ભિન્નતા નજરે પડે છે કે ત કે ગુજ કાલ લાયો (=કુ માને લાપીસ) અને સુરતી કાલ લાવા વિભિન્ન સ્વરૂપના પ્રયોગો છે એ જ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્રી (તુ) ત્વા તુ કરો છા? (=શિ યુ 'તુ ત્વા તુ રે છે'?) અને મધ્ય ગુજરાતી (ચંગતરી) (તુ) તા તુ કર છુ? શિષ્ટ ગુજ તુ ત્વા તુ કર છ? કરતાં વિભિન્નતા પ્રયોગો છે.

સમાનાર્થ શબ્દોમાંથી એક પ્રદેશ એક શબ્દોનો વ્યાપકપણે ઉપયોગ કરે અને બીજો બીજા શબ્દોનો પ્રચુરપણે ઉપયોગ કરે એમ બને છે ■ ત શિ યુ છોકરી, ઉત્તર અને વિશેષપણે ઉત્તરપૂર્વ (=ઈરાન) ગુજરાતમાં (ખાળી રાજસ્થાની અલગને દારણે) છોરી, સૌરાષ્ટ્રીમાં સીકરી (કે ત ઓસ્ત્રી નિશાલ્યમા ઝણસ લીઝરીયુ મળ સે), અને સુરતીમાં (લોહલાપામાં) પોરી વ્યાપકપણે મોનાય છે સખધતત્વરૂપ શબ્દોમાં પણ પ્રદેશ પ્રદેશે વિભિન્નતા નજરે પડે છે કે ત શિ યુ ત્વારે, ઉત્તર ને મધ્ય ગુજ તાણે, સૌરા તારે, સુરતી તિયારે, લીવારે, ઈં આવા અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. પરંતુ બોલીના અભ્યાસમાં શબ્દોની વિભિન્નતા (lexical differences)નું મહત્ત્વ ઉચ્ચારભેદ ને પદ-રચનાની ભિન્નતા કરતાં ઘણું ઓછું છે તેા એથી બહુ પુરાતન રૂપો (archaic forms) બોલીઓનો સ્થગવિસ્તાર (dialect geography) નક્કી કરવામાં અતીવ ઉપયોગી છે પુરાતન રૂપો ખૂણે

પડી ગયેલા (remote) પ્રદેશમાં વિશેષ જળવાઈ રહે છે. ઉ. ત. કુંજરપુર બાબુ (ઈશાન ગુજરાત)ની બોલીમાં જળવાઈ રહેલો સ્વર-મધ્યવર્તી (medial) ન (ઉ ત વળાવ્યુ, = નિ નુગ વનાવ્યું), કે ભવિષ્ય ૧ લો યુગ એકવચનના કરોઝ, વેલ્લેસ (= શિ. ગુજ. 'કરીસ', 'બોલીસ') માળગી રાજગાની સાથેની એની નિકટતા મૂલ્યવે છે. ઉત્તર ગુજરાતના ભવિષ્ય ૩ ને પુ એકવચનનાં આવશિ, ફક્કિ (= શિ. ગુજ. 'આવશે', 'કરશે') કે ૭મી એકવચનના ઘરિ (શિ. ગુ. 'ઘેર') જેવા રૂપો બોળના સત્તરમા સેકાની જૂની ગુજરાતી ભાષાના અવશેષ છે; તે સૌ પૂર્વી (= કાકિયાવાડી)નાં સીલિંગી નામોનાં પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનના આગકિનું, ગાલું, મેલું જેવાં રૂપો છે કે અપ્રસંગિકાલીન ભાષારવરૂપ (સર. ગુણિત જઝરિઆડ નહેળ. સિદ્ધિદેમ ૮-૪-૧૧૩) સાચવી રાખે છે. આમ પુરાતન ભાષારૂપો નિશ્ચિતપણે બોલીનું પ્રદેશરેખાકન કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે.^૭

બોલીભેદોનું અસ્તિત્વ ધણા પ્રાચીન કાળથી છે. કાંઈપણ મોટા પ્રદેશવિસ્તારમાં પથરાયેલી ભાષામાં બોલીભેદ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતા નથી, કારણ કે બહુસંખ્ય પ્રગ્ન નાના સ્થાનિક સમૂહો (local groups)માં વિભાજિત થયા વિના રહેતી નથી. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન યુગમાં આવું વિભાજન અતિ સ્વાભાવિક હતું.^૮ મેષેએ તે છે કે ઈન્ડોયુરોપિયન કાળથી બોલીભેદોનું અસ્તિત્વ પ્રતિપાદિત થયું^૯ છે કે વૈદિક સંહિતાઓમાં તે બે સ્પષ્ટ કથ્યસ્વરૂપો (બોલીઓ) નજરે પડે છે—એક ઉત્તરી પશ્ચિમી, જેમાં આદિ દ્ર યથાવત રહેતો

૭ સર. : "The best data of dialect geography are furnished by *relic forms*, which attest some older feature of speech." —Bloomfield, *Language*, p. 331.

૮ સર. : Edward Sapir, *Language*, p. 151.

૯ સર. : M Meillet, *Les dialectes indo-européens*, 1908; cited by Vendryes, *Language*, p. 247.

(ઉ ત રોમ, રોમસ રૂબ), બો મીઝ (નગાની પૂર્વ ગાલુના પ્રદેશની) પૂર્વિ, જેમા બુધા ર નો છ થતો (ઉ ત જાન, લેમસ), જે એ જ પ્રદેશની ઉત્તરમીન માંથી જાણુ એક બ્યાનર્તઃ લક્ષ્ય છે બંગાળના ગિનાનેખેમા પડુ એ મુખ્ય લક્ષ્યમેદે ન રે પડે છે — એક ગિનાર, ગાલગાઠગદી અને મન્બરાના દિનાનખોની પશ્ચિમી જાણ, અને બીઝ, ધોની, નેગડા, કાગી વોરે પૂર્વ ભારતીય પ્રદેશની પૂર્વિ જાણ આ જાણમેદે છેક દિંદી ॥ ઉદ્દગમગળ સુધી આનુ રજા ૭ નર્તમા ॥ પશ્ચિમી દિંદી, રાજગ્યાની ગુજરાતી એ પશ્ચિમ ભારતીય જૂથની જાણ ૩, જ્યારે બહારી, ઉત્તરી આદિ પૂર્વિ જૂથની જાણ છે એ જ પ્રમાણે, વર્તમાન ફ્રાન્સમા ઐતિહાસિક દાંણોને પરિણામે ઉત્તરીય ફ્રાન્સની ફ્રેન્ચ ભાષા—જે પરીથી રાન્ડર્ડ ફ્રેન્ચ જાણ મની ગ્રી—બને દક્ષિણની પ્રોવેન્સન (Provençal), જે રપષ્ટ મેરીમેદે ધણ મલયરી પડેના છે જે ઐતિહાસિક પરિબળોથી ગુજરાત છેના ઉ નરેક વર્ષમા ધણયુ, મેનુ પ્રતિયિ ॥ એની બોલીઓમા મુરખપણે જિનાયુ છે ૧૦ પ્રાચીન ગુજરાતની સીમાઓ દક્ષિણ રાજધાનથી નજીક ॥ મરી-નર્મદા સુધી વિસ્તરની હતી એમા બુધા ગુજર જેરી પ્ર નઓ નોથા સેમાથી ઉત્તરભારતમાથી ખસતી ખસતી આગીને વરી હતી સોરાષ્ટ્ર છેક સિદ્ધરાજના સમય સુધી ગુજરાતથી રાજડીર રીતે અવગ હતુ — એની વસતી — રાકઆદિ પ્રજાઓ — બુધા જળમાર્ગે સિંઝ-કેન્ડ બાબૂથી ઈસીસનની પણ પૂર્વેથી આવીને વસી હતી દક્ષિણ ગુજરાતનો સળધ ડોંગણપટ્ટીના

૧૦ સરખાવે A set of isoglosses running close together in much the same direction—a so-called *bundle* of isoglosses—evidences a larger historical process—

... important lines of dialectal division run close to political lines

—Bloomfield, *Language*, pp 342-343.

અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રો સાથે અવિરોધ દતો. આને પરિણામે ઉત્તર અને મધ્યગુજરાતની ઓકબોરી એક પ્રકારની તથા ગુજરાતની સૌરાષ્ટ્રની આઘાવાનો પ્રદેશ જે પાટણ આદિ ગુજરાતનાં તમિલની સમીપ હોઈ એમની સાથે વિશેષ સંસ્પર્શમાં હતો, તે સિવાયની) સૌરાષ્ટ્રી કે કાઠીયાવાડી ભાષા, અને નર્મદાની દક્ષિણે મૂરત અને તેની આસપાસના પ્રદેશની મૂરતી કે દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષા—એમ ત્રણ મુખ્ય મુદ્દેશ પ્રાચીનમાં નજરે પડે છે. એના પાછા અનેક પેટાભેદો પડે છે, તેમજ લિન્ન લિન્ન વ્યતિઓના (મેનાનુ, મેર, કાકી, કાળી આદિની) બોલી-બોલો પણ છે. પણ આ સર્વ ભૌગોલિક બોલીભેદો (geographical dialects) માં મુખ્ય સાર્વજનિક ભાષા ભાષાના મધ્યકાલીન સૂત્રની માફક રહેલી હોય છે જ, એક બોલીભેદ અન્યમાં એવો તો સાદૃશ્ય રીતે સંદાનત થઈ જાય છે કે આપણને એ પરિવર્તન લક્ષમાં આવતું નથી.

આવી બોલીઓમાંથી કોઈક વિશિષ્ટ સામર્થ્યવાળી બોલીનાં તત્ત્વોનો વિનિયોગ કરીને સાહિત્યની ભાષા પદ્ય છે. આ રીતે પ્રાચીન ભારતમાં મંગલ-યમુનાની અંતર્વેદીની ભાષાના પાયા ઉપર સંસ્કૃતની ઈનારત રચાઈ; Pictorialy ની બોલીનો ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં વિનિયોગ થયો; પ્રાચીન ગ્રીક મદ્રાકાઓનો ભાષાભેદ (epic dialect) અને પ્રાચીન ગ્રીક નાટકોનાં ગીતોનો ભાષાભેદ (lyric dialect) અલગ અલગ હતા, જેની પદ્યારૂપિમાં કોઈ પ્રાદેશિક બોલી અવશ્ય હતી. આવી જ અવશ્ય સંસ્કૃત નાટકોના કાળમાં સરકારી સ્વીપાઓની બોલચાલની સૌરસેની ભાષામાં અને એમના બાવોદેકપૂર્ણ ગીતોની મદ્રાસપૂરી ભાષામાં નજરે પડે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં—વિશેષે તે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની ભાષામાં, તેમ જો. મા. ત્રિ. આદિ પંડિતયુગના પ્રારંભકાળના સાહિત્યકારોની ભાષામાં મધ્ય ગુજરાતની—અગતરની—બોલી શ્રુતિકાર્યે હતી એમ

નિઃસંકાચ કહી સકાય. એમકે, તે તે વિદ્વાનોના અન્ય પ્રદેશોના જોશ સાથેના સંપર્કને કારણે સાર્વનિક તરતો પુષ્કળ આનાં હશે એમાં પણ સંકા નથી.

વિશિષ્ટ ભાષાઓ (Special Languages)

વિશિષ્ટ પ્રકારનાં કામકાજ કે ધંધામાં રોકાયેલા માણસો 'વિશિષ્ટ ભાષા' (special language) વાપરતા હોય છે. ઉ. ત. કાપદાની ભાષા, પુરોહિતોની ભાષા, વ્યોતિશીઓની ભાષા, વેપારીઓની ભાષા, ઇ.વ. 'વિશિષ્ટ ભાષા' માં સ્લેન્ગ ('slang' = 'વિકૃત બોલી')નો પણ સમાવેશ થાય છે. એક જ ધંધાના માણસો પરસ્પરના કામકાજમાં વિશિષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ કરે તેથી ઘણી સુગમતા રહે છે. આ પ્રકારની પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ભાષાનો પાયો (base) તો કોઈ ને કોઈ કથ્થભાષાનો જ હોય છે, માત્ર એવું શબ્દમંડળ વિશિષ્ટ પ્રકારનું, સામાન્ય ભાષા કરતાં કેટલેક અંશે નિરાળા પ્રકારનું હોય છે. ઉ. ત. ગુજરાતીમાં તામુકા કે જિરંદા કોરોમાં — જ્યાં ગુજરાતીમાં કામકાજ થતું હોય ત્યાં — વક્રીનો દાવાઅરજી આદિમાં તેમજ એમની હલીસોમાં હાલો, અરીસ, મુકદ્દમો, પુરસીસ (plaint), મુદત, અદાલત, દિવાની, ફોજદારી, નાજર, આદિ ફારસી-અરબી શબ્દો; કોરટ, અપીલ, સેશન, પિનલ કોડ, બેન્ચી આદિ અંગ્રેજી શબ્દો; અને મુનવણી, બજવણી ઇ.વ. તળપદા, પણ વિશિષ્ટ અધ્યાસવાળા ગુજરાતી શબ્દો વાપરતા હોય છે.^{૧૧}

૧૧ ગુજરાતમાં ઉક સહતનતના સમયથી અદાલતના કામકાજના અનેક ફારસી-અરબી વિશિષ્ટ શબ્દો પ્રચલિત થયા છે. અખામે જોના 'હપ્પા' આદિ કાથોમાં 'હાલો', 'નિરહાલો' (હપ્પા ૧૯૦), 'હાલ', 'કમ' (હપ્પા ૩૦૭), 'અહલ', 'દાવાગીર' (હપ્પા ૩૪૨) વગેરે શબ્દો વાપર્યા છે. સર. 'અખાના સમકાલીન સમાજનું રેખાદર્શન', — કલિતલાલ બ. વ્યાસ, પૃષ્ઠ ૧૦ 'Journal of the Gujarat Research Society,' 1940.

ધરાત્રી કાર્ય એ કહે કે ઝનીક વાર પ્રચલિત ચમ્પોને એ નવીન સંજ્ઞા (connotation) અર્થે ડ (કે ત 'પદાર્થવિજ્ઞાન' મા 'mass', 'velocity force' આદિ ચમ્પોનો વિનિયોગ), તે કાર્કકવાર એ તરુન નવીન ચમ્પો પ, ધકે છે (કે ત radio-communication, radar, sonar, ઈં ચમ્પો) આ દૃષ્ટિએ ટેક્નિકલ જ્ઞાનચો રનેન્ગ'ની ધણી સંપીષ આવી રહે છે

‘સ્લેન્ગ’ (Slang)

‘સ્લેન્ગ’ એક પ્રકારની વિશિષ્ટ ભાષા જે સમાજના જોડના માનવ સમુદાયો (socialized groups) હાય તેટલી ‘સ્લેન્ગ’ કે ‘વિગ્ન મોતીઓ’ સહજે છે પ્રત્યેક ધધા કે પદમાયને પોતાની વિશિષ્ટ રનેન્ગ હાય છે કે ત વિદ્યાર્થીઓની રનેન્ગ, વેપારીઓની રનેન્ગ, સૈનિકોની રનેન્ગ’ ઈં જોરાની ને જોતી રનેન્ગ પણ હાય છે ઓગમ્પીસમા સૈ ૧ નુધી રાન્સમા એક ગુનેગાગેનો સમાજ હતો, અને તેની એક વિશિષ્ટ ગુપ્ત ભાષા હતી, જે પહેલા jargon ના અને પછી argot ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી ૧૪ અગ્રેજીમાં એવી મોતીને cant કે jargon કે lingo કહે છે આ પ્રકારની તરકર-મોતીને જર્મનમાં Rotwelsch (=thieves' cant) કે Gaunersprache (=swindler's speech), ઈટાલિયનમાં, furbesche, સ્પેનિશમાં germania અને પોર્ટુગીઝમાં calão કહે છે. ૧૫

સ્લેન્ગ મોતી સામાન્ય ભાષાત્તુ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે, સામાન્ય ભાષાથી એની સિન્નતા વિશિષ્ટ ચમ્પોના ઉપયોગમાં રહેતી છે સ્લેન્ગના (વિશિષ્ટ ચમ્પોના) ઉપયોગમાનથી બોલનારના સામાજિક

૧૪ વર્તમાનમાં બનેલો અર્થ માત્ર slang કે cant છે.

૧૫ જુઓ . Vendryes, op cit , p 251

દરબંધનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી, કારણ કે slang એ ગ્રામ્યભોલી નથી; પરંતુ સ્લેંગના ઉચ્ચારણથી બોલનાર ક્યા સામાજિક થરનો છે એ પરખાઈ આવે છે.

સ્લેંગના શબ્દલેખ(વocabulary)નો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાય છે કે સ્લેંગના ધકતરમાં અર્થવૈશિષ્ટ્ય (semantic specialization, = સામાન્ય શબ્દોનો વિશિષ્ટ અર્થમાં ઉપયોગ) મુખ્ય તત્ત્વ છે. સ્લેંગમાં રૂપકનો અને લક્ષ્યોક્તિ (Metonymy)નો ઉપયોગ સવિશેષ થાય છે, તેમ સંજ્ઞાવાચક નામો સામાન્ય નામ તરીકે વારંવાર વાપરવામાં આવે છે. ઉ. ત. વિકૃત અંગોવાળો માણસ ‘અષ્ટાવક’, ખુશામદ ‘પોત્સન’ કે ‘વાચસો પંચાવન’, ‘સોલહો પંઘો’ (= ‘દીન, દુર્બળ પુરોહિત’) ઇ. સ્લેંગ જાપાની એક રમત સમી છે. યુવાનોમાં વિશેષે કરીને એનો સમાદર થાય છે. એમાં કેટલીક વાર વ્યંગ્યાર્થમાં પ્રયોજના શબ્દોમાં કદપનાનું પ્રાચુર્ય અને અભિનવતાને કારણે રોચકતા હોય છે. એમાં નર્મનર્મ કે ટોળટપ્પાનું તત્ત્વ હંમેશાં હોય છે. ઉ. ત. સંસ્કૃતમાં મૂર્ખને દેવાનાંપ્રિય કે ડેવળ બ્રાહ્મણનામધારી અશિક્ષિત જનને મહાત્માકામ કે જ્ઞાનવંશ કહેતો છે ત્યાં આ હાસ્યવૃત્તિનાં જ દર્શન થાય છે. મુગ્ધરાત્રીમાં પણ રસોઈઆને મહારાજ કે સોનીને મહાજન, કોઈ પણ સામાન્ય ગરાસિયાને દરબાર કે રજારીને દેસાઈ કહેવામાં શિષ્ટાચારની સાથે હાસ્યવૃત્તિ પણ રહેલી છે એમાં શંકા નથી. કવચિત્ સભાનપણે, તો કવચિત્ સાહજિક રીતે, કોઈ પ્રત્યુત્પન્ન ગચરાક માણસના કદપનાતરંગમાંથી સ્લેંગનો ઉદ્ભવ છે.^{૧૬} ઉ. ત. ‘ખાલી’ના અર્થમાં ઠંઠંગોપાઢ કે ‘સાવ જર્જરિત ઉપરકર કે વાહન’ માટે રાઢરાઢપંચમ કે ચદારો કે ઝાઢિયું એક પ્રકારનાં ગચકારિયાં છે, જેની અર્થાભિગ્યક્તિ સામાન્ય

૧૬ સરખાવો : Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual*, pp. 150-153.

ભાષા કરતા ઘણી ધારદાર છે. આમ ભાષાના આંતર તત્ત્વમાં સ્લેન્ગ એક સ્વાભાવિક ભાષાસ્વરૂપ હોવા બતા એમાં ‘કૃત્રિમ બોલી’ (artificial speech) ના લક્ષણો છે એનો પ્રચાર અત્યંત ઝડપથી થાય છે, તે એને વામી ધતા પણ વાર લાગતી નથી એથી વારવાર એમાં પરિવર્તન થતા રહે છે.

સ્લેન્ગમાં વારવાર નવીન, નવીનતર શબ્દોની ભસ્તી દરવામાં સામાન્ય લોકભાષા કે ચગરાક લોકોના ‘ચગરાકિયા’ પૂરતાં ધર્મ પડતાં નથી એ માટે અન્ય તળપદી બોલીઓમાંથી તેમ અન્ય જાદારની ભાષાઓમાંથી સ્થાનિક શબ્દો લેવામાં આવે છે. ઉત્તર જર્મની તરફરબોલી Rotwelsch માં યુદ્ધીઓની પિડીશ (Yiddish) ભાષાના શબ્દો, સ્પેનિશની germanania માં પ્રચુર નિષ્પત્તિ તત્ત્વ, અંગ્રેજી સ્લેન્ગમાં આર્ધરિશ શબ્દો મળે છે. ફ્રેન્ચમાં argot બોલીમાં એતદ્દેશીય (indigenous) તરત વિશેષ છે.

સ્લેન્ગમાં ઘણા પ્રાચીન તત્ત્વો (archaic elements) મળે છે. એક વાર સ્લેન્ગમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી શબ્દો વાળા સમય સુધી ટકી રહે છે, બ્યારે સામાન્ય ભાષાપ્રવાહમાંથી એ કાળક્રમે ખુશ થતા જાય છે કહેવતોમાંના શબ્દોમાં આ પ્રકારના જૂના ભાષાસ્તરના શબ્દો છે (ઉત્તર ‘મીયામીની રાજી તો ક્યા કરે મીયા કાજી,’ ‘જર, જમીન ન જોરુ એ ત્રો કજિયાનાં છોરુ,’ ‘મીયાં પડ્યા પણ ટંગડી લગી,’ ઇત્યાદિ).

અરથ ભાષામાંથી પણ કેટલીક વાર સ્લેન્ગ શબ્દો ઉપાડે છે. ઉ.ત. આજળ ઉદ્યેખાયેનો શબ્દ ગ્વાનાપ્રિય એ અરોકે સ્વીકારેલું એક ગિરુદ છે.^{૧૭} Quareotic એ ‘Don Quareote’ ઉપરથી

૧૭ બોદ્ધધર્મના લેખ પછી બોદ્ધધર્મના દ્વેષી જનોએ બોદ્ધધર્મના મહાન આશ્રયદાતા અને પ્રવર્તક શિવદર્શી રાવ અરોકના આ ઉપનામની હાસી ઉઠાવવાને આ શબ્દમાં નવીન સંકેત (=‘મૂર્ખ’) નો અભ્યાસ કર્યો.

નિર્માણ થયો કે ‘લદ્દલદ્દીય’ (ભાષા) એ સર રમણભાઈની અમર હાસ્યકૃતિ ‘લદ્દલદ્દ’ ના નાયકની વિચિત્ર, અતિ આડળરી સરકૃતપ્રચુર ભાષાનેનીને અનુસરે છે.

રનેંગમા શબ્દોના રૂપને નિકૃત-કરવામાં આવ્યું હોય છે કેટલીક વાર સામાન્ય ભાષાના શબ્દોને સ્લેન્ગ અનુસરે (કે પદો) લગાડ્યા હોય છે ઉ ત અંગ્રેજી રનેંગ raggyruffin (= a ragged, dirty fellow),^{૧૮} chatter-box; ફ્રેન્ચ epismar (‘épicerie’ = a grocer ને ગદ્દને), જર્મન Rotwelsch મા Kaufmann (= a grocer) ને બદલે Kofmisch; સં મદ્દ-મદ્દાયિતા (= ચટ કરી, ચારી ગરા)^{૧૯}, ગુજ્ રનેંગ ‘રપીચીકાઈગ’, ‘મરખાઈકાઈગ’, ‘ફે કાનોઈ’ (= ગડાઈ હાકરી), ‘લેકચરમાઈ’,^{૨૦} ઇં.

રનેંગના એક પ્રકારમા શબ્દોના સમેપ કરવામા આવે છે. એમા સામાન્ય રીતે અત્યંતો ને પ્રચિત મધ્યવર્ણોના ત્યાગ કરીને શબ્દને દ્વકાવવામા આવ્યો હોય છે પ્રાચીન કરતા હાલની સ્લેન્ગમા આ તરન નવિશેષ નજરે પડે છે.^{૨૧} વિદ્યાર્થીઓની સ્લેન્ગમા સહેપનો સંવિશેષ ઉપયોગ થાય છે ઉ ત કેન્નાઈની એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ tykmælk ને બદલે tælk, અને tykmælkhoenen

૧૮ સરખાવો : Mrs. S. T. Coleridge નું નીચેનું લખાણ જેમા ધણી નવતર સ્લેન્ગ શબ્દો સરખાવ્યા છે : ‘she is red-raggifying, she has called us persecutorums, has told us not to be such a stuposity’ ઇં — જુઓ Jespersen, *Mind and Nation and Individual*, p 154

૧૯ સંખ્યા : બલભૂતિપ્રણીત ઉત્તરરામચરિત, અંક ૩ : ‘સા યરાઈઆ સ્ત્રાણિના મદ્દમદ્દાઈયા (=સા યરાઈના વન્યાણિકા મદ્દમદ્દાયિતા).

૨૦ સરખાવો : ‘સાહે મુસરે લેકચરમાઈ કરતે હૈ !’ — ‘દિમાવચનો પ્રવાસ’, કાકા કાલેલકર, ૧૯૫૭, પૃ ૭૦

૨૧ સરખાવો : Jespersen, *ibid.*, p 159

ને બદલે *tonen* મોનના હતા ૨૨ અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓમાં *laboratory* ને બદલે *lab* (ફ્રેન્ચમાં *labo*) *gymnasium* ને બદલે *gym*, *mathematics* ને બદલે *maths* કહેવાનો વિશેષ પ્રચાર છે ફ્રેન્ચ વિદ્યાર્થીઓ *précipitation* ને બદલે *precip* કે *vélocipède* ને બદલે *velo* -હેના હોય છે ૨૩ ગુજરાતમાં તેમ અન્યત્ર વિદ્યાર્થીઆતનમાં *examination* ને બદલે *exam* કે *preliminary examination* ને બદલે *prelim* ઈ. સંક્ષેપે અત્યંત સામાન્ય છે. આમાં કેટલાંક સમગ્ર પછી સામાન્ય ભાષામાં સ્થિર થઈ ગયા છે ઉત્તર *kilo* (સમગ્ર દુનિયામાં *kilogram* ને બદલે) *piano* (*pianoforte* ને બદલે), *auto* (ફ્રેન્ચમાં ને જર્મનમાં *automobil* ને બદલે), *cab* (અંગ્રેજીમાં *cabriolet* ને બદલે), *bus* (બગી બાસઓમાં *omnibus* ને બદલે) *photo* (અંગ્રેજીમાં *photograph*, ફ્રેન્ચમાં *photographique* ને બદલે)

શરીરના અંગોનો અગભીર રીતે ઉત્તેજા દેવાને માટે જે-જે શબ્દો પ્રયોજાય છે ઉત્તર અંગ્રેજી 'nut' (=brain), 'upper storey' (=head), 'back', 'snout' (=nose) 'pegs', 'trampers' (=legs), ઈ. ગુજ. 'બોડ', 'ત્રીને માળ (ખાલી છે)' (=માથુ) 'નળિયું' (=નાક), ૨૪ 'ટાટિયા' 'ટાગ' (=પગ), 'ઝિયુ' (=પેડ) ઈ.

૨૨ સરખાવો *Jespersen ibid p 154*

૨૩ કેટલીકવાર વિદ્યાર્થીઓની ભાષામાં નાના શબ્દોને બદલે દૂર સરખો પ્રયત્ન કરાડીને કામ લાવ્યું હોય છે ઉત્તર *freshman* ને બદલે *freshier*, *comfortable* ને બદલે *cumfy* *lunatic* ને બદલે *lunny* કે *bookmaker* ને બદલે *bookie* બોલવા હોય છે

—સરખાવો *Jespersen op cit p 162*

૨૪ સરખાવો ફટાલુની પંક્તિ હા રે તમારે નાક છે કે નળિયાં ?

કેટલીક વાર સ્ત્રોતમાં સામાન્ય શબ્દોનો અર્થ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો હોય છે. ઉ. ત. 'એનાં ગોપનું કંપાળ બેણું છે,' 'અન્યાસમાં બમરડો છે,' 'પપેટી' (મુબઈનાં વિદ્યાર્થીઓની બાપોમાં, = 'મી.કુ.')

'ગોઠી ભારી' (= 'વગર રમતો, ગેરહાજર રહ્યો') ઇ. ૦.

૧૦. રસોંગના કેટલાક પ્રકારમાં શબ્દોનો જાણીબૂઝને, મારીમચડીને, અમુક પદ્ધતિએ, આમતુક વર્ણો રામદની, વગેરે ઘુસાડીને, વાપર્યાં હોય છે. કેન્ય વિદ્યાર્થીઓ રામદેમા-કેટલાક વર્ણો (બહુધો, ૦૪ કે ૪૪) ઉમેરીને ગુપ્ત ભાષા બોલે છે તેને Javanais (= Javanese) કહે છે. અંગ્રેજ અને જર્મન શાળાઓમાં પણ હોકરા-હોકરીઓમાં આ પ્રકારની ભાષા બોલાતી હોય છે. ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આ પ્રકારની કેટલીક યોગીઓ પ્રચારમાં છે. ઉ. ત. (રાજી વગેરે 'સ' અને 'મ' ઉમેરીને) 'ગોસમોટાજો' (= ગોટાજો); (રાજીના પ્રત્યેક વર્ણને 'ક કે' લગાડીને) 'કકડ્યકકડો' (= કૂઆ), ઇ. ૦.

૧૧. પાશ્વર્થ સિકાના, કોઈ Virgilius Maro નામધારી વ્યાકરણકારે એક વિશિષ્ટ ભાષા સરખાવી હતી, જે ઘણા કાળપર્યંત આધરિય નિશાળોમાં પ્રચારમાં રહી હતી. એમાં સામાન્ય શબ્દોના વર્ણો બેવડાન્યા હતા, કે એમાં દાપદૂપ કરી હતી. એમાંથી આધરિય *berba na filed* (= 'the poet's language') ઉત્પત્તિ ધર્મ, જેમાં પુરાતન અંચોમાંથી લાવેલા લેટિન, ગ્રીક અને હિબ્રૂ શબ્દો, અને ઉદાહરણ કરેલા સામાન્ય શબ્દોના સંયુક્તો હતા. પરંપરાએ આ ભાષાના અંશે આજે પણ આધરિય શાળાઓમાં એક ગુપ્ત ભાષારૂપે સચવાઈ રહ્યા છે—તેને એના અર્થો બેસાડવા અશક્યવત છે. ૨૫

ભાષાની રહસ્યાત્મકતા (Mysticism of Language)

આદિમ ભતિઓની ભાષામાં રહસ્યાત્મક તત્વ (mystic

element) સહેજે તરી આવે છે, જો કે સભ્ય ગણાતી જાતિઓની બાપામાં પણ એના અવશેષ તો મળે જ છે ગ્રીન્લેન્ડની આદિમ વસતીમાં નામ એક પ્રકારનું આત્મતત્ત્વ છે—નામની સાથે એને અનુરૂપ શક્તિ, સામર્થ્ય, કૌશલ્ય, ઈતિ સકળાણેલાં હોય છે. ૨૬ કેટલીક જાતિઓમાં નવજાત બાળકને એમનાં મન દાદા-દાદીનાં નામ આપવામાં આવે છે, જેથી સદ્ગતની શક્તિઓનો વારસો તેઓ પામે. ધણી આદિમ જાતિઓ આગંતુકને પોતાના નામો જણાવતાં આંચકા ખાય છે. નામ જાણવાથી આગંતુકો એમના વ્યક્તિત્વ ઉપર કદાચ કામૂ મેળવી લેશે એવી દહેશત એમને લાગે છે. આપણે ત્યાં આગલા જમાનાની સ્ત્રીઓ પતિનું નામ લેતી નહોતી, કે જૂની પરંપરાના શિષ્યો ગુરુનું નામ નહોતા લેતા, તેની પાછળ આવુંજ કંઈક કારણ હશે એમ કહી શકાય છે. કેટલીક ઓસ્ટ્રેલિયન જાતિઓમાં આ કારણથી દરેક વ્યક્તિને બે નામો હોય છે—એક સામાન્ય, સૌને પરિચિત નામ; અને બીજું, ખાસ નામ, જેની માત્ર એમના 'ટોટેમ' (totem) વર્ગને, અર્થાત્ સ્વવર્ગને જ માહિતી હોય.

ગ્રીસ, ઈટાલિ અને આફ્રિકાની કબરોમાં સીસાની તખતીઓ ઉપર લખેલા રહસ્યાત્મક મંત્રો કે આપણા મુખાપિતસંપ્રદાયિકામાં સર્પાદિકના વિપનિવારણના મંત્રોમાં વિદેશીય તત્ત્વ અને સ્થાનિક બાપાના શબ્દોનાં વિકૃત રૂપોનું બાહુલ્ય હોય છે. આદિમ જાતિઓમાં પણ બિનલિખ

૨૬ સરખાવો : ".....Greenlanders' view of the Name as something self-existent : They divide a person into a soul, a body, and a name.... The name is a soul, with which a certain stock of vital power and dextenty is bound up. A person, who is named after a dead man, inherits his qualities....."

—Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual*, p. 170.

ધાર્મિક વિધિઓ માટે—જેમાં કેટલેક અંશે જનકુલુ તત્ત્વ સંમિશ્રિત હોય છે—વિશિષ્ટ, સામાન્ય જનને દુર્ઘાત બાધાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આદિમ લોકોમાં શિકાર, માછલાં પકડવાં, પડોશી ટોળાઓ સાથે યુદ્ધ કરવું ઈ. જીવનના અનેક અનેક બ્વહારો માટે આવી વિધિઓ વિદિત હોય છે.

ધણી વાર એક જ જાતિના પુરુષો અને સ્ત્રીઓની પોતપોતાની જુદી જુદી વિશિષ્ટ બાધા હોય એમ બને છે. ઉ. ત. કરીબ (Carib) જાતિના પુરુષો 'કરીબ' બાધા બોલે છે, ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ 'એરોવક' (Arowak) બાધા બોલે છે, જે 'કરીબ' થી જુદા પ્રકારની છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં ઉચ્ચજાતીય પુરુષો સંસ્કૃત બોલે, અને સ્ત્રીઓ વાતચીતમાં 'શૌરસેની' પથ્થ ગીતોમાં 'મહારાષ્ટ્રી' બોલે, એ પરિપાટી બ્વહારમાં બનેલી બોલીમાં એ પ્રકારનો વાસ્તવિક બાધાભેદ રહેતો એમ દર્શાવે છે. કેલિફોર્નિયાની ઉત્તરના પ્રદેશમાં Yana જાતિના ઈન્ડિયનોમાં પુરુષોની અને સ્ત્રીઓની બાધામાં આવો જ ભેદ નજરે પડે છે. ૨૭ ઉ. ત.

પુરુષોની બાધા	સ્ત્રીઓની બાધા
'auna (અડન, = fire)	'auh (અડહ)
'aunija (અડનિજ, = my fire)	'au'nich
bana (બન, = deer)	ba' (બ)
t'en'na (ટેન, = grizzly-bear)	t'et' (ટેટ)

જનવાના મૂળ વતનીઓમાં ઉચ્ચ વર્ગના લોકો નીચલા વર્ગના લોકો સાથે 'ન્ગોકો' (Ngoko) બોલીમાં વાત કરે છે, પથ્થ નીચ વર્ગના લોકો તેનો "ક્રોમો" (Kromo) બોલીમાં ઉત્તર આપે છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના મસાઈ (Masai) લોકોમાં પુરુષોના એમની ઉંમર અનુસાર બે વર્ગ પડે છે એ પ્રત્યેક વર્ગને અમુક અમુક ખાદ્ય પદાર્થોના પ્રતિબદ્ધ હોય છે, અને તેમનાં નામો લેવાનો નિષેધ હોય છે. ઉ.ત. મોટી ઉંમરના માણસો શિકાર કરેલા પ્રાણીના માથાને કે પૂંછડાને સ્પર્શ નહીં કરે તેમ તેનું નામ પણ નહીં લે, તો, એથી જલદી, યુવાનોને કાળું ખાવાનો સખત નિષેધ હોય છે એમની પાછળ ધર્મીય ધાર્મિક કારણો રહેલાં હોય છે.

(૧) પારસીઓના ધર્મગ્રંથમાં વીમેક એવા સંદેશ છે, જેનાં એવડાં રૂપો છે. ઈશ્વરે (Ormuzd) સરજેલા—શુભ—પદાર્થ કે કાર્ય માટે એક રૂપ, અને રૈતાને (Abirman) ઉત્પન્ન—કેટલા—અમંગલ—પદાર્થ કે કાર્ય માટે બીજું રૂપ વપરાય છે. ૨૮ અર્માનાં કેટલાક સંદેશો આખું આદિ શરીરના અંગોના ઘોતે છે. આ બધા પ્રકારે જર્મનીના જે મહુદીઓ ચીટીયા (Yititish) લાંગાં બોલે છે, તેમાં પદાર્થોના મહુદી સંગ્રહ ઉત્પન્ન હોય તો એક સંદેશ અને ઈશ્વર જેનો માટે હોય તો અન્ય મહુદ વપરાય છે આપણે આ સામાન્ય વ્યવહારમાં જેને 'લાત' કે 'ચોખા' કહીએ તેને ધર્મવિધિઓમાં બ્રહ્મ (અખંડિત) કેહેવામાં આવે છે, તે આવા પ્રકારનું જ ઉદાહરણ છે બધી ધાર્મિક ભાષાઓમાં આવુ સહસ્યાત્મક તરફ નજર પડે છે, જે આદિમ ધ્યનસ્થિતિનું સ્મરણ કરાવે છે.

જર્મનીના મહુદીઓનાં પરસ્પરનું અભિવાદન કરતાં પુરુષો હીબ્રુ (Hebrew) માં બોલે છે, પણ સ્ત્રીઓ સ્વયં જર્મનમાં બોલે છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં સંસ્કૃતી પુરુષો સંસ્કૃતમાં અવહાર કરે ત્યાં નીચવા વર્ગના લોકો—દાસ, આડાલ આદિ—સામાન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં બોલે છે એ તરફની જાણસ્થિતિનું નિદર્શક છે. આપણે આ પણ સામાજિક પરિસ્થિતિ અનુસાર ભાષાસ્વરૂપના ફરક પડે છે. ઉ.ત.

આપણાથી હાંચી પદ્ધતિરાખાએને સમોષતા 'આપ', સમાનેને સમોષતા તમે', અને નોન્નર આદિ આપણાથી બિતરતા માણસોને 'તુ' કારથી, સામાન્ય રીતે મોનાનામા આવે છે, એજ પ્રમાણે સમાન કે ઉન્ય અરના અતિથિને જમવા ચાલો' કે 'જમના પધાગે' કહીએ, ત્યાં નિર્નૂ અરના માણસને 'આવા ચાલો' કેટલી, સાહજિકતાથી કી દેવાય છે । પદ્ધતિ, અનુસાર બારાતેના, આવા કેવા એ ઉલ્લેખો મળશે.

સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષા (Standard Language),

સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષાનો ઉદ્દગમ — ભાષામાં જે પ્રગરના વ્યાપાને પ્રવર્તતા હોય છે — એ વિષયનું નિભાગીકરણ (specialization) તા, અને તીને એકીકરણ (unification) ને એમા એકીકરણનો વ્યવસ્થાર મળવરે હોય કે એનાથી જ ભાષાને સાર્વત્રિક, શિષ્ટમાન્ય રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે

સાર્વત્રિક ભાષામાં મોની કરતા કેટલોય સ્વરૂપગત ભેદ હોય છે અનુક્રમ નિર્મિત પ્રેક્ષાવિસ્તારમાં મોનાતી સમાન લક્ષણોનાળી કથ્ય ભાષાને 'મોની' કહે છે સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષા તમામ વિસ્તારોના નર્માન રીતે પ્રચલિત હોય છે, એ પોતાના વિસ્તારની 'ગુદી' ગુદી મોનીઓથી કેટલેક અંશે બિન, પણ આધિકારી સમાન હોય છે સર્વ મોનીઓના સમાન અવયવની એ બનેલી છે

રમન્ડડ ભાષાના વિમસમાં ઘણાં તરનો કોત્યુબૂત હોય છે, ઘણીવાર અમુક સ્થળ કે પ્રદેશના રાજકીય મહત્તને કારણે એની બેલી રમન્ડડ કે સર્વમાન્ય ભાષા ને છે કેટલીક વાર ઉદ્દેશ, પ્રભાવ-સ્થાળી સાહિત્ય રચાયું હોય તેવી મોની સાર્વત્રિક, શિષ્ટમાન્ય ભાષાનું સ્થાન પામે છે તો વગી ધ પીવાર સમાજના અમુક વર્ગની મહત્તાને કારણે એની ભાષા સર્વમાન્ય ભાષા બની રહે છે. ગુદી ગુદી

સાર્વત્રિક ભાષાઓનો ઉદ્ભવ નિરનિરાળાં કારણોથી નિરનિરાળી રીતે થયો છે. એની હવે ઉદાહરણો સહિત વિગતે ચર્ચા કરીએ.

સર્વમાન્ય ભાષાના ઉદ્ભવનાં કારણો— સાર્વત્રિક ભાષાની ઉત્પત્તિમાં જેમની બોલીમાં કેટલીક બિન્નતા હોય છે તેવા જુદા જુદા સામાજિક વર્ગોનો દૈનંદિન વ્યવસાયનિમિત્તે પરસ્પર સંપર્ક એ મહત્વનું તત્વ છે. સામાન્ય રીતે બિન્ન સ્તરના લોકોમાં પોતાના કરતાં જાંચી કહાના, ઉચ્ચતમ સામાજિક સ્તરના માણસોની ભાષાનું અનુકરણ કરવાની પ્રતિ સહજ હોય છે. એથી ઉચ્ચ સ્તરની ભાષાનાં કેટલાંક વલણો સર્વસ્વીકૃત બને છે, અને સામાન્ય લોકબોલીનાં વલણોનો ત્યાગ થાય છે.

કાંઈક વાર ધાર્મિક કારણો, યાત્રા, વિશિષ્ટ તીર્થસ્થાનોના મેળાઓ હિં ભાષાના એકીકરણમાં નિમિત્તરૂપ બને છે. તીર્થસ્થાનો કે મેળામાંથી પાછા ફરતા માત્રીઓ પોતપોતાના પ્રદેશવિસ્તારમાં નવીન ભાષાવલણો દાખલ કરે છે. વેપારઉદ્યોગનાં મોટાં મથકોની પથ ભાષાના એકીકરણમાં આવી જ અસર થાય છે. મધ્યયુગ પછી જુદા જુદા દેશોની રાજધાનીઓ આ પ્રકારે સમગ્ર દેશનાં સર્વોચ્ચ ભાષાકેન્દ્રો (supremo speech-centres) બન્યાં છે. એમનાં ભાષારૂપે ક્રમે ક્રમે પ્રાદેશિક ભાષારૂપોને (provincial types) આક્રાન્ત કરીને બહુધા પોતાનામાં સમાવી દીધાં છે.

ઉદ્કૃષ્ટ સાહિત્યની રચના જેમાં ચર્ચ હોય એવી ભાષા પણ સાર્વત્રિક ભાષાના વિકાસમાં એક મહત્વનું બળ બની રહે છે. ઉ.ત્તર ઋગ્વેદના દ્રષ્ટા ઋષિઓની ભાષા વેદકાળમાં સર્વમાન્ય, શિષ્ટ ભાષા બની રહી. એ પ્રમાણે સુરદાસ આદિ વૈષ્ણવ કવિઓની ઉદ્કૃષ્ટ રચનાઓને કારણે મથુરા-વૃન્દાવનના પ્રદેશની વ્રજભાષા મહત્વ પામી અને મધ્યયુગમાં ઉત્તર ભારતવર્ષની એક પ્રસિદ્ધ ભાષા બની રહી.

તેવી રીતે તુલસીદાસ અને મયસીની રચનાઓને કારણે અવધીને મહત્વ પ્રાપ્ત થયું. પંજીની રાજકીય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોત તો આ ભાષાઓ ઉત્તર ભારતના તે તે પ્રદેશની સ્ટાન્ડર્ડ ભાષાઓ બની રહી હોત. પણ ઉત્તરકાળમાં રાજ્યશાસનનું કેન્દ્ર દિલ્હી બન્યું. એટલે એ પ્રદેશની ભાષા હિંદી ખડી બોલીને રાજ્યશાસનનું પીઠમળ મળ્યું. એથી એણે વ્રજ અને અવધીને પશ્ચાદ્યભૂમિમાં ખસેડીને સર્વમાન્ય (સ્ટાન્ડર્ડ) ભાષાનું સ્થાન મેળવ્યું.

સર્વમાન્ય ભાષાના વિકાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની સાહિત્ય-ભાષાની અસર અહીં નોંધવા ધટે છે. ઈલાહાબાદની પ્રવાસી નાટ્યમંડળીઓ એ દેશમાં જ નહીં, પણ ઉત્તર અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી ધૂમતી હોય છે. એમનાં પાત્રોની ભાષા પ્રેક્ષક સમક્ષ એક આદર્શ (model) રજૂ કરે છે, જેનું ન્તરણેઅન્તરણે પ્રેક્ષક અનુકરણ કરે છે. આમ પ્રવાસી નાટ્યમંડળીઓ પણ ભાષાનાં એકીકરણમાં કારણરૂપ બને છે. એ જ રીતે ઈ. સ. ૧૮૭૦ પહેલાં જર્મનીમાં ઉચ્ચાર-ભિન્નતા ધણી હતી. ત્યારે પ્રાદેશિક નાટ્યમંડળીઓની ભાષા—Bühnendeutsch (= Theatre-German)—એ પ્રમાણભૂત સર્વશ્રેષ્ઠ જર્મન ભાષા (the best German) ના નમૂનારૂપ બેખાતી.^{૨૬}

સામાન્ય રીતે રાજધાનીના ઉચ્ચ સ્તરના સંસ્કારી લોકોની ભાષા સર્વમાન્ય ભાષા બની રહે છે. ઉચ્ચ સ્તરના લોકો પ્રવાસ વિશેષ ખેડે છે; દેશના જુદા જુદા ભાગના ઉચ્ચ વર્ગના લોકો સાથે તેઓ વારંવાર સપર્કમાં આવતા હોય છે. એમનાં સંતાનો દેશની સર્વોત્તમ છાત્રાવાસી શાળાઓ (boarding schools)માં ભણતાં હોય છે. કેટલીક વાર એમના સંતાનો એક કરતાં વધારે યુનિવર્સિટી-

૨૬ સરખાવો : Otto Jaspersen, *Mankind, Nation and Individual*, pp 55-56.

જોમાં શિક્ષણ લે છે. આ સર્વ કારણો એક સર્વમાન્ય પ્રમાણિત (standard) ભાષાના વિકાસમાં નિમિત્તરૂપ બને છે.

૧. ૨૮૧-૩૬૬ ઇ.પૂ.માં ઉદ્ભવના આ કારણોમાં સૌથી મહત્વનું કારણ વિશાળ રાજધાનીના નગરોની ઉત્પત્તિ એ ગણાય એવેન્સ કે રોમ, ૧૬૬૦ કે પારિસ જેવા વિશાળ નગરોની ભાષા કેવી રીતે કાળક્રમે સાર્વત્રિક સિદ્ધિમાન્ય ભાષા બની રહી એની ચર્ચા હવે કરીશું, તેમ એથી વિભિન્ન સંયોગોમાં ઉદ્ભવેલી સર્વમાન્ય ભાષાઓ સંબંધે વિચારણા કરીશું.

૨. વિભિન્ન વિભિન્ન દેશોમાં સર્વમાન્ય ભાષાના વિકાસ સર્વમાન્ય ભાષા સર્વત્ર એક જ પ્રકારે ઉદ્ભવી નથી. કેટલીક વાર અમુક પ્રદેશની ભાષાના પામેના પ્રદેશોમાં પ્રસાર થવાથી એ સાર્વત્રિક ભાષા બની છે. ગ્રાસીન ગ્રીસની ૨૮૧-૩૬૬ ભાષા 'કોઈને' (Koine) મૂળનાં એથેન્સની પ્રાદેશિક બોલી હતી. ઇ. સ પૂર્વના ૪ થી સૈકા પછી ગ્રીસની રાજધાની બનતાં એથેન્સનું રાજકીય મહત્વ ઘણું વધ્યું; એની સાથે જ એ સાહિત્યની, કલાની, તત્ત્વચિંતનની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બન્યું. એના કવિઓ, નાટકકારો, ફિલોસોફો સમગ્ર ગ્રીસમાં નામાકિત હતા. આ સર્વ કારણોને લીધે ગ્રીસમાં અને એશિયા માઈનરના ઉપનિવેશોમાં અગાઉ ઇ. સ. પૂર્વે ૫ મા સૈકા સુધીમાં સર્વમાન્ય ધર્મગ્રંથો આયોનિક (Ionic) ભાષા (= ગ્રાસીન બોલતું) એક પ્રાદેશિક રૂપ) ને હકાલીને એથેન્સની એટિક (Attic) ભાષાએ ૨૮૧-૩૬૬ ગ્રીક ભાષાનું રચાનું ગ્રહણ કર્યું.

૩. પુરાતન ઇટાલિમાં સર્વમાન્ય ભાષા લેટિન હતી એ સુવિદિત છે. પાછળથી તો તે સમસ્ત પૌરુષાત્વ જંગતની શિષ્ટ, સર્વમાન્ય ભાષા બની રહી. લેટિન ભાષા મૂળ તો રોમ અને એની આસપાસના પ્રદેશની ભાષા હતી. રોમનું મહત્વ વધતાં અને સમસ્ત રોમન

સામ્રાજ્યની રાજધાની બનતા, રોમની લેટિન ભાષા સર્વમાન્ય ભાષા બની.

૧૨૫૩-૩૬૬ દેવ્ય ભાષા પૈલુ આજુ પ્રારે રાજધાનીની બાબતે પારિસનું રાજકીય મંદિરનું સ્થાપિત થતા એ સમયે દાન્સમાં પ્રસંગે મર્ચિએટનું જ નહિ પણ મેન્જિયમ અને સ્વિટઝર્નેન્ડના પૈલુ કેટલાક પ્રદેશોની એ સ્વભાષા બની મર્ચિ મૂળ તો એ પારિસના ઉચ્ચસ્તરના ગોળીભાષા હતી રાજદરબારમાં એનો સ્વીકાર થયો, પણ એ પ્રાંતોમાં પ્રસંગે મહાન દેવ્ય નેખડાએ એ અપનાવી એથી એનું મંદિરનું સંપૂર્ણ રીતે સુચાળિત થયું.

૧૨૫૩-૩૬૬ સ્પેનિશ ભાષાનો ઉદ્ભવ દેવ્ય આદિ ભાષાઓ કરતા ઘણો પ્રાચીન છે. ઈ.સ.ના ૮ માં યતકમાં સ્પેનમાં નજી પરસ્પરથી અતિ વિભિન્ન બોલીઓ પ્રચલિત હતી—પશ્ચિમમાં ગેલિશિયન (Galician) ગોલાતી, પૂર્વમાં કેતન (Catalan) બોલાતી, અને મધ્ય સ્પેનમાં રિયાન પ્રદેશમાં એ બંનેથી જુદી મોટી પ્રચલિત હતી ૧૨૫૩-૩૬૬ સ્પેનિશ ભાષા ઉત્તરીય સ્પેનના બારક (Bastar) પ્રાંતની પ્રાચી. કેસ્ટિલિયન (Old Castilian) માંથી વિકસી છે કેસ્ટિલ (Castile) પ્રદેશ તેરમાં સૈકામાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક મંદિરનું પ્રાચીન કાર્ય, ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે કેસ્ટિલની ભાષા સર્વમાન્ય સ્પેનિશ ભાષાનું સ્થાન મળી.

પોર્ટુગલમાં સોળમાં સૈકામાં મર્ચિ ગયેના મહામંત્રિ કેમોએન્સે (Camoens) દેશના મધ્યપ્રદેશની ભાષામાં ઉત્તમ રચના કરીને એનું મંદિરનું વર્ણન, જેને પરિણામે એ પ્રાદેશિક ભાષા સાંસ્કૃતિક સિદ્ધ સાહિત્યભાષા બની.

૧૨૫૩-૩૬૬ અપ્રેલનો ઉદ્ભવ આયા જુદે પ્રકારે થયો કે લંડન જુદા જુદા ધર્મના પ્રાદેશિક મોનીકિયતારને અડીને આવેલું છે દરેક

પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંથી આવેલા લોકોથી લંડન શહેરનો વિકાસ થયો છે. સત્તરમા સૈકા સુધી તો એ સર્વની બોલીની છંદ લંડનની ભાષામાં નગરે પડતી હતી. લંડનમાંથી અન્ય વિસ્તારમાં લોકોની આવઝ પુરુષ રહેતી. આથી ભાષાના એકીકરણને ખૂબ વેગ મળ્યો હતો. ઓગણીસમા સતક સુધીમાં લંડનના સિદ્ધ વર્ગની ભાષા સર્વમાન્ય પ્રમાણિત ભાષા તરીકે સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. ૩૦

જર્મનીનું રાજકીય એકીકરણ મોટું થયું; એની રાજધાની પ્રમાણમાં ઘણી મોટી નિધિત થઈ. ત્યાં રાજકીય એકતાથી અતિરિક્ત રીતે સામાન્ય ભાષાનો ઉદ્ભવ થયો. ૧૮૧૮-૩૩ જર્મન ભાષા એ મુખ્યત્વે લિખિત ભાષા હતી. તેરમા ચૌદમા સૈકાથી જર્મન નગર-સભાઓની કચેરીમાં, જર્મન કકરાતોના દરબારોમાં એક સામાન્ય ભાષા વપરાવી શકી થઈ હતી, જે પ્રાદેશિક બોલીઓથી ભિન્ન હતી. જર્મન રાષ્ટ્ર જનતાં એનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ થવો શરૂ થયો. ધાર્મિક દારણોથી એનો વિકાસ થયો. દ્યુધરે સોળમા સતકમાં આ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો, એથી દક્ષિણ જર્મનીમાં પણ એનો પ્રચાર થયો. ૩૧

૩૦ સરખાવો : “The habit of speech among the educated classes in London may be looked upon as a basis of received speech and pronunciation.”....“In the present day we may recognize a received pronunciation all over the country.....may be especially considered as the educated pronunciation of the metropolis, of the court, the pulpit, and the bar.”

—A. J. Ellis, ‘*Early English Pronunciation*,’ London, 1869; cited by Jespersen, *Mankind, Nation and Individual*, p. 69.

૩૧ સરખાવો : “Modern standard German is not based on any provincial dialect, but seems to have crystalized”

મુદ્રણકળાની શોધ થતાં એ શુરિધર થઈ, અને સમસ્ત જર્મનીના સંસ્કારી વર્ગની લિખિત ભાષા બની રહી.

રશિયાની લિખિત ભાષા મધ્યયુગમાં દક્ષિણની રલાવોનિક (Salvonic) હતી. એમાં બાઈબલનો પ્રથમ અનુવાદ થયો હતો. મહાન પિટરના સમય પછી દક્ષિણાત્ય અસરમાંથી મુક્ત થઈને મધ્ય રશિયાની અને વિશેષતઃ તે એની રાજધાની મોસ્કોની ભાષા સર્વમાન્ય ભાષા બની.

ઈટાલિયન ભાષાનો વિકાસ આથી તદ્દન ભિન્ન સ્વરૂપનો છે. દાન્તે, પેત્રાર્ક, બોકેશિયો જેવા મહાન સાહિત્યકારોએ જે સાહિત્ય-ભાષામાં પેતાની અમર રચનાઓ કરી એ ભાષા કાળક્રમે સર્વમાન્ય બની. દાન્તેએ ફ્લોરેન્સ નગરની—એના જદ વર્ગની ભાષામાં પેતાની રચનાઓ કરી છે. ફ્લોરેન્સ ઈટાલિયા મહત્ત્વનાં નગરોની વચ્ચે આવેલું છે, અને એની ભાષા મૂળ લેટિનની વધારે સમીપ છે. એથી એની ભાષા સરળતાથી સ્વીકૃત સર્વમાન્ય ભાષા બની ગઈ.

આમ પ્રત્યેક આધુનિક રાજ્યમાં એક સાર્વત્રિક, પ્રમાણિત ભાષા હોય છે, જેનો ઉપયોગ વહીવટી કામકાજમાં, દેવળોમાં ને શાળાઓમાં અને સર્વ લખાણોમાં થાય છે. કોઈ પણ પ્રજા સ્વાધીનતા માટે પ્રયાસ કરતી હોય, કે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે, કે છેવટે પેતાની સાંસ્કૃતિક વિશેષતા પ્રસ્થાપિત કરે, તે એ પેતાની એક સ્વકીય ભાષાને સર્વમાન્ય પ્રમાણિત (રેડન્ડ) ભાષા તરીકે સ્થાપવાને માટે અવશ્ય મથશે. આ સંબંધે નોર્વેનું

out of an official and commercial type of speech that developed in the eastern frontier region. It was not created, but only helped toward supremacy, by Luther's use in his Bible-translation."

— Bloomfield, *Languages*, p 483

ઉદાહરણ બહુ સ્પષ્ટ છે ધણી સેમગો નુષી નોર્વે તાજીની રીતે
 ડેન્માર્કના અધિગ્ના હતું, તેથી પ્રિન્સ બાસમે સારનારા તરીકે
 ઉપયોગ કરતું નોર્વેનિયન અને ક્રિલ બાસા અને ૧૫ સમાનતા
 હતી તેથી આ મુગમત્તા ધર્મ હતી નોર્વેનિયનોએ ૨૫-૩૬ ક્રિલનો
 ઉપયોગ કરતા હતા એને નોર્વેનિયન બાસાનમોનો ક્રાફ આપે
 આ, ડેન્માર્કનોર્વેનિયન 'રિસમાન' (Rishman = સંપૂર્ણ બાસા)
 ઉપના સિદ્ધિત સ્ત્રોતી બાસા નીરવી ઈસ ૧૬૧૩માં જોઈ ડેન્માર્કથી
 અગ્ર થયું તે પછી ઈસ ૧૮૪૦ માં ઈવાર આસેન (Ivar Aasen)
 નામના બાસાક્રિદે નોર્વેનિયન બાસા ઉપર 'આધારિત' એક પ્રમાણભૂત
 સંસ્કૃતિ સંસ્કૃતિ અને ડેન્માર્કનોર્વેનિયનને બદલે એનો ઉપયોગ કરવાને
 સંસ્કૃતિ આ નવી સ્ટાન્ડર્ડ બાસા - (Landsmaal = ૧૮૧૦
 Landsmaal) - ને પ્રચુરતા સીકાર થયો, અને પરિણામે આજે
 નોર્વેમાં એ અધિકૃત સ્ટાન્ડર્ડ બાસાઓ આને છે. ૩૨

સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વે ઉત્તર ભારતમાં કેટલેક અંશે આને મળતી
 પ્રિન્સિપલિટી હતી એક જ બાસા-ખડી બોલી-ફાલ્સીના રહે, રગાઈને
 'ઉર્દૂ' મની અને સરફુર આદિ આર્થ બાસાઓ પદ પામીને
 હિંદી બની મુસ્લિમ જગતાએ ઉર્દૂને સંભાળ બનાવી જવા ઉત્તર
 હિંદુ પૂર્વે હિંદીનો સંવિગતતા ઉપયોગ કરતા હતા અને બાસાઓના
 મૂળમાં એક જ મૂળ બાસા-ખડી બોલી રહેતી હતી.

(૧) કોઈક વાર એમ પણ બને છે કે એક વાર સર્વમાન્ય ધર્મથી
 બાસાઓની કાળાન્તરે અન્ય બાસાની ઉપભાષા કે બોલી (dialect)
 રૂપ બની જાય છે, અવધી અને નગ એક વખતે સ્વતંત્ર બાસાઓ
 હતી, જેમાં ઉર્દૂ કે કાઠિનુ વિપુલ સાહિત્યસર્જન થયું હતું, આજે
 એમનું સ્થાન હિંદીની ઉપભાષા કે બોલી છે એ જ પ્રમાણે એક

યુગમાં મહારાષ્ટ્રી, માગધી, અર્ધમાગધી, આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓ વિશિષ્ટ પ્રદેશોની સર્વમાન્ય ભાષાઓ હોતી અને એમાં પુરુષો સાહિત્ય રચાયું હતું. પણ એ પછી એમનામાંથી જે ભાષાના સ્વાભાવિક કમે ઉદ્ભવ્યાં થયેલા લિન્ન લિન્ન પ્રાદેશિક અપભ્રંશોનું એ પ્રકારનું મહત્ત્વ રહ્યું નહીં, તો વળી એ અપભ્રંશોમાંથી વિકમેત્રી ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, આદિ ભાષાઓ પુનઃ મહત્ત્વની સર્વમાન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓનું સ્થાન પામી છે. પશ્ચિમ ભારતીય અપભ્રંશમાંથી, તેરમાંથી પંદરમાંએળખા સતત દરમિયાન વિકમેત્રી ગુજરાતી અને રાજસ્થાની મગિનીભાષાઓનું મહત્ત્વ પાછું એકસરખું નથી એ ભાષાઓના વિકાસમાં ઐતિહાસિક પરિણામો કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એનું નિદર્શન છે.

૪. સર્વમાન્ય ભાષા અને ગોલીઓ - સર્વમાન્ય (સ્ટાન્ડર્ડ) ભાષાનો ઉદ્દેશ્ય નિરંતરિત્વથી રીતે લિન્ન લિન્ન સંચાલોમાં થાય છે એ આપણે જોઈ ગયા. સર્વમાન્ય ભાષા ડ્યૂબી કાંઈ પ્રાદેશિક ગોલીમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય તો એ અન્ય સર્વ ગોલીઓને પોતામાંમાં અંતર્ગત કરી લે છે. સાથે સાથે સ્ટાન્ડર્ડ ભાષાના મૂળમાં રહેલી એ પ્રધાન ગોલીની મહત્ત્વની કેટલીક વિશેષતાઓ ધરાઈ જાય છે. તો અન્ય સર્વ ગોલીઓ સર્વમાન્ય ભાષાના સપર્કમાં આવતાં પોતાની સમાન વિશેષતાઓ ગુમાવી દે છે—એને રચાને સર્વમાન્ય ભાષાનાં તે તે લક્ષણો સ્થાપિત થઈ જાય છે. સર્વમાન્ય ભાષામાં અપાત્ર શિક્ષણ, વર્તમાનપત્રો, નાટ્યપ્રયોગો, ભાષણો, ઈ. સર્વમાં પ્રયોજાતી શિષ્ટમાન્ય ભાષા, ઈ. સર્વની સમીક્ષિત, અસર વ્યક્તિ ઉપર એવી પ્રતિભા થાય છે કે એની પોતાની સ્થાનિક ગોલીનો, કમચ. પણ સચોટ રીતે હાસ-થતો જાય છે અને એને, સ્થાને સાર્વત્રિક શિષ્ટ ભાષા પદાર્થ થતી જાય છે આ રીતે લંડનની આજુબાજુમાં નીસ નીસ માર્કસ પર્યંત, ૩૩ કે ઉત્તર ફ્રાન્સમાં ક્યારેક કોઈ ગોલી પોતાનું

અસ્તિત્વ આજની રાખી ચકી નથી. એ રીતે ગુજરાતમાં અમદાવાદથી પૂર્વમાં, ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં ત્રીસ ચાળીસ માઈલ નુકી કોઈ સ્થાનિક બોલી સંભળાતી નથી. પૂનાની આસપાસના વિચાળ પ્રદેશમાં બદલોકની બાપા મુદ્દ મરાડી જ છે. તેમ અગ્રાહાબાદ કે કાશી, આગરા કે દિલ્લી જેવાં નગરોની આજુબાજુના વિચાળ પ્રદેશમાં એકસરખી તે તે નગરની સિદ્ધમાન્ય ભાષાજ સંભળાયો; કેહાતી બોલીઓ એની સંનિધિ-માંથી કુપ્ત થઈ ગઈ છે.

પ્રાચીન કાળમાં પણ આવું જ બન્યું હશે એમ કંઈપી શકાય છે. પુરાતન ગ્રીસમાં જે 'કોઈને' (Koine) બાપા સિદ્ધમાન્ય બની હતી એમાં અન્ય સર્વ બોલીઓ સમાઈ ગઈ હશે એમ લાગે છે; કારણકે આજની સર્વ ગ્રીક બોલીઓની ઉત્પત્તિ Koine માંથી જ થઈ છે. પ્રાચીન ઇટાલિમાં લેટિનમાં અનેક તત્કાલીન બોલીઓ વિદ્યમાન થઈ ગઈ, જેમાંની કેટલીક રોમની બોલી જેવી જ હતી, તે કેટલીક વિન્ન હતી.

બોલીઓએ સર્વમાન્ય ભાષાના વિકાસમાં અવરોધ ફાળો આપ્યો છે. સર્વમાન્ય ભાષાની પીઠમાં રહેલી બોલી પ્રથમ વિદ્યમાન થઈ ભાય છે. સંસ્કૃતની મૂઠબૂમિમાં રહેલી, અંગાયમુનાની અનર્વેદીના પ્રદેશમાં ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં બોલાતી બદ્ધજનોની સંસ્કારી ભાષાનું સ્થાનિક સ્વરૂપ આજે આપણને અવગત નથી. એ જ રીતે રાજપૂતયુગમાં પાટણની ભાષામાં (૧૪ મા ને ૧૫ મા શતકના સિખિત પ્રથોમાં) તેમ આજના અમદાવાદની સિદ્ધમાન્ય કથ્ય ભાષામાં સ્થાનિક બોલીનાં તરવો પકડી ચકાતાં નથી—એ કે ગુજરાતની ઉત્તરીય સીમાના પ્રદેશની, અધ્યગુજરાત (અરેતર)ની, કે વિસિંધતઃ દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની કથ્યભાષામાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ સ્થાનિક ભાષાતત્વો, નજરે પડે છે.

મધ્યગાળે સિખિત સ્વરૂપની સર્વમાન્ય ભાષાઓમાં પરિસ્થિતિ

આથી જુદી છે. ઉ. ત. જર્મન કે ઇટાલિયન ભાષાઓ પ્રધાનતયા લિખિત સ્વરૂપની ભાષાઓ છે. એમાં બોલી કે કથ્થભાષા અને સર્વમાન્ય ભાષા વચ્ચે કશો વિરોધ નથી, કારણ કે એમાં કોઈ એક બોલી અન્ય બોલીને પદાક્ષન્ત કરતી નથી; ત્યાં વસ્તુતઃ બે જુદી જુદી ભાષાઓ છે—એક, કથ્થ ભાષા ઉપર બીજી, લિખિત સર્વમાન્ય ભાષાનો અધ્યારોપ થયેલો છે. કથ્થભાષા (dialect) સ્થાનિક ભાષા (local speech) અને સર્વમાન્ય ભાષા વચ્ચેનું સ્થાન મદ્યસ્થ કરી લે છે. ઉ. ત. જર્મનમાં લિખિત સ્વરૂપ સર્વત્ર એકજ છે, પણ એના ઉચ્ચારણનો પ્રકાર સ્થળે સ્થળે નિરનિરાજો છે. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં પણ અધિકાંશે આજ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. ‘અહીં પાણી લાવને’ (ohi paṇi laṇe) એ સર્વમાન્ય શિષ્ટ ગુજરાતી વાક્ય હિતર ગુજરાતમાં ‘ઓંય પોણી લાવને’ (ōj pōṇi laṇe), મધ્ય ગુજરાતમાં ‘અઈ પોણી લાવને’ (ai pōṇi laṇe), તે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ‘અઈ પાની લાવની’ (ai paṇi laṇi), ને સૌરાષ્ટ્રમાં ‘આંય પાણી લાવને’ (ōj paṇi laṇe) એમ બોલારી, આમ ઉચ્ચારણ ઉપરથી બોલનાર વ્યક્તિનું મૂળ વંતન કયાં હશે એ તરત કદખી સકાય છે.

સર્વમાન્ય કે સ્ટાન્ડર્ડ ભાષા એક તરફથી બોલાતી ભાષા કરતાં દૂર જતી જાય છે, તે બીજી તરફ એનો ભાષાના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ સાથે મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન પણ ચાલુ હોય છે. એ તદ્દન સ્થિર થઈ ગયેલી ભાષા નથી, તેમ એમાં નિયમિત ઉત્ક્રાન્તિ થતી રહે છે એમ પણ નથી. એમાં હંમેશાં સ્થિરતા અને વિકાસ વચ્ચે સંતુલિત સ્થિતિ હોય છે. પ્રદેશ વિચાળ હોય, પ્રજામાં વારંવાર સ્થિત્યંતરો થતાં રહે, અને સમાજના બિન્ન બિન્ન સ્તરો વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંપર્ક હોય, તે ભાષામાં પરિવર્તનનો સંભવ વધારે રહે છે, અને ફેરફારોનું પ્રમાણ વધારે રહે તે ભાષા સ્તીર્ણવિધીયું થઈ

મધ્ય.છે. ભારતમાં ઈ સ. ના ચોથા શતબ્દી સાતમા આઠમા શતક સુધી ગુર્જરા, દ્રવિડ વગેરે વિશાળ રાજાઓ આવીને સ્થિર થઈ તેને પરિણામે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અત્યંત મનમત પરિવર્તનો થતા ગયા અને છેવટે પ્રાકૃતો નિષ્ક્રિય થઈ મઈ અને એમને સ્થાને શિન્હ અર્થાત્ અપભ્રંશો સ્થાપિત થયા.

લિખિત ભાષાની સર્વમાન્ય ભાષા ઉપર અસર - લિખિત ભાષા (written language) નો સર્વમાન્ય (સાદા-સરસ) ભાષા ઉપર કેવો પ્રભાવ પડે છે તેનો વિચાર કરીએ. લિખિત ભાષા પરંપરાને પ્રતિરૂપિત (represent) કરે છે, અને નિશ્ચિત નિયમોનું અનુવર્તન કરે છે. કેરચિત્ ભાષાની મુગ્ધ પરંપરા લિખિત સ્વરૂપ વિના પશું સંભવે છે. ઉત્તર પ્રાચીન ભારતમાં વેદકાળના કાળે આદિ સહિત્તાઓની પરંપરા શાળા વખત સુધી. લિખિત રૂપ-રૂપાંતરો મિના, મોન, કે ટોપકાઈ નળવાઈ રહી હતી, તોપણ એમાં નેકમાત્ર પરિવર્તન થયું નહોતું. છતાં સામાન્ય રીતે તો-લિખિત પુરંપરા એ જ ભાષાના સ્થિરીકરણમાં મહત્ત્વનું ભૂમિકા ભજવી રહે છે, એમાં ભાષાના વિશેષ અધિકૃત રૂપોનો સંચાર થયો હોય છે (૨. ૧૧)

નિખિત ભાષા (written language) એ સાહિત્યભાષા (literary language) થી જુદી છે કેનીક મારુ નિખિત ભાષા તેમજ સાહિત્ય-ભાષા એકજ હોય છે, તો કેઈ માર્ગ વારં એ બને તેવું નિરાણી પશું હોય છે કે નિખિત ભાષા પશું ખરું, તો સર્વમાન્ય ભાષાનું નિખિત સ્વરૂપ હોય છે, ન્યાયે સાહિત્યની ભાષા એનાથી સાવ નિરાણા સ્વરૂપની હોય કે વણા દેગોમાં વેળો, કવિઓ, કથકો (story-tellers) નો એક વિશિષ્ટ સામાજિક

૩૪ ૧૨૮ ઉપર ભારતની સર્વમાન્ય ભાષા 'મદી બારી', સાહિત્યની ભાષા—હિન્દી-ઉર્દૂ—કરતા ઠીક ઠીક અરે જુદી પડે છે.

જુઓ. બાબુદાસ સક્સેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૩૬

વર્ગ હતો, જેમની પરંપરા, જીવનપ્રણાલી ઈત્યાદિ અન્ય વર્ગોથી જુદી તરેહનાં હતાં. એમની ભાષા વસ્તુનાં તે એક વિશિષ્ટ ભાષા (special language)ના સ્વરૂપની હતી. કેટલાક દેશોમાં કવિ, ધર્મગુરુ કે દૃષ્ટા પણ હતા. એથી કેટલીક સાહિત્યભાષાઓ સાથે સાથે ધાર્મિક ભાષાઓના રૂપની પણ હતી. સંસ્કૃત આ પ્રકારે સાહિત્યભાષા સાથે ધર્મભાષા પણ હતી. પ્રાચીન ગ્રીસની સિરિક કવિતાનાં વિશિષ્ટ ભાષાવલ્લો કોઈ વિશિષ્ટ ધાર્મિક ભાષાભૂમિકાનું સૂચન કરે છે. ગ્રીક મહાકાવ્યોની ભાષા વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષાનો એક પ્રકાર છે, જેને કવિઓએ વિકસાવીને મુનિશ્રિન સ્વરૂપ આપ્યું છે. કોઈ પણ કથ્ય ભાષાસ્વરૂપ સાથે એનો સંબંધ નથી. પ્રાચીન ભારતમાં સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષા (સંસ્કૃત) ઉપરાંત એથી નિરાળા સ્વરૂપની કેટલીક એવી પ્રાદેશિક ભાષાઓ (ગ્રાહ્ય) હતી કે જેમનો નાટકોમાં અને ગાથાસાહિત્યમાં ઉપયોગ થયો છે. મલય દેશના પતની-ઓની ભાષા ઈન્ડો-યુરોપિયન વર્ગની નથી; પરંતુ એમનાં સાહિત્યમાં તેઓ જે 'કવિ' (Kawi) ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે એ સંસ્કૃત ભાષાનાં તત્વોથી સભર છે.^{૩૫}

ન્યાં સાહિત્યની કોઈ વિશિષ્ટ ભાષા નથી, ત્યાં પણ સાહિત્યની અને સર્વમાન્ય ભાષા વચ્ચે અમુક પ્રકારનો ફરક રહે જ છે. સર્વમાન્ય ભાષા એ વિશિષ્ટ ભાષાઓનાં સામાન્ય લક્ષણોને સમાવી લેતી એક મધ્યવર્તી (middle) ભાષા છે. એનો જેમ જેમ પ્રસ્તાર થાય તેમ તેમ એ લોકોના નિમ્ન સ્તરની વાણીમાંથી વધારે ને વધારે તરતો મક્કલુ કરે છે. એથી એ ગ્રંથથી નિઃસત્ત્વ, નિર્જીવ અને વૈશિષ્ટ્યહીન બની જાય છે. સુદૃઢતામાંથી તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ, સંવેદન પૂર્ણપણે વ્યક્ત કરી શકે એવા સ્તરમાં માધ્યમની આવશ્યકતા હોય છે. એથી તેઓ સહિત્યની એક વિશિષ્ટ રૂપ

૩૫ સરખાવો : Vaidya, op. cit., p 273.

સરળ છે, જે સ્ટાન્ડર્ડ ભાષાથી જુદા પ્રકારની હોય છે. એ રીતે એને 'સ્વેચ્છ'ના વર્ગની ગણાય. એની કક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ સર્વામાન્ય ભાષા કરતાં ઊંચી હોય છે. સામાન્ય ભાષા એમાંથી અનેક શબ્દો અને વિચારવસ્તુઓ ગ્રહણ કરે છે.

ત્યાં સાહિત્યની ભાષા અને લિખિત ભાષા સમાન છે ત્યાં લેખકોને સામાન્ય ભાષાના ઘડતરમાં ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. લેખકો, વૈયાકરણો દ્વારા ભાષા ઘડાય છે, સમૃદ્ધ બને છે, અને અગ્રુદ્ધિઓથી પરિરક્ષાય છે. મહાન લેખકોની ભાષાથી શાળાના વિદ્યાર્થીઓની ભાષા ઘડાય છે, અને એ શિક્ષકોની શિક્ષા, તે સંભાળને કારણે ભાષાનો વ્યાકરણબુદ્ધ અને રાજ્યોના સાચા અર્થ વિશુદ્ધિપણે જળવાઈ રહે છે, અને નવી પેઢીને અવગત થાય છે. રાજ્યો જેમ મુદ્રાઓ (સિક્કા)નું મૂલ્ય નક્કી કરે, તેમ લેખકો રાજ્યોના અર્થ સ્થાપે છે. ગોવર્ધનરાય, ન્હાનાલાલ કે ગાંધીજીની અસર ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ ઉપર નાનીચી નથી.

સામાન્ય ભાષા એ ભાષાના વિકાસનું ચરમ બિન્દુ નથી—ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના નુદીર્ધ ઇતિહાસમાં એ એક કાલબિંદુ માત્ર છે. લિખિત ભાષા કથ્યભાષા કરતા વિકાસક્રમમાં સદૈવ યોગીક પાંચજ હોય છે. ભાષા લિખિત રૂપે રિચર થતાં એનાં રૂપોમાંથી જીવનને અનુરૂપ વિકાસશીલતા આવી જાય છે અને જડતા પ્રવેશે છે. ભાષાનું લિખિત સ્વરૂપ નિશ્ચય, અપ્રાગતિક બની જાય છે ત્યારે પણ એના અંતરંગમાં સદૈવ વિકાસશીલ, પ્રગતિશીલ શોધભાષાનો જીવન અંતર પ્રવાહ વહેતો હોય છે. ભાષાના આ બંને સ્વરૂપો વચ્ચે પ્રથમ તો બહુ જ યોગ્ય અંતર હોય છે, પણ ધીરે ધીરે, કાળક્રમે એ વધતું જાય છે, અને અંતે તો બંને પ્રવાહો કેવળ વિલિન થઈ જાય છે.

ભાષાની આ પરિવર્તનશીલતાને થીજ ગયેલી નદી સાથે સરખાવી શકાય. એની સપાટી ઉપર બરફ જામી ગયો હોય છે, પણ

અંદર તો પાણીનો પ્રવાહ અરખવિત વહેતો દેખ છે. વિખિત બાપા સપાટી ઉપરના ખરેખરા પડ સમી છે, ચોકબાપા એ એના અંતરંગમાં વહેતા વલસોત સમી છે જેમ ઠડી પાણીને જાણી દે છે તેમ વેણકરો અને પંડિતોના પ્રમાણથી બાપાનું વિખિત સ્વરૂપ સ્થિર થઈ જાય છે જેમ સૂર્યના તાપથી ઘરફ એકાગ્ર છે, તેમ છતાં નાં નૈસર્ગિક ખગોળી બાપા પર પરાની પકડમાંથી મુક્ત થાય છે.૩૬

વૈદિક સાહિત્યમાં જ્યાં કાળક્રમે જનતા ધી યોકબાપાથી અતિ વિદુર પડી ગઈ, ત્યાં એ ઉત્તરમણી યોકબાપાનો સાહિત્યમાં તરીકે સમાદર થયો, અને પાણિનિએ 'સષ્ટત'એ એનું વ્યાર્થિત સંકલન કર્યું. વૈદિકોત્તર સમયથી યોકબાપાનો તો વિનસ થતો જ રહ્યો, અને બગવાન છુદ્ધ અને અદારિના અન્ય મુખીના તો વૈદિકોત્તર સાહિત્યમાં (સષ્ટત) અને યોકબાપા વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું હતું. એવી બોલોએ પોતાના ધર્મપ્રેમા પ્રાચી યાગી (પાકિ), અને જૈનોએ પોતાના અમાદિ મયેમા અર્ધમાગધી કે આઈ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો. ઈ. સ. ના દશમા સતક મુખી પ્રાકૃત બાપાઓ સાહિત્યમાં વ્યવહાર થતી રી, પણ એમાં-પાચમા સતકથી જ પ્રકૃતો અને લોકબોલીઓ વચ્ચે અંતર પડતું જતું હતું, અને છતાંસાતમા સતકથી તો આ યોકબોલીઓ (અષ્ટત) સાહિત્યમાં પણ પ્રયોજવા લાગી હતી આ અષ્ટત સ બાપા આચાર્ય દેવમદ્દી મારીને માહિત, અનુદર રહેમાન કે વિષાપતિ-ચડીદાસના સમય મુખી-ગભગ ઈ. સ. ના ૧૪ મા ચૈકા મુખી-સાહિત્યમાં પ્રયોજવાની હતી, જે કે સમસ્ત ભારતવાર્ષા ઈ સ. ના ૧૨ મા-૧૩ મા ચૈકાથી નૂતન ભારતીય આર્થ બાપાઓ (New Indo-Aryan) ઉદય પાળી રી હતી ૩૭

૩૬ સરખામે • Vendryes op cit, pp 275 G

૩૭ આ સર્વ બાપાપરિવર્તન દરમિયાન સરકૃતનો ધર્મપ્રેમા અને પાદિયની બાપા વરીકે ઉપયોગ ચાલુ જ હતો, અને ભારતની બદા

આ રીતે લિખિત ભાષા તેમ સાહિત્યભાષા સદાજાળે માટે સમાન રહી શકતી નથી. ભાષાના રસભાવિક ક્રમે—ઐતિહાસિક અને સામૂહિક પરિવેશને નામે—નવ્ય ભાષાઓ વિકસતા જાય છે અને એ રસપોષી પાછા લિખિત ભાષારસ્ય તરીકે સાહિત્યમાં રથાન પામતા રહે છે.

અતિ ખેડાયેલી નર્તમાન ભાષાઓમાં લિખિત અને કથ્યુપ વચ્ચે ઘણું અંતર પડી જાય છે. ઉત્તર વર્તમાન અંગ્રેજીનું લિખિત રસરૂપ આમાન્ય ખોનાતી અંગ્રેજી કરતા પદ્ધતિમાં, રામદત્તકોળમાં અત્યંત જ્ઞાતિ કરાવિત રૂપરૂપ (morphology)માં જુદું પડે છે. આને લિખિત અંગ્રેજીના વિચાર-ગોટ, રામદત્તકોળ ધર્મ એકાગ્રીક્રમાં શતકના ઉત્તરાર્ધના અને નીચમાં નતકના પ્રારંભકાળના છે, ત્યારે કથ્યુપમાં એવી વધી આગમ નાની નહીં છે. ઉત્તર 'o.k.', 'go ahead', 'nothing doing', 'we'll see', 'I'll look into it' જેના 'દર્શનિત' બચારના અનેક અનેક પ્રયોગો લિખિત સ્વરૂપમાં જાણ્યે મુશ્કેલી. એ જ પ્રમાણે અર્વાચીન લિખિત ફ્રેન્ચ ભાષા વખતે સત્તરમાં મેકાના નેખકોની ભાષાનું પ્રતિદર્શન છે; આને ખોનાતી ફ્રેન્ચ ભાષા એનાવી ધણી લુદી છે. પરિણામે એક દિવસ સાહિત્યની ફ્રેન્ચ ભાષા લટિનની મારફત નિર્માન (revival) ભાષા બની જશે અને ખોલાતી ફ્રેન્ચ ભાષા વિકાસ પામીને એનાથી લિખિત રૂપની બની ગઈ હશે.

સુવર્ણદીપ કે કાવ્ય આદિ ઉપનિરેશો સુધી એનો પ્રસાર થયો હતો એ ચાલ સખજુ જોઈએ.

૩૮ દૂર વર્તા અને નવજકશા આના અપવાદરૂપ સમજવાની જો એમાં ભાષાના ક્રમ રચણનો આવશ્યક હોય ત્યાં ચચાસ્થાન ઉપયોગ થાય છે.

૩૯ સરખાવો: it can be seen that the rise of the literary French will be that of Latin. It will be

અરાચીન હિંદી સાહિત્યશાળા અને વર્તમાન યોનાતી હિંદી વચ્ચે કેટલું અંતર પડે છે એ તો સમર્થ નેખડા અને શિષ્ટ સામપિકાતી ભાષાને સામાન્ય વર્તમાનપદોની ને યોનાતી ભાષા સાથે સરખાવતા તરતજ માન્ય પડી આવે છે અરાચીન લિખિત ગુજરાતી ભાષા પડિતયુગના સાહિત્યકારોની ભાષા અને ગાવીયુગના વિદ્વાનોની ભાષા વડે ઘડાયેલી છે સામાન્ય જનસમાજમાં યોનાતી ગુજરાતી ભાષા એના રમ્દલ ડોળમાં, એના પરિત નમાં, અને કવચિત્ત યોનાતી ડપગધમાં જુદી પડે છે કથ્યભાષાના વાક્યો દૂકા હોય છે, પદ્ધત કેટલીય વાર લિખ્ત હાય કે, તેમ રમ્દામચીમાં પણ દરક પડે છે કે ત નેખનમાં, શિષ્ટ સાહિત્યમાં, સામાન્યપણે વપરાતા 'પુન', 'આપ', 'મૂન', 'તરદ' 'ફરીને' કિં રમ્દોને ગદ્યે કથ્યભાષામાં ગાળુધા 'દીરો' (કે ડોંગે) 'આન' 'મેન', 'પા' કે 'ગમ' (કે ત આ 'પા', આગીગમ) 'ફેર', કિં રમ્દકપો વિરો યોનાતી એ અરાચર નિષિ નરપતી ભાષા યોનાતીમાં વાપરનાર માણસ આકેગરીમાં ખયે છે સ કેત દલારતા સગધનાચક અન્યથોમાં પૂર્વરથાનીય અન્યમ નેખનમાં ઘણુખટુ હ મેશ વપરાયેતુ હોય છે, પણ યોનાતીમાં ભાષામાં એ ગાળુધા અધ્યાહત રહે છે કે ત 'જો એણે નરાચ મહેનન ની હોત તો એ જરૂર સરળ થાત' (લિખિતરૂપ) 'એણે મહેનન અરાચર કરી હોત તો જરૂર સરળ થાત' (કથ્યરૂપ) અને સ્વરૂપે વચ્ચે મૂલ્યન એ ના આવો ખીજા અનેક ઉદાહરણો આપી રકાય

preserved as a dead language with its rules and vocabulary fixed out for all. The living language will continue to develop independently of it, as the Romance languages have done.

સમાજના ઉપવા વર્ગ અગાઉ સિખિતરૂપની અસંવાર્ગ જૂનાં (archaic) ભાષાઓનો વ્યવહાર કરતા, જ્યારે નીચલા વર્ગો સ્વાભાવિક રૂપે વિનાસ પામતી ભાષા બોલતા. આજે હવે ઉપલા વર્ગોમાં પણ સ્વાભાવિક નિકાસશીલ લોકભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. એનું કારણ વર્તમાનપત્રોનો પ્રચાર, અને એમાં પ્રયોજાતી સામાન્ય લોક-ભાષાની અસર છે. ગણાની શકાય. આ સર્વનો સાર્વત્રિક શિષ્ટમાન્ય ભાષાને લોકભાષા સાથે સાદગી રાખવામાં મહત્વનો ફાળો છે.

ભાષાઓમાં પરસ્પર આદાનપ્રદાન

આદાનપ્રદાનમાં કારણભૂત પરિણામો — ઐતિહાસિક પરિ-
બળોને કારણે ભાષાઓ પરસ્પરના સપર્કમાં આવે જ છે કેટલીક વાર
આપણી સાક્ષરણમાં જિત્ત જિત્ત ભાષાઓ બોલતા લોકોએ એક
પ્રદેશમાંથી બીજામાં સ્થળાન્તર કર્યું છે આમ પાસે પાસે આવેલા
પ્રદેશોની ભાષાઓની પરસ્પર ઉપર અસર થાય જ છે. વધારાના
નિકાસમાં આ પારસ્પરિક અસર એક મહત્વનું પરિણામ છે. આથી
કેટલાક ભાષાગ્રામીઓ તેા એટલે સુધી કહે છે કે દરેક ભાષા કેટલેક
અંશે બિન સ્વકપતી હોય જ છે.

ઐતિહાસિક કાળોથી પ્રભાવો, ભાષાઓ તેમ ધમેલો દ્વારા
શબ્દમેળો સરળત્ય છે એનું સરસ ઉદાહરણ આલ્ફન દ્રીપટ્ટપ છે.
વિવિન્ન ભાષાઓ આ રીતે પરસ્પર સપર્કમાં આવે ત્યારે જે ભાષા
પરિવર્તન સરળત્ય તે દમેલો એકસમુદાય હોતું નથી; ભાષાના સ્વરૂપ
સામર્થ્ય અને મનાય ઉપર એનો આધાર રહે છે ઉદાહરણ તરીકે
ગિવટ્ઝર્નેન્ડમાં તેમ અન્યન જ્યાં જર્મન અને ફ્રેન્ચ જેવી મહાન
સમૃદ્ધ ભાષાઓ સ્પર્ધામાં જિતરી છે ત્યાં કોઈક વાર ફ્રેન્ચ તેા કોઈક
વાર જર્મન સર્વોપરી બની છે એમાં તે ગામ કે પ્રદેશનું વિશિષ્ટ
અર્થકારણ નિર્ણાયક કારણ હોય છે — એ પ્રભાવના અર્થકારણમાં

એમાંથી જે ભાષા સવિશેષ ઉપકારક હોય તે ભાષા રહે છે, અને બીજી ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ જાય છે.

જે ભાષાઓનો સંઘર્ષ કે સ્પર્ધા હોય ત્યારે રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પ્રગ્નઓ સ્વદેશપ્રેમને કારણે કે પોતાની વિશિષ્ટતા દર્શાવવાને વિદેશીઓની સુવિકસિત ભાષા છોડી દઈને પોતાની અદ્યપવિકસિત ભાષાને વધારે મહત્ત્વ આપે અને વિકસાવે એમ બન્યું છે. આ રીતે બેલ્જિયમમાંથી ફ્રેન્ચને હકાવીને ફ્લેમિશ (Flemish) ભાષા આગળ આવી છે, અને આયર્લેન્ડમાં પુરાતન આઈરિશ ભાષા પુનરુજ્જીવિત કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. આલ્બાસ (Albaco) ૧૮૭૧ પહેલાં ફ્રાન્સમાં અંગત હતું. ત્યારે એની ભાષા સમીપવર્તી જર્મન પ્રદેશની સ્થાનિક બોલીની સમાન હતી. પછી જ્યારે એ જર્મન સામ્રાજ્યના ભાગરૂપ બન્યું ત્યારે એની ફ્રેન્ચ પ્રગ્નએ વિરોધ રૂપે ફ્રેન્ચ ભાષા વાપરવી શરૂ કરી. ભારતમાં બ્રિટિશ અમલ હતો ત્યારે બધા સ્વદેશપ્રેમી લોકો હિંદી-હિન્દુસ્તાની ભાષા બોલણો, લખાણો ઈ. માં આગ્રહપૂર્વક વાપરતા હતા. દલિયુ ભારતના જે નેતાઓ આજે હિંદીનો વિરોધ કરે છે તેઓ સારે હિંદીના જખરા પુરસ્કર્તા હતા.

ભાષાઓના પરસ્પર સંઘર્ષ-સ્પર્ધામાં ધર્મ પણ એક મહત્ત્વનું પરિબળ છે. ઉ. ત. આર્મેનિયન ભાષાનો વિકાસ આર્મેનિયન ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયને આભારી છે. સત્તરમા સૈકાની આખરનાં દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપ કોલોનીમાં હમણ વસતીના ચોથા ભાગ જેટલા પ્રોટેસ્ટન્ટ ફ્રેન્ચો હતા. પણ ત્યાં રાજકીય, ધાર્મિક અને વહીવટી ભાષા તરીકે હવે સ્થાપિત થતાં એક સૈકામાં ફ્રેન્ચ ભાષા લુપ્ત થઈ ગઈ.

ભાષાની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ એને કપરા અંગ્રેજોમાં પણ હવન્ત રાખે છે. પોતાની સ્વકીય પ્રતિષ્ઠાને બળે લેટિન ભાષાએ એટ્રુસ્કન (Etruscan), ઓસ્કન (Oscan) આદિ ભાષાઓને

પદાઢાન્ત ડ્રીને પોતાનુ વર્ચસ્વ સ્થાપિત કર્યું, અને ગ્રીક તુર્કી આદિ વિજેતા ભાષાઓને જરાયે મયક ન આપતા સેકાઓ સુધી પોતાનુ સત્ત્વ જાળવી રાખ્યું.

ભાષાની પ્રતિષ્ઠા એની આંતરિક ગુણવત્તા કે સત્ત્વ-શીલતા (intrinsic worth) ઉપર અવલંબે છે. ગ્રીક ભાષા તુર્કી કરતાં અનેકગુણી સત્ત્વશાળી હતી તેથી એ વિજેતા તુર્કીના ધસારા સામે ટકી રહી યુરોપમાં રશિયન ભાષા સામે આર્મેનિયન ભાષામાં જોડ્યું સત્ત્વ ન હોવાથી ન ટકી શકી, જ્યારે પશ્ચિમમાં પોલિશ ભાષા આંતરિક સત્ત્વશીલતામાં રશિયનની સમોવડી હોઈ રશિયન ભાષાના આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકી. ભાષાના વૈશિષ્ટ્ય (peculiarities)માં એની આંતરિક ગુણવત્તા મહત્ત્વનુ તત્ત્વ છે. જુદી ભાષા બોલનારા પ્રદેશની વચ્ચે અકસ્માત્ છૂટાછવાયા રહી ગયેલા અન્યભાષાભાષી સમૂહો ઝડપથી પોતાની ભાષા ગુમાવી દે છે અને આસપાસના વિદાળ સમૂહોની ભાષા અદ્વલ્ય કરી લે છે. આમ, અમેરિકામાં વસેલી લિન્ન લિન્ન પ્રગ્ગઓ આસપાસના અંગ્રેજી ભાષા-વિસ્તારની વચ્ચે પોતાની મૂળ ભાષા સાચવી રાખી શકી નથી. એ જ પ્રમાણે જર્મનીમાં અને નેધરલેન્ડ્ઝ (હોલેન્ડ-એલિજયમ) માં જર્મ વસેલા ફ્રેન્ચ લોકોની મૂળ ભાષા યોડા સમયમાં જ તે તે પ્રદેશની ભાષામાં હુમ થઈ ગઈ છે. ત. ફાન્કફોર્ટની ઉત્તરે આવેલાં કેટલાક ગામોની વસતી ફ્રેન્ચ છે, પણ એમની ભાષા જર્મન છે. ક્વચિત્ એથી ઊંચડુ પણ બને છે. ઉ ત Gottschall ખીજમાં સ્લોવેનિઅન (Slovenian) પ્રદેશની જરાજર વચ્ચે વસેલા જર્મનોની ભાષા સ્લોવેનિઅનની અસરથી મુક્ત રહી શકી છે. એમાં આર્થિક પરિસ્થિતિ, તેમ જર્મનોની સ્વદેશલકિત ઉપરાત સ્લોવેનિઅન કરતાં જર્મન ભાષાની સ્વિશેષ સત્ત્વશીલતા પણ કારણબૂત છે ૪૦

સાર્વત્રિક ભાષાની લોકબોલીઓ ઉપર અસર - હવે સાર્વત્રિક કે શિષ્ટમાન્ય ભાષા—જે એક સમૃદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત ભદ્રવર્ગની ભાષા છે તે—લોકબોલીઓ (જે બોલનાર વર્ગ એવો સુસંગઠિત કે વ્યવસ્થિત નથી તેના) ઉપર કેવી અસર ઉપજાવે છે તેનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ, ફ્રાન્સના બ્રિટની (Brittany) પ્રાન્તમાં ભદ્રવર્ગીય સાર્વત્રિક (૨૮૧-૩૩૬) ફ્રેન્ચ ભાષા અને ત્યાંની સ્થાનિક બોલી બ્રેટન (Breton) વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધનું અવલોકન કરીએ. એમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ બંને ભાષાસ્વરૂપો વચ્ચે સતત આદાનપ્રદાન આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. 'બ્રેટન' બોલીમાં ૨૮૧-૩૩૬ ફ્રેન્ચ ભાષામાંથી અનેક નવા શબ્દો—નવીન વસ્તુઓ, વિચારો અને જીવનપ્રણાલિકા સંબંધેના—પ્રવેશ્યા છે. બ્રેટન બોલીનો ઉપયોગ ગ્રામ્યજીવનને લગતા અને અન્ય કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગોમાં સીમિત થઈ ગયો છે. ૨૮૧-૩૩૬ ફ્રેન્ચ નગરોના ભદ્રવર્ગની ભાષા હોવાથી એનો ઉપયોગ કરવો એ સંસ્કારિતાની નિશાની ગણાય છે. કામગારો અને નોકરો પોતાના માલિકો સાથે ફ્રેન્ચમાં વાત કરે છે. બ્રેટનનું અસ્તિત્વ—ફ્રેન્ચ તરનોથી પરિચ્છાવિત સ્વરૂપે પણ—આજે ટકયું છે, કારણ કે એક વિશિષ્ટ ભાષા (apoccal language) તરીકે એનો આજે ઉપયોગ થાય છે. પણ કાળક્રમે એ લુપ્ત થઈ જશે એમાં શંકા નથી. વસ્તુતઃ તો બ્રિટનીના કેટલાક ભાગોમાંથી તો એ લુપ્ત થવા લાગી જ છે.^{૪૧}

આ રીતે ઇંગ્લાંડમાંથી મધ્યયુગમાં ડેવનશાયર આદિ ભાગમાં વ્યાપકપણે બોલાતી કોર્નિશ (Cornish) નામની કેટલેક બોલી લુપ્ત થઈ ગઈ છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં જામનગર આદિ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં ભાટિયા-વગેરે કોમોમાં બોલાતી 'હાથાઈ' (કચ્છી ને મળતી) બોલી હવે લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ છે; આસપાસ વ્યાપકપણે બોલાતી

સૌરાષ્ટ્રી (ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રી) બોલીના ધમારા સામે એ ટકી રહી નથી તો, લાગાઓ અને ઢેરેન્નેના નિખિત ૩૫ની સાર્વનિક, શિષ્ટમાન્ય ગુનરાની નારી સુની સીખમાથી સોગંદીની વિશિષ્ટતાઓ પશુ નથી પેઢીની લાગમાથી ધમાતી નારી છે

મુગર્ધમાં જ્યાં બગ્ગમેમાં પઠના ફરજી પુષ્ટગ સંજગાતી, ત્યાં હો એની વ્યાપકતા ધણી ધની ની છે, જૂની પેઢીના માણસો જેટલી નવી પેઢીના યુવાનોમાં એ હવે સંજગાતી નથી તો મહા-રાષ્ટ્રમાં કોઈપણ પેઢીની રચાનિક બોલીમાં ‘ગાંધી’ ની સ્થિતિ બરાબર પ્રેટન જેવી થઈ ગઈ છે. બદલનાની સાંદ બરાડીના આક્રમણ સામે મતલબી દગાઈ મઈ છે, માન એક વિશિષ્ટ ભાષા તરીકે એનું અસ્તિત્વ રહ્યું છે મહાગી, ફરજી અને હાથાઈ ભાષાઓને ધણી સમય સુધી નિખિત ૩૫ પ્રાપ્ત નહાતું એવી એનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ, આતરસત્વ ખીત્યું નહીં હોય એનું અતુમાન વર્ધ રહે

ભાષાઓ કે બોલીઓ ક્યારે હુમ્મ થઈ ગણાય એનો અહીં વિચાર કરવો ઘટે છે. ઉ ત ઇન્ડિયામાં કોર્નિશની ભાષામાં કોર્નિશ શબ્દો તો આવ્યા હોય જ, પણ એની કેટલીક ભાષાઓમાં પુરાતન કોર્નિશ ભાષાના તત્ત્વો નજરે પડે છે. સિદ્ધાંતમાં બોલાતી ફ્રેન્ચ ઉત્તર ‘પ્રેટન’ની અને આયર્લેન્ડમાં બોલાતી અંગ્રેજી ઉપર આઈરિશની અસર વરતાય છે. ઉ ત સિદ્ધાંતમાં ફ્રેન્ચનું ઉચ્ચારણ (accent) ‘પ્રેટન’ ભાષાની રીતે થાય છે આયર્લેન્ડમાં બોલાતી અંગ્રેજીમાં પ્રાચીન આઈરિશ પ્રયોગોની જાણ હોય છે ઉ ત સિદ્ધ અંગ્રેજી ‘from you’ ને બદલે આઈરિશ અંગ્રેજીમાં ‘of you’, સિદ્ધ અંગ્રેજી ‘with’ ને બદલે ‘aghaist’, સિદ્ધ અંગ્રેજી ‘how’ ને બદલે ‘what way’, ઈ બોલાય છે આગ, ‘પ્રેટન’ ઉપર ફ્રેન્ચની અને આઈરિશના ઉપર અંગ્રેજીની ગાઢ જાણ પડેલી હોવા

છતાં, લિલટપક્ષે, એ બંને ભાષાઓની આક્રમક ભાષાઓ (ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી) ઉપર પણ કીક કીક અસર પડી છે. ૪૨

આ રીતે જ દરૂઝી-હાનાઈની સૌરાષ્ટ્રી ઉપર અસર પડી છે. ઉ ત. સૌરાષ્ટ્રી ભાષામાં આજે વ્યાપકપણે વપરાતા 'માથે', 'વયો મયો' આદિ ધણા પ્રયોગોમાં મધ્યે, વીએ આદિ દરૂઝી (-સિંધી) પ્રયોગોની અસર સંભવે છે

જ્યાં સુધી આક્રમક ભાષામાં આવા પ્રયોગો વપરાશમાં આવે રહે ત્યાં સુધી મૂળ ભાષાનું અસ્તિત્વ છે એમ ગણાય

મેથે જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો ભાષાઓ પરસ્પર સંપર્કે મિશ્રિત રૂપ ધારણ કરે કે એમ માનતા નથી. એમના મત પ્રમાણે કાર્ષપણ કાર્યમિદુએ એક જ વિગિષ્ટ, સુવ્યક્ત ભાષાસ્વરૂપ મોવાતુ હોય છે. ભાષાના સ્વરૂપનો વિકાસ થતાં પાલુ એનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન રહ્યો છે આ દૃષ્ટિએ ફ્રેન્ચ એ લૅટિન ભાષાનું અને અંગ્રેજી એ જર્મૅનિક ભાષાનું કાળક્રમે સતત વિકાસ પામીને અર્વાચીન સ્થિતિએ પહોંચેલું સ્વરૂપ છે એના વિકાસના પ્રત્યેક તબક્કે એના જોનનાર માણસો અવશ્ય હતા એ પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા એ મૂળ પુરાતન હિન્દો - આર્યન (વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષાની સમકાલીન આર્ય કથ્ય ભાષા) માધી પ્રાકૃત - અપભ્રંશ - જૂની ગુજરાતી આદિ સોપાનો દ્વારા વર્તમાન સ્વરૂપમાં અતીર્ણ થઈ છે. એના પ્રત્યેક ક્રમના વક્રાઓ હતા; એની એકે એક વિકાસસ્થિતિના નિદર્શનો મળે છે. ૪૩ એ રીતે એને એક જ નિદાસલી. ભાષાના પ્રવાહ તરીકે જોવામાં આવ્યા કથું અનુચિત નથી.

૪૨ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p 288

૪૩ જુઓ : પાન ૫ ૧૫.

આદાનપ્રદાનમાં લાપાનાં વિવિધ તત્વોનાં મહત્વનું તારતમ્ય -

લાપાઓની પરસ્પર અમર વિષે વિચાર કરતાં શબ્દોનાં આદાનપ્રદાનને લક્ષમાં લેતાની આવશ્યકતા નથી.^{૪૪} ઉ. ત. ફ્રેન્ચ લાપામાં રમતગમતોના અંગ્રેજી શબ્દો પુષ્કળ વપરાય છે; છતાં એટલાથીજ અંગ્રેજીની ફ્રેન્ચ ઉપર નોંધપાત્ર અસર પડી છે એમ કહી શકાય નહીં. એજ પ્રકારે ગુજરાતીમાં અનેક ફારસી - અરબી શબ્દો ધર કરી ગયા છે, અને સખાઅધ અંગ્રેજી શબ્દો વ્યાપકપણે પ્રયોગનય છે, છતાં એ બંને લાપાઓની એવી કોઈ તાર્ત્વિક અસર ગુજરાતી ઉપર થઈ નથી.

ખીજા પ્રકારનાં આદાનપ્રદાન—ખાસ કરીને એક લાપાની વિશિષ્ટ વાક્યરચનાનો અન્ય લાપામાં સ્વીકાર—લાપાના આદાનપ્રદાનમાં વધારે મહત્વની વસ્તુ છે. ઉ. ત. કોઈ ન્દાતો અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી ઈટાલિઅનમાં (શુદ્ધ રચના 'dannini la mia vacca' ને બદલે) 'da milia mia vacca' કહે ત્યારે એની મનો-ભૂમિકામાં રહેલી અંગ્રેજી વાક્યરચના 'I am no my cow' નું શબ્દશઃ રૂપાંતર કરતો હોય છે. અનિર્જન પદ્ધતિવાળી સ્લાવોનિક (Slavonic) લાપાની અસરથી કોઈ ઓરફ્રીઅન-જર્મન શિષ્ટ જર્મન રચના 'Ich wünsch Ihnen guten Morgen' ને બદલે 'guten Morgen wünsch' ich Ihnen' (= 'good morning wish I you') કહે તેમાં સ્લાવોનિક લાપાની વાક્ય-રચનાનો જર્મન ઉપર અધ્યારોપ થયેલો છે.^{૪૫} ગુજરાતીમાં કર્મણિ

૪૪ સરખાવો : "Thus vocabulary borrowings, no matter how extensive they may be, remain in a certain sense outside the language."

—Vendryes, *op. cit.*, p. 289.

૪૫ સરખાવો : Vendryes, *op. cit.*, p. 290.

રચના અને શબ્દાર્થનો પ્રચાર એ અંગ્રેજી વાક્યરચનાની અસર છે. ઉ.ત 'એ મારાથી થાયું છે' (કર્મણિ પ્રયોગ) એ 'It is done by me', એ શબ્દરચનાનું મીઠું ઉદાહરણ છે. ગુજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિ અનુસાર તો 'આ મેં કર્યું છે' એ બંને જ કર્મણિ રચના છે. (સરખાવો 'મદ્ ભણિય તુહુ', 'મદ્ જાણિય' ઈ.એ. અનેક અપભ્રંશ પ્રયોગો) એ જ પ્રમાણે ગુજરાતી શબ્દાર્થની ઉત્પત્તિ પણ અંગ્રેજી વાક્યરચનાની અસરને કારણે છે 'I cannot say' જેવી રચનાઓમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'મારાથી કહી શકાતું નથી' જેવી વાક્યરચના ઉત્ક્રાન્ત થઈ ગયે છે, દરમિયાન ૧૫મા-૧૬મા શતકની ગુજરાતી ભાષામાં તો આને સ્થાને 'મંદી વળુ નવ જાય' જેવા પ્રયોગો મળે છે,^{૪૬} અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઇતરિક વાર વર્તમાનમાં ચાલુ ક્રિયા આવી ગીતે દર્શાવાય છે 'આનમવાસીઓ ધણા વરોધી ગ્યનાત્મક મમ કરી રહ્યા છે.' આ પ્રયોગ સ્પષ્ટપણે જ હિંદીમાંથી આયાત થયેલો છે (ઉ.ત ગાધમવાસીયા વહુત સાલા સે રચનાત્મક કાર્ય કર રહે હે.), અને ધણુ કરીને ગાધીજી દ્વારા એ આવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના રાજાવિક્ર આતર ૨૧૨૫ (Gujarat) અનુસાર તો એવો પ્રયોગ માન પૂર્ણ ક્રિયાજ (= કામ પૂર્ણ કરી નાખ્યું છે) દર્શાવી શકે.

ઐતરિક વાર ટેમ્પલ સમયે કે આરી વાક્યરચનાપ્રકૃતિ ઉપરાંત સંખ્ય ધતત્વ પણ અન્ય ભાષામાંથી આયાત થાય છે. ઉ.ત મેગનોરમાં બોનાતી પોર્ટુગીઝ ભાષામાં અંગ્રેજીમાંથી પ્રથમ 'governor's casa' (= the governor's house) એ પ્રયોગ આયાત થયો, અને પછી તો પોર્ટુગીઝ સમયેજ અંગ્રેજી પડી પ્રત્યય ('s) લગાડીને

૪૬ 'સરખાવો 'ए वहु रोस न सहिणउ जाइ' (=એ અત્યંત રોષ સહી નકતો નથી), વાન્હડેપ્રમ્ન ૧-૨૬ 'पग मेल्हणउ न जाइ' (-પગ મૂડી શકતો નથી), વાન્હડેપ્રમ્ન ૧-૨૧૫

governor's class એમ કહેવાનું શરૂ થયું. ગુજરાતમાં ગામડાઓ ને કરનાઓમાં મુસનમાંનો લગભગ સપૂર્ણપણે ગુજરાતી શબ્દોને ઉર્દૂ પ્રત્યયો લગાડીને ઉર્દૂ સ્ત્રી બતાવતી, પણ વસ્તુતાએ ગુજરાતી ભાષા વાપરતા હોય છે. ઉત્તર 'અળેવાળી પીળેમ હૈ' (= 'આપણે પાણી પીવાનું છે'). 'મેરે ચોપસી વાચણી હૈ' (= 'મારે ચોપડી વાચવાની છે').

કેટલીક વાર સમીપરથી પ્રદેશોની ભાષામાં વિશિષ્ટ ધ્વનિઓ સમાન હોય છે. ઉત્તર અને ઉત્તર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં રાજસ્થાની - માળવીની અક્ષરોને મળીને વિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામાં રસમધ્યસ્થી ને રશને ન બોલાતો સંભળાય છે. ઉત્તર ચળાવ્યું (= શિં ૫૦ બનાયું), નાણું (શિં ૫૦ 'નહાનું') આ જ રીતે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રની ભાષામાં ચ-ધ્રુતિ આવિત રસમ સંભળાય છે (ઉત્તર 'હવાત્યમો શ્યો માલ છે'), ત્યાં સિંધીની અક્ષર રપ ટ છે. ભાષામાં આવ્યા બોડાં જ પ્રયોગો મળતા હોય તો એને સહ-મહુણ (collaborary-borrowing) માં ખપાવી શકાય, પરંતુ ને આવ્યા પ્રયોગો ભાષામાં વાપરવાથી સ્થિર થયા હોય તો એને ભાષામાં પ્રાપ્ત કરી નવીન પ્રયોગત્વના મહુણી ધો.

મિશ્ર ભાષાઓ (Mixed Languages) - એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં આવ્યા એટલા બધા પ્રયોગો બન્યા કે બોલનાર પોતાની (મૂળ) ભાષા બોલે છે, કે (સ્થાનિક) પ્રયોગો આવ્યા છે તે) બીજી, એના પણ સશય પડે એવું બને ત્યારે એ બનેલા સંકરમાંથી મિશ્ર ભાષા ઉદ્ભવે જ આવી કેટલીક ભાષાઓ આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે.

યુરોપમાં લટકતા જિપ્સી લોકોની રોમાની (Romany), ભાષા આ પ્રકારની મિશ્ર ભાષા છે. આર્મેનિયન જિપ્સીઓ રોમાની શબ્દોને આર્મેનિયન (Armenian) પ્રત્યયો લગાડે છે. ઉર્દૂમાં

પૂર્વે જિંદગીઓ મુદ્દ રોમાની ભાષા બોલતા ઉ ત 'Komóve te jal vdié mi Duvelésho kèi kana mervéa' (=I wish to go to the house of God when I die) પણ ૧૪૮, ઉત્તરકાળમા એમણે રોમાની શબ્દોને અગ્રેજ સંબંધિતરવો નગાડ્યા શરૂ કર્યા ઉ ત ઉપરના જ વાક્યનુ ઉત્તરકાળમા 'I'd love to go to the house of God when I die' એમ રૂપાંતર થયું ૪૭ આ પ્રકારની રચના જરા વિચિત્ર લાગે છે એ ઉપરની એ કેટલીક અરો એક પ્રકારની કૃત્રિમ ભાષા છે એમ ૧૫ શબ્દ પડે કદાચ ભાષાના ગુણત્વ નાનાસા ધ્યાનમાં હોય એવી આર્મેનિયન અને અગ્રેજ શબ્દોને સ્થાને રોમાની શબ્દો મૂકીને ભાષાને સાંકેતિક તનાવવાનો એનો પ્રયત્ન હોય એમ પણ બને. તો એમાં અન્ય ભાષાની અસર નહીં મળ્યાય અને એ મિશ્ર ભાષાનો તમૂનો રકબો નહીં

મિશ્ર ભાષાઓ સામાન્ય રીતે ખૂબ ઘસારા મચેલી ભાષાઓ હોય છે જે ભાષાઓ પરસ્પર એવા ધનિક સંપર્કમાં આવે કે એ પરિપામે એ બંનેની લાલચિત વિશિષ્ટતાઓ નુકસાન થઈ જાય, અને બંનેના કેવળ સામાન્ય પ્રકારના લક્ષણોનો સંભુમેળો થઈ એક ભાષાસ્વરૂપ બની જાય

જે પામેયામે વમતી પ્રજાઓને ધધા અર્થે અતિ નિમ્ન આવવાનું અને તો આવી રીતે મિશ્ર ભાષા સરળ થઈ ઉ. ત. કોકેસિયન પ્રદેશમા વસતી પ્રજામા તાર્તર (Tartar), આર્મેનિયન, જ્યોર્જિયન (Georgian) સિરકેસિયન (Circassian) આદિ ભાષાઓની એટલી બધી પરસ્પર મિશ્ર મોડીઓ મોનાય કે કે ભાષા-શાસ્ત્રીઓને પણ તેમના મૂળ સોધવા મુશ્કેલ પડે આવી મિશ્રમોડી-ઓમા રૂપરચના (morphology) નું સરળીકરણ (simplifi-

cation) ધ્યાનમેયનું તત્ત્વ છે પ્રસિદ્ધ ભાષાશાસ્ત્રી ગ્રિમ્મે (Grimm) ગ્રોમ્લીમા સૈકાને પ્રારંભે જ દર્શાવ્યું હતું કે ભાષાઓના સંધર્ભને પરિણામે સૌ પ્રથમ તેમનું વ્યાપ્તિ (ઉપરચના) નુષ્ઠ થઈ જાય છે આલુ બનતું / બેઈએ એમ ન કહી શકાય, તોપણ સામાન્ય રીતે એમ બને છે એ નિર્વિવાદ છે એવાયે, જે ભાષાઓના વિદેશમાં પ્રસાર થાય છે તેમની કેમીક લાદાણિક વિશિષ્ટતાઓ તે તે દેશોની અત્યંત વિભિન્ન પ્રકારની યથાનિ ભાષાઓની અસરને કારણે જન્મી નુષ્ઠ થઈ જાય છે એમ બન્યું છે આ રીતે પ્રાચીન ગ્રીક ઉપનિવેશોની ભાષામાં સંજ્ઞાની રી ગ્રીક વાત કરતા રૂપ રચનામાં સરિયે। સરગતા અને ધણા વિશિષ્ટ ધનિઓનો લોપ થયેનો નહીં પડે છે ૪૮ ઉપનિવેશોમાં નીન પ્રત્યયો ગ્રીક મોક્ષતી થઈ એમણે ધણા નવતર પ્રયોગો પ્રચલિત કર્યા જે ખીર ધીરે ત્યાની શિષ્ટ ગ્રીક ભાષામાં પણ પેગી ગયા

આ જ પ્રકારે સંસ્કૃતમાં પણ દ્રાવિડી વગેરે અન્ય પ્રત્યયોના સંપર્કને કારણે જૂનમળ દર્શાવવાને કર્મણિ જૂતકૃદતનો વ્યાપક પ્રયોગ (ઉ ત સ ગત), વિસ્તૃત જૂનમળ (Periphrastic Perfect) (ઉ ત વારવામાસ પ્રવ્રજમાચચાર ઈં) ઈં અનેક રચનાઓ પ્રવેશી છે

કોઈકવાર ઘણી ભાષાઓનું સમાન પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થઈને કોઈ ભાષા નિર્માણ થાય છે ઉ ત નૂમખ્ય મમુરતા। દેશમાં ગોવાતી ‘સામિર’ (Sibir) ભાષામાં ફેન્ન, સ્પેનિશ, ગ્રીક, ઈટાલિય। અને અરબીનું મિશ્રણ છે આમાંની પ્રયેક ભાષામાં એમાં સન્દેશમાં આવ્યા છે, તો એમની દરેની વિશિષ્ટ વ્યાકરણરચના (grammatical peculiarities) નો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે

ફરે પૂર્વનાં બંદરોમાં^{૪૯} પિડગિન અંગ્રેજી (Pidgin English) બોલાય છે, અને આફ્રિકાની સિએરા લિઓનિ (Sierra Leone) માં ભાંગુતૂરુ અંગ્રેજી (Broken English) બોલાય છે, તે પણ આગિરના જેવી મિશ્ર ભાષાઓ છે.

પિડગિન અંગ્રેજીના^{૫૦} પાયામાં ચીની ભાષાસ્વરૂપ રહેતું છે. ચીની ભાષામાં ઓછામાં ઓછું વ્યાકરણતરંગ છે; તેમ અંગ્રેજીમાં પણ વ્યાકરણતરંગ અતિ મિન પ્રમાણમાં છે. એથી અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ચીની વાક્યરચના બનાવવી ઘણી સુગમ થઈ પડે છે. પિડગિન અંગ્રેજીમાં સંબંધતરવોનો અભાવ હોય છે અને પદક્રમ ચીની ભાષા અનુસાર હોય છે. એમાં કેટલાક શબ્દો ચીની જ હોય — ઉ. ત. 'chow chow' (=food, to eat), 'amah', nurse), 'taipan' (=a boss); તેમ અંગ્રેજી શબ્દોનાં મુલિક ચીની ઉચ્ચારણ થાય છે, ઉ. ત. 'plopah' (=proper),

બ્લમફિલ્ડે દર્શાવેલ મદાસાગરના દાપૂઓમાં બેલાની અંગ્રેજી (Beach-la-Mir) તું એક ઉદાહરણ આપ્યું છે :

'Kai-kai he finish?' (= Is dinner ready?)

'You not like soup? He plenty good kai-kai.'

(= Don't you like the soup? It's very good).

—Blomfield, *Language*, p. 472.

સુરખારો : "Pidgin is...the lingua franca of a goodly portion of the Pacific lands, and an estimated 30 to 50 million people speak some of it, either solely or as an adjunct to their native tongues....Known as 'business' language; the closest a Chinese could come to pronouncing 'business' was 'bi-hin' or 'bijin' — eventually 'pidgin'."

—Gary Jerninge, "The 'can-do' Language," pub. 'Harper's Magazine'. 1963.

‘flin’ (= friend), ‘melican’ (= American). ક્રિયાપદો
 ce પદો (endings) લગાડવામાં આવ્યા હોય છે. ઉ. ત. ‘makee’
 (= to make), ‘tinkee’ (= to think). નીચેના ઉદાહરણો
 ચીની Pidgin English ના સ્વરૂપનો વિશેષ ખ્યાલ આપશે :

“Chinaman he makee allotim so-fashee
 China-side. Supposey one piece futa flog he bull-
 chilo, supposey that chilo too muchee largo man,
 all-same olo man—he must catchee floggum, no
 other ting can do.”

(અંગ્રેજી અનુવાદ : “A Chinaman always acts in
 this way in China. Suppose a father wants to flog
 his son; if that child is as big as a ‘grown man,
 the father must catch him to flog him. He can’t
 do anything else.” ૫૧

ઉત્તર ઓસ્ટ્રેલિયામાં ખોલાલી Australian Pidgin નો
 નીચેનો નમૂનો જુઓ. એ ચીની ‘પિડગિન’ થી વિભિન્ન સ્વરૂપનો છે.

“Big Name watchem sheeptysheep. No more
 belly cry fella hab. Big Name makum camp
 alonga grass. Big Boss longa sky makum inside
 glad.”

(અંગ્રેજી અનુવાદ : “The Lord is my shepherd.
 I shall not want. He maketh me to lie down in
 green pastures. He restoreth my soul.” ૫૨

૧. 'ક્રેઓલ' (Creole) બોલીઓ પણ મિશ્ર ભાષાઓ જ બેસીય. એમના પાયામાં ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ કે અંગ્રેજી જેવી કોઈ યુરોપિયન ભાષા હોય છે; પણ એનું વ્યાકરણ હુપ્તવત્ હોય છે અને ભાષાનાં અન્ય અંગો — શબ્દાદિક — બધે કણ કણ સમાં છૂટાં હોય છે. વિદેશી વેપારીઓ સાથે એમની ભાષામાં વાન કરવી ધંધા માટે અનિવાર્ય હોવાથી દેશીઓ (natives) તદ્દન ભાંગીવૂટી, શીર્ણવિશીર્ણ કૃપની પણ પોતાનું કામ સારે તેવી, વિદેશી ભાષા શીખ્યા, ને કાળક્રમે પોતાની ભાષા વિસારે પડી. આથી 'ક્રેઓલ' બોલી હવેનતી મહત્વની જરૂરિયાતો અને સામાન્ય વસ્તુઓ જ દર્શાવી શકતી; મૂળ ભાષાનું આંતર સત્ત્વ એમાં સદંતર હુપ્ત હતું. સમાજના નીચલા થરની એ બોલી હતી, જેને કદીએ વ્યવસ્થિત રીતે મૂળ વિદેશી ભાષા મદલ કરવાનો અવસર મળ્યો ન હતો. કેમ ગિઆનામાં Surinamo માં બોલાતી ભાંગીવૂટી (creolized) અંગ્રેજી — જેને 'Ningro Tongo' કે 'taki-taki' કહે છે તેનું ઉદાહરણ લુઓ :

" 'Kom na 'ini:-sej. mi: se 'gi: ju wan -sani: fo: ju: de 'njam.' (= Come inside. I shall give you something to eat.)"^{૫૨}

આ સર્વ મિશ્ર ભાષાઓ — સાગિર, પિડગિન અંગ્રેજી, તૂટીફૂટી અંગ્રેજી, અને ક્રેઓલ બોલીઓ — ભાષાઓના સંકરનાં ઉદાહરણો છે.

વિજેતા પ્રજાનું પદાગિત પ્રજાની ભાષામાંથી આદાન-અહીં સુધી આપણે પરસ્પરના ધનિક સંપર્કમાં રહેલી ભાષાઓના અરસપરસ આદાનપ્રદાન સંબંધે વિવેચન કર્યું. એક પ્રજા અન્ય

૫૨ સરખાવો : E. Shoppard Sayer, *Pidgin English*; cited by *Encyclopaedia Britannica*. Vol 17, pp. 914 A.

૫૩ સરખાવો : Bloomfield, *Languages*, p. ૩75.

પ્રગ્મ ઉપર વિજય મેળવીને એ પ્રદેશમાં સ્થાયી થાય, કે કોઈક ઐતિહાસિક કે ભૌગોલિક કારણથી કોઈ પ્રગ્મ પોતાના મુલકમાંથી હિન્દુત કરીને અન્ય પ્રગ્મના દેશમાં જઈને વસે ત્યારે ભાષાઓના આવેલો ધનિષ્ઠ સંપર્ક થાય છે. ત્યારે ધર્મજનું પરાજિત પ્રગ્મની ભાષા વિજેતાની ભાષામાંથી પુષ્કળ અંશે ગ્રહણ કરતી હોય છે, જે એના સ્વરૂપ ઉપર વ્યાપક અસર કરે છે. વિજેતા પ્રગ્મની ભાષા નો કાળક્રમે લુપ્ત ન થઈ જાય તો એમાં સંપર્કમાં આવેલી ભાષામાંથી થોડાક સાંસ્કૃતિક અંશે (cultural borrowings) માત્ર પ્રવિષ્ટ થાય છે. ઉ. ત. ઈંગ્લાંડની અંગ્રેજી ભાષામાં કિલ્ટનની કેલ્ટિક (Celtic) ભાષામાંથી કેવળ થોડાંક સ્થળનામો પ્રવિષ્ટ થયાં છે. અમેરિકન અંગ્રેજીમાં 'ઈન્ડિયન' ભાષાઓમાંથી કેટલાંક સ્થળનામો આવ્યાં છે. ઉ. ત. Massachusetts, Illinois, Wisconsin, Chicago, ઈ. સ. આ રીતે બોહેમિયા (Bohemia) થી ઈંગ્લાંડ મુખીનાં કેટલાંક સ્થળનામો કેલ્ટિક છે. (ઉ. ત. Vienna, Paris, London, ઈ. સ.); જ્યારે પૂર્વ જર્મનીમાં ઘણાં સ્થળનામો સ્લાવિક (Slavic) છે. (ઉ. ત. Berlin, Leipzig, Dresden ઈ. સ.).^{૫૪}

પરાજિતનું વિજેતા ભાષામાંથી આદાન-અંગ્રેજીનું ઉદાહરણ-

આથી જણવું, પરાજિત પ્રગ્મની ભાષા જીવંત રહે તો એમાં સંપર્કમાં આવેલી તે તે આક્રમક પ્રગ્મઓની ભાષામાંથી પુષ્કળ અંશે લેનમાં હોય છે. અંગ્રેજી આ પ્રકારના આદાનનું એક જવલંત ઉદાહરણ છે. એમાં સૌથી પ્રથમ ભાષાના જગમગાણે, રોમન સામ્રાજ્યના યુગમાં, લેટિન શબ્દો પ્રવેશ્યા. ઉ. ત. wine (< લે. vinum), street (< લે. strāta). એ પછી સાતમા યત્કમાં પાદરીઓ દ્વારા church (< લે. cōrīnca), bishop (< O. E. bišcop < લે. episcopus) ઈ. સ. શબ્દો આવ્યા.

નવમાથી અગિયારમા સૈકા સુધીમાં કેનિશ આફ્રિકા દરમિયાન અનેક સ્કેન્ડિનેવિઅન (Scandinavian) શબ્દો અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ્યા : ઉ. ત. they, them, their, are, call, die, hit, law, wrong; અને skirt, sky, skin જેવા અનેક sk-આરંભી શબ્દો.^{૫૫} આ સર્વ પરકીય શબ્દો લાપાના અંતર્ગત સુધી પહોંચી ગયા છે એ નોંધવા જેવી બીના ગણાય.

નોર્મન વિજય બાદ કેટલાંયે સૈકાંઓ સુધી ઈંગ્લાંડમાં ફ્રેન્ચનું વર્ચસ્વ હતું. ચૌદમા શતકમાં તે ઉચ્ચ સ્તરના અંગ્રેજો અંગ્રેજી ને ફ્રેન્ચ બંને લાપાઓ સમાન રીતે બોલતા, કે હેવટ ફ્રેન્ચ આસાનીથી બોલી શકતા, બ્યારે સામાન્ય પ્રજા માત્ર અંગ્રેજી બોલતી. આ યુગમાં અનેક ફ્રેન્ચ શબ્દો અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ્યા. ઉ. ત. state, crown, people, duke, court, judge, crime, prove, plea આદિ કાયદો અને રાજ્યવ્યવસ્થાના શબ્દો; war, battle, soldier, navy, campaign, march આદિ યુદ્ધને લગતા શબ્દો; religion, angel, saint, pray, virtue, grace, pity આદિ ધર્મને લગતા શબ્દો; falcon, scent, track, sport, dice, trump આદિ શિકાર અને રમતગમતના શબ્દો; glory, art, beauty, colour, figure, paint, arch ઈં કલાને લગતા શબ્દો; chair, table, furniture, soup, jelly, boil, fry આદિ ગૃહસ્થવનને અંગેના શબ્દો; beef, pork, mutton ઈં વિવિધ ખાદ્ય આમિષના શબ્દો (—જે કે એ પ્રાણીઓનાં નામો—ox, swine, sheep ઈં—અંગ્રેજી છે); અને, છેલ્લે, John, James, Helen, ઈં અનેક વ્યક્તિનામો (personal names).^{૫૬} કોઈ કોઈ વાર સમાન અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ નામો એક સાથે પ્રચલિત હોય

છે : ઉ. ત. અં. yearly, ફેં annual; hearty, cordial; answer, reply; ghost, spirit.

એ યુગમાં ફેન્ચનું રાજકીય અને સાર્વત્રિક વર્ચસ્વ હતું. એથી ફેન્ચમાંથી અંગ્રેજીએ આટલા બધા શબ્દો સ્વીકાર્યા. એની સામે, અંગ્રેજીમાંથી ફેન્ચમાં અણવેલા શબ્દો બહુ જ થોડા — મુખ્યત્વે રમતગમતોને લગતા — છે.

ઈંગ્લાંડનો દૂર દૂરના દેશો સહે દરિયાઈ વેપાર જાત્રા પછી અને દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં ઉપનિવેશો સ્થપાયા પછી અંગ્રેજીમાં ઘણી ઘણી ભાષાઓમાંથી શબ્દો આવાત થયા છે. ઉ. ત. અમેરિકન ઈન્ડિયન ભાષાઓમાંથી igloo, moccasin, ઈં; નેપાલ અમેરિકાની સ્પેનિશ બોલીઓમાંથી corral, ranch, ઈં; અમેરિકાનાં શહેરોમાં વસેલા જર્મનોની ભાષામાંથી sauerkraut, wiener-wurst, ઈં; ચીની ભાષામાંથી tea, chow, Shanghai ઈં; જાપાની ભાષામાંથી kimono, jin-riki-sha; મલયભાષામાંથી bamboo, gong, kampong, orang-utan; દ્રાવિડી ભાષામાંથી betel, calico, ઈં; બંગાળીમાંથી bungalow; હિંદીમાંથી jungle, punch, ઈં; ફારસીમાંથી shah; અરબીમાંથી haram, sherbet, Sultan, ઈં; તુર્કીમાંથી boy, kiosk; ઓસ્ટ્રેલિયન ભાષાઓમાંથી kangaroo, boomrang; આફ્રિકન ભાષાઓમાંથી chimpanzee, gorilla, zebra, ઈં. ૫૭

વર્તમાનની સમીપના કાળમાં વિદ્વાનોએ અંગ્રેજી આદિ યુરોપિયન ભાષાઓમાં લખતાં અનેક લેટિન અને ગ્રીક શાસ્ત્રીય શબ્દો લીધા છે. આ પ્રકારે લેટિનમાંથી adjective, function જેવા, અને

૫૬ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 465.

૫૭ સરખાવો : Sturtevant, *op. cit.*, p. 143; ઉપરાંત, લુઓ-પાબ્લો, પૃ. ૩૧૧.

ગ્રીકમાંથી arterio-sclerosis, thermo-dynamic જેવા શબ્દો લીધા છે. આજે તો આવા શાસ્ત્રીય શબ્દોના પણ સંક્ષેપો સવિશેષ પ્રચલિત બને છે. ઉ. ત. ion, proton, neutron ઈં.

ગ્રીક લેટિનમાંથી શબ્દો ઉપરાંત પ્રત્યયો, અનુગો પણ લેવામાં આવ્યા છે. ઉ. ત. player, maker ઈં માં કર્તૃવાચક -er પ્રત્યયનો ઉદ્ગમ લેટિન -ārius માંથી છે. ઉ ત. લે. carpen-tārius > અં. carpenter. વિશેષણવાચક -ary પ્રત્યયનો ઉદ્ગમ પણ એમાંથી જ છે. ઉ. ત. primary, ordinary, exemplary, ઈં.

કાર્ષક વાર અંગ્રેજીમાં વિદેશી શબ્દોનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હોય છે; જેમકે overdriven (< જર્મન übertrieben), air-plane (< aero-plane). પણ, સામાન્ય રીતે, આગળ દર્શાવ્યું તેમ અંગ્રેજી ભાષા પરભાષામાંથી શબ્દો યથાવત્ ગ્રહણ કરે છે.

પરાજિતોનો વિજેતા ભાષાનો સમગ્રપણે સ્વીકાર—

સામાન્ય રીતે તો ભાષાઓના સંપર્કમાં ઉપર દર્શાવ્યા અનુસાર પરિવર્તન - રૂપાંતર થાય છે. પણ ક્વચિત્, એથી વિલક્ષણ પ્રકારની પરિસ્થિતિ પણ સરળય છે. કાર્ષક વાર પરાજિત પ્રજા વિજેતાની ભાષા અપૂર્ણપણે ગ્રહણ કરે અને પછી, કાળક્રમે, એ ભાષાસ્વરૂપ ઉપલા વર્ગોની વિશુદ્ધ ભાષાને સંપૂર્ણપણે દબાવી દે એમ બને. ઉપનિવેશોની ઓક ભાષાની આવી પરિસ્થિતિ હતી એ આપણે નોંધ મળ્યા. ચીલીમાં સ્થાનિક પ્રજાએ સ્પેનિશ ભાષા ગ્રહણ કરતા એમની મૂળ ઈન્ડિયન ભાષાઓ હુપ્ત થઈ ગઈ; તો એ સ્પેનિશનું ધ્વનિતંત્ર મૂળ ઈન્ડિયન ભાષાઓના ધ્વનિતંત્રથી ઘણું રંગાયેલું હતું. એજ પ્રમાણે ભારતમાં આર્યોએ દ્રાવિડી આદિ આર્યેતર પ્રજાઓ ઉપર વિજય મેળવીને એના ઉપર સંસ્કૃતનું વર્ચસ્વ લાધ્યું. પણ તો સાથે-સાથે એ પ્રજાઓના વિશિષ્ટ મૂર્ધન્ય ધ્વનિઓ ર, ઢ, ણ તેમ ર-લ

ધ્વનિસંકર (રોમ્, લોમ્ ઈં), ઈં ઈંડો-આર્યન ભાષામાં દાખલ થઈ ગયા. આ સર્વ પરિવર્તનમાં, તેમ મિથ ભાષાઓની ઉત્પત્તિમાં આદાનનું જે સ્વરૂપ નજરે પડે છે એ અસામાન્ય અને વિલક્ષણ છે.

પ્રાચીન ઈંડો-આર્યનમાંથી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ—
એમાં લિંગલિંગ સમયે થયેલાં આદાનો

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિનો આ પ્રકારે વિચાર કરવો ધણે રસપ્રદ થશે. ગુજરાતી એ એક દૃષ્ટિએ તો પ્રાચીન ઈંડો-આર્યનમાંથી —અર્થાત, વૈદિક સાહિત્યભાષાના યુગમાં સામાન્ય જનતામાં બોલાતી કથ્યભાષા કે બોલીમાંથી— કાળક્રમે ઉત્ક્રાન્ત થયેલું રૂપ છે. તો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને વિશેષતઃ પ્રજ્ઞઓનાં આગમન-સ્થળાન્તર ઈંના અનુલક્ષમાં પ્રાચીન ઈંડો-આર્યનની આરંભની કલાઓથી એના ઉપર અન્ય ભાષા-સંસ્કૃતિની કેવી કેવી અસરો થતી ગઈ, એના ઉપર કેવા કેવા પદ લાગતા મળ્યા એની વિચારણા કરતી આવશ્યક છે.

પ્રાચીન ઈંડો-આર્યનમાં—જેનું એક સાહિત્યિક રૂપ વૈદિક ભાષા અને પછી સંસ્કૃત છે—કાળક્રમે ધ્યાનપ્રેરવતા ફેરફારો થતા રહ્યા છે એ તો સુરપટ છે. મૂર્ધન્ય વર્ણોનો ઉદ્ભવ, (સંસ્કૃતોત્તર કાળમાં) કેટલીક વ્યાકરણકોટિઓનો સર્વથા લોપ, ઈં ભાષા પરિવર્તનો અન્ય ભાષાઓ બોલનારી જાતિઓએ આર્ય ભાષાઓ અપનાવતાં થયાં છે.

ઈંડો-યુરોપિયન ભાષામાં નહોતા એવા શબ્દો ઈંતર ભાષાઓમાંથી ઈંડો-આર્યનમાં આવ્યા છે એ સુરપટ છે. આરંભમાં આ આદાનનું પ્રમાણ થોડું હતું, પછી ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. ઉછીના લેવાયેલા શબ્દો સંસ્કૃત કરતાં પ્રાકૃતમાં વધારે છે, અને પ્રાકૃત કરતાં વર્તમાન ભાષાઓમાં એથીયે વધારે છે.

કોઈ કોઈ વાર આવ્યા ઉછીના લેવાયેલા શબ્દો પ્રાચીન સંસ્કૃત શબ્દની સાથોસાથ વપરાતા રહ્યા છે. ઉ. ત. (પ્રાચીન) અષ્ટ અને

(ઉત્તરકાલીન) ષોટક, જ્ઞાન અને કુમકુર, માર્જાર અને વિહાલ, ઋક્ષ અને મત્સ્યક. ૫૮ આ રીતે પ્રાચાર્ય (pre-Aryan) ભાષાઓમાંથી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતીય-આર્ય ભાષામાં ઊતરેલા શબ્દોની સંખ્યા ઘણી વિપુલ છે.

એમાં સૌથી જૂનો સ્તર અત્યંત પુરાતન ‘નિગ્રિટો’ (negrito) જાતિની ભાષામાંથી લેવાયેલા શબ્દોનો છે. ‘નિગ્રિટો’ કે ‘કાલેય’ જાતિના લોકો ભારતના સૌથી આદિમ નિવાસીઓ હતા. એમની સંસ્કૃતિ કેવળ પાષાણયુગની દક્ષાની હતી. ખેતી કે પશુપાલનનું એમને જ્ઞાન નહોતું. ભારતમાં આજે શુદ્ધ નિગ્રિટો જાતિ અવશિષ્ટ રહી નથી; પણ દક્ષિણ બ્રહ્મચિસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણની કેટલીક જાતિઓમાં ‘નિગ્રિટો’ તત્ત્વ છે. નિગ્રિટોની એક જાતિ હિંદની બહાર આંડમાન દાપુઓ ઉપર વસી હતી; એની સંતતિ આંડમાની (Andamanese) ભાષા બોલે છે. નિગ્રિટો જાતિઓની ભાષામાંથી ઈન્ડો-આર્યનમાં વૃક્ષોનાં અને પ્રાણીઓનાં નામો ગ્રહણ કર્યાં હશે એમ કદપના ચર્ચા શકે છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચૌદરુએ વાદુક (= આમાચીડિયું) જેવા કેટલાક પ્રાચીન શબ્દોનું મૂળ નિગ્રિટો ભાષામાં દર્શાવ્યું છે. ૫૯

એ પછી ભારતમાં ઓરિંદ્રક જાતિઓ આવીને વસી. આસામના ખાસી (Khasis) તેમજ સાંતાલી-મુંડારી જેવી કોલ કે મુંડા (Kol or Munda) જાતિઓ ઓરિંદ્રક છે. તેઓ ઉત્તર હિન્દમાં પંજાબ સુધી, તેમ મધ્ય હિન્દમાં અને દક્ષિણમાં પ્રસરી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે કેટલાંયે હજાર વર્ષ ઉપર એમનું આગમન થયું. હશે એમ ધારવામાં આવે છે. એમને પ્રાથમિક સ્વરૂપની ખેતીનું

૫૮ સરખાવો : T. Burrow, *The Sanskrit Language*, p. 374.

૫૯ સરખાવો : Sumati Kumar Chatterji, ‘Indo-Aryan and Hindi,’ 1942, p. 33.

જ્ઞાન હતું. તેઓ પશુપાલક નહોતા, તોપણ હાર્યાને કેળવવાનું એમને આવડતું, અને તેઓ મરવાંખતકા (fowls) પાળતા. ઓરિદ્રક બાપા-સ્વરૂપમાં પૂર્વગ (prefix), અનુસર્ગ (suffix) અને અંતઃસર્ગ (infix) ત્રણે છે. એમની સંખ્યાગણનાપદ્ધતિનો એકમ કોડી (=૨૦)નો હતો. એમની પાસેથી પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યનમાં નારિકેલ, કદલ, તામ્બૂલ, હરિદ્રા (=હળદર), વાર્તિયળ (=રીંગણી), અલાવુ (=કોળું), કરાંચ, ઝન્દુર (=ઉદર), લાક્કલ (=હળ), સર્પ (=મરસવ) આદિ શબ્દો આવ્યા છે.^{૬૦}

ઓરિદ્રકની પછી, કે કદાચ એમની સાથે જ, ભારતમાં દ્રાવિડી પ્રજાઓનું આગમન થયું હતું. આજે જમુચિસ્તાનમાં ક્વેદાની આજુબાજુ બોલાતી ‘બ્રાહુઈ’ (Brahui) બાપા દ્રાવિડી વર્ગની છે; એટલે પુરાતન સમયમાં એ પ્રદેશમાં દ્રાવિડી પ્રજાઓની વસાહતો હશે એમ કલ્પના થઈ શકે છે. દ્રાવિડી લોકો મૂળ પૂર્વ ભૂમધ્ય પ્રદેશમાંથી (Eastern Mediterranean) લિસિઆ અને ક્રીટ (Crete) માંથી ઊતરી આવ્યા હોય એ સંભવિત છે. કદાચ હેબેનિક ગ્રીકોની પૂર્વે થઈ ગયેલી સુપ્રસિદ્ધ ઈલિઅન પ્રજા જ દ્રાવિડી હોય. ‘દ્રાવિડ’નું એક રૂપ દ્રામિળ (Dramila) કે તામિલ (Tamil) છે—જેનું લિસિઅન શિક્ષાલેખોના Trinmili ની સાથે નિકટનું સામ્ય છે.^{૬૧}

દ્રાવિડી લોકો વિશાળ નગરો બાંધીને રહેનારી પ્રજા હતી. શાંતિના સમયમાં એમની વ્યવસ્થિત સામૂહિક જીવનની પ્રણાલિકા હતી. તેઓ પશુપાલન પણ કરતા. એમની કેટલીયે ધાર્મિક માન્યતાઓ રહસ્યાત્મક (mystic) હતી, જેની વર્તમાન હિન્દુ ધર્મ ઉપર સ્પષ્ટ ઝાયા પડી છે.

૬૦ સરખાવો : Sumit Kumar Chatterji, *op. cit.*, p. 35
T. Burrow, *op. cit.*, pp. 378-379.

૬૧ સરખાવો : Sumit Kumar Chatterji, *op. cit.*, p. 39.

એ પછી આર્યોએ ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રથમ તો આર્યોએ દ્રાવિડી લોકોને હેઆ નહીં, પણ પૂર્વમાં નગણી ઓસ્ટ્રિક નિઓને દ્યાવતા તેઓ આગળ વધ્યા. અશ્વરથ એ આર્યોની એક મદરવની સિદ્ધિ હતી. પાળેલાં પશુઓ સાથે ગ્રામ (= wandering clans, ગ્રમણ કરતી ટોળાઓ) રૂપે આર્યો ફરતા, જ્યારે દ્રાવિડી લોકો ખેતીપ્રધાન પ્રજા હોઈ એક સ્થળે સ્થાયી નિવાસ કરતા. આર્ય ધર્મ યજ્ઞયાગાદિક અને હોમપ્રધાન હતો; તો દ્રાવિડી પ્રજાના ધર્મમાં શેડશોપચાર પૂજા એ પ્રધાન તત્ત્વ હતું. આર્યોની કુટુંબવ્યવસ્થા પિતૃસત્તાત્મક (patriarchal) હતી; તો દ્રાવિડોની કુટુંબવ્યવસ્થા માતૃસત્તાત્મક (matriarchal) હતી.

દ્રાવિડીઓ પાસેથી આર્યોએ અનેક શબ્દો ગ્રહણ કર્યા છે. ઉ. ત. અગ્રહ, બનલ, બલસ, ઉલ્લસલ, કખલ, વલુપ, કાક, કાનન, કુટિ, કુણ્ડ, કુન્નલ, કૂપ, કેતક, ધૂક, ચિરુણ, ચનુર, ચન્દન, ચૂઢા, તાલ, તૂલ (=૩), દણ્ડ, નિચિન્ડ, નીર, પિણ્ડ, પળિન્ડ, પલ્લી, પુટ, વફ, મયૂર, મહિલા, માલા, મીન, મુકુલ, વલ્લય, વલ્લી, શઠ, શવ, દર્પ ધ્વં, એમાંના ઉલ્લસલ, કુણ્ડ, દણ્ડ, પિંડ, મયૂર^{૧૨} આદિ શબ્દોનું ગ્રહણ તો છેક ઋગ્વેદના સમયમાં થયું છે. એ એમ બતાવે છે કે વેદના સમયમાં આર્યોને ઉત્તર ભારતમાં-મંગાપ્રમુનાની અંતર્વેદીના પ્રદેશમાં-દ્રાવિડો સાથે સંપર્ક થયો હતો.^{૧૩} વૈદિકાગર સંસ્કૃત કાળમાં દ્રાવિડી ભાષાઓમાંથી વિપુલ પ્રમાણમાં શબ્દો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા. પ્રાકૃત કાળમાં, અને સાર બાદ, આ આદ્યત ઘણું જ ઘટી ગયું.

એ પછીના ઐતિહાસિક સમયમાં પણ ભારતમાં બહારની અનેક પ્રજાઓ આવી છે, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે વિચરી છે, અને છેવટે ફરી હામ થઈ છે. પ્રજાઓના આ આગમન-

૧૨ સરખાવો : T. Burrow, *op. cit.*, pp. 380-385.

૧૩ સરખાવો : T. Burrow, *op. cit.*, p. 387.

રચનાન્તરાદિકની અસર ભારતીય-આર્યભાષા ઉપર પડી છે. એમાંથી જે જે પ્રગત્યો ગુજરાતમાં આવીને વસી તેની અસર અભ્યાસાઈ છે. ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૯ થી ૧૯૭ સુધી મૌર્ય આધિપત્ય રહ્યું. એ પછી-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધી-એકિન્દ્રયન ગ્રીકો આવ્યા, જેમાં સિલિન્દ્રપ્પહો થી વિખ્યાત થયેલા મિલિન્દ કે મિનેન્ડરનું નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. ત્યારપછી રાકે ક્ષત્રપોનું રાજ્ય ઈ. સ. ૩૬૮ સુધી રહ્યું. એમાં ક્ષત્રપ મદ્રામનનું નામ (ઈ. સ. ૧૪૩-૧૫૮) સુવિખ્યાત છે. ઈ. સ. ૪૧૦ થી ૪૭૦ સુધી ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુપ્ત લોકોનું વર્ચસ્વ રહ્યું. એનો તોરમાણ અને મિહિરકુલ દ્વયે અંત આપ્યો.

ગુપ્તો પછીથી વલ્લભિના ચૈત્રકોનું ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આધિપત્ય થયું. (ઈ. સ. ૫૦૬ થી ૭૬૬). ઈ. સ. ૭૫૦ થી ૭૭૦ દરમિયાન સિંધના આરખોએ વલ્લભિનો નાશ કર્યો. ઈ. સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીમાં દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર દક્ષિણના ચૌલુક્યોની સત્તા હતી. એ વખતે ભરુચમાં એક ન્હાતું ગુર્જર રાજ્ય હતું જેના પહેલા રાજા હનો ઉદ્દેખ મળે છે. એકંદરે ઈ. સ. ૭૪૩ થી ૯૭૪ સુધી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોનું ગુજરાત ઉપર વર્ચસ્વ રહ્યું. આ સમયમાં અલહિલપુર ઉપર આવગ્રઓનું આધિપત્ય હતું. આવગ્રઓ પછી ઉત્તરના ચૌલુક્યોનો ગુજરાત ઉપર અમલ થયો. (ઈ. સ. ૯૬૪-૧૨૪૨). આ સમય એ ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ ગણાય છે. આજ કાળમાં અંતિમ અપભ્રંશ ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૨૧૯ થી ૧૩૦૪ સુધી ગુજરાતમાં વાઘેલાઓનું આધિપત્ય હતું. હેલ્લા વાઘેલા રાજા કણ્વદેવને અલાહીન ખલજીના સેનાપતિ અલ્લખખાને હરાવ્યો. એ પછી સાકાવારસો વર્ષ ગુજરાત ઉપર મુસ્લિમ આધિપત્ય રહ્યું. ઔરંગઝેમનાં મૃત્યુ પછી મરાઠાઓનું પ્રાબલ્ય વધ્યું. એમણે ગુજરાતમાં પગપેસારો કર્યો અને અદામ

સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાત ઉપર પેશ્વા અને ગાયકવાડની સત્તા હતી. ૧૮૦૨ થી ગુજરાતમાં અંગ્રેજી સત્તાનો પ્રારંભ થયો.

આ સર્વ પ્રજાઓનાં આગમનો સ્થળાન્તરો અને રાજકીય પરિવર્તોમાં ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકાની આસપાસમાં (ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ ફરમિયાન) ગુર્જરોનું ભારતમાં આગમન, એનાં અનેક સ્થળાન્તરો, અને છેવટે ગુજરાત આદિ પ્રદેશોમાં સ્થાયી નિવાસ એ ભાષાદૃષ્ટિએ સૌથી વધારે મહત્ત્વનું પરિપ્લવ ગણાય.

પ્રાકૃતોમાં નહોતા એવા અનેક દેસ્ય શબ્દો પશ્ચિમ કે ગુર્જર અપભ્રંશમાં મળે છે. તેમાંના ઘણા શબ્દો ગુર્જર પ્રજાની પોતાની મૂળ જોડીમાં હશે એમ અવશ્ય માની શકાય. કયાં શબ્દો પુરાતન કાળથી વમેલી આદિવાસી પ્રજાઓ પાસેથી આવ્યા, કયા ગુર્જરો પાસેથી મળ્યા, કયા દ્રાવિડી આદિ પ્રજાઓના સંપર્કે આવ્યા એ નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. તોપણ, કેટલાંક ઝાડપાનનાં કે પશુપંખીઓનાં નામો, તેમ પ્રાથમિક જીવનચર્યાને આવરી લેતા કેટલાયે શબ્દો આદિવાસી પ્રજાની ભાષામાંથી ભારતીય-આર્ય ભાષામાં આવ્યા હશે એમ માનવું સંયુક્તિક છે.

સંસ્કૃતમાં આદિ જ વર્ણવાળા શબ્દો બહુ જ થોડા—માંડ પચીસેક જેટલા હશે, તેમ આદિ ઢ વર્ણવાળા શબ્દો પણ કેવળ ગણતર છે; અને આદિ ઠ-ઢ વાળા શબ્દો ચાર-છથી વધારે નથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આવા શબ્દોની સંખ્યા વિપુલ છે. તો ગુજરાતી ભાષાએ આ સર્વ શબ્દો ક્યાંથી મેળવ્યા એ વિચારવું પ્રાપ્ત થાય છે.

આમાંથી અર્ધતાલબ્ય ધ્વનિઓવાળા, વિશેષતઃ જ-કારાદિ અને છ-કારાદિ શબ્દો—ઉ. ત ઝાડ (< દેસ્ય જાડ), ઝાંખરું (< દેસ્ય જાંલરો), ઝડી (દે. જાડી, = નિરંતરટ્ટિ), ઝંટિયાં - જટિયાં (દે. જંટી, = નાના ઊભા વાળ), ઝીંક (દે. છીંક), છાણુ (દે. છાણ), ઈં —

જેમનું સ્પર્શસંઘર્ષ (affricate) ઉચ્ચારણ સંસ્કૃતથી બહુ જુદું પડી જાય છે તે આદિમ ભાષામાંથી લેવામાં આવ્યા હોય એવું અનુમાન કરી શકાય.

એ ઉપરાંત બેકરડે (દે. ઝકુરડો), ટેકરો (દે. ટેકર), કાતર (દે. કોટર), વહોળો-વહોળો (દે. વહોલો), કંદ (દે. કંદો), કુશ્કી (દે. કુશ્કો), હોલવુ (દે. હોલ), ખટકે (દે. ચુકુલ), કાલ્હો (દે. કોલ્હો, =શિયાળ), ખોલકું (દે. સોલો), ગાડર (દે. ગફરી, =ખકરી), ખોકડો (દે. કોલ્કડો), હોગરી (દે. ઓગરી), ડોળો (દે. જોળો), ઢૂંઢો (દે. ઢુંઢો), રાડ (દે. રાહી), ખોળે (દે. વોગ્ગલો) જેવા ભાષાના અંતરગત સુધી પહોંચેલા નિમ્નસ્તરી શબ્દો પણ આદિમ ભાષા પાસેથી આવેલા સંભવે છે.

અલી (=સ્ત્રીસંબોધન), અમા (=માતા), ચીકણું, ચિચા (મરાઠીમાં = 'આંગલી'), ચણેડી, સાહેલી, શેઠ, ડુંદ આદિ શબ્દોનાં મૂળ દ્રાવિડી ભાષામાં જ્યાં છે.

અનારી (દે. અળાદો), હેલી (દે. અયાલી), અવડ (દે. અરબો), ઓઠણી (દે. ઓઠુળ, =ઉત્તરીય), માગર (દે. મગરી), ધાધરો (દે. ધધર), ચૂડો (દે. ચૂલો), ટીકા (દે. ટિલ્ક =તિલક), ઠાસો (દે. ઠાસો), તસાર (દે. તલારો, =નગરરક્ષક), પિઠારો (દે. પેઠારો, =ગોવાળિયો), મામી (દે. મામી), મોગરો (દે. મોમ્મરો, =કળી), મરડ (દે. મરદ, =ગર્વ), કાડ (દે. કોટ, =કૌતુક, હોંશ), જૂંડ (દે. મજ્જ, =નિર્લજ્જ, જૂંડ), હોતો (દે. હોલ, =વિદ, નામક), પટાળ (દે. વિદ્યલ, =અસ્પૃશ્યસંસ્પર્શ) આદિ અનેક દેશી શબ્દો ગુર્જરાદિકે પ્રબળતા પાસેથી લેવામાં આવ્યા હશે એમ કહી શકાય. આકાશ-નંદમા સૈકા સુધીની પ્રાકૃતોમાં એ વ્યવસ્થા ગણતા નથી, પણ આચાર્ય હેમચન્દ્રના અગિયારમા સૈકાની આસપાસની દેહીનામમાલ માં અને વિદ્યેશ્વર-સંસ્કારાચાર્યનાં અપભ્રંશ પદોમાં એ ઉલ્લિખિત છે. ૪૪

મુસ્લિમ યુગમાં ગુજરાતીમાં કળાકારીગરી, મોજશીખ, ન્યાય વ્યવસ્થા, રાજ્યવહીવટ, યુદ્ધસરંજામ આદિને લગતા અનેક શબ્દો દ્રારસી-અરબી (ને તુર્કી)માંથી લેવાયેલા છે. ઉ. ત. યુક્તાય ગાલીચો, ખીરંજ, અતાર, અંછર, શરખત, ઈ-સાફ, સૂખો, ફોજદાર તોપ, તરવાર, ઈ. એ સાંસ્કૃતિક આદાન (cultural borrowing) માત્ર છે, બાપાના છેક અંતસ્તક સુધી એ પ્રવેશ્યા છે એમ ત કહી શકાય.

મરાઠી શબ્દો ગુજરાતી ભાષાએ અલગપ્રમાણમાં પ્રહણ કર્યાં છે. ઉ. ત. લાદે, ટકાવ, માગ (=મેંથી), નિદાન (=ઓછામાં ઓછું), ચઢવઢ, વાટાઘાટ, ૬૫ ઈ.

પોર્ટુગીઝમાંથી ગુજરાતી ભાષાએ આફસ, પાયરી, અનનાસ, કોફી, કાજૂ, પાદરી, મેજ, જટાટા, તમાકુ, ઈ, અને અંગ્રેજી-માંથી ટિકિટ, મારતર, રેશન. ઈ શબ્દો લીધા છે. ૬૬ આ સર્વ પણ કેવળ સાંસ્કૃતિક આદાન જ છે. બેસાક, અંગ્રેજીની કેટલીક અસર ગુજરાતી વાક્યધટના ઉપર થઈ છે, જેનો આમળ નિર્દેશ કરશે છે; પણ એ એટલી વ્યાપક નથી—આમજનતાની બોલીમાં એ વરતાતી નથી.

આ રીતે ઇતિહાસના સુવિશાળ પટમાં લિખલિખ કાલગિન્દુએ ગુજરાતી ભાષાને અન્ય ભાષાઓના સંસ્કારો લાગેલા છે.

*

૬૪ બુઓ : સિદ્ધેશ્વરચંદ્રસાવરુશાસન માં 'તત્સ્યાવીના છોલાદયઃ।' (૮-૪-૩૯૫). અને 'શોપ્રાવીનાં વહિમદયઃ।' (૮-૪-૪૨૨) એ સુત્રોમાં ઉલ્લેખિત હેતુ શબ્દો

૬૫ બુઓ : K. B. Vyas, 'Intimate Borrowing between Gujarati and Marathi', pub. 'Journal of the Gujarat Research Society, October, ૧

૬૬ બુઓ : પાઠન, પૃ. ૩૧૩-૩૧૪.

પ્રકરણ અગિયારમું

ભાષાસ્વરૂપાતું વર્ગીકરણ—ભાષા-અધ્યયનની તુલનાત્મક પદ્ધતિ

"When we pass from Latin to Russian, we feel that it is approximately the same horizon that bounds our view, even though the near, familiar landmarks have changed. When we come to English, we seem to notice that the hills have dipped down a little, yet we recognize the general lay of the land. And when we have arrived at Chinese, it is an utterly different sky that is looking down upon us."

— Edward Sapir, *Language*

ભાષા-સ્વરૂપાતું વર્ગીકરણ

ભાષાવર્ગીકરણની બે દૃષ્ટિ — ભિન્નભિન્ન ભાષાઓતું કેવી રીતે ધકતર થાય છે તેનો આપણે વિચાર કરો. ઝોમાંની કેટલીક ભાષાઓ એકજ મૂળ ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી હોઈ એમના શબ્દોમાં — અર્થતરંગમાં — સમાનતા હોય છે. ઉ. ત. સં. પિતા, અવેસ્તન *pita*, ગ્રીક *patēr*, લેટિન *pater*, બોયિક *father*. એ બધી એક પરિવારની ભાષાઓ છે—એમની વચ્ચે આનુવંશિક કે પારિવારિક સમાનતા છે.

કેટલીક ભાષાઓ વિભિન્ન કુલની હોવા છતાં તેમનાં સ્વરૂપમાં બંધારણમાં સમાનતા હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં પદ્યમ અનુસાર એકજ શબ્દ પ્રારંભે આવ્યો હોય તો નામ, અને નામની પછી આવ્યો હોય તો ક્રિયાપદ બને છે. (ઉ. ત. *Fire is burning*; *I fire a pistol*); તેમ સ્વતંત્રપણે પ્રયોજિત હોય તો નામ તરીકે વપરાતો શબ્દ નામની પૂર્વે આવતાં વિશેષણ બની જાય છે.

(ઉ. ત. The good of the people; અને the good people). એ જ પ્રકારે ચીની ભાષામાં પદ્ધતિ અનુસાર એક શબ્દ વાક્યમાં પ્રારંભે આવ્યો હોય તો નામ (અને ક્રિયાનો કર્તા) હોય છે; પણ વાક્યના ઉત્તર ભાગમાં, કર્તાની પછી આવ્યો હોય તો ક્રિયાપદ ગણાય છે. ક્રિયાપદ પછીનું પદ કર્મ હોય છે. પ્રારંભે, નામની પણ પૂર્વે આવેલો શબ્દ વિશેષણ હોય છે. ઉ. ત. 'ta kuok' (= ત કુઓક) = 'મોટું રાજ્ય'; 'k'ok ta' = 'રાજ્ય મોટું છે.' 'tsi niu' (= ત્સાઈ નિઝ) = 'છોકરાઓ (અને) છોકરીઓ'; પણ 'niu tsi' = 'છોકરી (રૂપ) બાળકો', અર્થાત્ 'છોકરીઓ'. wang (= રાજા) pao (= રહે છે) min (= લોકોને). આમ અંગ્રેજીમાં અને ચીનીમાં પદ્ધતિ એ અસાધારણ મહત્વનું સંબંધતત્ત્વ બની રહે છે, એટલે અંશે અને વચ્ચે સ્વરૂપગત કે આકૃતિમૂલક સમાનતા છે.

આ બે દૃષ્ટિએ ભાષાઓનું વર્ગીકરણ થાય છે. પહેલાંને ઐતિહાસિક કે પારિવારિક વર્ગીકરણ કહે છે, અને બીજાને આકૃતિમૂલક કે સ્વરૂપમૂલક વર્ગીકરણ કહે છે. ભાષા-અધ્યયનમાં ભાષાની આકૃતિ કે સ્વરૂપનું મહત્ત્વ આવ્યંત છે. અહીં આપણે ભાષાઓના આકૃતિમૂલક વર્ગીકરણ સંબંધે વિવેચન કરીશું; એ પછી, બીજા ખંડમાં, ભાષાના ઐતિહાસિક પરિવારોની સમીક્ષા કરીશું.

ભાષાસ્વરૂપ અનુસાર ચાર મુખ્ય વર્ગો—ભાષાનું આકૃતિમૂલક વર્ગીકરણ ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વિવિધ પદ્ધતિએ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ એમાંની કોઈ પદ્ધતિ સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક નથી. ક્યાં દૃષ્ટિબિન્દુથી વર્ગીકરણ કરવું એ જ ખરેખર મોટો પ્રશ્ન છે. ભાષાનાં એટલાં બધાં વિવિધ પાસાં હોય છે ! એમાંથી ક્યાં પાસાંને અનુલક્ષીને વર્ગીકરણ કરવું ધટે ?

કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ ભાષાના એ મુખ્ય વર્ગો પાડે છે—

વિશ્લેષણાત્મક (analytic, ઉ. ત. ચીની ભાષા), અને સંશ્લેષણાત્મક (synthetic, ઉ. ત. લેટિન ભાષા). આ વર્ગીકરણ સંતોષકારક નથી; ધણી ભાષાઓ કેટલાક અંશેમાં અન્ય ભાષાઓ કરતાં વધારે વિશ્લેષણાત્મક (analytic) હોય, તો બીજી બાબતોમાં વધારે સંશ્લેષણાત્મક (synthetic) હોય છે.

અન્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓ ભાષાના અયોગાત્મક (isolating), યોગાત્મક (agglutinative), મિશ્ર (inflective), અને પ્રમિશ્ર (polysynthetic) એવા વર્ગો પાડે છે. એમાં છેલ્લા ત્રણ પ્રકારોનું તત્ત્વનું તો એક જ સ્વરૂપ છે—યોગાત્મકમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયનો યોગ શિથિલ હોય છે, તે મિશ્રમાં દૃઢ અને અવિન્યેય, અને પ્રમિશ્રમાં કેવળ એકત્વ પામેલો હોય છે. અયોગાત્મક (isolating) ભાષાના આત્મચલિત સ્વરૂપનું ઉદાહરણ ચીની ભાષા છે; યોગાત્મક (agglutinative) ભાષાનું લાક્ષણિક ઉદાહરણ તુર્કી ભાષા છે; મિશ્ર (inflective) ભાષાનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ લેટિન અને સંસ્કૃત ભાષાઓ છે; તો પ્રમિશ્ર (polysynthetic) ભાષાનું ઉદાહરણ ગ્રીનલેન્ડની એરિક્સો ભાષા છે. આ ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ પણ સંપૂર્ણ પહે સંતોષકારક નથી જ—એમાં પણ પ્રધાનપણે એક વર્ગની ભાષામાં અન્ય પ્રકારનાં લક્ષણો મળે છે. પણ એકંદરે ભાષાના સ્વરૂપગત ભેદ સમજાવવાને એ અતિ ઉપયોગી હોવાથી એનું સવિશેષ અનુસરણ થાય છે અહીં ક્રમશઃ આ ભાષાવર્ગોનાં લાક્ષણિક તત્ત્વોની સમીક્ષા કરીશું.

અયોગાત્મક ભાષાઓ (isolating languages) —

અયોગાત્મક ભાષામાં દરેક શબ્દ સ્વતંત્ર છે; વાક્યમાં પ્રયોજનાં એ કોઈ પ્રસંગ કે અનુગ લેતો નથી, તેમ અન્ય શબ્દને યોગે તેમાં ફેરફાર થતો નથી. એમાં શબ્દોનો પરસ્પર સંબંધ વાક્યના પદ્યમ (syntax) થી જ જણાઈ જાય છે. અંગ્રેજી, અને હિંદી ગુજરાતી

જેવી વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓનું અધ્યાત્મિક વચ્ચે ધ્યાન ખેંચે છે. ઉ. ત. John hit Bill; Bill hit John; રામ લક્ષ્મણ સે પૂછતા હૈ । લક્ષ્મણ રામ સે પૂછતા હૈ ।; ‘ભાઈ’ ગહેનને ખવડાવે છે,’ ‘બહેન ભાઈને ખવડાવે છે’; ઈ. અહીં પદ્ધતિ અનુસાર પ્રથમ નામ કર્તા બને છે; અને પછીનું નામ કર્મ બને છે. બીજા વાક્યમાં નામોનાં સ્થાન ફેરવી નાંખ્યાં છે, તેથી અર્થવ્યસય થયો છે.

અધ્યાત્મિક ભાષાનું આત્મિક ઉદ્ગારણ ચીની ભાષા છે. એનો પ્રત્યેક શબ્દ એકાક્ષરી હોય છે, એનું સ્વરૂપ હમેશાં સ્થિર હોય છે; એને કદી પ્રત્યય લાગતો નથી, તેમ એના સ્વરૂપમાં કદી ફેરફાર થતો નથી. એવી સંસ્કૃતમાં જેમ કે ધાતુમાંથી ‘કરણ’, ‘કર્તા’, ‘કાર્ય’, ‘કર્તવ્ય’, ‘પ્રકાર’, ‘વિકાર’ આદિ શબ્દો બને તેમ ચીનીમાં બનતું નથી. ચીનીમાં શબ્દોના નામ, સર્વનામ, વેશેષણ કે ક્રિયાપદ આદિ પ્રકારો પડતા નથી—એક જ પદ વાક્યમાં પદ્ધતિ અનુસાર નામ (કર્તા), વિશેષણ કે ક્રિયાપદ બને છે. ઉ. ત. ta kuok’ = ‘મોટું રાજ્ય’; પણ ‘kuok ta’ = ‘રાજ્ય મોટું’; પ્રારંભે, નામની પણ પૂર્વે આવેલો ta શબ્દ પદ્ધતિ અનુસાર વેશેષણ છે; તે જ શબ્દ નામની પાછળ આવતાં ક્રિયાપદ બન્યો, જતાં બને સ્થિતિમાં એનું બિન્યાત્મક સ્વરૂપ યથાવત રહ્યું છે તેમ કામાન્ય અર્થઘટનાનાં ખાસ ફરક પડ્યો નથી.

નીચેનું ચીની કવિએ ચીની ભાષાસ્વરૂપ અનુસાર રચેલું અંગ્રેજી શબ્દ ચીની ભાષાની અધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કરે છે:

“Wu-river stream mouth evening sun sunk,

North look Liao-Tung, not see home.

Steam whistle several noise, sky-earth boundless,

Float float one reed out Middle-Kingdom.”

(એનું અંગ્રેજીમાં અર્થદર્શન નીચે પ્રમાણે થયે :

“At the mouth of the Yangtze (=wu) River,

ચીનીમાં વચનભેદ—નામ એકવચનમાં છે કે બહુવચનમાં તે—
 સામાન્ય રીતે એના સંદર્ભમાંથી જાણી લેવાય છે. પણ, જ્યાં
 અરપચ્છતા હોય કે ભારપૂર્વક બહુત્વ દર્શાવવાનું, હોય ત્યાં બહુત્વસૂચક
 સંદેહો લેવામાં આવે છે. ઉ. ત. *ki* (=કેટલાક), *Si* (સંખ્યાબંધ).
 એ રીતે કેટલાક ચિન્નાર્થ સંદેહથી વિભક્ત્યર્થો દર્શાવાય છે. ઉ. ત.
 'min lik' = 'લોકોની સંકિત', પણ પૃષ્ઠવર્થ વધારે મુરપ્પ
 રીતે દર્શાવેલો હોય તો એ પદો વચ્ચે *ci* મૂકવામાં આવે છે. ઉ. ત.
 'min ci lik'. *ci* વાક્યના કર્તા પછી મુકાયું હોય તો સમગ્ર
 વાક્ય પૈતાવાક્ય બની જાય છે. ઉ. ત. વાંગ પાઓ મિન (*wang
 pao min*) = 'રાજા રહે છે લોકોને'; પણ 'વાંગ ચિ પાઓ મિન
 લે (સમાન) ફુ (=પિતા) ચિ પાઓ સ્સાઇ' = 'રાજાનું લોકોને
 રક્ષાયું' એ પિતાના પોતાના જાળકને રક્ષવા સરખું છે. *ci* ના
 ઉપયોગથી સમગ્ર વાક્ય પણ પૃષ્ઠવર્થ બની જાય છે : ઉ. ત. 'વાંગ
 પાઓ મિન ચિ તાઓ (=રીત) કો (*ko* =ચકાવ) કિઅન (*kien* =
 દેખાય) = 'જે રીતે રાજા રહે છે લોકોને તે દેખી ચકાવ તેવી
 છે.' ચિ ના પ્રયોગથી કદંત જેવી સ્વનાઓ પણ સિદ્ધ કરી ચકાવ
 છે. ઉ. ત. 'વાંગ પાઓ ચિ મિન' (= 'રાજાથી રક્ષાયેલા લોકો') ;
 'પાઓ મિન ચિ વાંગ' ('લોકોનું રક્ષાયું કરતા રાજા'), પું

ચીની વાક્યરચનામાં કર્તા ક્રિયાપદની પહેલાં અને કર્મ ક્રિયાપદની
 પછી આવે છે. ઉ. ત. 'wō pū pū tā (વો પૂ પા તા)' = 'હું
 ડરતો નથી એનાથી'; પણ 'tā pū pū wō' = 'એ ડરતો

as the sun is about to sink, I look north toward
 Liao-Tung but do not see my home. The steam-
 whistle shrills several times on the boundless expanse,
 where meet sky and earth. The steamer floating gently
 like a hollow reed, sails out of the Middle-Kingdom."

—સરખાવે : Edward Sapir, *Language*, p. 228.

નથી મારાથી. ^૨ તેમ જો ત નિ = 'હું મારું હું તને'; નિ ત જો
'તું મારે છે મને'. ^૩ આ સંજોગે આપણે આગળ ચર્ચા કરી
ગયા છીએ.

સામાન્ય રીતે ચીનીમાં એકજ શબ્દ અર્થતત્ત્વ (semanteme)
તેમજ સંબંધતત્ત્વ (morpheme) બતાવે છે. ત્યારે કયો શબ્દ કયું
તત્ત્વ વ્યક્ત કરે છે તે પદ્ધતિ જણાય છે. ઉ. ન. સિનું અર્થતત્ત્વ
'સ્થાન' છે, પણ સંબંધતત્ત્વ છે 'નું'. બેમાંથી કયો અર્થ સંદર્ભમાં
કાઢી છે તે પદ્ધતિ દર્શાવે છે.

ચીની ભાષાની અન્ય એક વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં
એકજ શબ્દ સૂરભેદે વિવિધ અર્થો પ્રગટ કરે છે. ઉ. ન. એક રીતે
ઉચ્ચારતાં maŋg નો અર્થ 'રાગ' એવો થાય છે; તો બીજી રીતે
ઉચ્ચારતાં એનો અર્થ 'રાગ બનવું' એવો થાય છે. ઉત્તરીય ચીનીમાં
ઉચ્ચ, સમ (high level) સ્વરે ઉચ્ચારાયેલા ma¹ (મ) નો અર્થ
થાય 'માતા'; ઉચ્ચ ચઢતા (high rising) સ્વરે ઉચ્ચારાયેલા
ma² નો અર્થ થાય 'શણ'; નીચા, ચઢતા (low rising) સ્વરે
ઉચ્ચારાયેલા ma³ નો અર્થ થાય ધોડો; અને નીચા, પડતા (low
falling) સ્વરે ઉચ્ચારાયેલા ma⁴ નો અર્થ થાય 'કપડો આપવો.' ^૪
તેવીજ રીતે mu (મુ) નો સામાન્ય અર્થ છે 'આખ'; એના
સૂરભેદે 'ખ્યાલ કરવો,' 'મુખ્ય,' 'આવશ્યક' ઇતિ વિવિધ અર્થો
થાય છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તરીય ચીની કે પેકિંગીઝ (Pekingese)
ચીનીમાં ચાર સૂરભેદ છે, કેન્તોનીઝ (Cantonese)માં આઠ સૂરભેદ

૨ સરખાવો : E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, p. 55.

૩ સરખાવો : બાજુરામ સક્સેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ. ૧૪૮.

૪ સરખાવો : Bloomfield, *Language*, p. 116.

છે. આ મુરબોદ એ ધ્વનિની માફક જ રાખવું અંતરંગ (integral) તરત છે. એથી અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને ઘણીવાર એ સમાનાર્થ શબ્દોનો સહપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉ. ત. *the* અને *it* એ બંનેના વિવિધ અર્થો થાય છે, જેમાં એક અર્થ 'રસ્તો' એવો છે. બંનેનો સહપ્રયોગ કરવાથી કેવળ 'રસ્તો' એ જ અર્થ સંદર્ભમાં ધ્રુષ્ટ છે એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. તેમ, સામાન્ય રીતે 'an' = 'છોકરી' કે 'ko' = 'મેટો ભાઈ' એમ અર્થ થાય છે. પણ શૈર્ષિકા વ્યવહારની ભાષામાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવાને 'an-ko' (=છોકરી (૩૫) બાળક) કે 'the ko' (=મેટો કે વડિલ મેટો ભાઈ) વિશેષ વપરાય છે. ૫

યોગાત્મક ભાષાઓ (agglutinating languages)

યોગાત્મક ભાષાઓમાં અર્થતત્ત્વ સાથે સંબંધતત્ત્વ જોડવામાં આવે છે. બંનેનો 'યોગ'—જોડાણ—સિધ્ધિ હોય, અર્થાત્, સંયોગમાં પણ પ્રકૃતિ અને અનુગ (કે પ્રત્યય) બનેલું, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ રહેતું હોય તો એને યોગાત્મક, કે સવિશેષ યોગસાધી કહેવું હોય તો અશ્લિષ્ટ યોગાત્મક (agglutinating) સ્વરૂપ કહે છે. એમાં પ્રકૃતિ ને અનુગ (કે પ્રત્યય) એકરૂપ ન બનતાં જાણે યોગાદેહી (agglutinated) હોય એમ લાગે છે. ભારતીય ભાષાઓના તદ્દિતસાધિત શબ્દોમાંના કેટલાક આ પ્રકારના હોય છે. ઉ. ત. મધુરતા, વૃદ્ધત્વ, વુદ્ધિમાન, હાનિ, વદન, વર્તણૂક, મોટાપણું, સોનારણ ૬૦.

પણ આ પ્રકારનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ સુરત્ત - આસ્તાઈ કુળી તુકી ભાષા છે. એમાં પ્રકૃતિ (મૂળરૂપ) અને પ્રત્યય કે અનુગ બંને સ્વતંત્ર રહે છે અને સિદ્ધ રૂપમાં એમનું અસ્તિત્વ જતું થાય છે. પ્રત્યય કે અનુગને યોગે મૂળ શબ્દના સ્વરૂપમાં ભાગ્યે જ ફેરફાર થાય છે. તુકીમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

। તુર્કીમાં *sev* = 'ચાહવું' એનાં વિવિધ રૂપો આ પ્રકારે બને છે. *sev-mek* (સેવ-મેક) = ચાહવું; *sev-il-mek* (સેવ-ઈલ-મેક) = ચહાવાવું; *sev-ish-mek* (સેવ-ઈશ-મેક) = પરસ્પરને ચાહવું; *sev-ish-dir-il-mek* (સેવ-ઈશ-દિર-ઈલ-મેક) = પરસ્પરને ચહાવરાવવું. | 'de' = 'કહે' નાં આવાં રૂપાખ્યાનો યાચ છે : *de* = કહે (આશય); *de-yor* = તે કહે છે; *de-yor-lar* = તેઓ કહે છે; *de-yecek* = તે કહેશે; *de-yecek-ler* = તેઓ કહેશે. ૬

। એજ પ્રમાણે *ev* ('એવ' = ઘર) એ નામ લઈએ તો એનાં *ev*, ('પ્રથમા'), *ev-i* ('એવ-ઈ', દ્વિતીયા), *ev-e* ('એવ-એ', ત્રીતીયા), *ev-den* ('એવ-ડેન', પંચમી), *ev-in* ('એવ-ઈન', પંચમી), *ev-de* ('એવ-ડે', સપ્તમી) ઈતિ રૂપો યાચ છે. | એ રૂપોનાં બહુવચન એજ અનુગોથી, પણ પહેલાં બહુવચન *ler* લગાડીને, યાચ છે : જેમકે *ev-ler* (= 'ઘણા ઘર', પ્રથમા), *ev-ler-i* (દ્વિતીયા), ઈતિ.

નીચેનાં રૂપાખ્યાનોથી ભાષાત્મક સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થશે. ઉ. ત. *ev-im* (=મારું ઘર), *en-ler-im* (=મારાં ઘરો); *ev-im-in* (=મારા ઘરનું); *ev-ler-im-in* (=મારા ઘરોનું); *ev-in* (=તમારું ઘર), *ev-in-in* (તમારા ઘરનું). *el* (=હાથ), *el-im* (=મારો હાથ), *el-im-de* (=મારા હાથમાં), *el-im-de-ki* (=મારા હાથમાં હોયું તે), ઈતિ.

। હંગેરિયન, ફિનિશ, બારક અને જાપાની ભાષાઓ પણ આ પ્રકારની છે. |

। તુર્કી ભાષા અન્તયોગાત્મક છે—અર્થાત્ એમાં પ્રકૃતિ (મૂળરૂપ) ને પ્રકૃતિ પ્રત્યાયિક જોડવામાં આવે છે. આફ્રિકાની બાંદ્રા કુળની ભાષાઓ

પ્રધાનપણે પૂર્વયોગાત્મક છે, અને કેટલેક અશે અન્તયોગાત્મક છે : એમાં પ્રત્યક્ષ કે પુરઃસર્ગ બહુધા આગળ જોડવામાં આવે છે, અને ધ્રાતુ યથાવત્ રહે છે. જેમકે કાશિર બાપામાં ku (કુ) પુરઃસર્ગ સંપ્રદાન અર્થ (=ને) બતાવે છે. ઉ. ત. kanti (કુતિ) = 'અમને', ku-ni (કુનિ) = 'તેને' મૂળ બાપામાં umu (અમુ) પુરઃસર્ગ એકવચન અને aba (અબ) બહુવચન દર્શાવે છે. ઉ. ત. અમુન્ત (=એક માણસ), અબન્તુ (=બહુ માણસો); નાબન્તુ (=બહુ માણસોથી), (ના=થી). લુગાન્ડા (Luganda) માં senyua = 'ક્ષમા કરવી', ki-senyuo = 'ક્ષમા', mu-senyui = 'ક્ષમા કરનાર'. સ્વાહિલી (Swahili) માં pataniā (= 'to conciliate'), mpatanaā (= 'conciliator'), upataniā (= conciliation).

(ખાન્ડમાં અન્તયોગાત્મકતા પણ અંશે છે. ઉ. ત. tanda (= 'to love'), tandawa (= 'to be loved'), tandeka (= 'to be lovable'), tandila (= 'to love for'), tandisa (= 'to cause to love').^૭

ખાન્ડ બાપાઓમાં યાકચ આવી રીતે બને છે. ઉ. ત. Hupaમાં te-s-a-ya-te (= 'I will go'). એમાં ya (= 'to go') એ સમ્પ્રદૂળ (radical element) જ પ્રધાન અંશ છે; પુરઃસર્ગ te ક્રિયાતું સાતત્ય દર્શાવે છે; s પણ આત્મ ક્રિયાદર્શક છે; e ક્રિયાનો કર્તા પહેલો પુરુષ છે એ દર્શાવે છે; અનુસર્ગ to ભવિષ્યકાળ સૂચવે છે.^૮

અન્તયોગ નાં ઉત્તમ ઉદાહરણ તુર્કી અને દ્રાવિડી બાપાઓ છે. તુર્કી વિશે આગળ વિવેચન થયું. દ્રાવિડી બાપાઓમાં પણ તુર્કીની માફક જ રાખ્તને અતે પ્રત્યયો લાગે છે. ઉ. ત.

૭ સરખાવો : Encyclopaedia Britannica, (1946), Vol 3, p. 81.

૮ સરખાવો : Edward Sapir, *Language*, pp. 68-69.

કન્નડ	મનથાલમ	ગુજરાતી સમાન્તર ૩૫
સેવક-ર	સેવકન્-માર	સેરકો
સેવક-રન્નુ	સેવકન્-મારે	સેરકોતે
સેવક-રિંદ	સેવકન્-મારાલ	સેરકોએ
સેવક-રિંગે	સેવકન્-મારકુ	સેવકોને
	સેવકન્-મારકાઈ-	
સેવક-ર	સેવકન્-મારટે	સેવકોના
સેવક-રણિ	સેવકન્-માર-ફલ્	સેવકોમા

(કન્નડના આ રૂપોમા ૬ અનુગ ગુરુવચન દર્શાવે છે, ન એક-વચન દર્શાવે છે, મત્થાપમમા પ્રગત્ય સેવકન્ છે, એને ગુરુવચનનો માફ પ્રત્યય લાગે છે પછી વિભક્તિ-પ્રત્યય ૫ (કર્મ), બાલ્ (કરણ) ૩, બાઈ (સપ્રદાન), ટે (સનધ), ફલ્ અધિકરણના પ્રત્યયો છે.) ગુરુવચનનાં ૩પો ઉપર આપ્યા છે, એકવચનના ૩પો ક્રમશઃ સેવકને, સેવકજાલ, સેવકજુ, સેવકજાઈ, સેવકન્ડે, સેવકનિલ્ થાય છે.^૯

[પૂર્વાન્તિયોગ તેમજ મધ્યયોગ ના ઉદાહરણો પૌષ્ટિક મહાસાગરના દ્વાપોની ભાષાઓમા મળે છે એમા સખ્દ એકાદશી હોય તો એની પહેલાં તે પછી પ્રત્યય લાગે છે, અને ચઠ્ઠ દ્વિદશી હોય તો વચ્ચે પ્રત્યય લાગે છે ઉ ત. ન્યૂ બિનીની મજેર ભાષામા જ-ગ્રક (=કુ સામગ્રી હુ), ય-ગ્રક (=તું સામગ્રી છે), ઇ-ગ્રક (=તે સામગ્રી છે), સિ-ગ્રક (=તેઓ સામગ્રી છે), ર-ગ્ર-ક-ઉ (કુ તારી વાત સામગ્રી હુ) સાંતાલી જેડી મુડા કુની ભાષાઓના મધ્યયોગ ના ઉદાહરણો મળે છે ઉ ત મણિ (=મુખી), મણિ (=મુખીઓ); ફલ્ (મારુ), દફલ્ (=એકનીમને મારુ). ૧૦

૯ સંખ્યાઓ : બાનુશમ સકસેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ ૧૪૧-૧૫૦.

૧૦ સંખ્યાઓ : બાનુશમ સકસેના, સામાન્ય ભાષાવિજ્ઞાન, પૃ ૧૫૦.

(slm = નમન કરવું) ઉપરથી સલીમા (selima), સલામ (salam), સુલયુમાન (suleyman), સલામ; અશુક (ashuk = ઈચ્છવું) ઉપરથી આશિક (āshik = ઈચ્છનાર, ચાહનાર), મઝશુક (ma'shūq = પ્રેમસી); નઝર (nāz = જોવું) ઉપરથી નઝિર (nāzir = જોનાર), મન્ઝુર (manzūr = જોયેલું); કત્બ (ktb = લખવું) ઉપરથી કતબના (katubnā = અમે લખ્યું), નક્તુબ (naktubu = અમે લખીશું); કાતિબુ (kātibun = લખનાર); કિતાબુ (kitābun = પુસ્તક), મુક્તિબુ (muktibun = લેખન-શિલ્પ), તકાતબા (takātabā = 'એમણે બેએ એકબીજાને લખ્યું'), અસ્તકિતુ (astaktibu = 'હું તેને લખવાને કહીશ') મુકાતબતુ (makātabatun = લખાણ, પત્ર-ચલહાર) ઇં.

સેમિટિક ભાષાઓમાં નામની વિભક્તિઓ ત્રણ જ અને કેટલીક વાર બે જ, કર્તા અને કર્મ; જાતિ બે, નર અને નારી; વચન ત્રણ; નિર્દેશકો (articles) બે, અર્થ એ નિશ્ચયાર્થ અને અર્થ એ અનિશ્ચયાર્થ, અને આખ્યાતના કાળ બે જ સંપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Perfect = ભૂતકાળ) અને અસંપૂર્ણ કે આલુ ક્રિયાવાચક (Imperfect = વર્તમાનકાળ).

કત્બ એ ધાતુનાં અને કાળનાં રૂપાખ્યાનો નીચે પ્રમાણે બને છે:

પૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Perfect)

			એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
૧ લો	પુરુષ	પુલિંગ	કતલ્	—	કતલ્ના
	"	સ્ત્રીલિંગ			
૨ જો	પુરુષ	પુલિંગ	કતલત	કતલતુમા	કતલતુમ્
	"	સ્ત્રીલિંગ	કતલતિ	કતલતુમા	કતલતુમા
૩ જો	પુરુષ	પુલિંગ	કતલ	કતલા	કતલ્લ
	"	સ્ત્રીલિંગ	કતલતિ	કતલ્તા	કતલ્ના

અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક (Imperfect)

એકવચન દ્વિવચન બહુવચન

૧ શ્રો પુરુષ પુંલિંગ	ચક્તુલ	—	ચક્તુલ
„ સ્ત્રીલિંગ	„	—	„
૨ જો પુરુષ પુંલિંગ	તચ્તુલ	તચ્તુલાનિ	તચ્તુલના
„ સ્ત્રીલિંગ	તચ્તુલીના	„	તચ્તુલના
૩ જો પુરુષ પુંલિંગ	ચક્તુલ	ચક્તુલાનિ	ચક્તુલના
„ સ્ત્રીલિંગ	તચ્તુલ	તચ્તુલાનિ	ચક્તુલના

અરબીમાં કર્તારિ અને કર્મણિનાં રૂપો જુદાં નથી; ક્રિયાપદના અર્થ (moods) પાંચ છે; ચૌદ ધાતુગણો છે; મધ્યવ્યંજનના દ્વિત્વથી સખળ (intensive) ક્રિયા દર્શાવાય છે ઉ. ત. કસર (kasar = તેણે તોડ્યું), કસાર (kassar = તેણે વિધ્વંસ કર્યો); ફરિહ (fariha = તે ખુશ થયો), ફરહ (faraha = તે અત્યાનંદિત થયો). ગ્રેરક રૂપો પણ સામાન્ય રીતે આ જ પ્રકારે મધ્યવ્યંજનના દ્વિત્વથી સિદ્ધ થાય છે, જેમકે, હમલ (=તે લઈ ગયો) હમ્માલ (=તેણે લેવડાવ્યું); તો કોર્ક વાર પ્રથમ વ્યંજનમાં આ લગાડાય છે, ઉ. ત. કતવ (=તેણે લખ્યું), કતવ (=તેણે પરસ્પર લખ્યું), ઈં.

પ્રશ્લિષ્ટ ભાષાઓ (polysynthetic languages)

કેટલીક ભાષાઓમાં અર્થતત્ત્વ સંબંધતત્ત્વ સાથે એટલાં બધાં પ્રગટપણે એકરૂપ થઈ જાય છે કે એમને છૂટાં પાડવાં શક્ય નથી. પ્રાચીન આર્યભાષામાં પણ કોઈ કોઈ સખળ આ પ્રકારે સિદ્ધ થયેલા હોય છે. ઉ. ત. વ્યાકરણ, ન્યાય, મયુર, કૃષ્ણ માંથી તદ્દિત પ્રત્યય અ, ઇક અને ઇ લાગીને સિદ્ધ થયેલા વૈયાકરણ, નૈયાયિક, માધુર્ય, કાર્ણિ ઈંમાં પ્રકૃતિપ્રત્યયનો આવો પ્રસંગ થયેલો છે. પ્રશ્લિષ્ટ ભાષાઓમાં આ પ્રકારે માત્ર એક અર્થતત્ત્વની સાથે એક કે વધારે સંબંધતત્ત્વોનો જ પ્રસંગ-આલંબિક પ્રસંગ-થયેલો હોય છે, એટલું જ

નહી પણ એક દેરતા વધારે અર્થતત્વોનો સમાસ થયેલો હોય છે.) ક્યારેક તો આવી રીતે લિંગ લિંગ અર્થતત્વોના પ્રયોગથી સમગ્ર વાક્ય બાદ એક શબ્દરૂપ બન્યું હોય છે.

(એરિક્મો ભાષા પ્રશ્નિષ્ટ સ્વરૂપની છે.) એમાં ક્રિયાપદના વિભિન્ન અનુસર્ગો સાક્રમણ્યસો જોવા છે, અને નામના વચન-વિભક્તિ આદિના નિર્દેશક અનુસર્ગો મોટાં જોવા છે. એનાં યોડાંક ઉદાહરણો જુઓ : 'igdlu' = hut; igdlu-a (=his hut); igdlu-ga (=my hut); igdlor-rse (=your hut). takuvā (=he saw it); takuva-ra (=I saw it); takuya-rse (=you saw it), takungilara (= 'I did not see him'; '-ngila' = does not).¹¹ mauna (=this one), ingya (=that one), anna (=that one in the north); qanna (=that one in the south); panna (=that one in the east); kanna (=that one down there); sanna (=that one down in the sea),¹² &c.

એરિક્મો ભાષામાં સમગ્ર વાક્યપદના આવી રીતે થાય છે : ઉ. ત. ઝીનલોન્ડની એરિક્મો ભાષામાં અઝલિસરિઅતોરમુઅપોક્ (= એ માછલાં મારવાને જવાની ઉતાવળ કરે છે) એ સિમમ વાક્યરૂપ શબ્દ અઝલિસર (=માછલાં મારવા), પેઅતોર (=કાઈ કામમાં મડી પડ્યું), પેન્નુમુઅપોક્ (=એ ઉતાવળ કરે છે) એ ત્રણ શબ્દોના પ્રયોગથી બન્યો છે.¹³

11 સરખાવો : Encyclopaedia Britannica, (1945), vol 8, p. 707.

12 સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 259.

13 સરખાવો : બ્રાહ્મગુપ્ત સંકેતના, સામાન્ય માપાવિહાર, પૃ. ૧૫૧.

અમેરિકાના મૂળ વતનીઓની ભાષા પણ મહુમા આ પ્રકારની છે. ઉ. ત. ઉત્તર અમેરિકાના Algonkin નામના આદિમ વતનીઓની Fox નામની ભાષામાં 'eh-kiwi-n-a-m-oh-t-ati-wa-eh (i)' (=then they together kept [him] in flight from them) (એ વાક્યમાં kiwi એ જ માત્ર પ્રમુખ સ્વદેશત્વ (radical element) છે; જાડીનામાંથી એક eh એ પુરઃસર્ગ છે, અને પછીના સાત અનુસર્ગો છે. '૪']

આ વર્ગીકરણની મર્યાદાઓ — ભાષાઓના વર્ગીકરણની કાઠપલ્લી પદ્ધતિ સંપૂર્ણપણે અનરવ નથી. ભાષાઓના અયોગાત્મક, અમિશ્રિત યોગાત્મક (agglutinating) અને મિશ્રિત યોગાત્મક (inflective) એ વર્ગો સંપૂર્ણપણે અન્યન્યાવર્તક (exclusive) નથી. ઘણી ભાષાઓમાં પ્રધાનપણે એક પ્રકારનાં લક્ષણોની સાથે સાથે થોડેક અંશે અન્ય પ્રકારનાં લક્ષણો મળે છે. જેમકે, અમિશ્રિત યોગાત્મક (agglutinating) ભાષાઓમાં મિશ્રિત યોગાત્મક (inflective) ભાષાલક્ષણો મળે છે, અને મિશ્રિત યોગાત્મક ભાષામાં પ્રમિશ્રિત યોગાત્મક (polysynthetic) ભાષાલક્ષણો મળે છે. ઉ. ત. તુર્કી કે કન્નડ ભાષાઓ પ્રધાનપણે અમિશ્રિત યોગાત્મક છે, છતાં તેમાં મિશ્રિતનાં લક્ષણો મળે છે. અને પોલિનેશિયન ભાષાઓ પ્રધાનપણે અમિશ્રિત યોગાત્મક છે છતાં તેમાં અયોગાત્મક ભાષાનાં, તે પાશ્વર્યમાં (જે મુખ્યત્વે અમિશ્રિત યોગાત્મક છે તેમાં) પ્રમિશ્રિત ભાષાનાં લક્ષણો મળે છે. સંસ્કૃતની ધટના પ્રધાનપણે મિશ્રિત છે, છતાં તેમાં પ્રમિશ્રિતના અંશે છે આથી ભાષાઓનું વર્ગીકરણ કરતાં પ્રધાનપણે એનાં લક્ષણો દ્વારા પ્રકારનાં છે તેનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે, સંપૂર્ણપણે—વિશિષ્ટપણે—એક જ સ્વરૂપની ભાષા મળવી વિરલ છે.

આ કારણથી એડવર્ડ સેપિ (Edward Sapir) અયોગાત્મક (isolating), અધિષ્ટ (agglutinating), મિશ્ર યોગાત્મક (inflective); કે સ્વરૂપાત્મક (form language) અને સ્વરૂપરહિત ભાષાઓ (formless language); કે અયોગાત્મક, (અરબી જેવી) આંતરવિકારાત્મક (symbolic), અને પુરઃસર્ગ-અનુસર્ગાત્મક (prefixing - suffixing) આદિ વર્ગીકરણો અમાન્ય કરે છે. આવા વર્ગીકરણમાં એક જ ભાષામાં એક કરતાં વધારે પ્રકારનાં લક્ષણો નજરે પડે છે, એ ઉપરાંત એમાં તદ્દન વિભિન્ન આંતરતત્ત્વ (spirit) વાળી ભાષાઓને થોડાક સર્વથા જાણ સ્વરૂપપ્રક્રિયાના સામ્યને કારણે એકજ વર્ગમાં એકસૂત્રે ગ્રહિત કરવામાં આવે છે. એથી સેપિ (Sapir) ભાષાઓ સંબંધતત્ત્વોનો કેવી રીતે વિનિયોગ કરે છે—અર્થાત્ એ ભાષાઓ સંબંધતત્ત્વોનો યોગ કરે છે કે નહીં, અને કરતી હોય તો એ ઘોંટાડે (agglutinate) છે કે ઓતપ્રોત (fusion) કરે છે, તેમ એમનું સમગ્ર સ્વરૂપ વિશ્લેષાત્મક છે કે મિશ્ર છે કે પ્રમિશ્ર છે, એ બંને ધોરણો દૃષ્ટિમાં રાખીને ભાષાઓના શુદ્ધ સંબંધદર્શક ભાષાઓ (Pure-Relational languages) અને મિશ્ર સંબંધદર્શક ભાષાઓ (Mixed-Relational languages) એવા એ મુખ્ય પ્રકાર પાડી, એ પ્રત્યેકના સાદી (simple) અને સંકુલ (complex) એવા એ પેદાપ્રકારો પાડે છે. ઉ. ત. ચીની અને તિબેટી એ સાદી શુદ્ધ સંબંધદર્શક ભાષાઓ છે, તુર્કી અને પોલિનેસિયન ભાષાઓ સંકુલ શુદ્ધ સંબંધદર્શક ભાષાઓ છે; ફ્રેન્ચ અને બાંદ સાદી મિશ્ર સંબંધદર્શક ભાષાઓ છે, અને સંસ્કૃત, લેટિન, ગ્રીક જેવી પ્રાચીન શિષ્ટ ભાષાઓ, અરબી ભાષા, અને અંગ્રેજી જેવી વર્તમાન યુરોપીય ભાષા સંકુલ મિશ્ર સંબંધદર્શક ભાષાઓ છે. ૧૫

ભાષાઓના વિકાસક્રમ-શ્લિષ્ટ યોગાત્મક (inflectional) ભાષાઓના કાળક્રમે વિકાસ થતા એના પ્રસંગે ધસાર્થ જન્ય છે, તેથી તેને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર અનુસર્ગાદિક મૂકવા પડે છે એનો ઉદ્દેશ્ય આપણે આગળ કરી ગયા. આ રીતે જ લૅટિનમાંથી ફ્રેન્ચ, ગ્રીકમાંથી અગ્રેજી, અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી-હિંદી આદિ ભાષાઓના વિકાસ થયો છે. ઉ. ન. અગ્રેજીમાં સંજ્ઞાધારક પુરઃસર્ગ of, હેતુધારક પુરઃસર્ગ for, સ્થળધારક પુરઃસર્ગ in આદિ પુરઃસર્ગરૂપ અવ્યયો; more, most જેવાં તુલનાર્થક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક વિરોધણો, અને વાંવે love, had loved, will love આદિ ક્રિયાપદરૂપો વિશ્લિષ્ટ (analytical) અને અયોગાત્મક (isolating) સ્વરૂપનું સૂચન કરે છે. આમ પૂર્વે જે ભાષાઓ શ્લિષ્ટ હતી તે કાળાન્તરે અયોગાત્મક બની ગઈ છે. ચીની ભાષાના રિક્ત શબ્દો પ્રાચીન સમયમાં પૂર્ણ શબ્દ, અર્થતત્ત્વરૂપ હતા એવું અનુમાન થાય છે. ગુજરાતી જેવી ભાષાઓના વિભક્તિપ્રસંગો કે અનુસર્ગો ('માં', 'નો', 'થી' આદિ) મૂળ તો સ્વતંત્ર શબ્દો હતા (મધ્ય, તન, સ્વિત આદિ). સંસ્કૃત ક્રિયાપદોના પ્રત્યયો મિ, સિ, તિ પૂર્વકાલીન સર્નામેમાંથી વ્યુત્પન્ન થયા છે એમ વિદ્વાનો માને છે.

આવાં અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી ઓગુસ્ટ શ્લૌષર (August Schleicher) જેના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ભાષા કાળક્રમે પ્રશ્લિષ્ટમાંથી શ્લિષ્ટ, શ્લિષ્ટમાંથી અશ્લિષ્ટ યોગાત્મક, અને એમાંથી અયોગાત્મક સ્વરૂપ ધારણ કરતી જન્ય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.^{૧૬} પાછી કાળક્રમે પાછી એ અયોગાત્મકમાંથી અશ્લિષ્ટ યોગાત્મક, એમાંથી શ્લિષ્ટ, અને હંતે પ્રશ્લિષ્ટ સ્વરૂપ પામે છે. આમ ધડિયાળના ચક્રની માફક ભાષા-ઉત્ક્રાન્તિનું ચક્ર ફરતું રહે છે.

૧૬ સરખાવો : Otto Jespersen, *Language*, p. 76.

ડો. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે ભારતીય આર્યભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિનો પલ્લ બહુધા આવેલ જ ક્રમ કહ્યો છે.^{૧૭} એ જણાવે છે કે વિશ્લિષ્ટ (analytical) સ્થિતિમાં નામ આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ મૂળ શબ્દને અન્ય સ્વતંત્ર શબ્દરૂપ અનુસર્ગ જોડીને દર્શાવાય છે વપરાતાં વપરાતાં કાળક્રમે બનેલાં રૂપાંતર થાય છે, અને અનુસર્ગરૂપ શબ્દ ધસાર્થ એનો સ્વતંત્ર અર્થ જુદાર્થ જાય છે અને એ પ્રત્યયનું રૂપ ધારણ કરી રહે છે. આ સ્થિતિએ ભાષા વિશ્લિષ્ટ (analytical) મટીને સંશ્લિષ્ટ (synthetic) બને છે. પછી ક્રમશઃ આ (મૂળ સ્વતંત્ર શબ્દ ધસાર્થને થયેલા) પ્રત્યયને પલ્લ ધસારે લાગે છે, કારણકે અન્ય શબ્દો કરતાં પ્રત્યયોનો ઉપયોગ ભાષામાં ઘણો વધારે થાય છે, અને વપરાશથી શબ્દોનું પ્વન્યાત્મક સ્વરૂપ ધસાતું જાય છે. આ કક્ષાએ ભાષામાં નામ-આખ્યાતાદિકની વિભક્તિઓ મદલ કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને ભાષા પૂર્વની માફક કરીને પ્રત્યયોને સ્થાને નવા સ્વતંત્ર શબ્દો અનુસર્ગરૂપે પ્રયોજે છે. આ રીતે ભાષા સંશ્લિષ્ટ (synthetic) સ્થિતિમાંથી વિશ્લિષ્ટ પામતા વિશ્લિષ્ટ (analytical) સ્થિતિને પામે છે, અને વિશ્લિષ્ટ સ્વરૂપમાંથી અનુસર્ગો ધસાતાં ધસાતાં પાછી સંશ્લિષ્ટ દશાને પામે છે, અને એ રીતે ભાષાનું ચક્ર સદૈવ ફર્યા કરે છે.

ચેરપર્સન જેવા અર્વાચીન ભાષાવૈજ્ઞાનિકો આ મતનો અસ્વીકાર કરે છે.^{૧૮} એમના મત પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્ત બહુ પરિમિત ઉપાદાનમાંથી તારવેલો છે, એક જ ભાષાના બિન્ન બિન્ન વિશ્લિષ્ટમના સર્વાંગી અભ્યાસ ઉપરથી નિષ્પન્ન કરેલો નથી. ભાષાના વિકાસમાં

૧૭ સરખાવો : R. G. Bhandarkar, *Wilson Philological Lectures*, pp. 8, 11.

૧૮ સરખાવો : Jespersen, *Language*, p. 424 f.

જ્યાં, એ વિશ્લિષ્ટ (analytical) રૂપો શ્લિષ્ટ (synthetic) પ્રાપ્તતાં હોય, છે ત્યાં હસ નૂતનાં શ્લિષ્ટ રૂપો લુપ્ત થઈને ત્યાં વિશ્લિષ્ટ રૂપો અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ સંકુલ પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે પ્રત્યયસહિત સ્થિતિ તરફ ભાષા ગતિ કરે છે એમ કહી શકાય. પણ વિશ્લિષ્ટ સ્થિતિમાંથી અનુગરૂપ સંદો ધસાતાં પાછી સંશ્લિષ્ટ, પ્રત્યયાત્મક દસામાં એ આવે છે એમ ન કહી શકાય. ઉ. ત. પ્રાચીન અંગ્રેજી શ્લિષ્ટ પ્રત્યયાત્મક (inflective) હતી; એમાંથી ધીમે ધીમે સરળ બનીને આજે અર્વાચીન અંગ્રેજી ધણે અંશે અશ્લિષ્ટ યોગાત્મક (analytical and agglutinative) અને કેટલેક અંશે અયોગાત્મક (isolating) થઈ છે, અને અદ્વંદ્વિય પ્રત્યયાત્મક રહી છે. કાળક્રમે એ પાછી પ્રત્યયાત્મક બનશે એમ એના વિકાસનો ઈતિહાસ જોતા કહી શકાય તેમ નથી. ભાષાનો ઉદ્દાનતિક્રમ જોતાં સામાન્ય રીતે અનિયમિત સશ્લિષ્ટ રચનાને સ્થાને છૂટથી નિયમિત રીતે પ્રયોજી શકાય તેવાં દ્વંદ્વાં અજોવાળી વિશ્લિષ્ટ રચના કાળક્રમે અસ્તિત્વમાં આવે છે એમ જણાય છે.^{૧૯}

ભારતીય ભાષાઓમાં સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે દર્શાવ્યું છે તેમ સંસ્કૃતની પ્રત્યયનદુલ્લ સંશ્લિષ્ટ સ્થિતિમાંથી વિકાસ પામતાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશની પ્રત્યયવિરહતાની સ્થિતિ આવી રહી; એથી નૂતન ભારતીય ભાષાઓના ઉદ્દગમકાળે પ્રત્યયને સ્થાને નહીં સ્વતંત્ર સંદરૂપ અનુસર્ગો મુકાવા શરૂ થયા, અને ભાષા સશ્લિષ્ટ સ્થિતિમાંથી અશ્લિષ્ટ સ્થિતિમાં સંક્રાન્ત થઈ. અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પાછા એમાંથી ઘણા અનુસર્ગો ધસાઈને પ્રત્યયરૂપ સંશ્લિષ્ટ સ્થિતિમાં હોય તેના બની ગયા છે.

ગુજરાતી ભાષા સ્થિષ્ટ કે અસ્થિષ્ટ?—અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાને સ્થિષ્ટ (synthetic) ગણવી કે અસ્થિષ્ટ (analytical) એ સંબંધે ઘણા વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યો છે. બીમ્સ (Beames) સંસ્થિષ્ટ દશાનાં બે લક્ષણો દર્શાવે છે : સ્થિષ્ટ દશામાં સ્વતંત્ર શબ્દરૂપ અનુસર્ગો ધસાર્ધ જઈને પ્રલયરૂપ પામ્યા હોય છે, એનો સ્વતંત્ર શબ્દરૂપે કદી પ્રયોગ થઈ શકતો નથી; તેમ, એ પ્રત્યયો લાગતાં શબ્દમાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપની વર્ણુવિક્રિયા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ બીમ્સ માત્ર તૃતીયાના એ પ્રત્યયને જ સ્થિષ્ટ રૂપનો ગણે છે, કારણ કે એને યોગે શબ્દની પ્રકૃતિ (stem) માં ફેરફાર થાય છે.^{૨૦}

સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન અતુર્થી અને પછીના ‘ને’ અને ‘નો’ એ પ્રત્યયોને જ સ્થિષ્ટ (synthetic) રૂપના ગણે છે, કારણકે મૂળ ત્વ અનુગમાંથી ધસાર્ધને એમનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હુમ થઈ ગયું છે; અન્ય પ્રત્યયો (‘થી’, ‘માં’ ઇત્યાદિ) આદિ અંજન કાયમ રહેતો હોવાથી એમને એ સ્થિષ્ટ રૂપના ગણતા નથી.^{૨૧}

ગ્રિયર્સનનું આ મતન્ય પણ ચિન્ત્ય છે. બીમ્સનું પ્રથમ લક્ષણ ધ્યાનમાં રાખીએ તો થી, માં, નો-ની-નું, ઇતિ સર્વ વિભક્તિપ્રત્યયો સ્થિષ્ટ રૂપના ગણાય, કારણકે એમનાં મૂળ રૂપ સ્થિત, મધ્ય, ત્વ આદિ વિરમૃત થયાં છે, અને એ પ્રત્યયો (થી, માં, નો, આદિ)નો આગે સ્વતંત્ર પ્રયોગ થતો નથી.

૨૦ સરખાવો : Beames, *Comparative Grammar*, Vol 1, p. 50.

૨૧ સરખાવો : George Grierson, *Linguistic Survey of India*, Vol IX, p. 328.

ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદરૂપોમાં પરિચિતિ આપી જુદી છે એમાં 'કરે', 'કર્યું', 'કરશે' જેવા ક્ષિપ્ત રૂપો કરતાં 'કરે છે', 'કરતો હતો', 'કર્યું હતું', 'કર્યું હોત', 'કર્યું હતો' જેવાં અક્ષિપ્ત રૂપો વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય છે. આથી ક્રિયાપદ પરત્વે ગુજરાતીમાં અક્ષિપ્ત દશા જ વિશેષ પ્રવર્તે છે, અને ક્ષિપ્ત સ્વરૂપનાં રૂપો પૂર્વ સ્થિતિનાં અવરોધરૂપ છે એમ જણવું વધારે સમુચિત છે.

આમ ગુજરાતીમાં અક્ષિપ્ત અને ક્ષિપ્ત બંને સ્વરૂપોનું એકસાથે દર્શન થાય છે. વિભક્તિપ્રત્યયોમાં ક્ષિપ્ત દશા જૂની, ગુજરાતીના વિભક્ત્યર્થ અનુગો ધસાર્ધ જવાથી આવી છે, તો આખ્યાત-રૂપોમાં અક્ષિપ્ત દશા જૂની ગુજરાતીનો વિકાસ થતાં કાળક્રમે આખ્યાતરૂપોના કાળ-અર્થમાં વિશેષ સ્પષ્ટતા આણવાની જરૂર લાગી થતાં ઉદ્ભવી છે. ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવ્યું છે તેમ કાર્કપણ બાળા સર્વાંશે એક જ સ્વરૂપની હોતી નથી; અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં પણ વ્યાપક અક્ષિપ્ત રૂપોની સાથે ક્વચિત્ ક્વચિત્ ક્ષિપ્ત રૂપો પણ મળે છે. ગુજરાતી ભાષા પણ એ પ્રમાણે જ વ્યાપકપણે અક્ષિપ્ત સ્વરૂપની છે, એમાંનું ક્ષિપ્ત તત્ત્વ અવશેષાત્મક છે. આ રીતને વિકાસ ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ દર્શાવેલી ભાષાની પ્રત્યયગણ સ્પષ્ટતામાંથી પ્રત્યયરહિત અસ્પષ્ટતા તરફ ઉત્ક્રાન્તિ સાથે સંપૂર્ણપણે સુસંગત છે.

ભાષા-અધ્યયનની તુલનાત્મક પદ્ધતિ

ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક પદ્ધતિ — ભાષા-અધ્યયન એ વિશિષ્ટ પદ્ધતિએ કરી શકાય એક પદ્ધતિમાં વર્તમાન ભાષાનું મૂળ ગોવતા ગોધતા એના પૂર્વરૂપો એક પછી એક તપાસના તપાસતા પાઠ્ય જ્ઞાન હોય છે — જેમ ઇર્ષ નદીના મુખ તરફથી એનું મૂળ ગોધતા ગોધતા પાઠ્ય જ્ઞાન તેમ. એને ઐતિહાસિક અધ્યયન-પદ્ધતિ કહે છે કે ત વર્તમાન અંગ્રેજીનું મૂળ મધ્યકાલીન અંગ્રેજી (Middle English) માં, એનું મૂળ પ્રાચીન અંગ્રેજી (Old English) માં, અને એનો ઉદ્ભવ ગોથિક (Gothic) માં મળે છે. તેની રીતે વર્તમાન ફ્રેન્ચનું મૂળ ગોલ (Gaul) ની કથ્ય લેટિન (Vulgar Latin) માં મળે છે ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ પ્રાચીન ગુજરાતીનાથી (જે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીથી અભિન્ન છે), એનો પશ્ચિમી અપભ્રંશમાંથી (જેને વિદ્વાનોએ ‘નામગ’ કે ‘ગોર્જર’ અપભ્રંશનું નામ આપ્યું છે), એ અપભ્રંશ એની પુરાગામી પશ્ચિમી પ્રાકૃતમાંથી, અને એ પ્રાકૃત આદિમ પ્રાકૃતમાંથી (જે અરોક્કના સમયમાં અને એની પૂર્વે સામાન્ય જનતાની કથ્ય બોલી હતી) વ્યુત્પન્ન થઈ છે આ રીતે આપણે કોઈ પણ ભાષાના પ્રાચીનતમ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ સુધી પહોંચી શકીએ છીએ.

પણ ભાષાનો ઉત્ક્રાન્તિ મુકેશ ઐતિહાસિક યુગમાં જ સીમિત થઈ જતો નથી એથી ઘણા પુરાતન સમય સુધી એના મૂળ ગયેલાં હોય છે. ત્યાં સુધી પહોંચવાને તુલનાત્મક ભાષા-અધ્યયનની પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો પડે છે. જે પદ્ધતિએ આપણે ઐતિહાસિક સમયમાં ભાષાના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપ સુધી પહોંચીએ છીએ એ જ પદ્ધતિએ ભિન્ન ભિન્ન સંબંધ ભાષાઓના પ્રાચીનતમ સ્વરૂપોના તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આપણે એથીયે પુરાતન પ્રાગૈતિહાસિક સમય સુધી પહોંચવાનું છે અને એ વિભિન્ન સંબંધ ભાષાઓનાં

મૂળ આદિમ રૂપને 'ગોથવાનુ' છે. ૨૨ આ રીતે અંગ્રેજી મૂળ શોધતાં શોધતા આદિમ પશ્ચિમી જર્મેનિક (Primitive West Germanic) નું સ્વરૂપ આપણે ધટાવીએ છીએ. ફ્રેન્ચ મૂળ શોધતાં શોધતાં કયું લેટિનની સંભવિત રેખાઓ સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રીસ-રોમન-રશિયનનાં મૂળ શોધતા આદિમ સ્લાવિક (Primitive Slavic) ભાષારૂપ બંધાય છે. ગુજરાતી આદિ નૂતન ભારતીય ભાષાઓનું મૂળ શોધતાં શોધતાં વૈદિક ભાષાની પુરાવાની ઈન્ડો-ઈરોપિયન ભાષાસ્વરૂપ મુખી આપણે પહોંચીએ છીએ. આ સર્વ પુરાતન સ્વરૂપોના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવ ભાગ્યે જ મળી શકે; છતાં એમાંથી નીકળેલી બિન્ન બિન્ન ભાષાઓના પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની તુલના કરીને એ સર્વના પ્રગતિસ્થાનરૂપ આદિમ સ્વરૂપની યાત્રીય પદ્ધતિએ સંભાવના કરી હોવાથી તાર્કિક રીતે એ અવાસ્તવિક ઠરવા સંભવ નથી કેઈ મૂળ ભાષામાંથી કાળક્રમે બિન્ન બિન્ન પ્રાદેશિક ભાષાઓ ઉત્પન્ન થાય—ઉ ત. લેટિનમાંથી ઈટાલિયન, ફ્રેન્ચ, સ્પેનિશ, પોર્ટુગીઝ આદિ; કે આદિમ પશ્ચિમી જર્મેનિકમાંથી અંગ્રેજી, ડચ, જર્મન, ડેનિશ, સ્વીડીશ આદિ—ત્યારે એ દરેક ઉત્તરકાલીન વ્યુત્પન્ન ભાષામાં પોતપોતાની રીતે મૂળ ભાષાના ધ્વનિઓનાં રૂપાન્તરો થાય છે. એ ધ્વનિરૂપાન્તરો ઉપરથી પાછળ (બૂતકાળ તરફ) મતિ કરતાં એ સર્વને સમાવિષ્ટ કરી લે એવું એક પૂર્વકાલીન સ્વરૂપ અવશ્ય કંઈપી સંકાય, જેમાંથી પોતપોતાની રીતે વ્યુત્પન્ન થતી ભાષાઓ પોતપોતાનાં લાક્ષણિક ધ્વનિરૂપાન્તરો સરખાવતી હોય છે.

૨૨ સરખાવો : "The comparative method is simply the historical method applied to the past. It consists in extending the reasoning which holds good for historical periods to epochs for which documents are absent,"

— Vendryes, *op. cit.*, p. 300.

ધ્વનિતંત્ર અનુસાર ઘટતું રૂપાન્તર થયેલું હોવું જોઈએ. આ બંને તરફ ઉપરિચિત હોય તો જ એ ભાષાઓ પરસ્પર સંગદ છે—એક જ મૂળમાંથી નિષ્પન્ન થઈ છે—એમ કહી શકાય.

કેટલીક વાર પરસ્પર સંગદ ભાષાઓને માતા, પુત્રી આદિ સંસારો આપવામાં આવે છે, જે સમુચિત નથી. એક મૂળ ભાષા એની અનુગામી ભાષામાં રૂપાન્તરિત થાય છે. (ઉ. ત. પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ કે અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન ગુજરાતી કે લેટિનમાંથી ફ્રેન્ચ) ત્યારે પુરોગામી ભાષાનું (કથ્ય સ્વરૂપે) વિયોગન થઈને કેવળ અનુગામી ભાષા જ અસ્તિત્વમાં રહે છે, ત્યારે સંસારમાં માતા અને પુત્રી બંનેનું કેટલાક કાલાવધિમાં એક સાથે અસ્તિત્વ હોય છે. એટલે મૂળ પૂર્વ ભાષા (ઉ. ત. પ્રાચીન પશ્ચિમ જર્મેનિક કે લેટિન) માંથી ઉત્તરભાષા ઉત્ક્રાન્ત થઈ, અર્થાત્ પૂર્વ ભાષાએ કાળક્રમે વિકાસ પામીને ઉત્તર ભાષાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એમ કરેલું વધારે સમુચિત ગણાશે.

૧ આદિમ જર્મેનિક (Primitive Germanic)—

અંગ્રેજી, ડચ, જર્મન, ડેનિશ, અને સ્વીડીશ ભાષાઓમાં પરસ્પર અત્યંત નિકટવર્તી સામ્ય છે. ઉ. ત.

English	Dutch	German	Danish	Swedish
man	man	man	man ?	man
hand	hant	hant	hæn ?	hand
foot	vo:t	fu:s	fo:ʔð	fo:t
finger	ˈfɪŋgər	ˈfɪŋgər	ˈfɛŋgər	ˈfɪŋgər
winter	ˈwɪntər	ˈvɪntər	ˈvɛnʔdər	ˈvɪntər
bring	ˈbrɪŋgə	ˈbrɪŋgən	ˈbrɛŋg	ˈbrɪŋgə

આવા તો અનેક સમાન શબ્દોનાં ઉદાહરણો આપી શકાય. એ શબ્દો ભાષાના અંતર્ભવના છે—ઉચ્ચિત્તા રૂપેલા નથી, તે એ કર્વ ભાષા-

એનાં મૂળ એકજ છે એમ નિઃસંશય પ્રતિપાદિત કરી સકાય. ભાષાવિદોએ એને આદિમ જર્મેનિક (Primitive Germanic)ની સંજ્ઞા આપી છે ઉપર ૧ ભાષાઓનાં સ્વરૂપ તેટલાં પુરાતન રૂપોના તુલનાત્મક અભ્યાસ ઉપરથી એનું સ્વરૂપ નિર્ણય કર્યું છે. ઉ. ત. અંગ્રેજી father એ સર્વ લઈએ તો ઉપરની જર્મેનિક કુળની વિભિન્ન ભાષાઓના પ્રાચીનતમ ઉદ્ભવોમાં એના આવાં સ્વરૂપો મળે છેઃ ગોથિક (Gothic) (ઈ. સ. ચોથાથી છઠ્ઠા સદી સુધીમાં) શિષ્ટિતરૂપ *fadar, ઉચ્ચારણ [ˈfadar]; પ્રાચીન નોર્સ (Old Norse) (અતિ પુરાતન વેળા, પણ ૧૩મા સદીમાં લેખગદ્ય) શિષ્ટિતરૂપ faðer, faðir, ઉચ્ચારણ [ˈfaðer]; પ્રાચીન અંગ્રેજી (Old English) (ઈ. સ. ના ૬ મા સદીના લેખોમાં) શિષ્ટિતરૂપ fæder, ઉચ્ચારણ [ˈfæder]; પ્રાચીન ફ્રિઝીઅન (Old Frisian) (ઈ. સ. ના ૧૩મા સદીના લેખોમાં) feder, ઉચ્ચારણ [ˈfeder]; પ્રાચીન સેક્ષન (Old Saxon, ઉત્તરીય ડચ-જર્મન પ્રદેશની) (ઈ. સ. ના ૬ મા સદીના લેખોમાં) fater, ઉચ્ચારણ [ˈfater]; પ્રાચીન ઉપરિ જર્મન (Old High German, દક્ષિણ ડચ-જર્મન પ્રદેશની) (૬ મા સદીના લેખોમાં) fater, ઉચ્ચારણ [ˈfater]. આ બધાં રૂપોની તુલના કરીને એ પ્રત્યેકનો વિકાસક્રમ લક્ષમાં રાખીને એ સર્વનો અંતર્ગત કરે એવું આદિમ જર્મેનિક સંભાવ્યરૂપ *fader કલ્પવામાં આવ્યું છે. ૨૪ આવી રીતે અંગ્રેજી mother (અને એનાં જર્મન ડચ આદિ જર્મેનિક ભાષાઓમાં મળતાં પ્રતિરૂપો) ડું આદિમ જર્મેનિકમાં *mo:der સંભાવ્ય રૂપ કલ્પવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે અંગ્રેજી water, day, guest, horn આદિનાં આદિમ જર્મેનિક રૂપો *water કે *wato:, *dagaz, *gastiz, અને **hornan સંભવે છે. આ કેવળ ભાષા-

વૈજ્ઞાનિકોએ સરખેલાં કંઈપનોત્થ રૂપો નથી, પણ શાસ્ત્રીય રીતે સર્વ સંગ્રહ ભાષારૂપોના પુરાતન સ્વરૂપના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વડે નિર્ધારિત થયેલાં છે. એના સમર્થક પુરાવાઓ મળી રહે છે. ઉ.ત. ડેન્માર્કમાં ગેલ્લેહુસ (Gallehus) પાસે મળેલા એક મોનાના રણુસ્તંભ ઉપરના ઇ. સ. ૪૦૦ ના રૂનિક ઉત્કૃષ્ટ લેખ (runic inscription) માં ઉપરનાં સંભાવ્ય રૂપો યથાર્થિત મળે છે : ek hlewagastiz holtinaz horna tawido [અંગ્રેજી અનુવાદ : I, Fame-Guest, the Holting (man of the family of Holt), made the horn.]^{૨૫}

ઉપરાંત, વિભિન્ન કુળની ફિન્નીશ (Finnish) ભાષામાં અતિ પુરાતન કાળમાં - ઇ. સ. ના આરંભના અરસામાં - જર્મેનિક ભાષા સ્વરૂપમાંથી ઉછીના લેવાયેલા શબ્દો પણ પુરાતનકાળની આદિમ જર્મેનિક ભાષાના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ નાખે છે, અને સ્પષ્ટિત કરે છે. ઉ.ત. અંગ્રેજી ring કે king (પ્રાચીન અંગ્રેજીમાં hring અને kŷning) નો આદિમ જર્મેનિક રૂપો *bringaz અને kuningaz ફિન્નીશ ગૃહીત શબ્દો (loan-words) rengaz અને kuningaz સાથે અત્યંત મળતા આવે છે.^{૨૬}

આદિમ રોમાન્સ (Primitive Romance) કે કુદ્ય લેટિન (Vulgar Latin) ભાષાસ્વરૂપ - આ જ પ્રનાલે મેડાસિયન, લેડિન (Ladin), રોમેન, રોમેનિય, રોમાનીયન (Roumanian)

૨૫ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 305-6.

૨૬ જુઓ : Bloomfield, *op. cit.*, p. 306.

૨૭ : || the Rhaeto-Romance sub-division of the Italian language family—strictly the name of the chief part of the sub-division, spoken in Grisons and the
—Encyclopædia Britannica, (1946) vol 22

ભાષાઓના સામ્ય ઉપરથી એક આદિન સ્વરૂપ દર્શી શકાય છે, જે લેટિનયુગમાં આમ જનતાની કથ્ય ભાષા હશે; અર્થાત્, સાહિત્યકારો જ્યારે સાહિત્યકીય લેટિનનો વ્યવહાર કરતા હશે ત્યારે સામાન્ય જનતાના પરસ્પર વ્યવહારમાં એ કથ્ય રૂપનો ઉપયોગ થતો હશે. સાહિત્યકીય લેટિન સાથે એનું નિકટનું સામ્ય હશે, જેમ સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતોનું સામ્ય છે તેમ. ઉ. ત.

શબ્દાર્થ	Italian	Latin	French	Spanish	Roumanian
nose	¹ nasō	nas	ne	¹ nasō	nas
head	¹ kapō	kaf	ʃef	¹ kabō	kap
flower	¹ fjorē	flur	flō:r		¹ florō
gold	¹ loro		o:r	¹ loro	aur
tail	¹ kodā	¹ kua	kφ	¹ kola	¹ koado

આનાં સમાન્તર લેટિન રૂપો છે nasum, caput, florem, aurum, caudam. અહીં તુલનાત્મક પદ્ધતિએ ઉપરના છેલ્લા શબ્દનું સંભાવ્ય આદિમ રોમાન્સ રૂપ થાય *codā ઉચ્ચાર [^{*}ko:dam]. એ રૂપ કથ્ય લેટિનમાં પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે, કારણકે શિષ્ટ લેટિનના ઘણે જગ્યાએ દૈનંદિન વ્યવહારમાં o ઉચ્ચારણ થયાનાં નિર્દર્શનો ક્યારેક કોઈ કોઈ લેખમાં મળી જાય છે. એ એમ સૂચવે છે કે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ જેની સંભાવના કરવામાં આવે છે એ રૂપોનું કથ્ય ભાષામાં અસ્તિત્વ અવશ્ય હતું. ૨૮

આદિમ સ્લાવિક (Primitive Slavic) — આ જ રીતે બલ્ગેરિયન, રશિયન આદિ રજાવ ડુગની ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ દ્વારા આદિમ સ્લાવિક સંભાવ્ય સ્વરૂપ નિર્ધારિત કરી શકાય છે. 'ઉ. ત. પ્રાચીન બલ્ગેરિયન (Old Bulgarian) gosti (= guests) અને રશિયન gost ઉપરથી આદિમ સ્લાવિક-

૩૫ *'ghost' કદી સકાય. તે જ પ્રમાણે પ્રાચીન બાલ્ઝેરિઅન
igō (= pair) અને રશિયન 'igo ઉપરથી આદિમ રૂઝાવિક,
*'igo ૩૫ની સંભાવના કરી શકાય.

આદિમ કેલ્ટિક (Primitive Celtic) — કોર્નિશ
(Cornish), વેલ્શ (Welsh), આઈરિશ (Irish) આદિ
ભાષાઓની તુલના કરીને એમનાં પુરાતન રૂપો ઉપરથી આદિમ
કેલ્ટિક રૂપોની સંભાવના સ્થાપિત કરી શકાય છે. ત. કોર્નિશ ion
(= pair), વેલ્શ ian ઉપરથી આદિમ કેલ્ટિક *'jugom
આદિમ જર્મેનિક કે લોટિનના આદિ વ્યંજનધ્વનિ કેલ્ટિકમાં લુપ્ત
થઈ ગયું છે. ઉ. ત. આદિમ જર્મેનિક *'fater, લોટિન
'pater, પણ પ્રાચીન આઈરિશ 'adair; આદિમ જર્મેનિક
'farbaz (= pig), લોટિન 'porkus, પ્રાચીન આઈરિશ ork ઇં.

પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન — નૂતન ભારતીય આર્ય ભાષાઓ—
ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, પંજાબી, બંગાળી આદિ—પ્રાચીન ઈન્ડો-
આર્યન (પ્રાચીન વૈદિક અને સંસ્કૃત ભાષાયુગની સામાન્ય જનતાની
કથ્ય ભાષા) માંથી મધ્ય ઈન્ડોઆર્યન (Middle Indo-Aryan)
પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા. ઉદ્ભવી છે એ સુનિશ્ચિત છે છતાં તુલનાત્મક
અધ્યયનની દૃષ્ટિથી સિન્ન સિન્ન વર્તમાન આર્યભાષાઓના ચબ્દો
(લિખિત રૂપો) નીચે આપ્યાં છે તે જુઓ. ૨૯

૨૯ જુઓ : વિશ્વનાથ દિનકર નરસે, સંપાદિત, 'ભારતીય વ્યવહારવેશ,'
મુંબઈ, ૧૯૬૧; R. L. Turner, *Dictionary of the
Nepali Language*, (London), (1931).

સંસ્કૃત	ગુજરાતી	મરાઠી	હિંદી	પંજાબી	દક્ષીણી	બંગાળી	અસમીયા	ઉડિયા
દન્ત	દાંત	દાંત	દાંત	દંદ	દૈંદ	દાંત	દાંત	દાંત
પાદ	પગ/પાપ	પાય/પાડલ	પાંચ/પૈર	પૈર/પાથ	પાથ	પા/પાય	ખરિ	પાહુલ
હેસ્ત	હાથ	હાત	હાથ	હાથ	અયુ	હાત	હાત	હાત
આતા	બાઈ	માઠ	માઈ	માઈ	ચોચી	માદ	માદ	માદ
મગિની	બહેન	ચહીણ	ચહિન	મૈળ	બોલિ	વંન	મની	મઠળી
માતા	મા	આઈ	મા	મા	મા	મા, માતા	મા, આઈ	મા
દ્વિ	બે	દોન	દો	દો	દોચી	દુર	દુર	દુર
ત્રીણિ	ત્રણ	ત્રીન	ત્રીન	ત્રિજ	ત્રે	ત્રિન	ત્રિનિ	ત્રિની
સપ્ત	સાત	સાત	સાત	સત	સાત	સાત	સાત	સાત
દશ	દસ	દહા	દસ	દસ	દહ	દશ	દેહ	પશુ

આ શબ્દરૂપે બધી વર્તમાન ભારતીય આર્યભાષાઓનો ઉદ્દગમ પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન (Old Indo-Aryan) માંથી—સાહિત્યભાષા સંસ્કૃતને મળતી એ પુરાતન કાળની કથલભાષામાંથી—હતો એ નિઃશંકપણે પુરવાર કરે છે. એનો સંસ્કૃત સાથે, લેટિન અને કથ લેટિન વચ્ચે હતો તેવો સંબંધ હશે એમ ધારી-સકાય છે. એનાં લિખિત ઉદાહરણોને અભાવે એની અતિ સમીપગતિની એવી સંસ્કૃત ભાષાનાં શબ્દરૂપોનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે.

સંસ્કૃત અને અવેસ્તન ભાષા—આર્યો ભારતમાં આવ્યા તે પ્રદેશનાં ઈરાનના પ્રદેશમાં વસ્યા હશે એવું ભાષાવિદોનું સપ્રમાણ અનુમાન છે. તેથીજ સંસ્કૃત અને અવેસ્તન (પારસીઓના ધર્મગ્રંથોની પ્રાચીન ભાષા) વચ્ચે અતિ નિઃશંક સામ્ય છે. નીચેનાં ઉદાહરણો એની સાક્ષી પૂરશે

સંસ્કૃત	અવેસ્તા
ભૂમિ	બૂમિ [bumi]
ધેનુ	દણુ [daenu]
હપ્ત	હપ્ત [hapta]
હિન્દુ	હિન્દુ [hindu]
હસ્ત	ઝસ્ત [zasta]
ભરામિ	બરમિ [barami]
દધામિ	દદામિ [dadāmi] ૩૦

એકાદશે વર્ષનાં ફરકાર કરતાં સંસ્કૃતમાંથી અવેસ્તનમાં કેવું સહજપણે સરળતાથી રૂપાન્તર થઈ બળ્ય છે! યે. સુત્રીનિકુમાર એટલેજ સંસ્કૃતના સુપ્રસિદ્ધ ગાયત્રી મંત્રનું અવેસ્તામાં નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તર થયું છે તે જુઓ : ૩૧

૨૦ જુઓ : ડો. બોળાસંકર વ્યાસ, સંસ્કૃતના માધ્યમિક અધ્યયન,

સંસ્કૃત : तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

અવેસ્તન રૂપાન્તર * તત્સવિતુર્ઙ્ વરદ્વનિઅમ્ ભર્ગઙ્ દૈવસ્ય ધીમધિ
ધિયઙ્ યઙ્ નત્ પ્રચોદયાત્ ॥

[* tat savituz̄ waraṇiniam
bhargaz daiwasya dhīmādhi
dhiyaz yāz naḥ prak'audayāt.]

સંસ્કૃત અને અવેસ્તન બંને ભાષાઓનો વિકાસ એના પુરોગામી
ઈન્ડો-ઈરાનિયન ભાષાસ્વરૂપમાંથી થયો છે એમાં શંકા નથી.

આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયન (Primitive Indo-European)-

અહીં સુધી આપણે (પ્રાચીન ગ્રીક સિવાયની) આર્યભાષાઓનાં
આદિમ સ્વરૂપો—ઉદ્ભવિત તેમજ સંભાવ્ય—જોયાં. પ્રાચીન ગ્રીક
સહિત એ સર્વરૂપોને મેળવાને, એતેા તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને
ભાષાવૈજ્ઞાનિકોએ મૂળ પ્રાચીનતમ આર્યભાષા—આદિમ ઈન્ડો-
યુરોપિયનની રેખાઓ ઉપસાવી છે. ઈ. સ. પૂર્વે અઢી હજાર વર્ષના
અરસામાં એ ખોલાતી હશે, અને એમાંથી ઉપરિનિર્દિષ્ટ ક્ષિન્ન ક્ષિન્ન
ભાષાકુળો કાળાન્તરે ક્રમે ક્રમે છૂટાં પડ્યાં હશે એમ કદપના કરવામાં
આવી છે.

નીચે કેટલાંક આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાનાં સંભાવ્ય
શબ્દરૂપો કદપવામાં આવ્યાં છે તે જુઓ : ૩૨

૩૧ જુઓ : Dr. SumtiKumar Chatterjee, *Indo-Arya and Hindi*, p. 54.

૩૨ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, pp. 307-8.
E. H. Sturtevant, *op. cit.*, p. 157.

Primitive Germanic	Greek	Latin	Sanskrit	Primitive Indo- European
* ¹ jokan	zu ¹ gon	jugum	ju ¹ gam	* ju ¹ goin
* ¹ fader	pa ¹ te:r	patēr	pi ¹ ta:	* ¹ po ¹ te:r
* ¹ bro:cer	phra:te:r	frater	bhra:ta:	* ¹ bhra:te:r
* ori:z	trejs	tres	trajah	= ¹ trejes
twa (Gothic)	dyō	duo	dvā	*duō, t ¹ wo
sibun (,,)	hepta	septem	sapta	* septm
taihun (,,)	deca	decem	daśa	* dekṃ

તુલનાત્મક ભાષા-અધ્યયન પદ્ધતિ આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રાગૈતિહાસિક ભાષાના પુનર્ગટન માટેનું આપણું એકમાત્ર સાધન છે—જ્યાં એ ભાષાના કોઈ લિખિત પ્રત્યેષ (documents) સંભવતા નથી, ત્યાં એમાંથી ઉદ્ધારેલી વિભિન્ન ભાષાઓની તુલના વડે આદિમ ભાષાનું સ્વરૂપ જાણવા યથાવત્ ધટ્ટાળી શકાય છે.

તો આ પદ્ધતિની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ સમજી લેવી ઘટે છે. આ પ્રકારના પુનઃસંસ્કરણમાં મૂળ આદિમ ભાષાના કોઈ પ્રાદેશિક રૂપાન્તરો (dialectal differences) હોય તો તુલનાત્મક અધ્યયન દ્વારા નિર્મિત પુનઃસર્જનમાં એની રેખાઓનું સ્પષ્ટ પ્રતિરૂપન થશે નહીં. ઉપરાંત આદિમ વ્યાકરણકોટિઓ અને શબ્દ-મૂળોનો તુલનાત્મક અધ્યયનથી નિર્ણય કરી શકાય છે. છતાં કોઈ પણ કાળગિરુએ ઈન્ડો-યુરોપિયન પ્રજા ઓળખી હોય તેવી રીતે કોઈ પણ વાક્ય યથાર્થિય પુનર્નિર્મિત કરવું અશક્ય છે.^{૩૩}

૩૩ કોઈપણ પુનર્નિર્માણમાં ચબ્દચિહ્નનું સ્વરૂપ રામઃ નગરમ્મિ ગયડ ની માફક વિન્ન સિન્ન કક્ષાનું જની રહેવા સંભવ છે.

આ આદિમ ભાષાનો કાળનિર્ણય કરી શકાય છે. ઉ ત. વેદિક ભાષા કે દોમરની ભાષા પૂર્વે હજાર વર્ષો એટલે કે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦-૨૫૦૦ ના અરસામાં ઇન્ડોયુરોપિયન ભાષા બોલાતી હશે એમ ધારી શકાય. પણ એ બોલનાર સોફ્ટ ક્ષ્મ જાતિના હતા, એમનું મૂળ નિવાસસ્થાન ક્યાં હતું, એમનું જીવન ક્યાં પ્રકારનું હતું, એમની સંસ્કૃતિ, એમની સામાજિક સંસ્થાઓ કેવી હતી, ઈ સર્વ વિશે ખાતરીપૂર્વક કંઈ જ કહેવું મુશ્કેલ છે.^{૩૪}

આદિમ ઇન્ડો-યુરોપિયનમાંથી ઉદ્ભવેલી ભાષાઓ — આદિમ ઇન્ડોયુરોપિયનમાંથી કાળક્રમે વિકસેલી ભાષાઓમાં ઇન્ડો-ઇરાનિયન (Indo-Iranian), આર્મેનિયન, ગ્રીક, આલ્બેનિયન (Albanian), ઇટાલિક, કેલ્ટિક, જર્મેનિક, બાલ્ટો-સ્લાવિક, અને તોખારિયન (Tocharian), એટલી ગણીતી છે. આ સર્વ ભાષાઓ આદિમ ભાષામાથી કોઈ એક સમયે, એક સાથે છૂટી પડેલી નથી. એક તરફ ઇન્ડો-ઇરાનિયન તો બીજી તરફ ગ્રીક જેવી ભાષાઓનાં મૂળ આ વિકાસના ઇતિહાસમાં સોથી વધારે પુરાતન સમય સુધી લંબાય છે. ભવિષ્યમાં હજી પ્રજા કોઈ એવી ભાષાઓ મળી આવે, જેમનો સંબંધ આદિમ ઇન્ડો-યુરોપિયન સાથે જોડી શકાય, જે એ બોલનારી પ્રજાઓ અશિક્ષિત હોવાને કારણે એનું કોઈ લિખિત સાહિત્ય ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેમ એનો ઇતિહાસ સાત ન હોવાથી વિસ્મૃતિના ગર્તમાં દટાયેલી પડી હોય એમ બને.^{૩૫}

૩૪ કેરલાક વિદ્વાનોએ આદિમ ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાના શબ્દકોષ ઉપરથી એ બોલનાર પ્રજાના જીવન અને સંસ્કૃતિ સંબંધે કેટલીક કલ્પનાઓ કરી છે. એ સંબંધે સર્વિસ્તર ચર્ચા બીજા ખંડમાં આવશે.

૩૫ જુઓ : Vendryes, *op. cit.*, p. 308; Bloomfield, *op. cit.*, p. 312,

ઉપર નિર્દેશિતી પુરાતન આદિમ જર્મેનિક ભાષા (Primitive Germanic કે Proto-Germanic) ની ત્રણ શાખાઓ હતી— પુરાતન પૂર્વ જર્મેનિક (જેમાંથી ગોથિક, વેન્ડલિક—Vandalic, નીકળી), પુરાતન ઉત્તર જર્મેનિક (જેમાંથી સ્વીડીશ નોર્વેજિઅન-ડેનિશ ભાષાકુળ, અને આઈસ્લેન્ડિક ભાષા નીકળી), અને પુરાતન પશ્ચિમ જર્મેનિક (જેમાંથી ઍંગ્લો-ફ્રિઝિઅન—અંગ્રેજી અને ફ્રિઝિઅનની જનની ભાષા, તેમજ ડચ-જર્મન ભાષાકુલ નીકળ્યાં). ૭૬

ઈન્ડો-યુરોપિયનમાંથી છૂટી પડેલી પુરાતન ઈન્ડો-આર્યન (Old Indo-Aryan)—જેનું સૌથી પ્રાચીન સિદ્ધ સાહિત્યગ્રંથ સ્વરૂપ વેદિક ભાષા (ઋગ્વેદ આદિ સંહિતાઓની ભાષા) છે, અને જેનું એથી ઉત્તર કાળનું કથ્ય સ્વરૂપ અશોકના શિલાલેખોની ભાષા છે, એનાં ત્રણ મુખ્ય સ્વરૂપો જોઈ શકાય છે : ઉત્તરીય પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન (જેમાંથી પંજાબી, સિંધી, હિંદી અદિ ભાષાઓ નીકળી છે), પશ્ચિમી પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન (જેમાંથી ગુજરાતી, રાજસ્થાની જેવી ભાષાઓ વિકસી છે), અને પૂર્વીય પ્રાચીન ઈન્ડો-આર્યન (જેમાંથી બંગાળી, અસમીયા આદિ ભાષાઓ અનુપન્ન થઈ છે).

કેટલાક વિદ્વાનો ઈન્ડો-યુરોપિયન કુળની ઉપરની ભાષાઓના એ મુખ્ય પ્રભેદો માને છે—એક પશ્ચિમની ગ્રીક, લેટિન, પ્રાચીન આઈરિશ જેવી સેન્ટુમ (centum) વર્ગની ભાષાઓ, જેમાં આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયન તાલ્ચ-ચીકૃત કંઠ્ય ધ્વનિઓ (palatalized velars) માંથી શુદ્ધ કંઠ્ય ધ્વનિઓ વિકસ્યા; અને બીજી પૂર્વીય, સંસ્કૃત, અવેસ્તન, લિથુએનિઅન જેવી સત્તમ વર્ગની ભાષાઓ, જેમાં એ ધ્વનિઓ તાલ્ચ-અધાર્મિક ધ્વનિમાં રૂપાન્તરિત થયા. ઉ. ત. આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયન * [k^m¹tom], સંસ્કૃત સત્તમ [śa¹tama],

અવેસ્તન સતમ્ [satam], લિથુએનિઅન [ˈsimtas]; ગ્રીક [he-
kaˈton], લેટિન [ˈkentum], પ્રાચીન આઈરિશ [ke : ɔ̃]. ૩૭

હિટ્ટાઈટ (Hittite)—એક નવશોધિત પુરાતન ભાષા—

ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં તુરનાત્મક ભાષા—અધ્યયન માટે એક અત્યંત મહત્વની શોધ થઈ. ત્યારે એશિયા માઈનરના હિતાન પ્રદેશમાં એક એવી ભાષાના લેખો પ્રાપ્ત થયા, જે આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયનની સમાન, એજ વર્ગની, આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયનની સમકક્ષીન ભાષા હતી. એ લેખો કીલાફતિ અક્ષરો (cuneiform syllabary)માં લખાયેલા હતા. એના ધણા શબ્દો ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષા સાથે ઉત્કટ રીતે સમાન છે. ઉ. ત.

હિટ્ટાઈટ શબ્દ	અન્ય પ્રાચીન ભાષાઓનાં સમાન શબ્દો	અર્થ
genu :	સંસ્કૃત જાનુ :	લેટિન genu, (=ધૂંટણ)
gunantsi :	સં. ધ્વનિ	(=તેઓ મારે છે.)
nebes :	સં. નભઃ (=આકાશ), ગ્રીક nephos	(=વાદળ)
newas :	સં. નવઃ ગ્રીક neos, લે. novus	(=નવું)
septamas :	સં. સપ્તમઃ લે. septimus	(=સાતમું)
tres :	સં. ત્રયઃ ગ્રીક treis, લે. trēs	(=ત્રણ)
yugan :	સં. યુગં ગ્રીક zygon, લે. iugum, ગોથિક juk	(=ધૂંસરી).

એના નામિક વિભક્તિ-પ્રત્યયો પણ સંસ્કૃત આદિ ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓના વિભક્તિ-પ્રત્યયોને ધણા મળતા આવે છે. ઉ. ત. પ્રથમા (કર્તા વિભક્તિ) નો સ્ (-s) પ્રત્યય, દ્વિતીયા (કર્મ વિભક્તિ) નો ન્ (-n), તૃતીયા (કરણ વિભક્તિ) નો ત્ (-t), ચતુર્થી (સંપ્રદાન વિભક્તિ) નો ઇ (-i), પંચમી (અપાદાન વિભક્તિ) નો

તઃ; પ્રથમા (કર્તા વિભક્તિ) બુદ્ધ્યનનો એ (-ભ્ય) પ્રત્યય સામાન્ય રીતે નાન્યતર નામોને પ્રથમા દ્વિતીયા એકવચનમાં વિભક્તિપ્રત્યય લાગતા નથી attash (નિતા) એ નામના રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે કર્તાવિભક્તિ attash, કર્મ વિં attan, રૂપ વિં (attat), સંપ્રદાન (-અધિકરણ) વિં atta, અપાદાન વિં attanza, સંબધ વિં attash; કર્તા વિં બહુ attash, કર્મ વિં બહુ attash, સંબધ-સંપ્રદાન-અધિકરણ વિં બહુ attash ૩૮

કુદ્દસ (kuds), કુદ્દસ (kads) (= who) એ સર્વનામ છે

ક્રિયાપદોમાં વર્તમાનમાં ૧ લા ગણના ધાતુઓને પહેલા પુરુષ એકવચનમાં સિ (-મા), બીજા પુરુષ એકવચનમાં સિ (-સા) અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં સિ (-તા) પ્રત્યય લાગે છે ઉ ત. દિષ્ટિ (= dīma) = 'હું જાણું છું', અસ્મિ (= asmā) = 'તેઓ ખાય છે' (અહીં રજા પું બહુનો પ્રત્યય (અ)સિ લાગ્યો છે), અસ્મિ (= āma) = 'હું છું', અસ્મિ (= āsa) = 'તે છે', અસ્મિ (= āsma) = 'તેઓ છે', ૪૦ ૩૯

૩૮ સરખાવો. Encyclopaedia Britannica, (1946), Vol II, pp 600-601

૩૯ સરખાવ સાથે ડિક્શનરીના રૂપો સરખાવવા જેવા છે.

	ડિક્શનરી	સરખાવ
૧ લો પું એક	jama (= I make)	jāma
૨ નો પું એક	jash	yāsi
૩ નો પું એક	jazi	yāti
૧ લો પું બહુ	javeni (javani)	yāmah
૨ નો પું બહુ	jattani (jattani)	yātha
૩ નો પું બહુ	janzi	yānu

જુઓ: Encyclopaedia Britannica (1946), Vol II, p 601.

હિટ્ટાઈટની ક્રિયાપદ્યોજના (verbal system) અન્ય (સંસ્કૃત કે ગ્રીક લેટિન જેવી) પ્રાચીન ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓ કરતાં ઘણી મીઠે જુની પડે છે. હિટ્ટાઈટમાં બે પ્રયોગો (voices) છે — કર્તારિ (active) અને મધ્યકર્મણિ (medio-passive); બે અર્થ (moods) છે — નિવચાર્થ (indicative) અને આજ્ઞાર્થ; બે કાળ છે — વર્તમાન-ભવિષ્ય (present-future) અને ભૂત. (એ ઉપરાંત કેટલાક મિશ્ર કાળ — compound tenses — ઉ. ત. અગ્રેજી પૂર્ણ વર્તમાન is gone, has made જેવા, પ્રયોગનય છે)

હિટ્ટાઈટમાં ત (ta), સુ (su), નુ (nu) જેવા વાક્ય-સંયોજકો પછીનાં વાક્યો જોડવાને કે માત્ર વાક્યારંભ અર્થે આવે છે, જે પ્રાચીન સંસ્કૃતના ત્, ષ અને નુનું સ્મરણ કરાવે છે. ૪૦

આ સર્વ ઉપરથી ઈન્ડોયુરોપિયન સાથે આ પુરાતન ભાષા-હિટ્ટાઈટનો સંબંધ તો સ્વયંસ્પષ્ટ છે. આથી કેટલાક વિદ્વાનોએ એને આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયનમાંથી સૌથી પહેલી છૂટી પડેલી ગણા ગણી હતી. પરંતુ આજે વિદ્વાનો એથી પણ આગળ જઈને એને આદિમ ઈન્ડોયુરોપિયનના સમાન કુળની સમક્ષ ભાષા માને છે. એનું સ્વરૂપ ઈન્ડોયુરોપિયન જેટલું જ પુરાતનિક (archaic) છે, અને ઈન્ડો-યુરોપિયનને ઘણી રીતે મળતી આવતી હોવા છતાં ઘણા મહત્વના અંશોમાં એ ઈન્ડોયુરોપિયનથી જુદી પડે છે. એટલે અન્ય કોઈ એથી જે પ્રાચીનતર ભાષામાંથી ઈન્ડોયુરોપિયન અને હિટ્ટાઈટ : બંને ભાષાઓ નીકળી હશે એમ તેઓ પ્રતિપાદિત કરે છે. આ બંનેથી પ્રાચીનતર ભાષાસ્વરૂપને એમણે આદિમ ઈન્ડો - હિટ્ટાઈટ (Proto Indo - Hitite) નું નામ આપ્યું છે.

આદિમ ઈન્ડો-હિટ્ટાઈટમાંથી પુરાતન કાળમાં હિટ્ટાઈટની લગભગ સાથે જ એ જ વર્ગની Luwian અને Palaic ભાષાઓ, અને પછી (લગભગ પ્રાચીન ગ્રીકના સમકાલમાં) Lycian અને Lydian ભાષાઓ નીકળી છે. (આ સર્વના પૂર્વ ભાષા-સ્વરૂપને Proto-Anatolian ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે; એ આદિમ ઈન્ડો-હિટ્ટાઈટમાંથી ઉદ્ભવી, જેનાં ઉત્તરકાલીન રૂપાન્તરો હિટ્ટાઈટ, લુવિઅન આદિ યથા). આ સમગ્ર ભાષાકુળનાં કેટલાક એવા ધ્વનિઓ સમવાયા છે, જે ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાંથી લુપ્ત થઈ ગયા છે. ઉ. ત. આદિમ ઈન્ડોહિટ્ટાઈટમાં *xau̯xos (= grand-father) હતો, એમાંથી x ધ્વનિ આદિમ ઈન્ડો-યુરોપિયનમાંથી લુપ્ત થઈ જતાં *xnos રૂપ અવશિષ્ટ રહ્યું (સરં. લે. avus); જ્યારે Proto-Anatolian (ઈન્ડો-હિટ્ટાઈટ અને હિટ્ટાઈટ વચ્ચેનું સ્વરૂપ) માં xau̯xas કે xuxos રૂપ વિકસ્યું, જેનાંથી હિટ્ટાઈટ xuxas અને લિસિઅન xuggav રૂપો વિકસ્યાં^૧ તુલનાત્મક ભાષા-અધ્યયન દ્વારા કેવી રીતે આદિમ ભાષારૂપોનું પુનર્ધટન (reconstruction) થાય એનું આ એક સુંદર ઉદાહરણ છે.

આદિમ ઈન્ડોનેશિઅન (Primitive Indonesian)—

. આ પ્રકારે અન્ય ભાષાકુળોની ભાષાઓનો પણ તુલનાત્મક અભ્યાસ થઈ શકે છે અને એમાં પણ આદિમ સ્વરૂપની પુનર્ધટના કરી શકાય છે. ઉ. ત. ફિલિપ્પાઈન્સના લુઝોન દાપુની ભાષા Tagalog, જાવાની ભાષા Javanese, અને સુમાત્રાની ભાષા Batak નો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને એના આદિમ રૂપનું પુનર્ધટન રવાનો વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે.^૨ ઉ. ત.

૧ જુઓ : Sturtevant, *op. cit.*, p. 163

૨ સરખાવો : Bloomfield, *op. cit.*, p. 310.

સંબંધ	Tagalog	Javanese	Batak	Primitive Indonesian
પસંદ કરવું	'pi : li?	pilik	pili	*pilik
નાક	i 'luŋ	iruŋ	iguŋ	*iguŋ
ઈન્ડો	'hi : lam	iDam	idam	*hiDann
દર્શાવવું	'tu : ru?	tuduk	tudu	*tuduk
એડી (=sugar)	'ta : ri?	tadi	tadi	*tadi

વિવિધ ભાષાકુલો વચ્ચે સંબંધ — વર્તમાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ વિવિધ ભાષાકુલો વચ્ચેનું સામ્ય શોધવા મથી રહ્યા છે. એ રીતે વિદ્વાનોએ ઈન્ડો-યુરોપિયનનું ફિનો-ઉગ્રિયન (Finno-Ugrian) — જે આમ તો ઈન્ડો-યુરોપિયનથી વિભિન્ન કુળની ભાષા છે — સાથે કેટલાક અંશેમાં સામ્ય દર્શાવ્યું છે. અન્ય ભાષાવિદો ઈન્ડો-યુરોપિયન અને સેમિટિક કુળની ભાષાઓ વચ્ચેનું સામ્ય શોધી રહ્યા છે. વરતુતઃ અન્ય ભાષાકુલો કંઈતાં ઈન્ડો-યુરોપિયન અને સેમિટિક ભાષાકુલોમાં વિશેષ સમાનતા નજરે પડે છે. ભવિષ્યમાં જો જાને વચ્ચેનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત થઈ શકે તો આ જાને મહાન ભાષાકુલોનું પ્રભાવસ્થાન એક જ હતું એમ નિર્ણય કરી શકાય. તો આજે જેમ સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કે ફ્રેન્ચ એકજ કુળની ભાષાઓ ગણાય છે, તેમ અંગ્રેજી કે ફ્રેન્ચ અને અરબી ભાષાઓ એકજ કુળની સ્થાપિત થાય.

ઉપરના સિવાય ભાષાશાસ્ત્રીઓએ બાન્ડુ (Bantu) અને મલયો-પોલિનેશિયન એ બે મોટા ભાષાવર્ગો પાડેલા છે. એની સવિસ્તર ચર્ચા બીજા ખંડમાં આવશે.

આ ભાષાકુલો વચ્ચે પણ ભવિષ્યનો ભાષાવેદ્યાનિક સંબંધ શોધી શકે તો ક્રમે ક્રમે માનવ ભાષાના આદિમતમ મૂળ મુખી પહોંચવાનું શક્ય થાય. અત્યારે તો એ માત્ર એક નફકાટિ જ લેખાય.

ઉપસંહાર

ભાષાનાં વિવિધ સ્વરૂપોનો આપણે અહીં સુધી વિચાર કર્યો અને ભાષામાં કાળક્રમે કેવો વિકાસ થાય છે, કેવાં પરિવર્તનો સરખાય છે તે પણ આપણે જોયું. હવે ભાષાસ્વરૂપોના વિકાસથી તાત્ત્વિક રીતે ભાષાનું સામર્થ્ય વધ્યું છે કે નહીં, તેમ ભાષાવિકાસની બિન્ન બિન્ન દશાઓને પ્રગતના સાંસ્કૃતિક વિકાસ સાથે કેવો સંબંધ છે તેનો વિચાર કરીશું.

કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે ભાષાના વિકાસમાં એક એવું ચરમ બિન્દુ આવે છે જ્યાં ભાષાનું સામર્થ્ય, ભાષાની આંતર સમૃદ્ધિ પણ કાટિએ પહોંચે છે.

પ્રાચીન ગ્રીક, કે પ્રાચીન લેટિન (જેનું ઉત્કૃષ્ટ નિદર્શન સિસેરોની રચનાઓ છે), કે એ જ પ્રમાણે સંસ્કૃત, ભાષાવિકાસની પરાકાષ્ટિનાં નિદર્શનો છે; એ પછી ભાષાનો અપકર્ષ (degeneration) થયો છે—આ પ્રકારની વિચારણા ભ્રમભૂલક છે. અહીં પ્રાચીનપૂર્વ ઉપરાંત સાહિત્યભાષા અને કથ્યભાષા એ નિરનિરાળાં ભાષાસ્વરૂપો છે એ મહત્વનાં સાત્યનું વિશ્વરણ થયેલું છે. ભાષાનો અવિરત વિકાસ એ એક સનાતન પ્રક્રિયા છે, અને વિકાસને પરિણામે પરિવર્તન થવું પણ એટલું જ સાહજિક છે. એ કારણે કોઈ ભાષાનો અપકર્ષ થતો નથી, તેમ એથી જ કોઈ ભાષા ઉચ્ચતર સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. ઉ. ત. અર્વાચીન અંગ્રેજ કે ફ્રેન્ચ કે હિંદી કે ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ ખૂબ મુલાયમ (supple) અને સુનમ્ય (flexible) છે, તેથી એ યુરોપીય ભાષાઓ કોઈ ગ્રીક અને લેટિનથી, કે એ ભારતીય ભાષાઓ સંસ્કૃતથી ચડિયાતી ઠરતી નથી. આ પ્રશિષ્ટ ભાષાઓને પોતાનું સ્વકીય અપ્રતિમ સૌન્દર્ય છે, સૌંદર્ય છે, અને અદ્વનતમ વિચાર અભિવ્યક્ત કરવાનું સામર્થ્ય છે.

એટલે, એક ભાષા બીજી ભાષાથી રચિયાતી છે એમ કહેવું અશાસ્ત્રીય છે. હોમર કે પ્લેટોએ ગ્રીક ભાષાનો જેટલા સામર્થ્ય અને ચાસ્તાથી વિનિયોગ કર્યો છે, એટલા જ સામર્થ્ય અને સૌન્દર્યથી શેક્સપિયર અને ડાર્વિને અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે. આદિકવિ વાલ્મીકિએ એમના રામાયણ માં સન્કૃતનો જેટલો મુભગ પ્રયોગ કર્યો છે તેટલીજ મુભગતાથી તુલસીદાસે રામચરિતમાનસ માં અવધીનો ઉપયોગ કર્યો છે, બાણે કાદંબરી માં જેટલી સુદરતાથી પ્રૌઢ-ગંબીર, અક્ષંકારચારુ સંસ્કૃત ગદ્યશૈલીનો વિનિયોગ કર્યો છે એવીજ અક્ષંકૃત શૈલી ગોવર્ધનરામના મહાનવલ 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની ગુજરાતી ગદ્યશૈલીમાં છે. એટલે કોઈ એક ભાષા જ શ્રેષ્ઠ અને સંપૂર્ણ છે એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. જેમની પાસે વિશિષ્ટ વિચારસમૃદ્ધિ હોય, એ કોઈ પણ ભાષાને પોતાનું સમગ્ર વાહન બનાવી શકે છે. બેરાક, એ ભાષાની ભૂમિકા એ વિચારસમૃદ્ધિને અનુરૂપ હોય તો જ એમ બની શકે છે; કારણ કે ત્યાં એ વિચારણાને ઝીલનાર, અનુભાવન કરનાર (શ્રોતા) વર્ગ હોતો નથી ત્યાં એ પ્રવાહ લાંબા સમય સુધી જીવંત રહી શકતો નથી. એટલે ભાષાની શક્તિ અંતે તો એ બોલનાર પ્રજાની સંખ્યા અને એમની સંસ્કારસમૃદ્ધિ ઉપર અવલંબે છે. આથી જ ગુજરાતી કે હિંદીમાં જે અભિવ્યક્તિસામર્થ્ય પ્રગટ્યું, તે કચ્છી કે બીલી ભાષામાં કદી 'આવી' શક્યું નહીં.

કોઈવાર કોઈ એક યુગમાં એક સાથે મહાન લેખકોના પ્રાદુર્ભાવ થાય કે પ્રજામાં સહસા સંપત્તિની રેલંગેલ યર્ષ રહે, કે પ્રજા મોટાં સામ્રાજ્યો સર કરે, ત્યારે ભાષામાં એક અનનુભૂત સૌન્દર્ય કે સામર્થ્યનો, પરિપૂર્ણતાનો યુગ આવે છે, અને એ અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે યુગની પ્રાચીન ગ્રીક ભાષા, ઓગસ્ટન (Augustan) યુગની લેટિન ભાષા, કે કાલિદાસીય યુગ અને ગુપ્ત સામ્રાજ્યના સમયની સંસ્કૃત ભાષા આ પ્રકારે પરિપૂર્ણતા પામી

હતી. એલિઝાબેથન યુગની અંગ્રેજી કે સત્તરમા અઠારમા સૈકાની ફ્રેન્ચ ભાષા, કે પંડિતયુગની ગુજરાતી ભાષાએ આ પ્રકારની પૂર્ણતા સિદ્ધ કરી હતી એમ કહી શકાય.

પણ ભાષાના વિકાસના ઇતિહાસમાં આ યુગો કેવળ ણિન્દુ રૂપ છે, અને એ સમયની ભાષાની પરિપૂર્ણતા પણ માત્ર તાત્કાલિક (momentary) છે. ભાષાનો ઓત તો નદીના પ્રવાહની માફક વહે જ જાય છે; એ ક્યાંયે રોકાતો નથી, ઠરી જતો નથી. કેવલ જનમી મરેલાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપની નીચે ભાષાનો સ્વાભાવિક સ્રોત તો વહેતો જ હોય છે. એનું 'ધ્વનિતંત્ર' સદૈવ વિકસતું, પરિવર્તન પામતું રહે છે—એને પંડિતો કે સાહિત્યકારો રોકી શકતા નથી. એની પાછળ જ્ઞાત-અજ્ઞાતપણે ઉચ્ચારસૌકર્યની, સરળતાની દૃષ્ટિ રહેલી હોય છે. એ ભાષાને વધારે મુદ્દામય (supple) પ્રવાહી અને વેગવંત બનાવે છે.

ભાષાની વ્યાકરણકોટિઓમાં કાળક્રમે યથેવાં પરિવર્તનો તાર્કિક અર્થમાં વિકાસ કે પ્રગતિના નિદર્શક નથી. સંબંધતરવો, જે પહેલાં અર્થતત્ત્વથી અળગા હતા તે કાળક્રમે અર્થતત્ત્વની સાથે એકરૂપ બની જાય છે, અને એથી પણ આગળ જતાં એ ધસારાને હુમ્મ થઈ જાય છે, જેથી એમને રથાને પાછા નવાં તરવો લગાડવામાં આવે છે. એ જ રીતે ભાષાની પૂર્વ સ્થિતિમાં લાંગા અનેકાદારી (poly-syllabic) શબ્દો ઉત્તરકાળમાં દૂંકા અને ધણીવાર એકાદારી (mono-syllabic) બની જાય છે. પ્રાચીન અંગ્રેજીમાંથી વર્તમાન અંગ્રેજીનો કે કથ્ય લેટિનમાંથી ફ્રેન્ચનો આ પ્રકારે વિકાસ થયો છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં પણ આ પ્રકારે જ અવતરણ થયું છે. (ઉ. ત. વિદુક્તા > વિજ્ઞુલિઆ > વીજળી, રીપદઃ > રીવડ > દીવો; પ્રચર > પચાર, પચર > પેર). આ ધસારાની પૂર્તિ કરવાને ઘણી વાર જ્યાં મૂળ પ્રચિદ્ધ ભાષામાં એક જ શબ્દરૂપ વપરાતું હતું ત્યાં વર્તમાન ભાષાઓ એક સમગ્ર વાક્ય વાપરે છે, જે તત્ત્વતઃ તો કેવળ એક જ વિચારતત્ત્વ વ્યક્ત કરે છે.

ઉ. ત. હેટિનમાં માત્ર nescio કહેવાથી નબી રહેતું, ત્યાં આજે અંગ્રેજીમાં 'I don't know' જેવું સમગ્ર વાક્ય વાપરવું પડે છે. સાધ્યમાન: જેવો સંસ્કૃત નાટકોમાં વારંવાર આવતો શબ્દ ગુજરાતીમાં પર્યાપ્ત રીતે વ્યક્ત કરવાને 'આલો આપણે જઈએ' એમ સમગ્ર વાક્ય વાપરવું આવશ્યક થશે. વર્તમાન આર્ય ભાષાઓમાં શિષ્ટ ભાષાઓની માફક કેવળ છૂટા શબ્દોથી કામ સરતું નથી; બહુધા સમગ્ર વાક્ય પ્રયોજવાં પડે છે—ભાષાના વિકાસક્રમમાં આ સ્થિતિ અપરિહાર્ય છે.

ભાષાની ઉત્તરોત્તર ઉત્ક્રાન્તિ થતાં એ કેટલીક નવી વ્યાકરણ-કોટિ પ્રાપ્ત કરે છે, તો કેટલીક કોટિઓ એ ગુમાવી દે છે. આ રીતે ફ્રેન્ચનો પ્રશ્નાર્થક નિપાત quæ, હિંદીના યા, કિ એ સંગોળકો, કે અર્વાચીન ગુજરાતીનો વાક્યસંયોજક કે (તેમ શક્યાર્થ ને કર્મણિ રચનાઓ) એ નવતર પ્રાપ્તિ છે. પણ ધીરે ધીરે એ ઘસાર્ધ જશે અને એને સ્થાને પાછાં નવાં તરવો ગોઠવાશે એમાં શંકા નથી—પ્રત્યેક ભાષાના ઇતિહાસમાં એમ થતું જ આવ્યું છે.

આ નવપ્રાપ્તિઓને ઉધારપસે ભાષા કેટલીક વ્યાકરણકોટિઓ કાળગળે વિકાસક્રમમાં ગુમાવી દે છે. ઉ. ત. અર્વાચીન ફ્રેન્ચમાં નિશ્ચિત ભૂતકાળ અને અનિશ્ચિત ભૂતકાળ બંને એકત્વ પામ્યા છે—અનિશ્ચિત ભૂતકાળ નિશ્ચિતની સમરૂપ બનીને એમાં વિલીન થઈ ગયો છે.

પ્રાચીન અંગ્રેજીએ અર્વાચીન સ્વરૂપમાં અવતાર પામતાં અનેક પરિવર્તનો જોયાં છે. એંજ્લો-સેક્યુનમાં ચાર વિભક્તિઓ (કર્તા, કર્મ, સંપ્રદાન, અને સંબંધ વિભક્તિ) હતી, જેનાં રૂપો અતિ સમાનતાને કારણે એકબીજામાં વિલીન થતાં હોયે એ જ—વિકારી અને અવિકારી—વિભક્તિઓ જ અવશિષ્ટ રહી. પ્રથમ કર્મ અને સંપ્રદાન વિભક્તિઓ સમરૂપ થઈ ગઈ, અને પછી કાળગળે પ્વનિ-સારૂપ્યથી (સર્વનામ સિવાયનાં રૂપોમાં) કર્તા અને કર્મ વિભક્તિ

એકરૂપ થઈ ગઈ. એટલે અંતે એ જ વિભક્તિઓ અવશિષ્ટ રહી — કર્ના-કર્મની અવિકારી (direct) વિભક્તિ અને સંબંધની વિકારી (oblique) વિભક્તિ. સંબંધ વિભક્તિનાં પણ સમસ્ત રૂપોનો પ્રચાર ઘટતો જાય છે, અને વિભક્તિપ્રત્યયને સ્થાને of એ સંબંધદર્શક પુરઃસર્ગ સંવિશેષ વપરાય છે. (ઉ. ત. the moon's phases હવે ભાગ્યે જ વપરાય છે; એને સ્થાને the phases of the moon નો જ વ્યાપકપણે પ્રયોગ થાય છે). આ રીતિમાં અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં રાજ્યનું વાક્યમાં સ્થાન (syntactical position) એ સૌથી મહત્વની વ્યાકરણ-ઠાટિ જતી ગઈ છે — અર્વાચીન અંગ્રેજીનું એ એક વિશિષ્ટ, લાક્ષણિક તત્ત્વ છે. ક્રિયારૂપોમાં અનિયમિત કે આંતરિક નિયમિતવર્તનવાળાં રૂપો (ઉ. ત. wrought)ને સ્થાને નિયમિત પ્રત્યયસાધિત રૂપો (ઉ. ત. worked) તરફ બાંધાનું સ્પષ્ટ વલણ છે. અંગ્રેજી ભાષા આ પ્રકારના ઉત્ક્રાન્તિપથે સતત ગતિ કરતી રહી છે.

પ્રાચીન ગુજરાતીનો વર્તમાનકાળ કાળક્રમે ધસાઈ જવાથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં કાળની અભિવ્યક્તિ અર્થે એને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ લગાડવું આવશ્યક થયું, અને પછી એ જ રીતે અન્ય બિંદુકાળો ઉદ્ભવ્યા; પ્રાચીન ગુજરાતીના સંખ્યાગંધ વિભક્તિદર્શક અનુગો (ઉ. ત. તૃતીયાર્થ કરિ આદિ; ચતુર્થ્યર્થ મળી, રહઈ, રહં આદિ, પંચમ્યર્થ તર, રતર, ભગઈ, પાહિ, હુંતર આદિ; પૃષ્ઠ્યર્થ હ, ફેરહ, ચર આદિ; સપ્તમ્યર્થ મઝારિ, માણિ ઈત્યાદિ) ૪૩ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આવનાં શુદ્ધ થઈ ગયા; ઓગળીસમાં સૈકામાં સ્ત્રીલિંગી નામો સાથે અન્વિત કૃદંતો અને ક્રિયાપદો (સ્ત્રીલિંગ) જાણવડાવ

૪૩ સરખાવો: એણે પી તેરિસોતારી, પુરાની રાજસ્યાની, અનુવાદ, નામવર: ૧૭

સિદ્ધ, પ્રકા. નાચરીપ્રચારિણી સભા, કાશી, સં. ૨૦૧૨, પૃ. ૧૭.

૪૪ ૩. ત. 'બાવડીઓ ગઈઓ હતીઓ.'

પ્રત્યય લેતાં હતાં, ૪૪ તે પ્રત્યયો પુલિંગના નામ સાથે અન્વિત ક્રિયાપદોના સામ્યે લગાડાતા બંધ થયા; પ્રાચીન ગુજરાતીમાં સનિ સપ્તમી પ્રયોગ છૂટથી થતો ૪૫ એ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં થતો બંધ પડ્યો.

આવાં વ્યાકરણક્રાંતિઓના લોપનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો પ્રત્યેક ભાષામાંથી આપી શકાય—જેમની કેટલીક ધસાર્ધ જતાં ભાષાંતી શક્તિ-સમૃદ્ધિ એટલે અંશે ઘટી છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું પડે ૪૬ પ્રત્યેક ભાષાનું બિન્ન બિન્ન વિકાસકક્ષાએ બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ નજરે પડે છે; ભાષાનાં કેટલાંક તરવો ધસાર્ધ જાય છે અને એમને સ્થાને નવા તરવો પ્રચલિત થાય છે. એકંદરે ભાષાનો જેટલો ધસારો થાય છે તેટલાં નવાં તરવોનું ઉમેરણ થાય છે, એથી સમતુલ્ય જળવાઈ રહે છે.

ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિને ઐતિહાસિક પરિગળો સાથે માત્ર સંબંધ છે. જે ભાષાઓ સ્વદેશમાંથી ઉપનિવેશોમાં પ્રસરી છે (ઉ ત. સંસ્કૃત, ગ્રીક આદિ) એમના નૂતન ભાષા-સ્વરૂપમાં મહત્વના

૪૫ સરખાવો : ‘ધાવક વાળી મરી જેતલહં આવડ તેતલહં...ચોરના પ્રાણ ગ્યા ।’

—‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસદર્ભ’, સંપાદિત, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, પૃ ૧૬૬.

‘મેષિ વરિસતદ મોર નાચઈ’—મુઘાવગોષ ઔક્તિક

‘તિણિ દિવસિ દૂડં મુપનંતર, હૂંતદ પ્રગટ વિહાણઈ’

—વાન્હુદદેપ્રવચ્ચ ૧-૧૧૭.

‘તેહે રાજતે ચાલ્તે હૂંતે હસ્તી ગુધીયા તુરી પાપરીયા ।’

—વાન્હુદદેપ્રવચ્ચ સ્કંડ ૧-મઢાડલી.

૪૬ સરખાવો : “Thus by drawing up a balance-sheet of profit and loss on morphological evolution, we do not find that the idea of progress as such can be associated with it.” —Vendryes, *Language*, p. 352.

દેશમાં થયા છે. સ્વદેશમાં વ્યાકરણકાટિઓની જે સક્ષમતા હતી એ ઉપનિવેશમાં પ્રસરતાં લુપ્ત થઈ ગઈ છે. સ્વદેશમાં ધણી કાળ સુધી એ મુક્ષમતા જળવાઈ રહી હોય છે. ઉ. ત. અંગ્રેજીમાં I shall અને I will એ બે અભિવ્યક્તિઓમાં (નિશ્ચિતતા સંબંધે) જે ભેદ છે તે અમેરિકન અંગ્રેજીમાં નથી; ત્યાં હવે સર્વાન કેવળ I will એ જ પ્રયોગ થાય છે.

ઉપનિવેશમાં પ્રસારિત થયેલી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ કેવળ અમુક સક્ષમ વ્યાકરણકાટિઓના લોપમાં જ સીમિત થઈ જતી નથી; ધણી વાર આ પ્રકારે સ્વદેશમાંથી દૂર દેશમાં પ્રસૂત થતી ભાષા મૂળ પ્રદેશની ભાષા કરતાં ઝડપથી વિકસિત સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. આ રીતે પશ્ચિમ ફ્રાન્સ કરતાં કનેડાની ફ્રેન્ચમાં કેટલાક નિરર્થક તત્ત્વો લોપાઈને મહત્ત્વનાં તત્ત્વો વિકસ્યા છે. એ જ પ્રમાણે દક્ષિણ આફ્રિકાના બોર (Boer) લોકોની ડચ ભાષા નેધરલેન્ડ્સ (Netherlands)ની ડચ ભાષા કરતાં વધારે વિકસિત છે, ૪૭ તો, આ કનેડા અને ૬૦ આફ્રિકામાં નવવિકસિત ફ્રેન્ચ અને ડચને મુકાબલે એ ભાષાઓની સ્વભૂમિ (ફ્રાન્સ અને નેધરલેન્ડ્સ)નું ભાષાસ્વરૂપ વધારે રૂઢિગત (conservative) છે. એમ જે ભાષાઓ પ્રસારિત થતી નથી પણ એક નિયત પ્રદેશમાં જ બદલ થઈ રહે છે તેનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટતાવા જૂનું (archaic) રહે છે ઉ. ત. લિથુએનિઅન (Lithuanian) ભાષા વન્ય પ્રદેશની ભાષા હોઈ મહાન યુરોપિયન પ્રગ્નઓથી વિદૂર પડી ગઈ છે. એથી એ ઈન્ડોયુરોપિયન કુળની સર્વ ભાષાઓ કરતાં સવિશેષ-પણે પુરાતનિક (archaic) સ્વરૂપની છે. પર્વતીય પ્રદેશની કે દુર્ગમ ભૂમિભાગના દૂરના ખૂણાના પ્રદેશોની ભાષાઓ જળવાઈ રહી છે તેનું કારણ પણ આ જ, બાહ્ય સંસર્ગોનો અભાવ એ જ છે

નિવાસભૂમિની પણ ભાષા ઉપર ઘણી અસર છે જ્યાં વસતી થોડી, મોટા પ્રદેશમાં અત્યંત પથરાયેલી છે ત્યાં ભાષાનાં પ્રાદેશિક રૂપો (dialects) વિશેષ ઉદ્ભવે છે એથી ઊંચડું ગામો અને નગરોમાં વસેલી, પરંપરાના રાજગરોજ જ પદ્ધતિમાં આવતી જનનાની બોલીઓમાંથી એક મધ્યસ્થ (standard) ભાષા સદૃશ રીતે સરળ થાય છે.

મનુષ્યની માનસિક પ્રવૃત્તિ ઉપર સામાજિક પરિસ્થિતિઓની ધનિષ્ઠ અસર પડે છે સામાજિક ઉદ્ધાન્ટિકમે સંસ્કૃતિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતાં ભાષાની રહસ્યાત્મકતા (mystical character) ઘટતી જાય છે અને એનું ઔદિક તત્ત્વ વિકાસ પામતું જાય છે, જેને પરિણામે ભાષામાં વિચારોની અભિવ્યક્તિમાં પ્રત્યક્ષ (concrete) તત્ત્વ ઓછું થાય છે અને અમૂર્ત (abstract) તત્ત્વ વધે છે. ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં એમના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં (ઉ. ત. વૈદિક અને પ્રાચીન ગ્રીકમાં) પ્રત્યક્ષ, concrete) અને કર્તાલક્ષી (subjective) તત્ત્વ સવિશેષ હતું. એથી જ એનાં ક્રિયારૂપો કાળનિર્દેશ કરનાં ક્રિયાસાતત્યનું સ્વરૂપ વિશેષ પ્રગટ કરે છે. ક્રિયાના કાળની અભિવ્યક્તિ—ક્યા કાળમિન્દુએ ક્રિયા થાય છે તેનું યથારિચત દર્શન—એ પછી ઘણે સમયે ઉદ્ભવ્યું છે.

અસંસ્કૃત જાતિઓની ભાષા પણ આ ઐતિહાસિક દર્શનનું સમર્થન કરે છે. સંસ્કૃતિથી બહુધા અરૂઢ રહેલી આ ભાષાઓમાં મૂર્ત પ્રત્યક્ષ કોટિઓ (concrete and special categories) વિપુલ પ્રમાણમાં છે; જ્યારે સંસ્કૃત પ્રજાઓની ભાષામાં અમૂર્ત, સામાન્ય કે સાધારણીકૃત કોટિઓનું (abstract and general categories) પ્રમાણ અત્યંત વધારે છે. અસંસ્કૃત આદિવાસી પોતાના વક્તવ્યમાં ઘણી મૂર્ત વીગતો એકસાઈથી દર્શાવે છે, જે આપણી નજરે ભાગ્યે જ ચડતી હોય છે. જેટલી એકસાઈથી મુસંસ્કૃત માનવી પોતાની ભાષામાં કાલાવચ્છેદ (temporal consideration)

દર્શાવે છે તેનાથી એ વિગેરે ચોક્કસાઈથી અસંસ્કૃત આદિમ જન ક્રિયાદિકના દેશનું આકલન (spatial consideration) કરે છે. અર્થાત્ જોટલી રચનાથી વર્તમાન મુસંસ્કૃત ભાષાઓ કાળ (tenses) દર્શાવે છે, જોટલી મુરેખનાથી આદિમ ભાષાઓ ક્રિયાદિકનાં સ્થળાદિક (space) દર્શાવતી હોય છે. આમ સંસ્કૃતિનો વિકાસ યતાં ભાષા મૂર્ત કાટિઓ (સ્થળાદિક)ને સ્થાને અમૂર્ત કાટિઓ (કાલાદિક) વિકસાવતી જાય છે.

સંસ્કૃતિના વિકાસની ભાષા ઉપર કેવી અસર થાય છે તેનું અન્ય ઉદાહરણ પ્રાચીન ભાષાઓનાં દિવચન એ ભાષાઓનાં અર્વાચીન રૂપોમાંથી પસાર્થ ગયાં એ છે. પ્રથમ ગ્રીકનું ઉદાહરણ લઈએ તો એમાં ગ્રીક ઉપનિવેશોની સવિશેષ સંસ્કારી પ્રજાઓએ—જેમનું સાહિત્યમાં ઉત્તમ પ્રદાન હતું—સૌથી પહેલું દિવચન છોડી દીધું. મૂળ જૂમિમાં જ્યાં એ કેટલોક કાળ વિશેષ જળવાઈ રહ્યું, ત્યાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ તત્કાલ સ્થગિત થઈ ગયો હતો. આ જ પ્રમાણે સેનિટિક કુળની પુરાતન સંસ્કૃતિયાળી દિલ્હી, એરેમેઈક અને એથિઓપિઅન (Ethiopian) જેવી ભાષાઓમાં નાનકડાં હિન્દ્રિયયુગોનાં નામ (ઉ. ત. આંખ, કાન, હાથ, ઈં) સિવાય અન્ય સર્વ સ્થળે દિવચનનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ અરબીમાં—જે સંસ્કૃતિમાં પછાત લટકતી પ્રજાની ભાષા હતી—ઈ. સ. સાતમા સૈકા સુધી નામ, સર્વનામ અને ક્રિયાપદોમાં દિવચન જળવાઈ રહ્યું હતું. ફિનો—ઉગ્રિઅન વર્ગની ભાષાઓમાંથી વોગુલિઅન (Wogulian) અને ઓસ્તિઅક (Ostiak) એ એ ગોડીઓમાં જ દિવચન જળવાઈ રહ્યું છે, અને એ બંને સૌથી પછાત કક્ષાની છે; એ ભાષાકુલની હંગેરિઅન કે ફિન્નીશ જેવી આગળપડતી ભાષાઓમાંથી દિવચન સંપૂર્ણપણે હુપ્ત થઈ ગયું છે. સંસ્કૃતિની કક્ષામાં સૌથી નિમ્ન સ્તરની કેટલીક અમેરિકન (ઇન્ડિયન) અને ઓસ્ટ્રેલિયન જાતિઓમાં ત્રિવચન પણ મળે છે એ આ સંદર્ભમાં સૂચક ગણાય. ૪૮

આદિમ. ભાષાઓમાં અમૂર્ત વિચારો હોતા નથી એનો અર્થ એવો નથી કે એ ભાષાઓની વ્યાકરણધટના પણ કેવળ સાદી, અસંકુલ છે. વિચારની અભિવ્યક્તિની સૂક્ષ્મતાને વ્યાકરણકોટિઓની સંકુલતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી વ્યાકરણકોટિઓના વિકાસને વ્યક્તાની રમૂતિ સાથે સંબંધ છે. આદિમ જીવનમાં રમૂતિ વિશેષ ખેડાયેલી હોય છે, કારણ કે આદિમાનવજીવનમાં કોઈ રમૂતિસહાયક યુક્તિઓ (devices) (જેખન, ગણિત જેવી) લભ્ય હોતી નથી. સુસંસ્કૃત માનવને રમૂતિ ઉપર આદરો જોઈને નાખવાની જરૂર પડતી નથી; તેથી એની રમૂતિ આદિમ માનવ જેટલી કેસાયેલી હોતી નથી; આદિમ ભાષામાં આથી વ્યાકરણકોટિઓની ઘણી સંકુલતા અને ચળવળની અસાધારણ સમૃદ્ધિ નજરે પડે છે. આમ, સંસ્કૃતિના વિકાસની કદા વ્યાકરણકોટિઓની સમૃદ્ધિ સાથે નહીં, પણ માનવ વિચારશક્તિમાં અમૂર્ત તત્વના વિકાસ સાથે સંકળિત છે.

સંસ્કારી માનવનું મન આદિમ માનવ કરતાં અમૂર્ત તત્વ વધારે સાહજિકતાથી ગ્રહણ કરી શકે છે, કારણ કે સંસ્કારી જીવનની સંમત પથાદભૂમિ અમૂર્ત તત્વને અનુરૂપ છે. ઉ. ત. વેપારની સાથે ગણિત હોય જ, અને ગણિતના પાયામાં તર્કશક્તિ (reasoning) રહેલી છે. રાજકીય જીવનના વિકાસની સાથે સાથે સામાન્ય વિચારણા (general ideas) માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થાય છે, અને સામાન્ય વિચારણાના પાયામાં 'મૂર્ત' પદાર્થોનાં અમૂર્ત તત્વોનું ગ્રંથણ એ મહત્ત્વનું તત્વ છે. એક અશિક્ષિત ખેડૂત કે શ્રમેજીને કોઈ મહત્ત્વની ખાગતની ચર્ચા કરતો વેંઈએ એટલે સંસ્કારી મનની વાણી અને એવા સંસ્કારોથી અપરિચિત વાણી વચ્ચેનો તફાવત તરત જ ખ્યાલમાં આવશે. અશિક્ષિત જનની ભાષા ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાકુળની અગ્રણી અર્વાચીન ભાષા હોય તોપણ

વક્તાના માનસની મર્યાદાઓને કારણે એનો પ્રયોગ બહુ જ અપૂર્ણ હશે. ભાષાની અમૂર્ત વિચારક્રાંતિઓને મારીમચડીને એ મૂર્તરૂપ આપવાને મથશે; એમાં અનેક રવાનુસારી (onomatopoeitic) શબ્દો અને ઉદ્દગારવચનો એ લાવશે; સુઘડવચિત્ત વ્યાકરણમાન્ય પદસંયોજનને તે તોડીફાડી નાંખશે આમ પોતાના વક્તવ્યના અમૂર્ત અંશો એ અત્યંત આવાસથી પરાણે રજૂ કરવા મથશે.

આ રીતે સંસ્કારી ભાષાઓમાં પણ અશિક્ષિત જનની ગ્રામ્ય બોલીઓ આદિમ ભાષાઓ જેવાં મૂર્ત તરફો પ્રગટ કરે છે. એમાં સંકલ્પનાનું શૈથિલ્ય, તૂટકપણું, અઘ્યવચિત્તતા નજરે પડે છે, તેા એમાં એ સાથે અભિવ્યક્તિનું અસાધારણ સામર્થ્ય પણ હોય છે. એને મુકાબલે સંસ્કારી વેખકની ભાષામાં અમૂર્ત અને સામાન્ય તત્વ સવિશેષ હોય છે, અને તાર્કિક અનુમાન (syllogism) ની માફક વિચારોના પૌર્વાપર્યનું સ્પષ્ટસંકલ્પન હોય છે. આ અને નિરનિરાળાં ભાષાસ્વરૂપો છે, જે એ નિરનિરાળા પ્રકારની વિચારણા રજૂ કરે છે, આમ ભાષાની રહસ્યાત્મકતા (mystic element) કે મૂર્તતા (concrete element) વસ્તુતઃ તેા વક્તાની વિચારણાનું જ પ્રતિગિય છે. વર્તમાન સંસ્કારી ભાષાઓમાં પણ વ્યક્તિના અભિધાનનું મહત્ત્વ, ૪૬ રહસ્યાત્મક વચનો અને, મૂત્રો (formulae) નો પ્રયોગ, નિષિદ્ધ શબ્દોનો ત્યાગ, ૫૦ આદિ આદિમ ભાષાતરરના અવશેષરૂપ ગણાય

૪૬ જી. ત. પતિનું કે પત્નીનું નામ ન લેવાની પ્રાચીન ભાગ્વીય આર્યોની પ્રણયલિપા, કે ઢેલવાક હોડોગત મેષા બોટના સંતાનોને દુગ્ધ નામે આપવાની વર્તમાન પ્રથા.

૫૦ જી. ત. 'મરી ગયો', 'હીરો ઓલવ્યો', 'ડુકાન બંધ કરી', દત્તાદિને બદલે 'સ્વર્નવાસ કર્યો', 'હીરો રામ કર્યો' (કે 'ચર કર્યો'), 'ડુકાન વધાવી' આદિ વિશિષ્ટ પ્રયોગો.

માનવજાતિ ઉપર કોઈ અસાધારણ આપત્તિ આવી પડે એ કંઈપણ, જેમાં વિલિન જાતિઓને એકન થઈને ગાયે જીવન ગાળવાનો પ્રસંગ આવે, અને સર્જનનું નર્તમાન નરપ નાગ પામે : કોઈ નવતર સર્જનનું નવનિર્માણ આવશ્યક બને, ત્યાં સૌપ્રથમ ભાષામાં આમૂન પરિવર્તન થશે ત્યાં અગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, કે હિંદી નુજરાત જેવી ભાષાઓમાં જે મૂર્ત તત્ત્વ આજે પુષ્ટવત્ છે તે ફરીથી પ્રગળ્યનશે, ભાષા અમૂર્તમાંથી મૂર્ત તરફ ગતિ કરશે અને એમાં નહસ્પાત્મ અને આત્મનક્ષી (subjective) કોટિઓ પ્રચુરપણે નિર્માણ થશે એ ધારી શકાય એવી ભાષાની અવનતિ (decadence) થશે એમ કહેવું સમુચિત નથી. અમૂર્ત અને તાર્કિક ભાષા મૂર્ત, નહસ્પાત્મક ભાષા કરતાં ચડિયાતી કે એમ કહેવામાં એક પ્રકારનો અહ ભાવ, ધમ ! (snobbery) રહેલો છે સર્જન માનવ મનના વિકાસ સાથે સંબંધ છે; એની ભૂમિકામાં મૂર્ત વિચારણા આવશ્યક હોય તો એનો વિકાસ થાય છે અમૂર્ત વિચારણા વિશેષ ઉપયોગી હોય તો ભાષામાં અમૂર્ત તરનો વિકાસ થાય છે. જેમ નૈતિક ધોરણોમાં કે સંસ્કારણમાં અમુક જ વ્યવસ્થા ઉત્તમ અને અમુક કનિષ્ઠ એમ કહેવું જનમર નથી, તેમ અમુક જ ભાષા-સ્વરૂપ ઉત્તમ છે અને અમુક જોતરણ છે એમ કહેવું પણ સમુચિત નથી સર્જનની તે તે કક્ષામાં જે વિશેષ કાર્યસાધક નીનડે તે તે ભાષા-સ્વરૂપ વિકસતું રહે છે. જોનનારી પ્રજા એનો પોતાના જીવનના અનુવક્ષમાં સમુચિત રીતે, સામર્થ્યપૂર્વક વિનિયોગ કરી શકે છે કે નહીં એ જ ભાષાની પ્રગતિની સાચી કમોટી છે ભાષા એ જોનનારી પ્રજાની અનિરિક્ત કે બર્ધમાંથી કોઈ તરત્ત નથી; પ્રવક્તાઓની જીવનપ્રણાલિકાઓની, માનસપ્રક્રિયાઓની એ આરસી છે માનવ સર્જનના વિવિધ ઉન્મેશોમાં ભાષા એ એક ચોથી મહત્ત્વનું, સક્ષમ જનાં અત્યંત કાર્યસાધક, તરત્ત છે અને એ રીતે જ માનવની

ક્રિયાના કાળમાં સાદા વર્તમાનથી ચાલુ ક્રિયા તેમજ નિત્ય ક્રિયા દર્શાવાય છે; કર્મણિ ઉપો (કીજ્ઞ, લીજ્ઞ, લીજ્ઞ, ઈ) નુ વિધ્યર્થ સાથે, અને આજ્ઞાર્થના ઉપોનુ વર્તમાન સાથે નિદ્રુત્તુ સામ્ય છે ૫૩ અર્વાચીન કર્મણિ (કરાય, જોનાય, ઈ) હઁ ઉદ્ભવ્યો નાધો; ૫૪ વર્તમાન તેમજ કર્મણિ કૃન્તોનુ વાક્યરચનામાં ઘણુ મહત્ત્વ છે; ૫૫ સતિ સપ્તમીનો સવિશેષ પ્રયોગ થાય છે, ૫૬ અને વિભક્ત્યર્થગોધક અનુગો અત્યંત વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયુક્ત થાય છે. ૫૭

૫૨ સરખાવો : ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ’, પૃ. ૧૨૧.

૫૩ સરખાવો : “... સશ્રીક રાજા રાજસભા ચઢેછ । રાજસભા કિસી છદ-જીણિ રાજસભા કુંકુમજલિ છટા લીધી છદં, વિવિધ-મુક્તાફલિ ચતુષ્ક પૂરિયા છદં, ... સુવર્ણમય મિંહાસન માલિત્ત છદં ।”

જીણ નગરિ અનેક પામીયદ રત્ન, જીહતણાં કીજદં યત્ન ।
કિત્તિયાં તે રત્ન-ઘથરત્ન ગજરત્ન, પુરપરત્ન, ... ॥”

—‘પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ’, પૃ. ૧૨૧, ૧૨૨.

૫૩ સરખાવો : “કીજ્ઞ, લીજ્ઞ, લીજ્ઞ; કીજ, લીજ, લીજ ... હસદ બોલિ વર્તમાનુ વાલ, વર્તમાનાનુ આત્મનેપદુ । કરિજે, છેજે, દેજે હસદ બોલિ વર્તમાનુ વાલ, સપ્તમીનું પરસ્પદ ॥”

“કરદ, લિદ, દિદ હસદ બોલિ વર્તમાનસદ, વર્તમાનાનું પરસ્પદુ ।.....કરદ, લિદ, દિદ... . હગદ બોલિવદ વર્તમાનવાલ, પંચમીનું પરસ્પદુ ॥” —‘પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ’, પૃ. ૧૮૬.

૫૪ સરખાવો : “જિહા કિત્તિયનદ છેદિ વર્તમાનવાલિ ‘રેનક, રંજત’ બોલાઈ તે રમિ ડલ્કિ ॥” —‘પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ’, પૃ. ૧૭૬.

૫૫ ઉ ત. કીજતત (= ક્રિયમાણ), લીજતત (= લીયમાણ); પડીતત (= પડ્યમાણ). “યુગપારદ કીજતત પ્રસાદ લોક દેસદ ।” (= ક્રિયમાણ).

૫૬ સરખાવો : “મેધિ વરિસતદ મોર નાચદ” । (= મેધે વર્ષેતિ);

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા—જે સત્તરમા અઢારમા શતકનાં (પ્રેમાનંદના સમયની આસપાસથી) વર્તમાન સ્વરૂપ તરફ ગતિ કરી રહી છે, અને નર્મદ-દ્વિપત યુગમા જે લગભગ : અર્વાચીન સ્વરૂપને પામી છે, તેના સ્વરૂપનાં કેટલાક ફેરફારો થયા અને ધણા નવતર. તરવેા ઉમેરાયાં છે એમા વિદેશી ભાષાની અસર અતિ. મહત્વનું બળ છે. ૫૮ એમા નિશ્ચિત વર્તમાનકાળ દર્શાવવાતે ક્રિયાપદોને સત્તાર્થક સાહાય્યગરક ક્રિયાપદ ‘છે’ થી દહીકૃત કરવાનું શરૂ થયું; પંચમીનો ‘થી’, પછીનો ‘નો’, અને સપ્તમીના ‘મા’, સિવાયના ધણાખરા વિભક્ત્યર્થ અનુગો ખરી પડ્યા; સત્તિ સપ્તમીના પ્રયોગો. લગભગ હુપ્ત થઈ ગયા; અગ્રેજી વાક્યરચનાના અનુકરણમાં વાક્ય-સંયોજકો સવિરોધ યોગ્યના લાગ્યા, પણ એનો વિન્યાસ ધણી વાર કઠંગો અને શિથિલ હતો. ૫૯ શબ્દોના ધ્વનિરૂપોમાં મધ્યયુગનાં

“ગુરિ અર્ધુ કહતહ પ્રમાલીઝ કંબહ ॥ (=ગુરો અર્ધ કથયતિ);

“ગોપાલિં ગાણ દોહીતીણ ચૈતુ આવિઝ ।” (=ગોપાલેન ગોણુ દુહ્યમાનામુ.), “અણસણ લીધઈ અવધિજ્ઞાન ક્ષનક ।” ; “હત્યાદિ થોલિવહ ... ” ।

— ‘પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસદર્ભ’, પૃ. ૧૧૭, ૧૭૨, ૧૭૭.

૫૭ ઉ. ત. કરિ, સિઝ (કરણાર્થ), હર, રહર (સપ્રદાનાર્થ); માટર, મળી (ગરહાર્થ; અતુર્થ), હૂતર, તર, વર, ધકર (અપાદાનાર્થ), કેરર, ચર, તણર, નર (સખધાર્થ); મહારિ, માહિ, માહિ (અધિકરણાર્થ); ઈં.

—સરખાવો : એલ. પી. તેરિસતોરી, પુરાની રાજસ્થાની, પૃ ૬૭.

૫૮ સરખાવો : “આ પ્રમાણે ક્રિયાપદને છેડે ગુજર ભાષામાં ‘છે’ લગાડવાનો આલ પદ્યો છે પરદેશી લોકોના સમાગમથી ગુજર ભાષાની ગોલવાની આવળી અનેક પ્રકારે બદલાઈ ગઈ છે”

—વજલાલ કાબિદાસ રાસ્ટ્રી, રત્નર્ગમાલા, (ઈ. સ ૧૮૭૦) પૃ. ૭૪ ૭૫

વિકારવાળાં રૂપો છોડીને તત્સમ રૂપો પુનઃ પ્રચલિત થયાં—જિમ્મ પ્વનિઓમા જૂની ગુજરાતીમાં કેવળ દંત્ય જિમ્મ પ્રાચીન્ય હતુ ત્યા તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય જિમ્મ પ્વનિઓ વધાવત્ વપનારા શરૂ થયા; સ્વરભક્તિવાળાં અર્વાચીન તત્સમ રૂપોનો ત્યાગ થઈ શુદ્ધ તત્સમો દરી વપરાવા શરૂ થયા ઘણા પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દો, જે વસ્તુતઃ અતિ વ્યંજક હતા એ વિસ્મૃત થયા અને એને સ્થાને નવીન શબ્દો પ્રયોગમાં આવ્યા. ધીમે ધીમે બાપા આ સર્વ નવીન તત્ત્વોને મુયોજિત કરવા લાગી; નર્મદના અને એ પછી નવલરામનાં ગદ્યમાં આ નવતત્ત્વો બાપામાં એકરૂપ થઈ ગયાં એમ કહી શકાય.

પછીના યુગમાં વાક્યબંધ ક્રમશઃ સંકુચ્છ બનતો ગયો, અને પંક્તિયુગમાં તો સુગદ્ધ વાક્યખંડો (periods) રચાતા ગયા; ૧૦-શિષ્ટ બાપામાં (લેખનસ્વરૂપમાં) વધારેપડતો પ્રસ્તાર આવ્યો, અને બાપા કથ્યસ્વરૂપથી વિદૂર ખસતી ગઈ. પણ આ સમયમાં

૫૬ સરખાવો: "ત્યારપછી કેટલાએક રૂપિઓએ ચોતરોતાના અભિપ્રાયને મળતા મત્ર તથા વાક્યો વેદમાં વધતાથટતા કીધાં. અને ૩ વેદ થયા

ત્યારપછી કેટલાએક કાળે એવા અચર્વણ વેદના પ્રાકલ્પો થયા ... પણ એ વાતનો મેં સારી રીતે તપાસ કર્યો છે. કે એક ગ્રંથના ૪ ભાગ કરે એમજ ચાર વેદની સંદિતાઓ નથી. ધર્મુકરીને એના એજ મંત્ર ૪ સંદિતામાં છે. પણ તેનાં વાક્યો ફરેવેલાં છે અને રૂવેદની સંદિતા સંપત્તિ મોટી ૬૪ અધ્યાયની છે. કે જેનો તાનુભૂમિ ૬ મેં ૭માં થયો છે યજુર્વેદની સંદિતા ૪૦ અધ્યાયની છે પણ વિચારી નેકથે તો તેમાં કેટલાએક મંત્ર પાછી બેળવેલા માલમ પડે છે કેમકે વેદની બાપા પૂર્ણ તથા કાવ્યોને બહુ મળતી આવતી નથી અને યજુર્વેદના કેટલાએક મંત્રોની બાપા પૂરાણ તથા કાવ્યને મળતી આવે છે. વળી હરેક વેદમાં લેખનિયદ પછીથી થયાં હોય, એમ જણાય છે. કેમકે તેની બાપા પણ પૂર્ણોને ધણી મળતી આવે છે"

--કવીશ્વર દલપતરામ ટાલાભાઈ, 'જ્ઞાતિનિબંધ', આશ્રિત ખીછ,

ઈ સ ૧૮૬૧, પૃ ૧૬, ૧૭, ૧૮.

- પંડિતયુગમાં - ભાષાએ મિત્ર વાક્યબંધ અને સુખદ વાક્યબંધના આત્મસાત્ કરી લીધી એ એક મહત્વની સિદ્ધિ હતી.

આ પ્રકારના ભાષાવિકાસની કૃત્રિમતા તો સ્પષ્ટ હતી— અશિક્ષિત અને અસ્પષ્ટશિક્ષિત જનતા, જેને મળ્યૂંથીમાંથીજ પ્રાચીન-શુદ્ધરાતીમાંથી ઉત્ક્રાન્ત પરંપરાગત સાદી વાક્યબંધનાનો જ પરિચય હતો, તેમનાં અંતર સુધી પહોંચવા એ 'સમર્થ' નહોતી. એટલે જ ગાંધીજીએ એને પડકારી—એમણે પોતે 'નવજીવન' માં અને એમના 'આત્મકથા' આદિ અનેક ગ્રંથોમાં, અને એ પછી 'હરિજનબંધુ' માં સાદા વાક્યબંધની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરી અને સંસ્કારશૌભન છતાં સાદી અનલક્ષ્ય ભાષાનો એક નૂતન આદર્શ રજૂ કર્યો. ગાંધીજીની બાહ્ય-મુખી પ્રતિભા અને લોકોત્તર પ્રતિભાને કારણે આ આદર્શ પુનઃ સ્થાપિત થયો, અને પંડિતયુગમાં વિસ્તૃત વાક્યગંધવાળી, સંકુલ બનેલી, જ્વલિત આડંબરી લાગતી (સાહિત્ય)ભાષા ફરીથી કથ્ય ભાષા-શૃંગિની આંગળી પકડી એની સાથે આલવા લાગી.

૧૦ પંડિત યુગના સુખદ વાક્યબંધના નામેના એ નમૂનાઓ—તે તે પંડિતની કૃતિઓમાંથી ચાહ્નિષ્ઠક લીધેલા—જુઓ :

“પતિતું” નામ કોઈના દેખતા બોલતી હોય અને સરમાતી હોય તેમ ધીક મનમાં ને મનમાં સરમાઈ, કોઈ દિવસ એ નામ પોતે ન લીધું હોય—ન ફેલી હોય, પતિનો સ્પર્શ અચિન્ત્યો અનુભવની હોય, એ સ્પર્શની પેઠે જ પતિના નામનો સ્પર્શ જલને—હૃદયને—થતો હોય, તેમ પતિના નામનો એકેકો અક્ષર બોલતાં રોમાંચના શીતળ તરંગોમાં નાહી સીત્કાર બોલાવવા લાગી, ઉત્કંઠની લહેરોથી ચમકવા લાગી અને વિચારમાં પડી સફળ-મદનતા અનુભવતી હોય તેન પળે પળે પોપચાં અર્ધા મીચવા લાગી.”

—ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ભાગ ૧ હો, પૃ. ૩૧૮.

“આ મૈત્રી-સબંધને હવે તો નૂતને બદલે પુરાનો ય કહેવાય. અને અમે જે કે ત્યારથી મિત્રો તે આજ લગી મિત્રો રહ્યા છિયે, તોપણ અમને બંનેને ઓળખનાર દરેક તટસ્થ બંધુ જે કે આ બધા દાયકાઓ

કથ્ય ભાષા-સ્વરૂપની પ્રતિષ્ઠા ઉપરાંત ગાંધીજીએ ભાષા ઉપર જે પ્રકારે અસર કરી છે—એમણે તળપદા રાખેને ભાષામાં પુનઃ સ્થાન આપ્યું, અને કેટલીક નૂતન વ્યાકરણકોટિઓ દાખલ કરી. શુદ્ધ સાદા વર્તમાન કાળનાં ડોપોનો જૂતકાઢીન ચાલુ ક્રિયાના^{૬૧} અર્થમાં, આત્માર્થ-વિધ્યર્થના અર્થમાં,^{૬૨} કે કવચિત્ સકચાર્યના અર્થમાં^{૬૩} પ્રયોગ, અને સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો— જે વસ્તુતઃ પૂર્વ ક્રિયાનું ઘોનન કરે—ચાલુ વર્તમાનના અર્થમાં પ્રયોગ,^{૬૪} ૬૦ એમણે ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ કરેલી નવીનતર પ્રયોગરચનાઓ છે, જે એમની પ્રતિષ્ઠાના બળથી તેમ પ્રયોગની સ્વકીય ઝગજગતને કારણે આજે ભાષામાં સર્વસ્વીકૃત બનેલ છે.

હરમિયાન એમની અને મદારી ભાવનાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, રુચિઓ આદિ વચ્ચે મોટા મોટા ભેદ ચાલુ જ રહ્યા છે. અમે બંને એકબીજાને હળીમળી સકચા છિયે પણ બહુ ઓછા; કેમકે બંને ચેતપોતાના કામમાં મગ્ન એટલે (૧) લીન તેમજ (૨) મગ્ન. અમારી બેની પ્રવૃત્તિઓમાં મોટું સામ્ય પણ આ, કે ધરી નવરા નહીં. અનારા છવનનો મુખ્ય આનંદ અમારા કામકાજની અખૂટ પરંપરા. આ બાબત સાંભળતાં જેણે નવચું પણ હશે કે એના શ્રીગણેશ માંડનાર તો અમદાવાદ અને ગુજરાતના બહોળા સાનેવાન શ્રી હરિપ્રસાદ દેસાઈ, ત્યારે તેમાંના ધણને હું ધારું છું કે, કંઈક અચળો પણ થયો હશે. સાથે સાથે મનોમનસાક્ષીન્યાયે આ પણ બહુનું છું કે આ વાત સાંભળતાં જેમને આયોઆપ આનંદનો ઊર્મિ સ્ફુરેલો તેવાંની પ્રથમ પંક્તિમાં એક તો હશે શ્રી હરિપ્રસાદનાં એક બહેન, મદારાં વડોદરાનાં મિત્ર શ્રી જયવતી, બીજાં એમનાં ભાણી, મદારાં પૂનાનાં મિત્ર શ્રી પદાવતી”.

—બળવંતરાય દાકાર, ‘પંચોતેરમે’, પૃ. ૮

૬૧. સરખાવો : ‘એમ તે મને આગ્રહ અને પ્રેમપૂર્વક સમજાવે.’

—ગાંધીજી, ‘આત્મકથા’, પૃ. ૩૩૯

૬૨. સરખાવો : “આમાંના કોઈકે સિપાહી હતા એમ વાંચનાર ન માને.”

—ગાંધીજી, ‘આત્મકથા’ પૃ. ૩૩૭

આજનું ગુજરાતી ગદ્ય ક્રીડી નવીનતા માટે, સવિશેષ મર્યાદિત અર્થે કથ્ય ભાષાની લક્ષણો, એના અનેક રૂઢિપ્રયોગો રીકારતું થયું છે. એથી ભાષામાં વધારે પ્રત્યક્ષતા, તરક્ષતા અને દુરંગીપણું આવે છે. પણ એ સાથે સમીપવર્તી ઇતરપ્રાન્તીય મગિની - ભાષાઓમાંથી - વિશેષતઃ તો હિંદી - ઉર્દૂમાંથી - ધણા નવતર પ્રયોગો પહેલાં કરતાં ઘણી વધારે છૂટથી લેવાવા શરૂ થયા છે. કેટલાંકમાં સિનેમા; આકાશવાણી તેમ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની; ઇતરપ્રાન્તીય વૃત્તપત્રોની શૈલીઓના રંગે રંગાયેલી ભાષા કદાચ નિમિત્તરૂપ

૩ સરખાવો : “ જે બ્રહ્મચર્યના આવાં પરિણામે આવી શકે એ બ્રહ્મચર્ય, સહેલું ન હોય, તે કેવળ શારીરિક વસ્તુ ન હોય.”

ગાંધીજી, ‘આત્મકથા’ પૃ. ૩૩૬

૪ સરખાવો : ‘ પણ હું અને ત્યાં લગી વખતના અનુક્રમ પ્રમાણે મારા અનુસરો લખી રહ્યો છું’ — ગાંધીજી, ‘આત્મકથા’, પૃ. ૨૫

૫ વર્તમાન ગુજરાતી નવનું નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ — એ જેટલું સુંદર છે એટલું જ પ્રાણવંત છે —

“ આન્તર ઉપાદાનની અનુનેયતા અને આકારક્ષમતાને લીધે સર્જકની જીવનદૃષ્ટિ સાહિત્યકૃતિની આકૃતિમાં એક નિયામક તત્વ થઈ જાય છે. જેની દૃષ્ટિ કુંવારી છે, જે જગતમાં આખરના ઉઘાડા રાખી રહત્ય શોધવા વિચરે છે, તે વિશેષ તટસ્થ સાહિત્યકાર થવા સંભવ છે. તેનું સર્જન માત્ર સૌન્દર્યપરાયણ થાય અને વાત્પર્ય કે રહસ્ય કેવળ તેને જ આધીન રહે. આવા લેખકની જુદી જુદી કૃતિઓના વાત્પર્યમાં વિભિન્ન, પરસ્પર સંવાદી કે વિસંવાદી, જીવનદર્શન જણાય છે. કોઈ વાદને વરેલા કે નિશ્ચિત જીવનદર્શનવાળા સર્જકમાં આમ નહિ બને સાહિત્યનું સીંઘડ ને ઔચિત્ય ને રસતત્ત્વને જાળવીને પણ ઈંટ વિચારતું આવેદન યાય, એ પ્રકટ થાય, એની ઝાખી થાય; એની સાથે મેળ રાખે, એવી આકૃતિ તે ઉપજાવવાનો.”

— શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી; ‘રસ, સૌન્દર્ય અને આનંદ’,
‘ઉપાધન’-ગ્રંથ, પૃ. ૫૫

હશે. પણ એ આદાન કેટલીક વાર સુરચિથી થયેનું નથી લાગતું—કોઈક વાર તો ગુજરાતી રુચિર સમર્થ પ્રયોગને છોડીને કેવળ નવીનતા અર્થે, કહો-તો એક પ્રકારની ત્રોત્પર્ગને બલાકથી આંછ દેવાની વૃત્તિથી જ આવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હોય એમ લાસ થાય છે. કવચિત્ તે એ પ્રયોગો ભાષાદૃષ્ટિએ શુદ્ધ પણ હોતા નથી. પણ જે રીતે ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસમાં કાળની ભૂમિમાં તવાઈ તવાઈને સંસ્કૃતિનું કથીર બળી જાય છે અને કેવળ શુદ્ધ સુવર્ણ આવડો રહે છે, એમ આમાં-પણ કાળમળે બનશે એમ શ્રદ્ધા રાખી સકાય સર્વ કલાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની યોજના, એ નિમિત્તે સાહ્યીય થયેનું માતૃભાષામાં સર્જન, રાત્ર્યવહીવટમાં પણ સર્વત્ર માતૃભાષાનો સ્વીકાર, સાહિત્યનાં અને વાક્યમયના વિવિધ ક્ષેત્રે વર્ષપ્રતિવર્ષ થતું માનખર સર્જન, અને એનો સવિવેક સ્વીકાર કરનાર વિચારણ, રસિક સુગત વાચકવર્ગ દ્વારા એનું અનુભાવન, તેમ વિદ્વાન, પર્યેષક, સાહિત્ય-રસિક વિવેચકો દ્વારા એનું સમતોલ ગુણુદ્યોત અને મૂલ્યાંકન આ સર્વ તરવો ભાષાને ઉત્તરોત્તર વિશેષ અને વિશેષ સમૃદ્ધ કરતાં જશે એવી અવશ્ય આશા રાખી સકાય.

- ૧૧ ઉ. ત દિવદાસ, સહીદ, બિરિમલ, હરદમ, આલમ, દમદમ, આમીન, જખમ, બિરાદર, નૌજવા, હમદિલી, કહેલ, દિવઆહ, બિદગાની, તોર
 - (=રીત), સિવમ, બિય, ઈબન, મબિલ, મહેદિલ, બોસા, હમદર્દી.
 • શાયર, જારદ; જંહર, નગર્ય, ગમી (=શોક), સુહાગ, બિલીપલ
 • (=બલયંકર), સખ, કિસ્તાન, ગાયબ, એદિ, વમત્તા, તોરી (=તહારી).
 • બિદમત, ખાસ, ચહું જોર (=ચારે બાજુ), બાદલ, નેનન, પનિહાર
 • ઈબ- (મેઘાણી - 'યુગવંદના' 'સ્વીન્દવીણા').
 • મસદુર; દુહાર, અહેસાન, અબૂજ, બંસી, હસ્તી, ગમગાની
 • રોનક, શુક્રેમો, મહેદિલ, બુનિયાદ, આરબૂ, આરત, ધરાણા, રીરત
 • વરખવર, ખુરુ, દિલાવરી, ગમખવારી, આહ, સાગિદ, બદલાગત
 • આસાની, ગાયકી, સાબિન્દા, વમીજ, નાવીજ, અહેસાનમંદ, શરાબ,
 • અફસર, ઈબ (કિસનસિલ આવડા - 'અમાસના વારા')

- J. Vendryes, *Language - A Linguistic Introduction to History*, (Routledge and Kegan Paul, London 1952)
- L. Bloomfield, *Language*, (George Allen and Unwin, London, 1933)
- E. H. Sturtevant, *An Introduction to Linguistic Science*, (Yale University Press, New Haven, 1956)
- Edward Sapir, *Language, — An Introduction to the Study of Speech*, (Harcourt, Brace & Co. New York, 1919)
- W. D. Whitney, 'Language and Study of Language', (New York, 1871)
- Otto Jespersen, *Language, Its Nature, Development and Origin*, (George Allen and Unwin London, 1925)
- Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar* (George Allen and Unwin, London, 1918)
- Otto Jespersen, *Mankind, Nation and Individual* (George Allen & Unwin, London, 1916)
- M. M. Lewis, 'Language in Society,' (Thomas Nelson & Sons, 1917)
- P. B. Ballard, *Thought and Language*, (University of London Press, 1931)

- Frederick Bodmer, *The Loom of Language*,
(George Allen and Unwin, London, 1945)
- Louis H. Gray, '*Foundations of Language*'
(Macmillan Co. New York, 1950)
- Mario A. Pei, '*The Story of Language*' (George
Allen & Unwin, London, 1952)
- Mario A. Pei, '*The World's Chief Languages*'
(George Allen & Unwin, London, 1951)
- G. Révész, *The Origins and Pre-history of
Language*, trans. by J. Butler, 1956.
- Alf Sommerfelt, *The Origins of Language
— Theories and Hypotheses*, *Journal of World
History*, Vol I, No. 1, April, 1954.
- H. A. Gleason, '*An Introduction to Descriptive
Linguistics*' (Henry Holt and Co. New York,
1955)
- Jenneth L. Pike, '*Phonemics*', (Ann Arbor—
University of Michigan Press, 1951)
- Encyclopaedia Britannica*, 1946, Vol III ('Bantu
Languages'); Vol V ('Chinese Language');
Vol VIII ('Eskimo'); Vol XI ('The Hittites');
Vol XII ('Indo-Europeans'); Vol XIII
(*'Language'*); Vol XVII ('Pidgin English').
- D. Gune, *An Introduction to Comparative
Philology*, (Poona, 1958)

I. J. S. Taraporewala, *Elements of the Science of Language*, (Calcutta University, edition, 1951)

डॉ. बाधूराम सक्सेना, सामान्य भाषाविज्ञान, (पंचम संस्करण) (१९५६)

डॉ. मंगलदेव शास्त्री, 'तुलनात्मक भाषा-शास्त्र अथवा भाषाविज्ञान' (इन्डियन प्रेस लि०, प्रयाग, १९५१)

डॉ. श्यामसुंदरदास, 'भाषाविज्ञान' (चतुर्थ संस्करण) (इन्डियन प्रेस, सं. २००६)

डॉ. उदयनारायण विहारी, 'भाषाशास्त्री स्परेखा' (भारती इलाहाबाद, सं. २०२०)

Daniel Jones, *An Outline of English Phonetics* (W. Heffer & Sons, Cambridge, 1917)

Daniel Jones, *The Phoneme : Its Nature and Use*, (W. Heffer & Sons, Cambridge, 1931)

R. M. S. Heffner, *General Phonetics* (University of Wisconsin Press, 1952)

गोलोकविहारी धल, ध्वनिविज्ञान, (प्रेम बुक डीपो, आगरा, १९५५)

डॉ. नारायण गोविंद काठेलकर, 'ध्वनिविचार' (मराठी) (देवनागरी पोस्टमेज्युएट एन्ड रिसर्च इन्स्टिट्यूट, पुना, १९५५)

Shinoti Kumar Chatterji, *Phonetic Transcription in the Historical and Comparative Study of Indian Languages* ('Indian Linguistics' Vol 17, June 1957)

Bréal, *Semantics* (London, 1900)